

Doktori (PhD) értekezés

**Magyar és német női sorsok és szerepek Kárpátalján
a szovjet rendszer kiépítésének időszakában
(1944–1953)**

Bimba Brigitta

Debreceni Egyetem

BDT

2025

**MAGYAR ÉS NÉMET NŐI SORSOK ÉS SZEREPEK KÁRPÁTALJÁN
A SZOVJET RENDSZER KIÉPÍTÉSÉNEK IDŐSZAKÁBAN
(1944–1953)**

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a történelem tudományágban

Írta: Bimba Brigitta okleveles történész, történelem szakos tanár

Készült a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolája
(Történelem programja) keretében

Témavezető: Dr. Molnár D. Erzsébet

.....
(olvasható aláírás)

Az értekezés bírálói:

Dr.
Dr.
Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.
Dr.
Dr.

A nyilvános vita időpontja: 20... .

Én, Bimba Brigitta, teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önálló munka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne található irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljesek. Nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve 5 éven belül nem vontak vissza tőlem odaítélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.

Debrecen, 2025. november 3.

.....

Bimba Brigitta

Tartalom

Bevezetés. A témaválasztás indoklása, a dolgozat felépítése, alkalmazott módszerek, felhasznált források.....	7
1. Historiográfiai áttekintés	17
2. Kárpátalja szovjet megszállása, az etnikai és társadalmi térszerkezet átalakulása	40
3. A nők helyzete Kárpátalján az 1944-es őszi elhurcolás időszakában és az azt követő években	46
3.1. A háború és a szovjet megszállás hatásai és következményei Kárpátalja női lakosságára	46
3.2. A kárpátaljai gyűjtőtáborokban raboskodó férfiak élelmezésének és kiszabadításának érdekében tett női erőfeszítések	51
3. 3. Kérvények és beadványok a „málenkij robot”-ra hurcolt férfiak hazabocsájtásának ügyében.....	57
3.4. Nők ellen elkövetett nemi erőszak.....	64
3. 5. Nők, mint családfenntartók	70
4. Dolgozó nő és anya – a kollektív gazdálkodás útján	76
4.1. Elnyomás, betelepítés, agitáció. A kollektív gazdálkodásra való áttérés	76
4.2. A női tanácsok működése és feladatai	82
4.3. “A nő nagy erő a kolhozban”	85
4.4. “Traktorra, lányok, asszonyok!”	94
4.5. Sztahanovista nők.....	97
4.6. A sokgyermekes anyák segélyezése	99
4.7. Bölcsődék és óvodák működtetése az anyák munkavállalásának megkönnyítése érdekében	101
5. Kárpátaljai német nők a Szovjetunió GUPVI-internálótáboraiiban	104
5.1. A németiség helyzete a második világháború éveiben	104
5.2. A kárpátaljai német nők internálása jóvátételi munkára.....	110
5.2.1 Az internálást elrendelő parancsok és az összeírt német nemzetiségű nők száma	110
5.2.2. Összegyűjtés és kiszállítás	113
5.3. Életkörülmények a horlovkai lágerben	119

5.3.1. Elhelyezés	119
5.3.2. Munka	120
5.3.3. Élelmezés	121
5.3.4. Kapcsolatok.....	122
5.3.5. Betegségek, halálozás	125
5.4. Kérvények és beadványok. Hazatérés.	127
5.5. GUPVI táboraiiba hurcolt kárpátaljai német nők száma és embervesztesége	130
6. Kárpátaljai német családok kitelepítése a szibériai Tyumeny területére, különös tekintettel a nők és gyermekek helyzetére.....	134
6.1. Kitelepítés – mint szovjet büntetés-végrehajtási modell	134
6.2. A kárpátaljai német családok elűzését előirányzó akciók.....	136
6.3. Az emberek összegyűjtése, bevagonírozása és kiszállítása a szibériai Tyumenybe ...	137
6. 4. Életkörülmények a kényszerkitelepítések helyein.....	138
6.4.1. Megérkezés és elhelyezés	138
6.4.2.Munka	140
6.4.3.Élelmezés	141
6.4.4. A kényszerkitelepítettek jogai.....	142
6.4.5. A kitelepítettek és a helyi lakosság közötti kapcsolat	144
6.4.6. Családalapítás.....	145
6.4.7. Halottak és árvák	146
6. 5. Szökéstől a hivatalos szabadon bocsájtásig	147
6. 6. A kitelepítettek száma.....	153
7. Konceptiók perekben elítélt kárpátaljai nők GULAG-rabsága	155
7.1. A GULAG létrejötte, felépítése és fogolylétszáma	155
7. 2. A Különleges Bíróság felállítása és annak jogkörei.....	156
7.3. A „nép ellenségeinek” átvilágítása és letartóztatása.....	159
7.4. A besúgóhálózat szerepe a kárpátaljai letartóztatott nők esetében.....	160
7.5. A börtönök	161

7.6. A kihallgatások.....	164
7.7. Az ítélet	166
7.8. Adatok az 1945–1953 között koncepciós perekben elítélt kárpátaljai nőkre vonatkozóan	173
7.9. A koedukált elosztótábor - Lemberg	177
7.10. A munkatáborokba szállítás körülményei.....	179
7.11. Élet a GULAG-táborokban	179
7.11.1. Elhelyezés	179
7.11.2. Ruházat	180
7.11.3. Munka	181
7.11.4. Élelmezés	183
7.11.5. Személyes kapcsolatok a külvilággal és a lágeren belül.....	183
7.11.6. Szexualitás és anyaság	185
7.12. Száműzetéstől a szabadulásig.....	190
Összegzés	193
Hivatkozott források és feldolgozások	200
Interjú-részletek.....	219
Táblázatok.....	224
Mellékletek	239

BEVEZETÉS

A TÉMAVÁLASZTÁS INDOKLÁSA, A DOLGOZAT FELÉPÍTÉSE, ALKALMAZOTT MÓDSZEREK, FELHASZNÁLT FORRÁSOK

A kárpátaljai magyarság és németiség a XX. század során számtalan sorsfordító traumát élt át. A politikai nagyhatalmi döntések során átrajzolódó határok, el- és visszacsatolások létbizonytalanságot idéztek elő az emberekben.

A címben a magyar és német női sorsok kiemelése nem azt jelenti, hogy Kárpátalján a vizsgált időszakban más nemzetiségű lakosság – ruszin, ukrán, zsidó, szlovák vagy román – ne élt volna, vagy ne szenvedett volna el a szovjet rendszer kiépítéséhez kapcsolódó traumákat. A hangsúly azért került a magyarokra és a németekre, mert ezeket a közösségeket érte a második világháború végéhez közeledve szovjet részről megbélyegzés és a legsúlyosabb kollektív megtorlás. Magyarország Szovjetunió elleni hadbalépése ugyanis felvonulási területté változtatta Kárpátalját is. A háború végéhez közeledve a várt béke helyett egy újabb vészterhes időszak köszöntött be a helyi lakosság életében. 1944 őszétől ismét egy államfordulat változtatta meg gyökeresen a terület politikai és gazdasági értelemben vett arculata mellett a szociális, etnikai képet is. A kárpátaljai magyarok és németek sorozatos etnikai alapú megtorló intézkedések áldozataivá váltak. A háborús „bűnökért” a szovjetek a nemcsak anyagi jóvátételt, hanem kényszermunkát is követeltek. Azonban nemcsak a harci cselekményekben részt vett katonák kerültek hadifogságba, hanem a civil lakosság körében is széleskörű tisztogatási akciót végeztek, amely nem kerülte el a nőket sem.

Kárpátalján a szovjet hatalomváltást követően a társadalmi, gazdasági és családi viszonyokban kialakult drasztikus változások nagy hatással voltak a női szerepek alakulására. A Szovjetunió morálisan inkonzisztens politikát folytatott: miközben a népek és nemek közti egységet, a nők egyenjogúságát hirdette, a rendszerellenesnek vagy árulónak bélyegzett személyeket igyekezett likvidálni, illetve ellehetetleníteni.

Az értekezés megírásának elsődleges célja, hogy tudományos alapossággal feltárja és bemutassa a megbélyegzett és nemzetiségi, vagy politikai okokból internált, elítélt, és kitelepített nők sorsát, valamint, hogy feltárja az otthon maradt nők helyzetét, hogy miként próbálta a rendszer integrálni a szocialista mintára átalakított társadalomba és gazdaságba őket, s eközben milyen sérelmeket kellett elszenvedniük.

A téma újszerűségét az adja, hogy korábban nem született egy olyan átfogó munka, sőt tanulmány sem, amely a szovjet megszállás és a marxista-leninista ideológia nőkre gyakorolt hatását dolgozná fel Kárpátalján a szovjet időszak első éveiben. A 2024–2025-ös év

különösen fontos jubileum a szovjet kényszermunkatáborokba hurcolások témájával foglalkozó kutatók számára, hiszen 80 esztendeje, 1944 novembere és 1945 januárja során vette kezdetét a civil férfiak és nők elhurcolása hadifogolyként vagy internáltként Kárpátalján. Ennek kapcsán a Kárpát-medence-szerte újra felértékelődik a téma aktualitása, bemutatásra és publikálásra kerülnek az újabb kutatási eredmények. Az elmúlt évek szorító huszonnegyedik órája is növeli a téma aktualitásának jelentőségét. Ugyanis még voltak és vannak köztünk néhányan a szovjet lágereket megjárt túlélők közül, akik élő tanúbizonyságot tehetnek az embertelen, tömeges népiértésért felelős rendszer természetéről. Menczer Gusztáv, Gulág túlélő is azt vallja, hogy nem lehet ésszel felfogni a tömegszerencsétlenségek, még kevésbé a tömeges – százezres, milliós – emberpusztítások szörnyűségeinek teljességét. Nem érzéketlenség okán, hanem mert véges az ezirányú értelmi-emocionális kapacitásunk és egy ponton túl a nagyságrend kontraproduktívvá tompítja a felfogó és beleérző képességet. Ezért a tömeges szörnyűségek inkább érzékelhetőek, ha egy-egy konkrét hús-vér eset (egyéni sors, mely bár összefonódik százezrek sorsával – B. B.) kerül bemutatásra.¹ Ezért is tartjuk fontosnak a munkánkban az oral history módszerével² készített interjúkból szerzett információk beépítését. Mivel az oral history módszerét alkalmazva az eseményekre még emlékező egykori szemtanúk, illetve résztvevők meg- és kikérdezése által további, részletesebb, a levéltári iratokban, statisztikákban nem szereplő információk birtokába juthatunk. A disszertációt próbáltuk árnyaltabbá és hitesebbé tenni az általam készített 28 interjúval, mely során többnyire olyan kárpátaljai nőkkel beszélgettem, akik fiatal lányként vagy még gyerekként éltek át a szovjet megszállást. A 28 nő közül ketten megjárták a szovjet kényszermunkatáborokat is. Az 1926-os huszti születésű Gerhardt Margit és az 1926-os születésű Pufler Margit alig töltötték be a 18. életévüket, mikor a szovjetek elhurcolták őket. Ők voltak az utolsó kárpátaljai túlélők, akikkel sikerült interjút készíteni. Túl a 90. életévükön, évtizedek távlatából emlékeztek vissza az elhurcolás körülményeire és a munkatáborok poklára. Az interjúalanyok Kárpátalja különböző járásaiban élnek és éltek, lefedve a beregszászi, ungvári, munkácsi, nagyszőlősi és técsői járásokat: Bátyúban, Bótrágyon, Szernyén, Nagydobronyban, Tiszaásványban, Huszton, Viskén, stb. készítettem interjúkat. Az interjúk irányított beszélgetés keretében lefolytatott mélyinterjúk, melyek során

¹ MENCZER Gusztáv: A Gulág rabtelepei: a bolsevizmus népiértésének színtere. Századvég Kiadó, Budapest, 2016. 6.

² Az oral history mára a történettudomány elfogadott irányzatává vált. Napjainkban már nem az interjúkból származó források felhasználhatóságának elfogadtatása jelenti a nagyobb problémát, inkább a lehető legoptimálisabb felhasználása azoknak. Az oral history módszerére alapozva kezdték a történelmet „alulnézetből” szemlélni a kutatók, akik már nem csupán történeti forráskiegészítésre, hanem a teljes személyiség megjelenítésére törekednek, céljuk az oral history és a life story (autobiográfia) együttes vizsgálata. Az oral history a történelem és a társtudományok egyes területeinek összefüggéseire, s nem az őket elválasztó problémákra hívja fel a figyelmet, így egyedülálló módon járulhat hozzá a történetírás gazdagodásához. VÉRTESI Lázár: Oral history. A szemtanúként elbeszélt történelem lehetőségei. Aetas. 19. évf., 1. sz., 2004. 158–172.

felismerve a hallgatás mélyebb rétegeit, a csendből is olvasva, kellő kritikai megfontolással, de semmiképp sem szkeptikusan kezelve az elhangzottakat, próbáltam rekonstruálni az elbeszélésekből azt a társadalmi és pszichológiai kontextust, amelyben ezek a történetek elfojtódtak vagy elferdültek. Az interjúalanyok többségéhez mély empátiával volt szükséges fordulni, ugyanis évtizedek során arra voltak kényszerítve, hogy az átélt borzalmakról hallgassanak. A megfélemlítésekkel teli évek rányomták a bélyegüket arra, hogy még ma sem mernek nyíltan beszélni az átélt traumákról és vállalni az áldozatiságot. A nők hallgatása nem a történelmi igazság hiányát jelenti, hanem annak bizonyítékát, hogy a trauma túl nagy, a közösségi megértés pedig túl kicsi volt. Az általam készített interjúk mellett másodkézből, Molnár D. Erzsébet és Bakura Sándor által készített interjúk is felhasználásra kerültek a munkában. Mindenképp említésre méltóak és talán az általam készített interjúktól is nagyobb forrásértékkel bírnak azok az interjúkötetek, melyekben a rendszerváltozást követően megszólaltatott túlélők visszaemlékezéseit adják közre. Ezeket a az interjúkat többnyire Dupka György készítette, valamint gyűjtötte össze Kárpátalja szerte és adta közre kötetekben. Az interjúk között több sváb női kényszerszolgálatból megjárt túlélő és hozzátartozó vallomása is megjelenik.

Ugyanilyen fontosságot tulajdonítunk munkánkban az emlékiratoknak is. Az emlékiratok ugyanis egyedülálló emberi tanúságot tesznek a történelmi eseményekről, de néha megkérdőjelezhető mögöttük a történelmi valóság is. Erről Pierre Nora ír érzékelhetően: „A történelem mindig problematikus és tökéletlen rekonstrukciója annak, ami már nincs. Az emlékezet mindig időszerű jelenség, megélt kötődés az örök jelenhez, érzékeny emlékekből táplálkozik és csak azokhoz a részletekhez kötődik, melyek megerősítik. A történelem a múlt megjelenítése, mivel intellektuális és világi tevékenység, elemző és kritikus diskurzust kíván. Az emlékezet szentségbe ágyazza az emléket, a történelem kiszorítja és folytonosan prózaivá teszi azt.”³ Értekezésünkben ezért ötvözni kívánjuk, forráskritikával élve a korabeli dokumentumokat, a személyes visszaemlékezések írott és íratlan forrásaival, melyek által pedig párhuzamot kívánunk vonni, vagy ki próbáljuk tölteni azokat a hézagokat, melyek a rendszer ideológiájából adódóan kerültek el a megismerhetőség tárgyát.

Publikálatlan források a téma mélyebb feldolgozottságát illetően a Kárpátaljai Területi Állami Levéltárból (KTÁL) és a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárából (MNL OL) kerültek elő. Ezen kívül több száz oroszországi levéltárakban őrzött dokumentumot már közreadott és válogatott forráskiadványokból használhattunk fel. A Kárpátaljai Területi

³ PIERRE, Nora: Between History and Memory: Les Lieux de Memoire. Representations, No. 26., 1989. 8. Magyar fordításban (Ford. K. HORVÁTH Zsolt): PIERRA, Nora: Emlékezet és történelem között. Tárolt változat: <https://epa.oszk.hu/00800/00861/00012/99-3-10.html>. (Letöltés ideje: 2025. szept. 20.)

Állami Levéltárban számtalan, a rezsim kiépítésével kapcsolatos iratot őriznek. A régió 1944–1946 közötti, Kárpátontúli Ukrajnaként jegyzett éveit feldolgozó iratanyag a 14. Fond jegyzékei között található. Ugyancsak a Kárpátaljai Területi Állami Levéltárban őrzik az elhurcoltak hazatérésének ügyében a katonai közigazgatáshoz, a néptanácsokhoz intézett hatósági és lakossági, többnyire nők által írt kérvényeket, beadványokat, egyéni és csoportos leveleket. A hozzátartozók által írt panaszbeadványokon kívül a mindennapi élet nehézségeire utaló jelentésekre bukkantunk a források között. A KTÁL-ban található Turjanica-névsorhoz⁴ való hozzáférés elősegítette, hogy hozzávetőlegesen meghatározzuk hány nőt hurcoltak el a területről a szovjetek és kik voltak még távol a szülőfalujuktól 1945 júliusában is. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában a Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának iratanyagai között is kutattunk. Itt találtuk meg azokat a forrásokat, melyeket a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak és különböző magyar kormányzerveknek és azok vezetőinek juttattak el a „málenkij robot”-ra hurcolt férfiak női hozzátartozói. A Külügyminisztériumnak a Szovjetunióval kapcsolatos titkos ügykezelésű irataiból pedig a határzár után, Kárpátaljának hivatalosan is a Szovjetunióhoz csatolását követően elszakadt családtagok és nők helyzetét tudtuk megismerni. A Magyar Nemzeti Levéltár online elérhető adattáraiból több fontos forráshoz férhettünk hozzá. Főként a „Szovjetunióba elhurcoltak. A GULÁG és GUPVI táborokban fogvatartott magyarokról készített adatbázisok”-ban kutattunk. Találtunk köztük több forrást is, melyek a kárpátaljai nők szovjet fogságát bizonyítják. A “Szovjet táborok magyar foglyai” adatbázisában⁵ közel egy tucat, többnyire Munkács és Huszt környéki sváb nő személyes kartonját találtuk meg, melyeket a szovjet céllágerekbe való kikerkezésükkor állítottak ki. De leltünk arra vonatkozóan is adatot a „Málenkij robotról hazatért női elhurcoltak” adatbázisában, hogy Kárpátaljáról elhurcolt nők évek múltán a határzár következtében Magyarországra tértek vissza egy kevert fogolyszállítmánnyal együtt Debrecenbe.

⁴ Iván Turjanica (1901–1955) – hithű kommunista, az NKVD ügynöke, akinek kulcsszerep jutott Kárpátaljának a Szovjetunióhoz való csatolásának lebonyolításában. 1925-től a Csehszlovák Kommunista Párt tagja. 1930–1933 között a Harkovi Kommunista Újságíró Főiskola hallgatója. 1939-ben a Szovjetunióba emigrál. Később az I. Csehszlovák Hadtest kötelékében harcol és annak politikai biztosaként tér vissza 1944 őszén Kárpátaljára a csehszlovák kormánydelegáció tagjaként, zsebében a szovjet hatalom megszervezésének kész forgatókönyvével. Először a Kommunista Párt Központi Bizottságának első titkára lesz, majd a Néptanács elnöke (1944–1945). 1945. július 2–10. között helyhatósági listákat állítat össze, amelyekben kimutatást követel a városok és falvak férfilakosságának hollétéről, a „hadifogolytáborokban tartózkodók névsorának” összeállításáról, melyek a köznyelvben „Turjanica-névsorként vagy Turjanica-listaként” híresült el. DUPKA György: A kollektív bűnösség elvének alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben, a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa határozatainak végrehajtása az NKVD-jelentések tükrében, 1944–1946. Doktori (PhD) értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2014. Tárolt változat: <http://mek.oszk.hu/13300/13340/13340.pdf>. (Letöltés ideje: 2018. okt. 15.). 43., 163., 364.

⁵ Az MNL 681 955 magyar nemzetiségű katona, illetve polgári személy tábori nyilvántartó kartonját vásárolta meg oroszországi levéltáraktól, amelyeket 2021 februárjában tett elérhetővé és kutathatóvá. Az online adatbázis itt érhető el: <https://adatbazisonline.mnl.gov.hu/gyujtemeny/szovjetunioba-elhurcoltak>

Amint azt a dolgozat címében is megjelöltük, az események 1944-től, Kárpátalja szovjetek általi megszállásától kezdve 1953-ig, Sztálin haláláig kerülnek bemutatásra, addigra ugyanis hazatér a női foglyok többsége is a lágerekből és befejeződik az erőszakos kolhozosítás első szakasza. A korszakhatárt a Tyumenybe deportált svábok hazatérésének rövid felvázolásánál éreztük szükségesnek túllépni, ugyanis számukra csak egy 1955-ös rendeletet követően engedélyezték elhagyni az örökös száműzetés helyét. A munkában foglalkozunk a szovjet lágerekbe hurcolt nők hazabocsátásának körülményeivel, de azt már nem taglaljuk, hogy a nők milyen fogadtatásban részesültek otthon és hogyan sikerült integrálódniuk vagy sem az új politikai és társadalmi rendszerbe.

A hét nagyobb szerkezeti egységre tagolódó munka első fejezetében Kárpátalja szovjetizálásával, a GULAG- és GUPVI-kutatás elméleti és történeti háttérével, a szovjet kényszermunkatáborokkal, az elhurcolásokkal, a kolhozosítással foglalkozó művek historiográfiai áttekintésével, azon belül a női sorsoknak és szerepeknek a középpontba állításával foglalkoztunk. A kérdéskör tabusított volta miatt elsősorban azt vizsgáltuk, hogy a Nyugati emigrációban jelentek-e meg művek, melyek külön figyelmet szentelnek a nőket ért meghurcolásokra. Elemeztük a rendszerváltozásig nyúlóan az ukrán történészi megközelítéseket, majd vizsgáltuk, hogy történt-e szemléletmódváltás Ukrajna függetlenedését követően a történetírásban. Kitértünk rá, hogy az 1990-es évektől kezdve milyen lendületet vett a téma, különösen a GULAG- és GUPVI-kutatás Magyarországon, és az egész Kárpát-medencében. Kiemelt tekintettel szemléztük azokat a történészi, helytörténészi munkákat, melyek megjelenésének egy 2015-ös magyar kormányrendelet adott új lendületet nemcsak Magyarországon, hanem Kárpát-medence-szerte. A megjelent szakirodalmak feldolgozása révén összehasonlítottuk a témában megjelent különböző szakértői véleményeket.

A nők sorsának alakulása nem vizsgálható a politikai és társadalmi változások kontextusán kívül, sem anélkül, hogy a családokat – mint a közösség legkisebb egységét – ért támadásokat figyelmen kívül hagynánk. Ezért a második fejezetben Kárpátalja 1944-es szovjet megszállásának politikai, katonai és társadalmi folyamatait mutattuk be, különös tekintettel arra, hogyan alakította át a térség etnikai és hatalmi viszonyait. Rávilágítottunk arra, hogy a terület sorsa a nagyhatalmi érdekek ütközőpontjában dőlt el: a szovjet hatalom tudatosan készült Kárpátalja bekebelezésére, amit a magyar és német lakosság kollektív megtorlása, deportálása és a helyi közigazgatás szovjetizálása kísért. Bemutattuk, miként változott meg a társadalmi térszerkezet a népesség kényszerű átrendeződése nyomán – a magyar, zsidó és német közösségek eltűnése, illetve az ukrán és orosz betelepülések következtében.

A harmadik részben egy általános képet kívánunk nyújtani a hátszágban maradt nők helyzetéről közvetlenül a szovjet megszállást követően. Ekkor pecsételődt meg ugyanis a kárpátaljai nők sorsa. A Magyar Királyi Honvédségben katonai szolgálatot teljesítő férfiak a szovjet csapatok előrenyomulásával hadifogságba, majd Kárpátalja megszállását követően „málenkij robot” – a polgári köztudatban háromnapos kis munka – ürügyén szovjet kényszymunkatáborokba kerültek. A hagyományos családmodell ezáltal végérvényesen is átalakult. A nőknek át kellett venniük a családfenntartó szerepét. A disszertációnk második fejezetében a nők kettős tehervállalásának a bemutatása mellett arra keressük a választ, milyen kapcsolat alakult ki a megszálló, majd berendezkedő szovjet hatalom és a helyi polgári társadalom, azon belül a nők között. Érte-e a magyar nőket hátrányos megkülönböztetés, nemi erőszak? Volt-e esélyük családegyesítésre? Milyen következményei voltak az ellenszegülésnek az új társadalmi, politikai és gazdasági változásokat hozó rendszerben? Az átélt traumák pszichológiai következményeire is kitérünk a fejezetben. A fejezet egyik alfejezetében a szolymai lággerben raboskodó férfiak élelmezését ellátó nők teherviselését mutatjuk be. Míg egy másik alfejezetben az új szovjet-magyar határszakasz következtében szétszakított családok helyzetét és jövőbeli kilátásait vizsgáljuk. Mindezeket elsödlegetesen a KTÁL-ban található népbiztosságokhoz beérkező kérvények alapján, valamint az MNL OL Külgyminisztériumának, a Szovjetunióval kapcsolatos titkos ügykezelésű iratanyagában fellelt információk, jelentések és kérelmek alapján tártuk fel.

A negyedik fejezetben kerül bemutatásra milyen eszközöket alkalmazott a rendszer a magántulajdon teljeskörű felszámolására, a kollektív gazdálkodásra való áttérés alapjainak megteremtésére, s ezáltal miként vonták, kényszerítették bele a nőket a termelőmunkába. A női munkaerő iránti kereslet növekedése részlegesen vagy teljes egészében átrendezte a családi szerepeket, ezért a fejezetben kitűzött további célok irányvonala, hogy megvizsgálja a nők kettős teherviselését segítő vagy gátló tényezőket. Az új társadalmi környezetből érkező hatásokat figyelembe véve kerestük azokat az attitűdöket, melyeket az új, szovjet típusú nőideálnak tulajdonítottak, s melyek helyi átültetésére nagy figyelmet fordítottak. A vizsgálódás tárgyai az alsó társadalmi osztályba tartozó nők, akiknek addigi életében fő foglalkozást a háziasszony szerepének betöltése jelentette, vagy azon fiatal lányok, akiknek az életében pályakezdőként nem sok lehetőség kínálkozott. A kolhozról, mint egyetlen választható mezőgazdasági termelőszövetkezetbe való belépés lehetőségéről, annak működési rendjéről és az abban betöltött női szerepekről, munkafolyamatokról a Kárpátaljai Terület Állami Levéltár beregszászi részlegén fellelhető községi kolhozzjegyzőkönyvekből nyertünk információkat. Fontos forrásai statisztikai elemzések szempontjából a kolhozosítással kapcsolatos levéltári dokumentumoknak az éves jelentések, melyek tartalmazzák a

kolhoztagok nemek szerinti megoszlását, valamint a ledolgozott munkanapjaik számát, melyekből a női munka produktivására vonatkozóan vontunk le következtetéseket egy-egy település tekintetében vagy annak hiányában kereshettük az okokat. A primer források mellett a korszakot tárgyaló ukrán és magyar nyelvű szakirodalmak és tanulmányok másodelemzését is elvégeztük. A szocialista nőtípus tágabb társadalmi megismeréséhez néhány magyarországi szakirodalmat is felhasználtunk összehasonlítás és elemzés céljából. Arról, hogy a korszak politikai vezetése milyennek szerette volna látni és láttatni az intézkedései nyomására formálódó társadalmi szerepváltozásokat és a nők gazdasági munkában kifejtett nagy erőfeszítéseit, arról a korszakban megjelent néhány sajtótermékből tájékozódunk. A tömegkommunikáció az államszocializmusban a pártbürokrácia monopóliuma volt, ezért kizárólagos felhasználásukból egyértelműen nem konstruálható a nők valós élethelyzete, azonban a korban a hatalom által elvárt nőideál képe annál inkább. Arról, hogy miként viselték a kettős tehervállalást a nők és anyák, hogyan tudtak helytállni otthon és a munkában, sikerült-e a fiatal lányoknak a gazdasági vagy társadalmi ranglétrán feljebb jutniuk, segítette vagy épp hátráltatta őket ebben az állam, milyenek voltak a munkakörülmények, és miként lépett fel a hatalom azokkal szemben, akik ellenszegültek, arról első kézből az oral history módszerét használva azoktól a nőktől szereztünk tudomást, akik fiatal lányként, anyaként vagy gyerekként léptek be a kolhozba. Egyéni tapasztalataikról életinterjú keretében számoltak be. A kulákgagitációval és a kulákok elleni hatalom oldaláról történő fellépéssel a disszertáció utolsó fejezetében foglalkozunk, melyben a kolhozosításnak ellenálló, koncepciók perek alapján elítélt, GULAG-ra hurcolt nők sorsát is feltárjuk.

Az ötödik fejezetben a szovjetek általi kollektív felelősségre vonás többnyire sváb nőket ért gyakorlati megvalósítása kerül feltárára. A multietnikus régió egyik meghatározó nemzetisége a második világháború előtti évekig a németiség volt. A fejezetben a sváb nők elűzésének és GUPVI táborokba internálásának a folyamatait tárjuk fel. A Magyarországról, Romániából, Jugoszláviából, Bulgáriából elhurcolt német származásúak, illetve annak mondottak sorsa egyazon irányelv alapján került szinte egy mederbe, ezért néhány párhuzamot vonunk elsősorban a Magyarországról és Romániából internált német származásúak sorsával, magyarországi és erdélyi történészek és kutatók munkáit górcső alá véve. Mivel a németként internált nők a GUPVI internálótáboraiába kerültek, ezért szükségszerűnek tartjuk a GULAG és a GUPVI fogalmait tisztázni. Az internált személyek a GUPVI lágereibe kerültek, többnyire tömeges módon és ítélet nélkül, míg a GULAG-ra

általában egyénileg, koncepciós perek által elítélt személyek jutottak.⁶ A két mozaikszó különböző tábortípusokat is jelent, ám a közvéleményben, ha szovjet kényszers munkára való elhurcolásról esik szó, a GULAG-gal azonosítják a GUPVI-lágereket és azok rabjait is, sőt egyes kutatók sem tesznek éles határvonalat a kettő közé. A munkában feltárjuk az internálást előíró rendeleteket, az összegyűjtés és marhavagonokban történő kiszállítás folyamatait. A fejezet fontos részét képezi, hogy az 1945 júliusában összeállított helyhatósági listákat, az ún. Turjanica-névsorokat településenként megvizsgáltuk és ezekből kigyűjtve próbáltuk meg megállapítani az elhurcolt sváb nők számát. Listánkat tovább bővítettük a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának “Szovjet táborok magyar foglyai” című adatbázisában megtalált női nevekkal, ahol újabb kárpátaljai német nemzetiségű női elhurcolt személyi kártyáját sikerült megtalálni a közel 700 ezres adatbázisban. A fejezet forrásbázisának komplexitását mutatja, hogy az említett forrástípusokon túl több, a GUPVI táborait megjárt női túlélőt sikerült még megszólaltatni, s általuk árnyaltabbá tenni a lágerélet viszonyosságait, vagy bővíteni az elhurcoltak listáját.

A dolgozat hatodik részében tárgyaljuk a kárpátaljai németység – nagyrészt a hátszágban maradt karon ülő csecsemők, idősök és nők – 1946-os kitelepítését. Bemutatjuk az alig néhány éve napvilágra került kitelepítés valós voltát bemutató dokumentumokat és első kézből adjuk közre magyar nyelven a szibériai Tyumenyben töltött viszonyosságos évek történéseit. A száműzetésben töltött évekről elsősorban német és ukrán nyelven megjelent munkákból nyertünk információt, melyek egy részét maguk a kitelepítettek írták.

A dolgozat utolsó fejezetében tárgyaljuk a koncepciós perek során elítélt és GULAG-táborokba került nők sorsát. Megvizsgáljuk azokat a területen végbement közigazgatási változásokat, melyek a régióban a szovjet büntetőjog bevezetéséhez vezettek. Láttatjuk, hogy mindez egybeesett az állampolitikai célok lokális kivetítésével a büntetés-végrehajtás esetében is, melynek alappillére volt a politikailag nemkívánatos elemek eltávolítása az osztályalapú társadalom kiépítésének útjából. A koncepciós perek hathatós eszközévé váltak eme célkitűzésnek és a hamis vádak alapján született ítéletek többsége 10–25 évig terjedő kényszers munkát jelentett a GULAG-táborokban. Ismeretes, hogy a koncepciós pereknek női áldozatai is voltak Kárpátalján, akiket koholt vádak alapján, ártatlanul ítélték el és embertelen körülmények között raboskodtak a GULAG-rabtelepein. Némelyikük sorsa publikált visszaemlékezés formájában látott napvilágot, ezeket kiindulási alpnak tekintettük

⁶ BOGNÁR Zsolt: Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjet fogságba 1944/45-ben. In: Háború, hadsereg, összeomlás. Magyarország katonai részvétele és szerepe a második világháborúban. Szerk. MARKÓ György. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2005. 185.

a téma feldolgozása során, azonban számos egyéni női sors a mai napig feltáratlan maradt és ennek a pótlására vállalkozunk ebben a fejezetben.

Kárpátalja XX. századi története, valamint a kárpátaljai, vagy akár az egységes magyar „GULAG-kutatás” szempontjából hiánypótló jelleggel bír a kárpátaljai nők GULAG-rabságának feltárása. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy ennek a fejezetnek a megírása jelentette a legnagyobb kihívást, mivel az elítéltek peranyagai a volt KGB-levéltárban, jelenleg Ukrajna Állambiztonsági Szolgálatának Ungvári Levéltárában találhatóak, ahol a forrásokhoz való hozzáférés rendkívül problematikus. Szintén nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy az iratokhoz történő amúgy sem egyszerű hozzáférést az elmúlt évben a járványügyi korlátozások, majd az orosz–ukrán háború még inkább nehezítették. Ezért is könyvelhető el a téma feltárása tekintetében sikernek már önmagában az a tény is, hogy eddig ismeretlen peranyagokat és forrásokat leltünk fel és ezek nagy részét sikerült beépítenünk a munkánkba. A Bendász István Görögkatolikus Levéltár (BIGL) forrásgyűjteményéből jutottunk hozzá példának okáért Manajló Mária Teofília hagyatékához, melyből az apáca Romzsa Tódor görögkatolikus püspök vértanúságához kapcsolódó életútjába, meghurcolásába és rabságban töltött éveibe nyerhetünk betekintést. A fejezetben nemzetközi szakirodalomra való kitekintéssel bemutatjuk a GULAG létrejöttét, felépítését, valamint különböző években mérve a nők számarányát a lágerekben. Meghatározzuk hány nőt ítéltek el Kárpátalján 1944–1953 között. Ezekről a rendszerváltozást követően létrejött Rehabilitációs Bizottság által közölt, az elítéltek személyi dossziéi alapján összeállított névsorokból nyertünk információt.

Kutatómunkánk során törekedtünk a téma teljeskörű feltárására, azonban ezt a még mindig titkosított levéltári dokumentumok hozzáférhetővé tétele által és minél több túlélő megszólaltatásával lehetne elérni. Előbbit még mindig a bürokratikus rendszerek, utóbbit pedig az idő előrehaladása teszi lehetetlenné. Ukrajna Állambiztonsági Szolgálatának Ungvári Levéltárában ezres nagyságrendben találhatók személyi dossziék, köztük százas nagyságrendben női elítéltek periratai, melyek feltárása a GULAG-kutatás női vonatkozásait illetően egy külön monográfia alapjait is képezhetik a jövőben. Tisztában vagyunk a dolgozat hiányosságaival, munkánkra egy alapként tekintünk, amely a jövő generációjának kutatói, helytörténészei számára egy kiindulópontul szolgálhat az ez irányú kutatások megkezdésében. Ennél is fontosabbnak tartjuk a téma feltárását illetően annak társadalmi hasznosulását, amely olyan tabukat is megdöntött, mint a nemi erőszak kérdése és a transzgenerációs traumák kialakulása.

A disszertáció nem kerülhetett volna megírásra azoknak a személyeknek a támogatása nélkül, akiknek ezúton is köszönetet szeretnék mondani. A legnagyobb hálám a témavezető tanárom, Molnár D. Erzsébet irányába szeretném kifejezni, aki kiváló szakmai tudásával,

biztatásával, támogatásával segített lépésről lépésre haladni és felépíteni a munkát. Biztosította számomra a Lehoczy Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpont birtokában lévő vonatkozó dokumentumokhoz a hozzáférést és a saját forrás- és oral history-gyűjteményének egy részét is önzetlenül a rendelkezésemre bocsátotta. Hálás köszönettel tartozom Dupka Györgynek, akinek a segítségével nélkül tíz évvel korábban nem indultam volna el ezen az úton. Neki köszönhetően kezdtem el a magiszteri képzésem során a „málenkij robot”-tal foglalkozni. Ő inspirált és biztosított nekem teret az első szakmai konferenciákra való részvételre, ahol több magyarországi és erdélyi kutatóval is megismerkedhettem, köztük Bognár Zalánnal, a téma legelismertebb magyarországi kutatójával, aki elvállalta a disszertáció opponensi véleményezését is. Szakmai észrevételei, építő jellegű kritikái és javaslatai alapján sikerült tökéletesebbé formálni a munkát. Neki köszönhetően lettem a Gulag- és Gupvikutatók Nemzetközi Társaságának a tagja. Az említett három történész munkássága és a fiatal kutatókhoz való hozzáállása példaértékű és nagyra értékelendő. Mindhárman számos konferenciárészvételi és publikálási lehetőséget biztosítottak számomra. A Tyumenybe deportált német családok mindennapjait nem sikerült volna feltárni, ha Olekszij Korszun nem bocsátja rendelkezésemre a témába vágó német nyelvű szakirodalmakat, hálás vagyok neki a felajánlásért. Köszönöm az Ungvári Nemzeti Egyetem és a Debreceni Egyetem kiváló oktatóinak a munkáját, tudásuk átadásával közelebb vittek a historiográfiai elemzés, a különböző módszertani megközelítések megismeréséhez. Köszönettel tartozom a téma fiatal kutatóinak, Orosz Júliának, Pomázi-Bárdonicsek Dominikának, Makra Mónikának, Nagy Péternek, akik élen járnak a kutatásban és számos jó tanáccsal elláttak. Köszönetemet szeretném kifejezni Kacsó Géza és Marosi István lelkészeknek az önzetlen segítségnyújtásukért. Mélységes hálával tartozom azoknak a túlélőknek, akik merték lélekben újra bejárni az emlékezés fájdalmas útjait és beszéltek a saját tapasztalataik alapján a GULAG- és GUPVI-létről még hitelesebbé téve a munkánkat. Nem készülhetett volna el a disszertáció, ha nem áll mögöttem a Jóisten, egy támogató és szerető család és társ, dicsőség és hála nekik mindezért.

1. HISTORIOGRÁFIAI ÁTTEKINTÉS

Az egyetemes historiográfia és a társadalmi diskurzus sokáig a hősök – áldozatok – áru- és szolgáltatás rendszer keretében osztályozta az elmúlt század, s különösképp a világháborúk társadalmát. A nők vonatkozásában valójában egyik sem kapott nagy hangsúlyt, de legkevesbé képezte a kutatások tárgyát az áldozatok sorsa, akiknek a háborús tapasztalata nem illeszkedett a nagy győzelem hősies narratívájához.

A háborút követő években elsődleges tájékoztatói forrásoknak a pártajót és a pártkönyveket tekinthetjük, melyekben a nők hősies ábrázolásmódja került kidomborításra. A nők, mint a Vörös Hadsereg önkéntesei, a sokgyermekes anyák, a férfiak helyett, majd mellett munkába álló élmunkásnők, agitátornők, pártfunkcionáriusok életútjáról, kiemelkedő teljesítményeiről jelentek meg írások. Azokkal a témákkal, melyek megmutatták a háború sötét oldalait és árnyékolták a Vörös Hadsereg mitologizált, felszabadító imázsát, tabu volt foglalkozni, így a nyílt tanulmányozás hiányában lehetetlenné vált a tudományos megismerés. A nők ellen elkövetett nemi erőszakról, a kényszermunkáról és a kitelepítésekről, évtizedeken át hallgatni kellett, titkosítva voltak a megtorló akciókat elrendelő parancsok. Néhány témába vágó dokumentum még ma sem kutatható szabadon.

A szovjet megszállásról, a tömeges elhurcolásokról és a hadifogság tényéről először a Nyugati emigrációban jelentek meg írások, elsősorban a Magyar Harcosok Bajtársi Közösségének köszönhetően. Német napilapokban, rádiókban tettek közzé felhívást, majd egy saját folyóiratot is létrehoztak a Hadak Útján címmel, hogy megszólítsák az emigrációban élő, szovjet lágereket megjárt magyarokat és németeket, hogy hiteles tanúvallomást adjanak a lágerrendszerről és a fogolysorsról. A Magyar Harcosok Bajtársi Közösségének közreműködésével 1950-ben az NSZK-ban kiadták a Fehér Könyvet.⁷ A könyvben öt fejezet foglalkozik magának a fogolysorsnak a bemutatásával 54 tényszerű leírása alapján. A Palásthy Rezső⁸ vezetésével összeállított munka megdöbbentően hiteles és pontos képet adott arról, hogy valójában mi is történt a Szovjetunióba hurcolt magyarokkal. A Honvédelmi Minisztérium jelentései alapján hozzávetőlegesen meghatározzák a Szovjetunióba hurcolt foglyok számát, a civilként internáltak részarányát. A kötet összeállítói rendelkezésükre álló

⁷ PALÁSTHY Rezső (szerk.): Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről. A Magyar Harcosok Bajtársi Közösség Hadifogly-szolgálat – Hungária – a Hontalan Magyarok Hetilapja, Bad Wörishofen, 1950.

⁸ Palásthy Rezső 1919-ben született Budapesten. A második világháború során a Magyar Államvasútnál dolgozott. 1945 januárjában a budapesti lakásáról hurcolták el a szovjetek. Közel hároméves kényszermunka után szabadult, majd 1949-ben sikerült kijutnia az NSZK-ba egy külföldi kiküldetést felhasználva. Alapvetően az ő ötlete volt a Fehér Könyv létrehozása és a szerkesztői munkák nagy részét is ő végezte. STARK Tamás: Az amerikai kormány és a magyar emigráció tevékenysége a Szovjetunióban maradt foglyok szabadulásáért. In: Közel 80 éve történ. Adatok, tények, történetek a szovjet fogságból. Szerk. BOGNÁR Zsolt – POMÁZI-BÁRDONCSEK Dominika. GGKI Könyvek 1. Budapest, 2024. 266–269.

dokumentumok alapján azt is közlik hány magyar fogoly nem térhetett vissza Magyarországra a rabságban töltött éveket követően. Emigrációban íródott a magyar Fényes Tóth Olgának a szibériai hét esztendőről írott visszaemlékezése is, melyet a New York-i Szabad Magyarság közölt először folytatásokban. Az 1950-es évek végén az amerikai magyarság támogatásával a müncheni Mikes Kelemen Kör közreműködésével jelenhetett meg könyv alakban.⁹ Fényes Tóth Olga elsők között hívta fel a figyelmet a nők helyzetére a GULAG-táborokban, személyes élményein keresztül tárja az olvasó elé a rendszer felépítését, a társas kapcsolatokat és a túlélési stratégiákat. Szintén emigrációban jelent meg egy ukrán nő, Marta Chyz¹⁰ írása is. Elsők között volt, aki 1962-ben megjelentetett egy esszét az egykori politikai foglyok személyes vallomásaira és emlékeire alapozva. A nyugati ukrán emigránsok, köztük az ukrán diaszpóra nőjogi és emberi jogi szervezeteinek munkatársai a Szovjetunióban a női politikai foglyok problémájával foglalkozó különkiadásokat jelentettek meg. Az angol nyelvű kiadványok megjelentetése elsősorban azt a politikai célt szolgálja, hogy felhívják a világ demokratikus közvéleményének a figyelmét a polgári jogok Szovjetunióban történt megsértésének tényeire, köztük az ukrán nők elnyomására. Nyugaton került kiadásra Jevgenyija Szolomonovna Ginzburg orosz író nő memoárja is 1967-ben,¹¹ 30 évvel azután, hogy 18 évet töltött a GULAG rabtelepein. Ginzburg törekedett arra, hogy a kéziratot kiadják a Szovjetunióban, de ezt elutasították. Ezután kicsempészték az országból és később több nyelvre is lefordították. Saját tapasztalatai és benyomásai alapján írja le a nők helyzetét, az emberi kapcsolatokat, a tábori hierarchiát, a szexualitást, a prostitúciót és a tábori szerelmet is érintve.

Az, hogy a GULAG-ot széleskörben is megismerte a világ Alekszandr Szolzsenyicin 1962-ben megjelent első regényének köszönhető. A saját GULAG-élményei alapján írta le Ivan Gyenyiszovics egy napját.¹² A GULAG kutatása kapcsán nagyobb jelentőséggel bír Szolzsenyicin háromkötetes szépirodalmi műve, A GULAG-szigetvilág, mely 1973-ban íródott Párizsban, s mely rávilágít a sztálinizmus valódi arcára. Magyar fordításban 1975-ben jelent meg először.¹³ A szerző bemutatja többek között a börtönöket, a bírálókat és a vádlottakat, a táborrendszert, azok belső rendjét és szabályait, a lágerőröket, a külvilággal való kapcsolatot, a száműzetést, s magát az embert mindezek középpontjába állítja. A második kötetben pedig a lágerek női világát, a nőkkel szembeni bánásmódot is feltárja. A háborúban a férfi dominancia kifejeződésének eszköze a női test birtokbavétele volt.

⁹ FÉNYES TÓTH OLGA: Nők a szovjet börtönében. München, 1959.

¹⁰ CHYZ, Marta: Woman and Child in the Modern System of Slavery U.S.S.R. DOBRUS, New York, 1962.

¹¹ GINZBURG, Eugenia: Journey into the Whirlwind, trans. Paul Stevenson & Max Hayward. London, 1967.

¹² SZOLZSENYICIN, Alekszandr: Ivan Gyenyiszovics egy napja. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989.

¹³ SZOLZSENYICIN, Alekszandr: A GULAG szigetcsoport I–IV. kötet. Danubia Druckerei – Nemzetőr, München, 1975.

Szolzenyicin érzékelteti azt a narratívát, hogy a védtelen nők megalázása és megbecstelenítése szimbolikusan is kifejezte az ellenség legyőzését. „Már három hete Németország területén folynak a harcok és mindnyájan tudtuk, ha német a lány meg lehet erőszakolni, s utána agyonlőni, s ez szinte hőstett számba megy; ha lengyel vagy éppen elhurcolt orosz nő – ezeket akár meztelenre vetkőztetve hajkurászhatjuk a kerteken át és rácsapkodhatunk a combjukra – tréfa és mulatság az egész.”¹⁴

A szovjetek által elkövetett nemi erőszakok elmesélésének vagy elhallgatásának döntő eleme a kollektív csend. A nők ellen elkövetett nemi erőszakról sokféle okból hosszú időn át hallgattak az áldozatok és persze az elkövetők is. Hiányoznak és esetlegesek a róluk szóló írott dokumentumok. A szovjet katonák nők ellen elkövetett atrocitásairól Németországban kezdődtek meg először a történeti kutatások. A kutatók figyelme az 1970-es években egyre inkább az addig tabunak számító témák feltárása felé fordult. Susan Brownmiller klasszikusnak számító könyve először vizsgálta a nemi erőszakot mint a férfiaknak a nők ellen viselt háborúját.¹⁵

A Szovjetunió területén és külföldön csak az 1980-as évek végén jelentek meg a peresztrojka liberalizációjának folyamataival való összefüggésben hasonló művek. A posztszovjet országok történettudományában jelentős helyet foglal el a szovjet elnyomó rendszer tanulmányozása. A rendszerváltozást követően a kutatók többsége a GULAG felépítését, működését tanulmányozta, megpróbálták megbecsülni az áldozatok számát, a kényszermunkarendszer hatékonyságát. Viktor Zemszkov egyik forrásközlő tanulmánya¹⁶ azon kívül, hogy kísérletet tesz a foglyok és áldozatok számának megállapítására, a belügyi szervek különböző, a lágerélet körülményeit befolyásoló jelentéseit is közzé teszi. Részadatokat közöl a nők és férfiak tábori számarányának megoszlásáról év szerinti lebontásban, hasonló lebontásban publikálja a várandós anyák és az elítélt nőktől a lágerekben született gyerekek számát. Különösebb figyelem a századfordulótól övezi a GULAG gender kutatását. A demográfiai adatok mellett a társadalmi jellemzők, az etnikai hovatartozás, a börtönbüntetések okai, táplálkozás, az egészségügyi ellátás, a dehumanizációs folyamatok is előtérbe kerülnek.

Kárpátalja nemzetiségeit figyelembe véve a német lakosságot ért megtorlási akciók, demográfiai mutatók változása tekintetében jelentek meg nagyobb számban írások külföldön. Anton Müller 1954-ben a kárpátaljai német etnikum 200 évre visszatekintő vizsgálata mellett levéltári forrásokon alapuló statisztikát készített a kárpátaljai, többségében németek lakta

¹⁴ SZOLZENYICIN, Alekszandr: A GULAG szigetcsoport. I. kötet. Danubia Druckerei – Nemzetőr, München, 1975. 32.

¹⁵ BROWNMILLER, Susan: Against Our Will. Men, Women and Rape. n.s., London, 1975.

¹⁶ ZEMSKOV, V. Ny.: A GULAG tényekben, adatokban. Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest, 1991.

településekről a fronttal 1944-ben elmenekült svábok számát illetően.¹⁷ A főként nőkből és gyerekekből álló sváb lakosság Nyugatra való menekülésének állomásai mikrotörténeti szinten is megjelennek Madeline Stanley¹⁸ angol nyelvű összefoglaló munkájában egy Zsófiafalváról elmenekült család példáján. A szerző a Kozauer család visszaemlékezéseit és az 1990-es években Kárpátaljára történő visszatérésüket követően összegyűjtött anyagait adja közre. Kárpátalja szovjet megszállásáról és a svábokat ért atrocitásokról, főként a németek Tyumenybe való kitelepítéséről a leghitelesebben és legterjedelmesebben a történetek egyik átélője, Leonard Kowatsch számol be, aki katonai szolgálatának letöltése után, Kárpátaljára hazatérve került a kényszerkitelepítettek sorába, s élt meg sorsközösséget honfitársaival egészen 1957-ig. A harmadik kiadásban megjelent könyvének¹⁹ második felétől kezdve foglalkozik a Szibériában töltött évekkel, külön fejezetekre bontva az 1946–49-ig terjedő, valamint az 1949–1960-ig terjedő évek történetét. Bemutatja, mely településekről, milyen arányban és Tyumeny mely régióinak területein lettek áthelyezve a kitelepítettek. Többnyire felsorolásszerűen közli azt is, hány fős volt az adott család, megnevezve a családfőt, mely sok esetben női nevet takar, amennyiben az apa valamilyen oknál fogva (elesett a fronton, hadifogoly, bujkál, stb. – B. B.) nem került a kitelepítendő sorába. Érinti a női munka nehézségeit, a család szerepét, az ott élő népekkel való együttélést, településenként közli azoknak a fiataloknak a névsorát, akik 1949–60 között házasságot kötöttek, többek között beszámol a saját házasságának létrejöttéről Wimmert Máriával. Adatokat közöl az évek során elhunyt személyekről, a gyermeknevelés nehézségeiről, az árván maradt gyerekek sorsáról. Kiemeli egy-egy család vagy egyén sorsát, akik különös megpróbáltatásokon mentek keresztül: elvesztették minden hozzátartozójukat, szökést kíséreltek meg, majd elítélték őket. A könyv végén a túlélőktől begyűjtött adatok alapján összegző táblázatban szemlélteti Kárpátalja mely településeiről, hány embert telepítettek át a szibériai Tyumeny környékére 1946 márciusában. Leonard Kowatsch-hoz hasonlóan George Pfister is személyes visszaemlékezéseken keresztül próbálja bemutatni a száműzetés éveit. Munkájának²⁰ célja reprodukálni, amit Anton Müller 1954-ben papírra vetett. Őseinek Kárpátaljára történő településenkénti letelepedéséről ír egészen a XX. század első feléig, majd a második világháború következményeit, a németek kollektív felelősségre vonásának narratíváját veszi szemügyre Anton Pfister és Nikolas G. Kozauer elbeszélései alapján. Mindkét mű gazdag korabeli fényképekben, dokumentumokban, valamint a rendszerváltozás után megjelent

¹⁷ MÜLLER, Anton: Karpaten-Ruthenien Rückschau. Geschichte und Geschichten aus 200 Jahren. s.n., Ludwigsburg, 1954.

¹⁸ STANLEY, Madeline: Sophiendorf, Zsófiafalva, New Zofia. A collection of histories of a village in the Carpatho-Ukraine. Private edition, 2005.

¹⁹ KOWATSCH, Leonard: Wanderwege der Karpatendeutschen. s.n., Wernau, 2006.

²⁰ PFISTER, Georg: Die Karpatendeutschen. Ein geschichtlicher Werdegang. s.n., Eggenfelden, 2002.

cikkekben, de a hivatkozásokat tekintve elég hiányosak. Az előző művekkel ellentétben Nikolas G. Kozauer könyve²¹ hivatkozásokkal kellőképpen ellátott, azonban csak a kitelepítés előzményeire hívja fel a figyelmet, valamint egy irreális számadatot közöl a kitelepítettek számát illetően.

Különösen nagyszabású áttelepítésekre került sor Közép- és Kelet-Európában, melyek több tízmillió embert érintettek a háború alatt vagy közvetlenül azt követően. Míg az 1930-as években főként a kollektivizálás, a kuláktalanítás során kerültek törvényes ítélet nélkül kitelepítésre a családok, addig bizonyos népek esetében kivétel nélkül mindenkit gyanúsak, bűnösnek, ellenségnek bélyegeztek, s minden alap nélkül száműzetéssel, kényszerkitelepítéssel büntettek. Biztonsági kitelepítések okán kezdődött meg a német nemzetiségűek elűzése is. A Volga mentéről 1941-ben kitelepített németek egy csoportjáról Reinold Haun író és történész jelentetett meg oroszul és magyarul²² is egy kiadványt, melyben reálisan leírja az oroszországi Anton községből elszármazott Volga menti németek történetét. Feltárja a kitelepítésüket elrendelő parancsot, bemutatja a kitelepített németek sorsát – köztük családjáét is – s több ezer német rabszolgamunkát végző nő boldogulását. Népek és nemzetiségek keveredését és sorsközösségét mutatja be, köztük azt is, hogy a Magyarországról internált sváb nők és férfiak miként dolgoztak együtt Obtyabrszkijban a Volga menti németekkel. A háború utolsó és azt követő néhány évében Németország és szövetségeseinek veresége után a németiség kelet- vagy nyugatirányú kitelepítése egy célt szolgált, hogy a szovjet akarat érvényesüljön, mely a saját volt és leendő területeiről és a kelet-európai szövetségesei országaiból kollektíven bűnösnek nyilvánította és a teljesen kiűzendő német lakosság kérdését nem kívánta semmilyen fórumon megvitatni, amelyet maga Sztálin jelentett ki a jaltai konferencián. A szlovákiai Kárpát-német Kulturális Központ 2015-ben kiadványsorozatot indított, melyben a második világháború végéről és annak következményeiről számol be, különös tekintettel a kárpáti németek²³ vonatkozásában. Az első kötet²⁴ egy szepességi lány naplófeljegyzéseit tartalmazza, aki beteg édesanyjával a hátszágban marad, így elkerüli az evakuálást. Ír a háborús mindennapokról, a kitelepítésről, miután utóbbival fenyegetik, elrejt a naplót egy családi sírba, mely csak 1977-ben kerül elő

²¹ KOZAUER, Nikolaus G.: Die Karpaten-Ukraine zwischen den beiden Weltkriegen Unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Bevölkerung. Bruno Langer, Esslingen, 1979.

²² HAUN, Reinold: Anton Oktyabrszkij Berlin. Berlin, 2009. Az orosz nyelvű kiadványt magyarra fordította: Dr. Lendvai Endre. Kontraszt Plusz Kft., Pécs, 2016.

²³ A kifejezés R. F. Kaindl történettől származik, aki 1907–1911 között megjelent háromkötetes munkájában (Geschichte des Deutschtums in den Karpatenländern) nevezi Szlovákia három nyelvi szigetén: a Szepességben, a Bányavidéken és Pozsonyban élő németeket kárpáti németeknek. NÉMETH István: A németek elűzése Szlovákiából (1944–1946). Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Sectio Historiae XXXVI. 2009, 20.

²⁴ ZEILLINGER, Kurt: Von der Geschichte vergessen. Das Rokser Tagebuch der Elisabeth Kaul. s.n., Kežmarok, 2015.

és utólagosan bővül a szerző kommentálásával. A harmadik kötet²⁵ az 1944–46 közötti időszakot tárgyalja, érintve a Németországba való menekülést, visszatérést, internálást és kitoloncolást.

Az erdélyi német nemzetiségű civilek internálását illetően Murádin János Kristóf,²⁶ Benkő Levente,²⁷ Vincze Gábor munkái²⁸ elsődlegesen, érintik a női elhurcolásokat is, köztük, hogy milyen körülmények között és a Szovjetunió mely területeire kerültek munkatáborokba a nők. Több általuk közölt túlélő visszaemlékezéseiből kiderül, hogy a kárpátaljai német származású nőkhez hasonlóan ők is a horlovaki lágerbe kerültek, s vállaltak sorsközösséget.

A magyarországi németek kitelepítésének történetét elsőként Fehér István kutatta és számolt be róla 1988-ban megjelent könyvében.²⁹ Művében azt vizsgálja, hogyan érvényesült az egyéni felelősségre vonás helyett a kollektív bűnösség elve a magyarországi németek felett, hogyan lett bűnösnek kikiáltva egy egész nép, milyen szerepe volt a nagyhatalmak mellett a magyar kormánynak a kitelepítések előkészítésében. A német vereséget követően a magyarországi németek kitelepítését nem csupán a magyar, hanem a csehszlovák kormánysszervek szorgalmazásában is látja, mivel a távozó németek helyére a szlovákiai magyarokat kívántak telepíteni. Gonda Gábor szerint, aki monográfiájában³⁰ a dél- és nyugat-dunántúli németek kényszmigrációját vizsgálta, az nyer megállapítást, hogy a magyarországi németek 1945 utáni kitelepítése nem csupán a második világháború lefolyásából adódó, hanem a magyar politikai elit akciója is egyben, mely mélyebb gyökerekre nyúlik vissza. Befolyásolta a Horthy-korszak nemzeti homogenizációs programja, valamint a súlyos szociálpolitikai kérdés, a földreform is. Gonda Gábor úgy ítéli, hogy a „német vagyon” kulcsszerepet játszott az elűzöttek kiválasztásában. Zilbauer György a korabeli sajtóból válogatott szemelvények alapján közelíti meg a német kérdést. Művében³¹ három jól elkülöníthető részre bontja a vizsgált időszakot. Az első 1944/45, a németek elhurcolásától az elűzésük előkészítéséig terjed. A második az 1946-os évet vizsgálja, az

²⁵ MEIER, Jörg – NOSKO, Ulla: Schicksalsjahre der Karpatendeutschen. s.n., Kežmarok, 2015.

²⁶ MURÁDIN János Kristóf: Valóság és propaganda: Erdélyi magyar civilek a Szovjetunió hadifogoly- és munkatáborai (1944–1949). In: Az Elbától a Vorkutáig. Magyarok és magyarországi németek szovjet hadifogságban, kényszmunkán és a GULAG-on. Szerk. UJVÁRY Gábor. Magyar Napló, Bp. 2017. 59–87.

²⁷ BENKŐ Levente: Magyarok és németek internálása 1944 őszén Romániában. In: Az Elbától a Vorkutáig. Magyarok és magyarországi németek szovjet hadifogságban, kényszmunkán és a GULAG-on. Szerk. UJVÁRY Gábor. Magyar Napló, Budapest, 2017. 13–41.

²⁸ VINCZE Gábor: Észak-erdélyi magyarok szovjet kényszmunkatáborokban. In: A Kárpát-medence elveszített területeiről (Kárpátalja, Erdély, Felvidék és Délvidék) szovjet típusú táborokba. Szerk. BOTLIK József – CSERESNYÉSNÉ KISS Magdolna. Keskenyúton Alapítvány, Budapest, 2017.

²⁹ FEHÉR István: A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

³⁰ GONDA Gábor: Kitaszítva. Kényszmigráció, nemzetiségpolitika és földreform németek által lakott dél- és nyugat-dunántúli településeken 1944–1948. Kronosz Kiadó, Pécs, 2014.

³¹ ZILBAUER György: A magyarországi németek elhurcolása és elűzése. Országos Német Önkormányzat, Budapest, 1996.

előzés úgynevezett első szakaszát, a harmadik pedig a második szakaszt, az 1947–48-as évek történéseit. Az elmúlt évtizedekben megjelent, a németek kitelepítését érintő munkákon visszatükröződik, hogy mennyire a tudományos megismerés határán kívül esett a kárpátaljai svábok ellen elrendelt áttelepítési akció. A fent említett művekben, még csak említésképpen sem szerepelnek a kényszerkitelepítettek sorában a kárpátaljai németek, mert csak a trianoni Magyarország vonatkozásában vizsgálták a kérdést.

A sztálinista korszak női tapasztalatai az ezredfordulóig elkerülték a magyarországi és kárpátaljai kutatók figyelmét. A rendszerváltozást megelőző néhány évben, majd azt követően is az elhurcolások tényének feltárása, az azokat elrendelő korabeli dokumentumok felkutatása, a katonaként és civilként fogságba esett és elítélt személyek számarányának nagyságrendi megállapítása, a lágerek helyeinek feltérképezése állt a témával foglalkozó történészek kutatásainak a középpontjában.

A magyarok szovjet fogságának történetével 1985 óta tudományos igénnyel foglalkozó Stark Tamás munkássága jelentette az első komoly szakmai áttörést Magyarországon. Stark Tamás munkáiban elsőként határozza meg a második világháborús magyar hadifoglyok létszámát és veszteségét.³² Stark Tamás kutatásai szerint közel 700 ezer magyar állampolgár került kényszerszolgálatba, közülük 500 ezer volt katona, 200 ezer pedig civil. Szerinte az utóbbiaknak körülbelül a 5–6%-át tették ki a nők.³³ Stark Tamás ezt a részleges számadatot a Debreceni Hadifogoly Átvevő Tábor adataiból kiindulva állapította meg, nevezetesen, hogy 1947-ben és 1948-ban hányan érkeztek haza a szovjet lágerekből és ezen belül milyen volt a nők aránya. A szovjet kényszerszolgálatra elhurcolt nők pontos számának meghatározása problematikus, mivel a rendelkezésre álló forrásbázis hiányos és heterogén. Az MNL Szovjetunióba elhurcoltak adatbázisa kiindulópont lehet, azonban egyik nagy hátránya az online adatbázisnak, hogy nem tartalmaz külön nemre vonatkozó adatmezőt, és az egyes kártyák, valamint helyi nyilvántartások sem egységes szerkezetűek, így a női elhurcoltak arányát csak névazonosításon alapuló mintavétellel lehetne becsülni, ami rendkívül munka- és időigényes, ráadásul a Trianon előtti Magyarország egész területére kiterjedne, ami meghaladná egy Kárpátaljára fókuszáló kutatás céljait. Bognár Zsolt kutatási eredményei részben módosíthatják ezt a számot, ugyanis a civilként elhurcoltak számát is jóval magasabb arányban állapítja meg, 200 ezer helyett 300 ezerre teszi. A 200 ezer civil főt a trianoni Magyarországról, a többi, 80–100 ezer főt a visszacsatolt polgári lakosságból hurcolták el.³⁴

³² STARK Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban. Kisebbségkutatás Könyvek, Budapest, 2006. 7.

³³ STARK Tamás: Magyar nők a Gulágon. In: História, 1993. 3. sz. 9.

³⁴ BOGNÁR Zsolt: „Mai magyar társadalmunk egyik legégetőbb és legfájóbb kérdése a fogoly-ügy”. A (hadi)fogolykérdés a magyar társadalomban és politikában, 1944–1948–1956. In: Közösség és egyén a szovjet

Stark Tamás egyik fontos dokumentumgyűjteményében³⁵ többek között közread a magyar Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának iratanyagából egy válogatást, melyben találunk alispáni jelentéseket német és magyar lakosok elszállításáról, községi és városi előjárók férfiak és nők elhurcolása ügyében írt leveleket, szülők kérelmeit gyermekeik hazabocsátásának indítványozásában. A Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának iratanyagában találhatók Kárpátaljáról beérkező női kérvények is, melyek közül néhányat közöl. Stark Tamás becslése szerint a kommunizmus bukása után több mint két tucat, szovjet kényszermunkatáborral foglalkozó visszaemlékezés, riportkötet, tanulmány és film látott napvilágot, köztük Sára Sándor Magyar nők a GULAG-on című, 1992-ben forgatott nagyhírű dokumentumfilm-sorozata. Ezek mind azt az addig alig-alig ismert tényt támasztották alá, hogy a háborút követő tömegdeportálások részeként sok ezer magyar fiatal lány, feleség és anya – sőt még terhes asszony is – megszenvedte ezt a szovjet brutalitást, vagy belepusztult. Sára Sándor operatőr és rendező különös elköteleződést érzett a kommunista diktatúra áldozatai iránt. A Magyar Nők a GULAG-on című dokumentumfilmje mellett több dokumentumfilmet is készített – köztük a Csonka Bereget és a Nehézsorsúakat – melyekben a túlélők hiteles elmondásai alapján elevenednek meg egy letűnt kor diktatúrájának az emberi kivetülései. A Nehézsorsúak c. dokumentumfilmjét könyv alakban is kiadták.³⁶ Beleznay Rozália és Erdensohn Imréné Háty Magdolna túlélők vallomásai olyan brutalitásokról tesznek tanúbizonyságot a könyvben, mint a nők ellen szovjetek által elkövetett csoportos nemi erőszak, a nők öngyilkossági kísérletei, hogy megszabaduljanak a szenvedéstől, vagy az ungvári börtönben alkalmazott kínzási módszerek, melyeket több tízezer nőnek is át kellett élnie.

A poklot megjárt túlélők többsége soha nem beszélt az átélt sérelmekről, részben azért, mert elhallgatásra lettek ítélve, a hatalom részéről meg lettek félemlítve, hogy visszakerülnek oda, ahonnan szerencsésen hazatérhettek, részben pedig azért, mert nem akarták feltépni újra azokat a fájó lelki sebeket, vagy emlékeket, melyek éveken át nyomasztották őket, annak ellenére sem, hogy a pszichológusok szerint a történetek kibeszélése megkönnyebbüléshez vezet. Az 1990-es évek elején így vélekedett az azóta öngyilkosságba menekülő Szebeni Ilona³⁷ is, aki középiskolás diákként élte át az üldöztetést, bujkálást és menekülést, s első

fogságba hurcoltak kontextusában. Szerk. BOGNÁR Zalán – POMÁZI-BÁRDONICSEK Dominika. Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, Budapest–Miskolc, 2023. 25.

³⁵ STARK Tamás: „...Akkor azt mondták kicsi robot” A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba korabeli dokumentumok tükrében MTA BTK, Budapest. 2017.

³⁶ TÁL Gizella – RAFFAI István (szerk.) Nehézsorsúak. GULAG-túlélők vallomásai. Magyarok szovjet rabszolgaságban. Sára Sándor dokumentumfilmje tanulmányokkal. Új Horizont, Veszprém, 2006.

³⁷ SZEKENI Ilona: Merre van a magyar hazám? Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949. Orpheusz Kiadó, Budapest, 2017.; SZEKENI Ilona: Haza fogunk menni. Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949. Mozgáskorlátozottak PIREMON Kisvállalat, Debrecen, 1993.

között jelentetett meg két interjúkötetet, melyek számára a katarzist hozták el. Szerinte a „hazatérők számára nem adatott meg a kibeszélés lehetősége, sérelmeiket nem tárhatták a világ elé, tiltott volt a panasz, a könny és a gyász, testvér a testvérnek nem állíthatott emléket a magyar temetőbe”. Interjúival tehát nemcsak a világnak akarta a tudtára adni az elszenvedett borzalmakat, hanem a túlélők lelki megkönnyebbülését is igyekezett szolgálni. Szebeni Ilona és követői dicséretre méltó igyekezete ellenére most is széleskörű tudatlanság uralkodik a szovjet munkatáborok életéről. Az ott történtek máig nem kapnak elegendő figyelmet sem Magyarországon, sem az emberi jogokat hangoztató nyugati országokban.

A téma kiemelkedő és legelismertebb magyarországi kutatója, Bognár Zalán – aki több mint három évtizede foglalkozik a témával – sem csodálja, hogy a társadalom többsége legfeljebb a GULAG-ról hallott valamit, míg a „málenkij robot”-ról már kevesebben, a GUPVI-ról pedig még a történészeknek is csak az elenyésző részének van tudomása, hisz nemhogy a köz- vagy felsőoktatásban, de Magyarország egyetemes történetét összefoglaló munkákban sincs szó ezekről. A történész tudományos munkáiban jól elkülöníthetően ír a hadifoglyok, internáltak és elítéltek helyzetéről, melyet könyvcímei is jól tükröznek.³⁸ „Málenkij robot”. A Magyarországról ítélet nélkül szovjetunióbeli kényszers munkára elhurcolt civilek története” c. összefoglaló monográfiájában³⁹ a német férfiak és nők származás indokával való deportálást elválasztólágosan mutatja be, valamint kitekintéssel van Kárpátaljára is, ahol szerinte etnikai alapon történt tisztogatás. Harmadik ismert okként pedig a hadifogolylétszám-kiegészítést említi a szovjet elhurcolásoknál. Női vonatkozásban főként a német nőket ért internálási akció nyomán juthatunk széleskörű információhoz és e tekintetben lehetünk kitekintéssel munkáira. A fent említett műben ismerteti a magyarországi németek internálását előíró 0060. számú parancs kikötéseit, melynek szövege csak az utcákon elszórt falragaszokból ismert és a német nemzetiségűeket „faji” alapon veszi számításba. Az elhurcolások időtartamát három hullámra bontja és 18 területi központot jelöl meg. A három hullámot figyelembe véve mindegyikben történnek női deportálások is az ország tiszántúli, Duna–Tisza közötti és Délkelet-Dunántúl délnyugati részét magába foglalóan. A területi központokat nézve azonban kiemel olyan településeket is, mint például Nádudvar, ahonnan nem visznek nőket. A Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának iratanyagából állapítja meg egyes településeken az elhurcolt nők számát, valamint női túlélőkkel készített vagy meglévő adatokból kihámozott információkat ad közre,

³⁸ BOGNÁR Zalán: GULAG, GUPVI, „Málenkij robot”. Magyarok a szovjet lágerbirodalomban. Írott Szó Alapítvány és Magyar Napló Kiadó Kft., Budapest, 2017.

³⁹ BOGNÁR Zalán: „Málenkij robot”. A Magyarországról ítélet nélkül Szovjetunióbeli kényszers munkára elhurcolt civilek története. Kairosz Kiadó, Budapest, 2018.

melyekből kiderül, hol voltak és hol nem figyelemmel a nők 18–30 között megjelölt korhatárára, hogyan vélekedtek az állapotos nők helyzetéről az összegyűjtést végrehajtó szervek, milyen megaláztatások érték a nőket szőrtelenítésükön át a megerőszakolásukig a lágerekben és miként kerültek haza azok a nők, akik kint születtek meg gyerekeiket. A trianoni Magyarországról német internáltként elhurcoltak számát 55–60 ezer közé teszi és ehhez még hozzáadja az elcsatolt területekről németként internáltak 30–40 ezer fős létszámát. Tehát összesen 85–100 ezer főben állapítja meg az egykori 14,7 millió lélekszámú Magyarországról németként internáltak számát. Régiókra lebontva közli a 0060. számú parancs alapján elhurcoltak számát, azonban összesítve nem adja közre a női internáltak létszámát. Stark Tamástól eltérően Bognár Zalán jóval nagyobb számarányban állapítja meg a 172 000 km²-es, 14,7 millió lakosú Magyarországra vonatkozóan a katonaként és civilként elhurcoltak számát. Szerinte mintegy egymillió magyar állampolgár járta meg a szovjet fogságot, kétharmaduk katonaként, míg egyharmaduk ítélet nélkül elhurcolt civilként, vagyis „málenkij robot”-osként került fogságba.⁴⁰ Bognár Zalánnak még 2017-ben megjelent egy hosszabb tanulmánya, melyben ezt az összlétszámot latolgatja. 960 ezer vagy több mint 1 millió (hadi

)fogoly? címmel jelent meg a tanulmány⁴¹, ahol részletesen ismerteti, hogy kik kutattak eddig a témában, valamint bemutatja forrásokkal alátámasztva saját eredményeit is. Külön nem képezi kutatásai tárgyát, hogy a trianoni Magyarország területéről számításai szerint hazatért közel 601–671 ezer magyar állampolgár közül hány százalék lehetett nő, ahogy a lágerekben meghalt nők számarányát sem ismerteti. Azonban találunk részadatokra való utalást a munkában, mint például arra, hogy 1949-ben Magyarországra, a Debreceni Hadifogoly-átvevő Táboron keresztül hazatért 5055 (hadi)fogoly közül, akiknek 77,3%-a, vagyis 3907 fő civil volt, míg a hazaérkezett civilek 31,6%-a volt nő és 1,4% a rabságban 1945–1949 között született gyermek.⁴² Bognár Zalán szerint hála a rendszerváltozásnak, mely szabadabb légkört hozott, elkezdtek megjelenni a témakör történeti feldolgozásai. Ezek közül a legfontosabb tanulmányokat, könyveket, Stark Tamás, Zilbauer György, Füzes Miklós⁴³, Rózsás János⁴⁴, Fazekas Árpád, Galambos Sándor⁴⁵ Dupka György, Várdy Béla,

⁴⁰ BOGNÁR Z.: „Mai magyar társadalmunk...” i. m. 25.

⁴¹ BOGNÁR Zalán: 960 ezer vagy több mint 1 millió (hadi)fogoly? In: Emberek az embertelenség világában - A Gulág és a Gupvi. A Gulágkutatók Nemzetközi Társaságának 2015–2017 évkönyve. Szerk. BOGNÁR Zalán – MUSKOVICS Andrea Anna. Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, Budapest, 2017. 66–99.

⁴² Uo. 86.

⁴³ FÜZES Miklós: Embervásár Európában. Hadifogoly magyarok a második világháborúban. Formatív Kft., Pécs, 1994.

⁴⁴ RÓZSÁS János: Gulag lexikon. Gura Nyomda, Nagykanizsa, 2008.

⁴⁵ GALAMBOS Sándor – KUJBUSNÉ MECSEI Éva (szerk.): Emlékezetül. A málenkij robotra elhurcolt beregiek, szabolcsiak és szatmáriak névsora. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények 48. Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, Nyíregyháza, 2017.

Várdy Huszár Ágnes, Benkő Levente, Varga Éva Mária,⁴⁶ Murádin János Kristóf és Molnár D. Erzsébet tették közzé.

Fazekas Árpád az elsők közt volt, aki a hallgatás évtizedeit követően, a rendszerváltozás után helyi szintű, de a későbbiekben az összmagyarság számára hivatkozási alapként tekintendő művet megírta. „Elhurcoltak. Nyíregyháza, 1944–1989”⁴⁷ című könyve előszavában deklarálja, hogy a kötet nem „szovjetellenes”, hanem a sztálinizmus természetét kívánja bemutatni az emlékezet és levéltári dokumentumok alapján. A dokumentarista munka a nyíregyházi polgári lakosság 1944 őszén kezdődő „malenkij robot”-ra hurcolását és annak következményeit mutatja be. A kötet nemcsak elbeszél, hanem forrásokat közöl. A munkában külön alfejezetben emeli ki a nők erélyes fellépését – a feleségek tüntetését. Közli az elhurcoltak névsorát és képi dokumentumokat is közread.

Várdy Béla és Várdy Huszár Ágnes munkája⁴⁸ a cím alapján a GULAG világát hivatott bemutatni, azonban a svábok összeszedéséről, a „malenkij robot”-osok kiszállításáról is írnak, miközben a GUPVI lágereit is bemutatják. Lényeges, hogy külön kiemelik a nők helyzetét, a magyar nők megerőszakolásán át a szovjet női erkölcsök bemutatásán túl, a hazatérő nők társadalmi beilleszkedéséig. Várdy Huszár Ágnes szerint nehéz felmérni, de a civilként elhurcolt magyarok legalább 20%-a nő volt.⁴⁹ A munka hivatkozásoktól mentes, de ezen felül is túlzónak tartjuk ezt az arányt, és nem osztjuk azt a megállapítást sem, hogy a 40 év feletti nőket általában nem hurcolták el kényszermunkára. Számos kárpátaljai és magyarországi visszaemlékezés tanúsága szerint a szovjet razziák során a kvóták teljesítése érdekében gyakran válogatás nélkül vittek el embereket, életkorra vagy nemre való tekintet nélkül. Az MNL említett online adatbázisában is több, 1900 előtt született nő adatlapja megtalálható, ami alátámasztja, hogy az idősebb nőket sem kímélték a deportálások.

A GUPVI- és GULAG-táborok közötti lényeges különbségeket illetően a Várdy házaspárhoz hasonlóan más történészek munkáiban sincs választóvonal. Tóth Eszter Zsófia több tanulmányában, köztük a Magyar nők a GULAG-on című cikkében⁵⁰ a koncepciók perben elítélt, majd GULAG-ra került Marczin Borbála és Rohr Magdolna életútjával párhuzamban a „háromnapos munkára” hurcolt, donyec-medencei GUPVI-táborokba került nők sorsát is tárgyalja. A két mozaikszó különböző tábortípusokat is jelent, ám a

⁴⁶ VARGA Éva Mária: Magyar foglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953). POSSZPEN–MKTTK, Moszkva–Budapest, 2006.

⁴⁷ FAZEKAS Árpád: Elhurcoltak. Nyíregyháza 1944–1948. Határ-szél Kft., Nyíregyháza, 1989.

⁴⁸ VÁRDY Béla – VÁRDY HUSZÁR Ágnes: Magyarok a GULAG rabszolgatáboraiiban. Kairosz Kiadó, Budapest, 2007.

⁴⁹ HUSZÁR VÁRDY, Agnes: Forgotten victims of World War II: Hungarian women in Soviet forced labour camps. Hungarian Studies Review 29., 1–2. 2002. 93–94.

⁵⁰ TÓTH Eszter Zsófia: Magyar nők a GULAG-on. In: Szabadság helyett erőszak. Magyar női sorsok 1944–45-ben. Szerk. KOVÁCS Emőke. A Gulágokban Elpusztultak Emlékének Megörökítésére Alapítvány, Budapest, 2019. 68–78.

közvéleményben, ha szovjet kényszermunkára való elhurcolásról esik szó, a GULAG-al azonosítják a GUPVI lágereket és azok rabjait is.

A GULAG- és GUPVI-kutatás témájában újabb áttörést a 2015–2017-es év hozott. A magyar kormány a 2015. január 20-i 1009/2015 kormányrendeletével a 2015-ös évet hivatalosan a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékévé nyilvánította, melyet 2017. február 25-ig meghosszabbított. Az emlékév szerves része volt az 1944–45-ben történt történelmi események feltárására és kutatására irányuló projektek támogatása, ennek köszönhetően több tudományos konferenciát szerveztek, számos új könyv, könyvrészlet, konferenciakötet jelent meg a GULAG, a GUPVI, a női nemi erőszak témájában. Ezek közül kiemelném a „Szabadság helyett erőszak. Magyar női sorsok 1944–1945-ben” c. kötetet,⁵¹ melyben olyan kutatók munkái is fellelhetők, akik több évtizede foglalkoznak a témával. Tóth Eszter Zsófián kívül, Müller Judit, Kormos Valéria legújabb kutatási eredményeit is közli a kötet. Kormos Valéria újságíró volt, aki 1989-ben elsőként jelentetett meg egy cikksorozatot a Nők Lapjában olyan asszonyokról, akik megjárta a kényszermunkatáborok poklát. Munkájának eredményeit alig több mint egy év elteltével kötetben jelentette meg, legújabb kiadásban pedig 2017-ben jelent meg.⁵² A túlélők a lágerélet utóhatásaitól is szenvedtek, többen attól tartottak, hogy teljes értékű asszonyokká válhatnak-e, és születhet-e gyermekük. Ahogy az író és a túlélők is tartják, szerencsésnek számítottak azok, akik hasonló sorsú férfival kötötték össze az életüket, hisz legalább előttük őszintén beszélhettek azokról az évekről.

A magyar történetírás szempontjából említésre méltóak még Polcz Alaine, Pető Andrea és Márkus Beáta munkái.⁵³

A női tapasztalat különösen nyersen jelenik meg Polcz Alaine „Asszony a fronton”⁵⁴ című művében, amelyben a nemi erőszak és a megalázás a háború egyik mindennapos kísérőjelenségeként jelenik meg. Bár Polcz nem kárpátaljai nőkről ír, hanem saját élményeiről, mégis kulcsfontosságú, mert rávilágít: a magyar és német nők testét a szovjet hadsereg megszállási gyakorlatában a háború eszközeként használták. Az írás tárgyilagos, nem magánérdekű történetmesélés, melyben az író nem sajnálatja magát, pedig lenne miért, hanem próbálja megérteni az ellen fellépő, erőszakot elkövető katonák motivációit. A nemi erőszakhoz köthető traumák feldolgozásának vagy kimondani tudásának az érdeme az ő

⁵¹ KOVÁCS Emőke (szerk.): Szabadság helyett erőszak. Magyar női sorsok 1944–1945-ben. A Gulágokban Elpusztultak Emlékének Megörökítésére Alapítvány, Budapest, 2019.

⁵² KORMOS Valéria: A végtelen foglyai. Magyar nők szovjet rabságban 1945–1947. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest, 2017.

⁵³ MÁRKUS Beáta (szerk.): „Messze voltam én fogságban, nagy Oroszországban...”. Magyarországi németek szovjet kényszermunkán 1944/1945–1949. „Malenkij robot” interjúkötet. Magyarországi Németek Pécs–Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 2013.

⁵⁴ POLCZ, Alaine: Asszony a fronton. Jelenkor Kiadó, Budapest, 2017.

névéhez köthető, egy egész országot érintő fontos tett és érdem volt, hogy megírta ezt a művet.

Pető Andrea tudományos kutatásainak köszönhetően tudhatunk többet a háborús nemi erőszakról, évtizedes kutatómunkájának eredményei a 2018-ban megjelent monográfiájában⁵⁵ csúcsosodtak ki. A nemi erőszak eseteinek elemzésekor a visszaemlékezéseken túl külügyi, közigazgatási, egészségügyi, bűnügyi és egyházi írott forrásokra is támaszkodik. Többek között azt is vizsgálja, hogy a nemi erőszak szükségszerű velejárója-e a háborúnak. Próbálja lebontani azokat a falakat, melyeket a német propagandagépezet épített a szovjet hadsereg köré, erőszakoskodó, ázsiai hordának írva le őket. Ugyanakkor a Magyarországon megerőszakolt nők számának körülhatárolásával és az abortuszok, nemi betegségek számarányának vizsgálatával nagyságrendileg érzékelteti, hogy rengeteg nő szenvedett testi és lelki sérüléseket a megszálló szovjet csapatok erőszakos fellépését követően. A Magyarországot megszálló szovjet hadsereg szelleme, viselkedési formái, a nemi erőszakot is beleértve már Földesi Margit 2009-ben megjelent monográfiájában⁵⁶ is megjelennek. Kárpátalján a trianoni Magyarországhoz viszonyítva többnyire csak áthaladt a front, ezért kevesebb számban fordult elő nemi erőszak. Elsősorban egyházi jelentések számolnak be az esetleges atrocitásokról. Sokatmondó az a néhány lelkészi jelentés, mely a tiszántúli Református Egyházkerület püspökének – Révész Imrének az 1944. december 5-i körlevelére érkezett. A 358 egyházközségi jelentés közül, melyeket Szabadi István⁵⁷ adott közre, a csonka beregiekén túl a téma vonatkozásában a beregújfalui lelkész jelentésében jelenik meg a nemi erőszak ténye, mely emberáldozatokat is követelt.

A GULAG-kutatás női vonatkozásában olyan fiatal kutatóknak jelentek meg munkái, mint Pomázi-Bárdonicsek Dominika és Váradiné Dán Vanda. Jelentős nemzetközi szakirodalmi háttérrel bíró összeállítással jelent meg Bárdonicsek Dominika tollából „A szovjet büntetés-végrehajtás egy sajátos válfaja: a GULAG női táborai (1934–1953)” című kötet.⁵⁸ A szovjet táborvilág bemutatásán túl a női testhez kapcsolódó olyan tényezőket is vizsgál, mint a várandósság, prostitúció, nemi erőszak, lesbikusság. A munka hiányosságaként lehetne megemlíteni, hogy a GULAG női táborainak és a mindennapi életnek a bemutatása során kevésbé alapoz a magyar szakirodalomban megjelent női túlélők

⁵⁵ PETŐ Andrea: Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak története Magyarországon a II. világháború alatt. Jaffa Kiadó, Budapest, 2018.

⁵⁶ FÖLDESI Margit: A megszállók szabadsága. Kairosz Kiadó, Budapest, 2009.

⁵⁷ SZABADI István: Krisztusban nyert erő II. A Tiszántúli református gyülekezetek háborús krónikája (1944–1945). Kapitális Nyomda, Debrecen, 2016.

⁵⁸ BÁRDONICSEK Dominika: A szovjet büntetés-végrehajtás egy sajátos válfaja: a GULAG női táborai (1934–1953). PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2019

visszaemlékezéseire, tapasztalataira. Váradiné Dán Vanda egyik tanulmányában⁵⁹ a Magyarországról GULAG-ra hurcolt nők rabságának stációival foglalkozik. Külön kategóriák szerint vizsgálja a nők elhurcolásának körülményeit, külön kiemelve egy kategóriában a kárpátaljai női rabok sorsát. Terjedelmi korlátok, vagy hiányos forrásismeret miatt csak Mészáros Sándorné és Mandrik Erzsébet visszaemlékezéseire építve tárgyalja a kárpátaljai nők GULAG-rabságát. Felhasználja a túlélők publikált visszaemlékezéseit, – köztük például Karig Sáráét – és a saját maga által női túlélőkkel készített interjúit is beágyazza munkájába. Karig Sára egykori magyar GULAG-ra ítélt együtt töltötte rabságának egy részét az Ungvárról elhurcolt Mészáros Sándornéval a lemergi gyűjtőtáborban. Az elosztóval kapcsolatos egyező tapasztalatokon túl a köztük kialakult barátságról és egyben a lágerbarátságokról a későbbi műfordító életével foglalkozó Palasik Mária tanulmányában olvashatunk részleteket.⁶⁰ A Karig Sárával készült interjúból összegyűjtött életrajzi kötet 2019-ben került kiadásra.⁶¹ Magyarországon mikrotörténeti szinten, egy-egy település tükrében is feltárássra került a polgári lakosság tömeges kényszerszolgálatára hurcolása. Makra Mónika és Gárdonyi Adrienn „Emlékezz Ránk!...azokra, akik egy kis munkán voltunk a Szovjetunióban” című kötetében⁶² a taksonyi és dunavarsányi elhurcoltak sorsa elevenedik meg. A munka alfejezeteket szentel külön a „női munkaerő”, „nőként létezni a lágerekben, a hírhedt injekció”, „gyermektelen asszonyok” témakör körülhatárolására több női túlélő visszaemlékezéseit alapul véve és beépítve a munkába.

A háború során és azt követően megváltozott hagyományos családmodellt, a hátszágban maradt nők munkába állását, a dolgozó nők és családjuk életét hivatottak bemutatni munkáikban olyan magyarországi történészek és kutatók, mint Schadt Mária és Tóth Eszter Zsófia. Schadt Mária az államszocialista rendszer legdrámaibb időszakában vizsgálja a dolgozó nők helyzetét. Megjelent munkájában arra keresi a választ, hogy a nagy propagandával beharangozott változások, vajon valóságos esélyeket, tényleges társadalmi egyenlőséget jelentenek-e a nők számára. Megismerkedhetünk azon ellentmondásokkal is, amelyek a propaganda és a valóság, a társadalmi és családi szerepek közt feszültek. Így drasztikus változások és súlyos problémák, az egykori traktoros lányok és sztahanovista nők áldozatvállalása és életkörülményeik javulása együtt és egyidejűleg jelentek meg – a témát

⁵⁹ VÁRADINÉ DÁN Vanda: Magyarországról a Gulágra hurcolt nők rabságának stációi. Magyar nők a Gulág lágerbirodalmában. In: Közösség és egyén a szovjet fogságba hurcoltak kontextusában. Szerk. BOGNÁR Zalán – POMÁZI-BÁRDONICSEK Dominika. Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, Budapest–Miskolc, 2023. 198–224.

⁶⁰ PALASIK Mária: Aki „a zengő szélből kihallotta a világ szavait”. In: KÉNYSZERŰ RABSÁG, KETTÉTÖRT SORSOK, JELŐLETLÉN SÍROK. A GULAG-kutatás fehér foltjai. Budapest, 2021. 166–194.

⁶¹ BAKONYI Éva: Tények és tanúk. Karig Sára. A szerencse lánya. Magvető, Budapest, 2019.

⁶² MAKRA Mónika – GÁRDONYI Adrienn: Emlékezz Ránk!...azokra, akik egy kis munkán voltunk a Szovjetunióban. Magánkiadás, Szigethalom, 2017.

Magyarországon az elsők között feldolgozó – könyv lapjain.⁶³ A család intézményének változását is bemutatja az új családjogi törvény keretén belül, a gyermekvállalást segítő és súlyosbító tényezők feltárásával. Tóth Eszter Zsófia történész „Kádár leányai – Nők a szocialista időszakban” című könyve⁶⁴ az addig a témában megjelent tanulmányait gyűjti kötetbe. Olvasmányosan mutatja be a nők önmagukról vagy másokról táplált elképzeléseit a szocialista időszakban és ennek emlékezetét tárja fel. Az írások a női szerepek (anya, feleség, dolgozó nő) aspektusait különböző szempontokból elemzik. A szocialista időszakot nemcsak azért tekinti legitim terepnek a nők történelmi elemzése szempontjából, mert a paternalista állam a hivatalos diskurzusban egyenlőséget hirdetett, hanem mert köztünk vannak még azok a nők, akik ezt az időszakot megélték és egyéni tapasztalataikról beszámoltak. A kötet alapvető forrásai a munkásnőkkel készített életinterjúk anyaga, a korabeli sajtó cikkei mellett.

A szovjet és ukrán történészek munkásságuk során a háborút követően szinte a rendszerváltozásig figyelmen kívül hagyták a totalitarizmus büntetteit, különösen a nemzetiségek ellen elkövetett tisztogatásokat. A szovjet éra történészeinek műveiben sorra jelenik meg a kor történelemszemlélete, mely felszabadítóként írja le a szovjet csapatokat. Kárpátalját érintő munkáikban az a sztereotípa érvényesül, mely Kárpátaljának a Szovjetukrajnával való „újraegyesítéséről” szól. Egy ideológiai szempontok alapján összeállított munka, a “Шляхом Жовтня” hat kötetben jelent meg 1957–1965 között. Az összeállítók ügyeltek arra, hogy a helyi magyarság és németiség elleni megtorlási akciók ne kerüljenek nyilvánosságra. Az őket ért negatív megkülönböztetés azonban néhány dokumentumban, köztük Iván Turjanica egyik beszédének írott változatában megfigyelhető, melyben nyilvánvalóvá teszi azt a szándékot, hogy a magyarokat ki kell rekeszteni a közéletből.⁶⁵ Az 1970-ben megjelent, a „Nagy Októberről és az újraegyesített Kárpátontúl felvirágzásáról” szóló tanulmánykötet⁶⁶ szerzői mind a szovjet ideológia szellemében írnak. A hangsúlyt általában a kommunista párt személyi kultuszára, az ipari és gazdasági átalakítási folyamatok szükségszerűségének bemutatására helyezték. Kárpátalja kolhozosításáról elsők között egy ukrán szerzőpáros által 1969-ben megjelentetett, a régió városait és falvait bemutató monográfiában esik szó.⁶⁷ A kötet megírásában 1500 párttag vett részt, többek között az Ungvári Állami Egyetem tanárai, levéltárosok, muzeológusok, komszomolisták. Kárpátalja legnagyobb településeinek fejlődéstörténetét a kezdetektől az 1969-es évig

⁶³ SCHADT Mária: „Feltörekvő dolgozó nő”. Nők az ötvenes években. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2003.

⁶⁴ TÓTH Eszter Zsófia: Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010.

⁶⁵ Шляхом Жовтня. Т. VI. (VIII.1944. – I. 1946. р.) Видавництво Карпати, Ужгород, 1965. 208.

⁶⁶ Великий Жовтень і розквіт возз’єднаного Закарпаття. Матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. 29 червня – 2 липня 1967 р. Ред. кол.: М. В. ТРОЯН (відп. ред.) та ін., Карпати, Ужгород, 1970.

⁶⁷ ТРОНЬКО, П. Т. – БАЖАН М. П.: Історія міст і сіл Української РСР. Головна редакція УРЕ, Київ, 1969.

tárgyalja a mű, a fő hangsúlyt a gazdaság és a kultúra különböző szektoraiban a kommunista párt működése alatt elért radikális átalakulásokra helyezi. Az esszék elkészítéséhez többek között statisztikai gyűjteményeket, folyóiratokat, az ukrán kommunista párt regionális bizottságának levéltárában található dokumentumokat használtak fel a párt szigorú ellenőrzése alatt. A benne leírtakat kellő forráskritikával szükséges kezelni, mivel a korabeli munkákhoz hasonlóan ez a kötet is csak és kizárólag a szovjet propaganda szemüvegén keresztül láttathatta a rendszert. A nők munkavégzését illetően az élmunkásnők teljesítményeiről, valamint a nőknek az iparba történő beáramlásáról találunk benne utalásokat.

A téma historiográfiai áttekintésének tekintetében hasznos megvizsgálni az Ukrajna függetlenedése utáni ukrán történetírás eredményeit is mérlegre tevő munkákat, amelyek jelentős része átveszi és példázza az előző korszak történetírásának szemléletét. Bizonyos értelemben áttörésként tekinthetünk Roman Oficinszkij és Vaszil Miscsanén ukrán történészek megjelent munkáira. A 2010-ben megjelent, Kárpátalja XX. századi történetét feldolgozó kényelvű kötetben⁶⁸ Roman Oficinszkij a szovjet rendszer kiépítésének korszakával, ezen belül az elhurcolásokkal, köztük a magyarok ellen elkövetett túlkapásokkal, megtorló intézkedésekkel is foglalkozik, viszont mindezt hivatkozások nélkül teszi, és még csak nem is idéz az 1944–45-ös szovjetizálásra vonatkozó már jól ismert dokumentumokból. Annál inkább gazdag hivatkozásokban és ellentmondásokban Vaszil Miscsánén monográfiája.⁶⁹ Szerinte Ukrajna függetlenségének elnyerésével minőségileg új szakasz kezdődött az ukrán történetírásban, az ukrán történészek legyőzték a múlt sztereotípiáit, levéltári források felhasználásával, új módszertani megközelítésekkel igyekeznek feltárni a szovjetizálás következményeit Kárpátalján, kiemelve a negatívumokat és a megtorlási akciókat is. A szerző elismeri, hogy a Vörös Hadsereg Kárpátaljára való bevonulását követően etnikai tisztogatás történt, mely során a magyar és német lakosság is sokat szenvedett. A megtorlási akciók kezdetéről és az érintett társadalmi csoportokról és korhatárról többször eltérően ír. A megtorlási akciók kezdetét egyszer 1944 decemberére, végét pedig 1946 márciusára teszi. Később pedig azt írja, hogy 1944 novemberében kezdődtek és 1955-ben végződtek. Helyenként 16 és 50 év közötti német állampolgárságú férfiak és nők, különleges táborokba szállításáról ír, majd közli azt a szovjet forrást, mely a munkaképes német nők korhatárát 18 és 30 év, a férfiakét 17–45 között határozza meg. Munkájában Stark Tamás és Dupka György történészek munkáira is hivatkozik. Miscsánén arra is keresi a választ, hogy milyen tényezők befolyásolták a kollektivizáció felgyorsult

⁶⁸ OFICINSZKIJ, Román: Szovjet Kárpátalja (Kárpátontúli terület) 1944–1991. In: Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra. Szerk. FEDINEC Csilla – VEHEŠ Mikola. Argumentum - MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézete, Budapest–Ungvár, 2010, 209–349.

⁶⁹ МІЩАНИН, Василь Васильович: Радянiзацiя Закарпаття 1944–1950 рр. РІК-У, Ужгород, 2018.

ütemét, a párt milyen erkölcsi és morális eszközöket alkalmazott az agitátorok kiképzésére, miként vonták be ebbe a felvilágosító munkába többek között a helyi nőket is.

A kárpátaljai németiség ellen elkövetett atrocitások is megjelennek ukrán történészek műveiben. Az Ungvári Nemzeti Egyetem német tanszékének oktatója, Georg Melika kutatásaival érdemlegesen hozzájárult a német etnikai kisebbség történetének, kultúrájának feltárásához. Kortárs tanúk vallomásaira, széles szakirodalomra támaszkodva több nyelven jelentetett meg írásokat. Egyik jelentős írása a német és kelet-európai történeti évkönyv 1995. évi számában jelent meg.⁷⁰ A német lakosság kényszerkitelepipítések körülményei mellett a fogság éveit és a hazatérést is taglalja benne. Olekszander Malec⁷¹ pedig Kárpátalja társadalompolitikai és kulturális helyzetét nyomon követve az 1940–80-as évek között külön elemzi a német kisebbség helyzetét a szovjet „felszabadítást” követően és egyes források alapján 1944-es területi létszámadatokat közöl.

Az ukrán történetírásban is jelentek meg a 2000-es éveket követően nőtörténeti munkák az ukrán nők szovjet kényszerszolgálatokba kerülését, valamint a női munkaerő háborút követő felértékelődését illetően is. Tamila Vészická nőtörténeti monográfiájában⁷² társadalmi, gazdasági és oktatási téren a női önazonosulás megvalósíthatóságának lehetőségeire keresi a választ. Részletes leírást ad a Kárpátalján létrejövő női tanácsok felépítéséről és feladatairól. Jelentőséget tulajdonít a társadalmi munkafolyamatokban a nők esetenkénti nemzetiségi alapon történő kategorizálására és kiemelésére, utalva például a magyar beregi traktorista lányokra vagy a szovjet érdemrendekkel kitüntetett magyar élmunkásnőkre. Oksana Kis nemzetközileg elismert ukrán történész már az ezredforduló óta több tudományos cikkben foglalkozik az 1939–56 során Ukrajna nyugati és középső területeiről a GULAG-táborokba került nők sorsával. 2020-ban jelent meg összegző monográfiája⁷³ a témában. Külön fejezeteket szentel a nemzeti identitás és hit szerepének, a kreativitásnak, az emberi kapcsolatok elemzésének, a szexualitásnak és az anyaság megélésének a táborokban. A könyv gazdag nemzetközi szakirodalmi áttekintésen, publikált levéltári forrásokon és 150, a szerző által készített női interjún alapul. A GULAG-ra került kárpátaljai nők számáról először a rendszerváltozást követően megalakult rehabilitációs bizottságban helyet foglaló ukrán történészek közreadásával és szerkesztésével 2003-ban megjelent forrásgyűjteményben esik

⁷⁰ MELIKA, Georg: Die Deportation der Deutschen aus Transkarpatien in den Jahren 1944–1946. In: Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde. Bd. 38., 1995.

⁷¹ МАЛЕЦЬ, Олександр Омелянович: Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. ХХ. ст. Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, Ужгород, 2004.

⁷² ВИСЦЬКА, Таміла: Три сходники самоствердження. Освіта, трудова діяльність жінок Закарпаття. Ліра, Ужгород, 2006.

⁷³ КІСЬ, Оксана: Українки ГУЛАГу: Вжити значить перемогти. Коло, Дрогобич, 2020.

szó, illetve felsorolás is található benne.⁷⁴ ábácérendben, több mint 8000 személy, köztük 611 1939–1991 között elítélt kárpátaljai nő névsorát és azoknak a letartóztatása során felvett személyes adatait (születési hely, év, lakhely, iskolázottság, pártállás, foglalkozás, elítélés idejének pontos dátuma, kiszabott évek, elítélés helye, az ítélet felülbírálatának módosítását igazoló adatok, rehabilitáció éve) tartalmazza a mű. Az ukrán történészek közül a legtöbbet Olekszij Korszun, a KGB Kárpátaljai Főosztályának egykori igazgatóhelyettese, a megyei rehabilitációs bizottság tagja tett annak érdekében, hogy napvilágot lássanak azok a primer források, melyek kézzelfogható bizonyítékai a kárpátaljai magyar és német civil lakosság ellen elkövetett szovjetek általi megtorló intézkedéseknek. Három jelentős ukrán nyelvű forráskiadványt is megjelentetett, több száz, évtizedekig hozzáférhetetlen oroszországi levéltárakban fellelhető forrást publikált 2012–2016 között, melyek feltárják a szovjet megtorlási akciókat Kárpátalján a „málenkij robot”-on át, a német nemzetiségűek kényszermunkára hurcolásig, a rendkívüli bíróságok felállításán és működésén, a GULAG-rabságra ítélesen át, az erőszakos kolhozosításig. „A kárpátaljai magyarok és németek internálási és deportálási folyamatai 1944–1955” című kötetben⁷⁵ a „málenkij robot”-ot elrendelő és érintő parancsokról közöl forrásokat. A kötetben az orosz levéltárak vonatkozó forrásai mellett megtalálhatók Ukrajna Állambiztonsági Szolgálatának Ungvári Levéltárában, a Kárpátaljai Területi Állami Levéltárban, illetve az Ukrán Belügyminisztérium Kárpátaljai Megyei Igazgatóságának Archívumában tárolt iratok is. Többek között a Kárpátaljai Területi Állami Levéltárban található népbizottságoknak benyújtott, az elhurcoltak hazabocsátását kérelmező női kérvények is helyet kaptak a forrásgyűjteményben. Nyilvánosságra hozta a Kárpátalját érintő, német nemzetiségű fiúk és lányok donyec-medencei GUPVI-lágerekbe történő elhurcolását elrendelő parancsot. Közli azokat a forrásokat, melyek a helyi, kijelölt körzetekben összegyűjtött fiatalok számarányát tükrözik, nemi megoszlás szerint számszerű felsorolással. Ugyanebben a kötetben a német lakosság kitelepítését elrendelő folyamatot is feltárja. Számos irat tartalmának lényegére vonatkozóan megjegyzésben tesz közzé kommentárt. Kiemeli többek között azt is, hogy arra vonatkozó információ, hogy a Belügyminisztérium Kárpátaljai Területi Főosztálya a kárpátaljai németeket 1946 márciusában kitelepítette Tyumeny területére, első alkalommal a fenti intézmény vezetőjének 1959. szeptember 19-én kelt jelentéséből derül ki, annak kapcsán, hogy 1955. december 13-án el kellett dönteni, hogy engedélyezik-e a tyumenyi területről visszatérő, kárpátaljai származású német családoknak a Kárpátaljára történő visszatérést. Beszámol róla, hogy a

⁷⁴ РІЗАК, І. М. – ДОВГАНІЧ О. Д.: Реабілітовані історією. Закарпатська область. Книга перша., ВАТ «Видавництво Закарпаття», Ужгород, 2003.

⁷⁵ КОРСУН О. М.: Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944–1955 рр. Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», Ужгород, 2012.

Kárpátaljai Állami Pártarchívum levéltári fondjainak egy része került csak bemutatásra a dokumentumgyűjteményben, jelentős hányadát ugyanis 1990-ben az Ukrán Kommunista Párt Központi Bizottsága képviselőinek részvételével végrehajtott „szelektálás” során megsemmisítették. Gyakorlatilag eltűntettek valamennyi olyan iratot, amely a Megyei Tanácsnak és a Belügyminisztérium Kárpátaljai Megyei Főosztályának a helyi németek Tyumenybe való kitelepítése tárgyában fogantatosított intézkedéseiről tartalmaztak információkat. Másik jelentős forrásgyűjteményében⁷⁶ a magántulajdon felszámolása érdekében tett szovjet intézkedéseket mutatja be, a mezőgazdaság kollektív átalakításának folyamatait támasztja alá forrásokkal. Kitér a kolhozosítás ellen fellépőkkel szembeni bánásmódra, azzal egyet nem értő nép- és szovjetellenes tevékenység vádjával megbélyegzettek perbe fogására. Rendeleteket közöl arról, milyen politikai, agitatori munkát fejtettek ki a magyar lakosság körében, miként léptek fel a kulákokkal szemben. Kiemel néhány olyan esetet, ahol a nők erélyesebben felléptek a kötelező terménybeszolgáltatás és elkobzások ellen és ennek okán milyen megtorlás várt rájuk. Olekszij Korszun harmadik jelentős forrásgyűjteményének⁷⁷ iratcsoportja a polgári lakosság politikai bűncselekmények elkövetésével vádolt egyes tagjainak, köztük a hazaszökött német nemzetiségűek ellen indított bírósági eljárásoknak a vádindítványait, kihallgatási jegyzőkönyveit, büntetőügyi felülvizsgálat iránti kérelmeit, bíróságok és ügyészségek által kiadott rehabilitációs határozatok bemutatását tartalmazza. A források között találhatóak Kárpátontúli Ukrajna néptanácsának dekrétumai és rendelkezései, több tucat – köztük néhány női koncepciók per során lefolytatott – kihallgatási jegyzőkönyv részlete, a rendszerváltozást követően megalakuló rehabilitációs bizottságokhoz beérkezett kérelmek.

Kárpátalján magyar nyelven a szovjet megszállásról és a Vörös Hadsereg katonáinak a rémtetteiről, a civil lakosság elhurcolásáról először Kovács Vilmos, kárpátaljai író 1965-ben megjelent „Holnap is élünk” című regényében esik szó. A megtorló rendszer túlkapasait feltáró művet nem sokkal a megjelenése után a szovjet hatóságok kivonták a forgalomból és eltűntették a könyvtárak polcairól. Csak a rendszerváltozás hozott áttörést e területen a kutatások felgyorsulását illetően, amely után szabadabb légkörben kezdődhetett meg a tényfeltárás. Mérföldkőnek számító eseményként könyvelhető el az 1989. november 18-i nap, amikor Beregszászban történelmi jelentőségű konferenciára került sor, melyet a „málenkij robot”-ra elhurcoltak emlékére szerveztek. A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség „A

⁷⁶ КОРСУН О. М.: Колективізація в Закарпатті: політичні та адміністративні заходи примусового впливу на селян. 1944–1955. Збірник архівних документів і матеріалів. Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», Ужгород, 2014.

⁷⁷ КОРСУН О. М.: Посилення політичних репресій проти мешканців Закарпаття на завершальному етапі його радянзації. Збірник архівних документів і матеріалів. Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», Ужгород, 2016.

sztálinizmus kárpátaljai áldozatai” címmel rendezte meg a konferenciát, melyen Olekszij Korszun először tartott nagy érdeklődéssel kísért vitaindító előadást a sztálini megtorlások áldozatairól. A fórumon jelen voltak előadóként magyarországi történészek és kutatók is. A konferencia határozatot fogadott el, hogy az itt elhangzottakat és a falvakban összegyűjtendő lágerlistákat, visszaemlékezéseket emlékkönyvben kell megjelentetni és hozzá kell látni az eddig elhallgatott megtorlás anyagainak feltárásához és a Szolyvai Emlékpark építéséhez. A konferencia nyomán 1993-ban látott napvilágot Dupka György szerkesztésében „Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Emlékkönyv a sztálinizmus Kárpátaljai áldozatairól” című kötet,⁷⁸ mely településenként közli a KMKSZ kezdeményezésére porta-bejárásokkal összegyűjtött mártírok névsorát. A kötet az 1989-ben elhangzott előadások írásos anyagának rövidített változatát is közli. Dupka György több évtizedes kutatómunkájának első mérföldkövét bizonyítja a kötet megjelentetése, melyet számtalan újabb követett. Napjainkig több tucat monográfiát, könyvrészletet, tanulmányt, interjúkötetet adott közre, feltárva a kárpátaljai magyarság és németiség elhallgatott tragédiáját. A téma másik szakavatott és nemzetközileg is elismert kutatója Molnár D. Erzsébet. Dupka Györggyel ők ketten tárták fel részletesen a „málenkij robot”-ra hurcolt férfilakosság szovjet kényszerszolgálatokba hurcolását, a kárpátaljai német nemzetiségű lakosság összegyűjtésének és lágerekbe hurcolásának körülményeit, továbbá azokat a megtorlási akciókat, melyeket a szovjetek minden rendszerellenesnek titulált személy ellen elkövettek. A rabságban töltött évekről, a foglyok hazatérésének és további sorsának alakulásáról is részletesen beszámolnak munkáikban. Az elhurcoltak számának megállapításában eltérés figyelhető meg munkáikban. Míg Dupka György 40 ezer főre teszi⁷⁹ a katonaként és civilként elhurcolt magyarok és németek számát, addig Molnár D. Erzsébet a 30 ezres számot tartja valószínűbbnek. Molnár D. Erzsébet a Kárpátaljai Területi Állami Levéltárban található 1945 nyarán összeállított Turjanica-névsorra hivatkozva állapítja meg ezt a számot, mely névsorok összességében 28 098 személyt listáznak.⁸⁰ Egyik kutató sem állapította meg eddig számszerűen, hogy ezek a listák hány női nevet tartalmaznak.

A németek kitelepítését, majd kényszerlakhelyük elhagyását engedélyező rendeletek és azoknak az adott népcsoportra vonatkozó következményei magyar nyelven először szintén

⁷⁸ DUPKA György (szerk.): Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól (1944–1946). Patent–Intermix, Ungvár–Budapest, 1993.

⁷⁹ DUPKA György: A mi golgotánk. A kollektív bűnösség elvének alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben. A 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa határozatainak végrehajtása az NKVD-jelentések tükrében, 1944–1946). Szolyvai Emlékparkbizottság–Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2012. 11.

⁸⁰ MOLNÁR D. Erzsébet: Kárpátaljai magyarok a Szovjetunió hadifogoly- és munkatáboraiiban (1944–1953). Doktori (PhD) értekezés, Debreceni Egyetem, BTK, 2015. 181.

Molnár D. Erzsébetnek⁸¹ és Dupka Györgynek⁸² a munkáiban jelennek meg. A kényszerkitelepítés helyszínein töltött évekről azonban nem közölnek adatokat. Lényegesen kevés visszaemlékezés született ugyanis a témában, azok is ukrán, orosz, vagy német nyelven.

A téma említett két kárpátaljai szakavatott kutatója nem tér ki a női internáltak lágerbeli életkörülményeire, ám készítettek olyan német nőkkel interjút, akik megjárták a kényszers munkatáborokat. Ezek az interjúk különböző kötetekben jelentek meg, részleges, vagy teljes terjedelmes formában.⁸³ Nagyon fontosak az első, vagy másodkézből származó személyes emlékek, ugyanis levéltári források nincsenek, vagy titkosítottak arra vonatkozóan, hogyan élték meg az elhurcoltak a megpróbáltatásokat. Német származású kárpátaljai nők visszaemlékezéseit adja közre Hidász Ferenc atya is. Pawel Wyskowski⁸⁴ olasz nyelvről lefordított egyháztörténeti kötetét egészítette ki kárpátaljai svábokkal készített interjúkkal. Az interjúk között a római katolikus egyház és híveinek üldözése mellett a huszti és királymezei sváb nők arról is beszámolnak, miként érintette a családjukat a szovjet megszállás, hogyan gyűjtötték össze az adott településeken a német nőket és férfiakat.

Az oral history módszerét felhasználva ásta bele magát Orosz Júlia, fiatal kárpátaljai kutató a kolhozrendszer kiépítésének folyamataiba és a női munkaerő ezen ágazatban betöltött szerepének a feltárására. Munkáiban széleskörűen támaszkodik a tömegkommunikáció eszközének tulajdonított sajtó írásaira, – melyekről maga is úgy tartja, hogy inkább elleplezték, mint tükrözték a valóságot.⁸⁵ A propaganda és a valóság közötti éles határvonalat próbálja feltárni a női munkafolyamatok bemutatásánál. Tanulmányaiban fontos szempont, hogy még élő kolhoztagokat szólaltat meg és összehasonlító elemzést végez. A női kolhozisták visszaemlékezései által fény derül a mezőgazdasági tanfolyamokban részt vevő női benyomásokra, a kolhozranglétrán való feljebb jutást befolyásoló tényezőkre, azokra a

⁸¹ MOLNÁR D. Erzsébet: A kárpátaljai németiség szovjet hadifogolytáborokba hurcolása és internálása (1944–1946). In: HADIFOGSÁG, MÁLENKIJ ROBOT, GULAG Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió hadifogoly- és kényszers munkatáborai (1944–1953). Szerk. MOLNÁR D. István – MOLNÁR D. Erzsébet. Beregszász–Ungvár, 2017. 245–263.

⁸² DUPKA György (szerk.): Vádolnak a kárpátaljai túlélők és a meggyalázott holtak. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2016. 179–181.

⁸³ MOLNÁR D. Erzsébet: A kárpátaljai németek elhurcolása a szovjet rendszer kiépítésének idején. In: „Otthon a könny is édes” 1944–1955. Kényszers munkára hurcolt kárpátaljai magyarok és németek nyomában a Donyec-medencében. Szerk. BAKURA Sándor – DUPKA György. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2009. 34–53.; DUPKA György (szerk.): Élő történelem. Válogatás a meghurcolt magyarok visszaemlékezéseiből 1944–1992. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1993.

⁸⁴ WYSZKOWSKI, Pavel: Katolikusüldözés Ukrajnában és Kárpátalján. A könyv olasz nyelvű változatát és a kárpátaljai interjút Hidász Ferenc fordította és készítette. Temesvári Pelbárt Ferences Gimnázium és Kollégium, Esztergom, 2013.

⁸⁵ OROSZ Júlia: A női tanácsok szerepe a szocializmus építésében Kárpátalján (1945–1953). In: Interdiszciplinaritás a Kárpát-medencében. Külhoni magyar doktorandusz hallgatók konferencia-előadásai. Szerk. BODA Attila. Budapest, 2019. 531–545.; OROSZ Júlia: A szovjet munkásnő: propaganda és valóság. Debreceni Szemle 25, (2017) 1. sz. 112–122.; OROSZ Júlia: Élmunkásnők az 1950-es évek elején Kárpátalján. Ingenia Hungarica IV. Tanulmányok a IV. Kárpát-medencei Szakkollégiumi Konferencia előadásai. Szerk. HORVÁTH Janka Júlia – GULA Miklós. Pátria Nyomda, Budapest, 2018. 129–147.

törvényellenes cselekedetekre, melyekre a kolhozrendszer negatívumai, a szegényes életkörülmények kényszerítették rá a nőket. A lenini és sztálini politika a nők egyenjogúsításának kérdéseire visszanyúlva bontogatja a nők valós társadalmi és gazdasági egyenlőségét. A női tanácsok, az 1950-es évek élmunkásnői állnak kutatásainak középpontjában. A téma mikrotörténeti feldolgoásaiban⁸⁶ is ezeknek a kérdésköröknek a körüljárására koncentrál, azonban már levéltári forrásokat is felhasznál, például a bátyúi kolhozista nők mindennapjainak a bemutatásánál.

Különböző módszertani elemzések összekapcsolódása jelenik meg Ferkó Okszana és Sterr Diána „Kárpátaljai Kalászatok” c. könyvének egyik fejezetében,⁸⁷ melyben a szovjet megszállást és a szovjet rendszer kiépítését a kárpátaljai ember szemével látva kívánják bemutatni. Kárpátalja szovjetizálásával kapcsolatos események a lakosság történelmi emlékezetében is megmaradtak. A „dicsőséges” Vörös Hadsereg „felszabadító” útját és Kárpátaljának a Szovjetunióval való „újraegyesülését”, a kolhozosítás folyamatát különbözőféleképpen értelmezték. Kérdőíves módszerrel, az oral historyra alapozva kétszáz személyt sikerült megkérdezniük, a terület összes járására kiterjedően, falvak és városok tekintetében. A válaszadók között 86 férfi és 114 nő volt. A megkérdezett nők kora 44–90 év közé tehető. Nemzeti hovatartozásuk szerint túlnyomó többségében ukrán (ruszin), magyar és román nők voltak a válaszadók sorában. A kolhozosítással kapcsolatos felmérésben arra a kérdésre keresték a választ, hogyan álltak hozzá a lakosok a kolhozok szervezéséhez, az új hatalom nyomán bekövetkezett társadalmi és gazdasági változásokhoz az 1944–50-es években, volt-e példa arra, hogy a szovjet hatalom elkobozta az emberek vagyonát, földjét, házáat, gépeit, hogyan léptek be az emberek a kolhozba, ott milyen munkafegyelem és munkamorál uralkodott. A kárpátaljai nők férfifoglalkozásokba való átcsoportosításáról és népszerűségének valós voltáról Kovács Elemér „Élőlátók” c. művének⁸⁸ egyik karcolatából nyerhetünk képet. Az egykor gép- és traktorállomásokon foglalkoztatott traktoros nők visszaemlékezései mellett férfi traktorbrigád-vezetők, mezőgazdasági szakemberek is elmondják véleményüket a másik nem oldaláról szemlélt és támogatni kívánt nőideálról.

Memoárok, naplók és visszaemlékezések kevés számban jelentek meg Kárpátalján. A lágereket megjárt és otthonmaradt nők szenvedéstörténeteit jelentősen súlyosbította, hogy a velük történt szörnyűségeket magukba kellett fojtaniuk, évtizedekig nem beszélhettek azokról. A fogságra tilos volt nyilvánosan emlékezni. A naplók zömét elkobozták,

⁸⁶ OROSZ Júlia: A falusi parasztság – egy kolhoz belső életének jellegzetességei Kárpátalján, 1948–1953. Betekintő 14 (2020) 3. sz. 97–121.

⁸⁷ FERKÓ Okszana – PALÁDI Renáta: A szovjet megszállás és a szovjet rendszer kiépítése a kárpátaljai ember szemével. Kalászatok Kárpátalja múltjából: legendák, életrajzok, forráskivonatok vidékünk történetéből. RIK–U Kiadó, Ungvár, 2017. 130–146.

⁸⁸ KOVÁCS Elemér: Élőlátók. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1993.

visszaemlékezéseket kiadni nem lehetett. A történetek hivatalosan felejtésre lettek ítélve és az 1989-es rendszerváltások idejére lassanként szinte már teljes feledésbe is merültek. Az egykori foglyok többsége a többéves nélkülözések miatt megtört egészségi állapota és a lágerekben szerzett lappangó betegségek folytonos kiújulásai miatt az elkövetkező években elhunyt, vagy a múltjuk miatti folyamatos zaklatásokat megelégtelve Nyugatra menekült. A túlélők a szögesdrót mögött hagyták és évtizedekig mélyen magukban tartották az ott átélt sérelmeiket. Csak évtizedek múlva kezdtek beszélni azok, akiknek sikerült megélniük a szovjet rendszer összeomlását és megtalálták magukban az erőt arra, hogy nyilvánosan tanúskodjanak. Két kárpátaljai nő volt, aki vállalkozott erre: Mészáros Sándorné, szül. Murányi Georgina⁸⁹ és Mandrik Erzsébet⁹⁰ – akik megjárta a GULAG rabtáborait. Mindketten még az 1990-es években írták meg önéletrajzi vallomásaikat. Mindkét retrospektív visszaemlékezésben élesen kirajzolódik a letartóztatásuk körülménye, a velük szemben a börtönökben és lágerekben alkalmazott bánásmód. Mandrik Erzsébet szemszögéből vizsgálva a GULAG-ot felismerhetjük, hogy nem részesült megkülönböztető bánásmódban egy fiatalkorú sem, a rendszer áldozatai voltak ugyanúgy a gyerekek is, mint a felnőttek. Mészáros Sándorné írásán keresztül pedig megláthatjuk annak a szovjet rendszernek a valós arcát, amely a nők egyenjogúságát és az anyák védelmét hirdette, valójában pedig kizsákmányolta a nőket, elválasztotta egymástól a szülőket és a gyermekeket. Mandrik Erzsébet őszintén vall visszaemlékezésében a teherbe eséséről, a várandótság és szülés körülményeiről, majd arról a küzdelmes útról, melyet minden kényszermunkatáborban megjáró nőnek végig kellett járnia, amennyiben vissza szeretne volna kapni az elszakított, árvaházba zárt gyermekét. Egy másik kárpátaljai női szenvedéstörténete Nagy Zoltán Mihály regényében⁹¹ elevenedik meg, melyet 2018-ban Zsigmond Dezső meg is filmesített. A regény végén kérdőjelként jelenik meg, hogy mi lesz az erőszakból született gyermek sorsa, akit az nemi erőszak és társadalmi nyomás miatt megbomlott elméjű édesanyja is megvetett.

⁸⁹ MÉSZÁROS Sándorné: Elrabolt éveim a GULAG-on. Kráter Műhely Egyesület, Pomáz, 2005.

⁹⁰ MANDRIK Erzsébet: A pokol bugyraiban. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1994.

⁹¹ NAGY Zoltán Mihály: A sátán fattya. Magyar Napló Kiadó, Budapest, 2000.

2. KÁRPÁTALJA SZOVJET MEGSZÁLLÁSA, AZ ETNIKAI ÉS TÁRSADALMI TÉRSZERKEZET ÁTALAKULÁSA

A trianoni békeszerződést követően a Csehszlovákiához került Kárpátalja a két világháború között gazdaságilag elmaradott, társadalmilag periférikus régiónak számított. A területet mind Csehszlovákia, mind pedig később a rá igényt tartó Szovjetunió is befolyási övezetként kezelte. Az első és második bécsi döntések következtében Magyarországhoz visszakerült régió egyszerre vált a csehszlovák és a szovjet érdekek ütközőpontjává. Csehszlovákia a terület visszaszerzését kívánta elérni, arra hivatkozva, hogy azt a Trianoni béke „igazságos” rendezése alapján kapta és a csehszlovák állam szerves részének tekintette. A Szovjetunió ezzel szemben stratégiai szempontból tartotta kulcsfontosságúnak a területet: a Keleti-Kárpátok hágóin át közvetlen összeköttetést biztosított Közép-Európa felé, valamint előretolt ütközőzónát jelentett Magyarországgal és Romániával szemben. A helyi ruszin és ukrán lakosság egy részét a szovjet propaganda az „újraegyesülés” gondolatával igyekezett megnyerni, miközben a csehszlovák kormányzat az 1938 előtti állapotokhoz való visszatérést hirdette. A szovjet megszállás kezdetén még nem volt egyértelmű, hová kerül Kárpátalja: a csehszlovák–szovjet tárgyalások alapján Prága joggal remélte a München előtti határok visszaállítását. 1944 májusában meg is állapodtak egy kettős berendezkedésről: a frontövezetben a szovjet főparancsnoké a teljhatalom, mögötte pedig csehszlovák polgári igazgatás szerveződik. Több értelmezés szerint Beneš ekkor már kész volt tudomásul venni a terület szovjet–ukrán integrációját, ha formálisan kikéri Csehszlovákia véleményét. Noha 1944. október 27-én František Němec Huszton megkezdte a csehszlovák közigazgatás szervezését, a szovjetek a kulcsvárosokat hadiövezetté nyilvánították és ellenőrzésük alá vonták – ezzel gyakorlatilag előkészítették a szovjetizálást.⁹² A nagyhatalmi erőviszonyok ekkor Moszkvának kedveztek. A szovjet határ közelsége miatt a terület hamar a katonai műveletek háttérjává, majd közvetlen hadszínterévé vált. A háború első éveitől kezdve Kárpátalja nemcsak geopolitikai ütközőzóna, hanem a későbbi szovjet előrenyomulás egyik stratégiai célpontja lett. 1944 nyarán és őszén, a keleti fronton katonai fordulat bontakozott ki. A Lemberg–Sandomierz hadművelet balszárnyának biztosítására a szovjet vezérkar megszervezte a 4. Ukrán Frontot, Ivan Petrov vezérezredes parancsnoksága alatt. E hadseregcsoporthoz feladata a Keleti-Kárpátok védelmi vonalának áttörése, valamint az elfoglalt

⁹² MOLNÁR D. Erzsébet: Kárpátalja szovjetizálása – A megszállástól a bekebelezésig. Kárpátalja, 2020. május 2. 1004. szám.

térség szovjetizálásának előkészítése volt. A hadműveletek során a szovjet csapatok rendkívül nehéz terepviszonyok között küzdöttek: a Magyar Királyi Honvédség által 1940 és 1943 között kiépített Árpád-vonal korszerű védművei jelentősen lassították előrenyomulásukat. A német–magyar védelem hetekig ellenállt. A szovjet 38. hadsereg és az 1. gárdahadsereg a többnapos tüzérségi előkészítések ellenére is mindössze 10–20 kilométeres előretörést tudott elérni. A stratégiai cél azonban egyértelmű maradt: északon a szlovák nemzeti felkelés katonai megtámogatása (Kárpátok–Dukla hadművelet), délen pedig a magyar Alföld felé való kijutás (Kárpátok–Ungvár hadművelet). Október végére a szovjeteknek súlyos veszteségek árán, de sikerült elfoglalni Munkácsot (október 26.), Ungvárt (október 27.) és végül Csapot (november 28.) is⁹³ (1. sz. ábra).

1. sz. ábra

Harcok az Északkeleti Kárpátokban 1944. augusztus–október

Szerkesztette: Janek István – Nagy Béla. Forrás: ELTE, Történettudományi Kutatóintézet.

Tárolt változat: <https://tti.abtk.hu/terkepek/terkepek/1944-08-10-eszakeleti-karpatok-megszallasa>. (Letöltés ideje: 2025. okt. 10.)

Hogy mekkora jelentőséget tulajdonítottak a terület katonai elfoglalásának, azt a Moszkvában megrendezett díszsortút is tükrözi. A hadműveletek sikere után Sztálin utasította Petrov tábornokot, hogy nyilvánítsa ki elismerését a szovjet csapatoknak a Kárpátok „felszabadításáért”, és „Kárpátok” érdemrendet is kiosztottak a kiemelkedő teljesítményt

⁹³ OFICINSZKIJ, R.: Kárpátja kérdése i. m. 209–215.

nyújtó katonáknak. Ungvár elfoglalását külön jelentés rögzítette, Moszkvában pedig dízsorúzzal ünnepelték.⁹⁴

A magyar belpolitikai helyzet összeomlása – Horthy Miklós sikertelen kiugrási kísérlete és a nyilas hatalomátvétel – tovább gyengítette a védelmi pozíciókat. Dálnoki Miklós Béla proklamációs parancsát⁹⁵ követően az 1. magyar hadsereg egy része átalált a szovjetekhez, ami felgyorsította Kárpátalja elvesztését. A csehszlovák kormány huszti küldötte, František Němec megpróbálta megszervezni a közigazgatást Kárpátalján: letartóztatásokat rendelt el a megszállókkal együttműködők ellen, mozgósítást hirdetett a csehszlovák hadseregbe és népi bizottságok felállítását sürgette. Közben a szovjet vezetés – Ivan Turjanica moszkvai káder révén – kész forgatókönyv szerint kiépítette a helyi kommunista hatalmi struktúrákat, Munkácson újjászervezte a pártot, majd 1944. november 26-án a népbizottságok kongresszusa „újraegyesülést” hirdetett Szovjet-Ukrajnával.

Annak érdekében, hogy Kárpátalját a Szovjetunióhoz csatolhassák, és zökkenőmentesen lebonyolíthassák a munkácsi kongresszust, a szovjet vezetés úgy vélte, szükség van a területet „megtisztítására” a második legnagyobb lélekszámú közösség, a magyarság színe-javától. Kárpátalján a vizsgált időszakhoz legközelebbi népszámlálást 1941-ben tartották, ekkor – részben visszatérve a nyelvi kritériumhoz – 850 589 lakost számláltak, ebből 233 840 fő (27,3%) vallotta magát magyar anyanyelvűnek. Potenciális ellenfélnek tartották a magyarokat, annak ellenére, hogy 1944-re a számuk már 200 ezer alá csökkent. Az 1941. évi népszámlálást figyelembe véve a magyarság 1930-hoz képest tapasztalt „megduplázódását” főként a csehszlovák–magyar hivatalnoki és katonai népességcsere, az izraeliták mintegy 34%-ának és a görögkatolikusok 9%-ának magyar identitásvállalása, valamint az ugcsoi ingadozó identitású rétegek visszamagyarosodása. Ezt a folyamatot a felekezeti megoszlás is jól tükrözte: 233 ezer magyarból 91 ezer református, 60 ezer római katolikus, 39 ezer görögkatolikus, 37 ezer izraelita volt. A településszerkezet szintén ezt a változást tükrözte: 111 helység vált magyar többségűvé, a városok közül pedig Ungvár 77,7%-ban, Munkács 63,9%-ban, Beregszász 92,5%-ban, Nagyszőlős 55,3%-ban, míg Técső 53,9%-ban lett magyar anyanyelvű. Emellett számos ruszin központban is 20–40% vallotta

⁹⁴ VÁRADI Natália: A szovjet hatalom kiépítésének kezdeti lépései Kárpátalján 1944–1946. Betekintő. 13. évf., 1. sz., 2019. 43–44.

⁹⁵ Az 1944. július 30-án létrehozott 4. Ukrán Front parancsnoka, Petrov vezérezredes és a Front Katonai Tanácsának tagja, a kegyetlenségéről hírhedt Mehliusz vezérezredes hozzálátott a „kárpáti támadó hadművelet” gondos előkészítéséhez, ami Románia átállásának köszönhetően gyors ütemben lezajlott. Dálnoki Miklós Béla hadiparancsban utasította egységeit a szovjetekkel való ellenségeskedés azonnali beszüntetésére és a németekkel való szembefordulásra. A parancs következtében 1944. október 23. és november 1. között a felhívásnak engedelmeskedve az 1. magyar hadsereg állományából mintegy húszezer tiszt és katona állt át a szovjet hadsereg oldalára. DUPKA Gy.: A kollektív bűnösség i. m. 39–40.

magát magyarnak. A kárpátaljai magyarság számára kedvező etnikai–demográfiai–politikai helyzet azonban csak 1944. március 19-ig, a német megszállásig tartott. Ezt követően a magyar belügyi szervek német nyomásra Kárpátalja-szerte megkezdték az izraelita felekezetűek – akiknek mintegy 32%-a magyar anyanyelvű volt (1941-ben kb. 116 ezer fő) – összegyűjtését és a Német Birodalom területére történő deportálását.⁹⁶ 1944. március 19-ét követően, a német megszállás alatt további deportálásokra került sor: a teljes zsidó lakosságot elhurcolták a területéről. 1944. május 14. és június 6. között összesen 84 874 zsidó lakost deportáltak. A legnagyobb, többnyire magyar anyanyelvű izraelita közösségek Munkácson (13 488 fő; 44,4%), Ungváron (9 576 fő; 27,2%), Huszton (6 023 fő; 28,5%), Beregszászon (5 856 fő; 30,2%) és Nagyszőlősen (4 264 fő; 32%) éltek.⁹⁷ E közösségek kiűritése a front átvonulása után a szovjeteknek kedvezett, mivel megkönnyítette az ukrán és orosz betelepülések felgyorsulását. A magyar lakosság számának csökkenéséhez hozzájárult az is, hogy már 1944 őszén, a szovjetek megjelenése előtt megindult a magyarok tömeges menekülése a trianoni Magyarország felé a visszavonuló magyar és német csapatok nyomában. A budapesti KSH 1946-os, a párizsi békeelőkészítésére készült jelentése 5 104 fő távozását rögzítette. Az elmenekült vagy eltávolított városi zsidó, német és magyar népesség helyére – elsősorban a stratégiai jelentőségű Ungvárra és Munkácsra – gyorsan érkeztek orosz és ukrán betelepülők. Az 1944–1947 közötti földreform keretében a síkvidéki magyar etnikai tömbbe telepített kolóniákat újabb hegyvidéki ruszin családokkal népesítették be.⁹⁸

A megfogyatkozott létszámú magyarok közösség elűzését még a magyar anyanyelvű zsidók szisztematikus kiirtása és a magyarok külföldre történő menekülése után is szükségesnek tartották, ezért célba vették a 18–50 év közötti magyar és német nemzetiségű férfilakosságot. A háború után a kárpátaljai magyarságot a „kollektív bűnösség” elve alapján sújtó megtorlás, elhurcolás és kényszermunka érte, aminek a szovjet megszállás 1944 őszén gyökeresen új politikai–társadalmi keretet teremtett. Molotov már 1943 nyarán jelezte a szovjet szándékot, miszerint a felelősség nemcsak a magyar kormányt, hanem „a magyar népet” is terheli.⁹⁹ 1944. november 13-án megjelent a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa szigorúan titkos 0036. számú parancsa,¹⁰⁰ mely elrendelte a 18–50 éves magyar és német férfiak összeírását,

⁹⁶ KOC SIS Károly: Kárpátalja mai területének etnikai térképe. A népesség változó etnikai arculata a mai Kárpátalja területén. Tárolt változat: https://hungarian-geography.hu/konyvtar/kiadv/etnika/ethnicMAP/003_session_h.html. (Letöltés ideje: 2025. szept. 26.)

⁹⁷ MOLNÁR D. István: Kárpátalja magyar és zsidó lakosságának számbeli alakulása az 1921–1944 közötti időszakban. In: Kárpátaljai Holokauszt. 1944 – Az elhurcolások éve. Szerk. DOBOS Sándor – MOLNÁR Ferenc. Kálvin nyomda, Beregszász, 2015. 64–65.

⁹⁸ KOC SIS K.: Kárpátalja mai területének etnikai térképe i. m.

⁹⁹ MOLNÁR D. E.: Kárpátaljai magyarok a Szovjetunió i. m. 91–92.

¹⁰⁰ A parancs szövegének főbb ismertetői: „Össze kell írni mindazokat a 18–50 éves korú német és magyar nemzetiségű hadköteles személyeket, akik jelenleg a felszabadított Kárpátontúli Ukrajna területén élnek [...] A katonai parancsnokok a jegyzékbe vételkor kötelesek az érintettek tudomására hozni, hogy november 18-án

majd fegyveres kísérettel hadifogoly-gyűjtőhelyekre irányítását. A falragaszok „háromnapi munkára” és jelentkezésre szólították az érintetteket és bírósági büntetéssel fenyegették a mulasztókat. Sokan közmunkának hitték a felhívást, ám a gyűjtőpontokon már nemzetiség szerint szétválogatták őket: akik ruszinnak, vagy szlováknak vallották magukat, szinte minden alkalommal elengedték, a magyarokat pedig Szolyván át szovjet kényszerszolgálatokba szállították. A begyűjtést megkönnyítette, hogy sok helyen már a front után kivezényelték a férfiakat híd- és repülőtér építésre, máshol pedig a kisbíró doboltatta ki a parancsot, családi megtorlással fenyegetve azokat, akik nem jelentkeznek. A deportálások mögött két fő motiváció húzódott meg: egyrészt az etnikai csoport gyengítés – a magyar közösség megfélemlítése –, másrészt a szovjet munkaerő-igény kielégítése. A gyakorlat az életkori határokat is semmibe vette: fiatalkorúakat és időseket is elhurcoltak, ami tartós demográfiai és lelki traumát okozott a kárpátaljai magyarságnak.¹⁰¹

A szovjetek előrenyomulásának hatására jelentős számú német kisebbség is elhagyta a területet. Akik itt maradtak, azokat szintén a szovjethatalom megtorlásai sújtották. A magyarokkal együtt, 1944 őszén, a német 18–50 év közötti férfiakat is elhurcolták. 1941-ben még 13 222 (1,5%) voltak a németek száma, 1946-ra számuk egyes források szerint 10 600 alá csökkent.¹⁰²

Az 1941-es és 1944-es zsidódeportálások, illetve az 1944-es szovjet hatalomváltás és elhurcolások következtében jelentősen megváltozott Kárpátalja nemzetiségi összetétele. Az addig ruszinként vagy ruténként számon tartott népesség ezt követően, főként ideológiai okokból, ukránként került a statisztikákba. Arányuk az összlakosságon belül 1946-ra 58,1%-ról 82,3%-ra nőtt, miközben a magyarok aránya, 27,4%-ról 8,7%-ra, a zsidók aránya pedig 9,2%-ról 3,1%-ra csökkent. A koncentrációs táborok túlélői közül aligha néhányan tértek vissza szülőföldjükre. A statisztikai adatok azt is mutatják, hogy egy korábban jelentéktelen létszámú nemzetiség került a negyedik helyre az etnikai arányok tekintetében. Az oroszok viszonylag magas, mintegy 19 ezres száma elsősorban az itt állomásozó hadsereg tagjainak, valamint a városokba nagy számban betelepülő hivatalnokoknak és köztisztviselőknek

ismét kötelesek megjelenni [...] A felszabadított Kárpátontúli Ukrajna területén élő személyeket külön osztagokban, listák szerint, konvoj alatt hadifogoly-gyűjtőhelyre kell irányítani.” A forrás eredeti helye: Центральный государственный архив Советской Армии (a Vörös Hadsereg Központi állami Levéltára) 32885. Fond, 1. opis, 243. ügyirat, 35–37. Közli: КОПСУН О. М.: Закарпатські угорці і німці і. м. 164–165. A parancs szövegét magyar nyelven idézi MOLNÁR D. E.: Kárpátaljai magyarok a Szovjetunió i. m. 91–92.

¹⁰¹ MOLNÁR D. Erzsébet: „Kitárni ország és világ előtt az igazságot.” A kárpátaljai magyarok 1944-es elhurcolása: tények, adatok, összefüggések. In: In: „Kitárni az ország és világ előtt az igazságot” GULAG-GUPVI-kutatók nemzetközi fóruma. Szerk. DUPKA GYÖRGY. Szolyvai Emlékparkbizottság-Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2019. 33–35.

¹⁰² Uo. 102.

köszönhető. Emellett ide sorolhatók azok a ruszin és szlovák anyanyelvű lakosok is, akik bizonytalan nemzeti identitásuk vagy félelmük miatt orosznak vallották magukat.¹⁰³

Az orosz nemzetiségű lakosság beáramlásával párhuzamosan kitelepítések is folytak Kárpátaljáról. 1947-től a kárpátaljai, főként magyar fiatalokat donbászi munkaszolgálatra vitték, ahol az embertelen körülmények következtében sokan életüket veszítették.¹⁰⁴ A Vörös Hadsereg bevonulását tömeges internálások, kényszersorozások és a politikailag megbízhatatlannak ítélt elemek deportálása kísérte. A szovjet hatóságok már a katonai műveletek idején megkezdték a közigazgatási és gazdasági struktúrák átszervezését, valamint a kommunista ideológia térnyerésének biztosítását. Mindez egyértelművé tette, hogy Kárpátalja sorsa nem pusztán ideiglenes katonai ellenőrzés, hanem tartós és visszafordíthatatlan bekebelezés lett. 1945. június 29-én szovjet–csehszlovák szerződés rögzítette Kárpátalja átadását (ratifikáció: 1945. november), 1946. január 22-én pedig megszűnt Kárpátontúli Ukrajna átmeneti státusza. Ettől kezdve a terület Zakarpatszka oblasztyként (Kárpátontúli területként) szovjet megyévé vált, szovjet típusú közigazgatási beosztással és intézményrendszerrel.¹⁰⁵ Így a katonai megszállást rövid időn belül államjogi integráció követte, amely véglegesen a Szovjetunióhoz kapcsolta Kárpátalját.

¹⁰³ MOLNÁR D. István: A hatalomváltások hatása Kárpátalja népességszámának alakulására 1869-től napjainkig. Egyetemi doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem. Természettudományi Doktori Tanács, Földtudományok Doktori Iskola, Debrecen, 2013. 51–53.

¹⁰⁴ MOLNÁR D. István: Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1867-től napjainkig. MTA TK Kisebbségkutató Intézet. Kalligra, Budapest, 2018.103.

¹⁰⁵ MOLNÁR D. E.: Kárpátaljai magyarok a Szovjetunió i. m. 52.

3. A NŐK HELYZETE KÁRPÁTALJÁN AZ 1944-ES ŐSZI ELHURCOLÁS IDŐSZAKÁBAN ÉS AZ AZT KÖVETŐ ÉVEKBEN

3.1. A háború és a szovjet megszállás hatásai és következményei Kárpátalja női lakosságára

Kárpátalja 1941. június 26-án sodródott bele a második világháborúba. A régióban a háborús mindennapokat azonban csak 1944 őszén, a front ideérkezésével érezte meg testközelből a helyi magyarság. Dálnoki Miklós Béla proklamációs parancsát követően a magyar honvédség demoralizációja következtében katonák sokasága keresett menedéket családi házaknál vagy azok közelében. A helyi nők azáltal, hogy befogadták az ellenségnek számító magyar honvédeket, kockáztatták saját maguk és családjuk életét is. A kárpátaljai férfilakosság jelentős hányada, szintén a katonai kötelezettség teljesítése okán hiányzott a területről, így jól jött az erős munkáskéz a háznál. Nemcsak a munka terhének átvállalása játszott közre egy-egy férfi befogadásakor, a testi kötődés sem volt ritka. Nem egy esetben alakult ki érzelmi vagy testi kapcsolat a magyar katonák és a helyi nők között. Ezek valós voltának ékes bizonyítékai az alábbi történetek.

Amikor Téglás–Csap vonalon megállt a front Sárpátky Károly hátul szolgált mint élelmező. A konyhára a helyi falvakban is vásárolt nyersanyagot, így került Kisszelmencre. Itt ismerkedett meg Jefcsák Ilonával, akit később feleségül vett. A lány mentette meg az életét a szovjetektől. Az édesapja civil ruhájába öltöztette és a búza közé rejtette el.¹⁰⁶ Az ungvári járási Koncházán élő Bodnár Lajosné amikor a szovjetek bevonultak „kapott még egy apát”. Az édesapja fogságba esett, ahonnan sikerült ugyan megszöknie, de bujkálásra kényszerült. Csehszlovákiában húzta meg magát a nővérénél. Addig az édesanyja befogadott egy székesfehérvári menekült katonát, akit a gyerekeknek édesapának kellett szólítani.¹⁰⁷

Kárpátaljai magyar családapák ezrei szolgáltak a Magyar Királyi Honvédségben, akár több száz kilométerre otthonuktól, így 1944 őszén Kárpátalja szovjet megszállását sok magyar család a családfők hiányában élte át. Azokat a férfiakat, akiket a Kárpátok állásaiból visszahúzódva ért fegyveres találat az ungvári katonai kórházba szállították. A kórházi értesítők nyomán számos nő próbálta meglátogatni hozzátartozóját, de a front közeledtével ez merész vállalkozás volt. A körösmezői Wizauer Ilonát és karon ülő kislányát, akit magával vitt, hogy találkozzon a kórházban édesapjával a vonaton érte bombatámadás. *„Mindenki leugrált a kocsikról és igyekezett elfutni, ő [a kislánya – B. B.] viszont nem bírt velem együtt*

¹⁰⁶ ZELEI Miklós: A kettézárt falu. Kortárs Kiadó, Budapest, 2017. 61–74.

¹⁰⁷ KESZI: „Apának kellett szólítanunk.” Háború, szenvedés, szeretet... Kárpátalja, 2002. április 5. In: Egy eltűnt férfigeneráció nyomában a GUPVI-GULÁG kárpátaljai túlélőinek vallomásaiból. Eltitkolt, múltidéző emlékezet a szovjetizálás időszakából, 1944–1990. Szerk. DUPKA György. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2017. 24.

menekülni, így csak a vonat alá bújtunk a lövedékek elől.”¹⁰⁸ A kórházi személyzet 1944. október 27-én az orvosokkal együtt elmenekült, néhány apáca és ápolónő kivételével, akik megpróbálták élelmet szerezni a sebesült katonáknak, a város civil lakosaival együtt, míg a felépült katonákat el nem vitték a szovjetek.¹⁰⁹

A szovjetek október végére a területet teljes egészét a fennhatóságuk alá vonták, kivéve Csap községet, amelyet csaknem egyhónapos harc után 1944. november 26-án foglaltak el.¹¹⁰ A Csapért folytatott harc pusztítása, kegyetlensége jelentős mértékben próbára tette a nőket is, amiről az érintett személyekkel készített interjúk is fontos háttérinformációkat közöltek. Marci Erzsébet visszaemlékezése szerint – aki nyolcévesen élte át Csap község bombázását – egy tűzszünet alkalmával engedélyezték a pincékben és óvóhelyeken rejtőzködő civilek számára a menekülést, akik ezután rokonoknál vagy ismerősöknél kaptak menedéket. Marciék a berobbant pincéből csak nehezen tudtak kiszabadulni, majd ezt követően teljes vagyonukat hátrahagyva menekültek.¹¹¹ A környező települések lakói a szirénák, lehulló Sztálingyertyák¹¹² miatt napokon át a kertek végén földbe vájt óvóhelyeken, bunkerekben tartózkodtak. *„A házban úgy laktunk, mint a menekültek, ami értékes volt, be volt zsákokba pakolva, amikor szaladtunk a bunkerbe vittük magunkkal.”*¹¹³ Az ungvári járási Tiszaásvány településen, a frontvonal közvetlen szomszédságában az előírtaknak nem megfelelően¹¹⁴ épített bunkerben egy 11 tagú, többnyire anyákból és gyerekekből álló család lelte halálát. A gyújtóbomba által belobbant szénakazal rádőlt a bunker bejáratára és a család percek alatt bennégett.¹¹⁵

Más tekintetben is komoly megpróbáltatásokat hozott Csap község szovjet bombázása a helyi magyar nők számára. A szovjet katonák ugyanis több környező településről is Csapra gyűjtötték a fiatal lányokat, hogy az elesett katonák holttesteit eltemessék, illetve ezen túl a romeltakarítást is velük végeztették. Bagu Gizella, akkor még csak 11 éves bátyúi lakos így

¹⁰⁸ POPOVICS Zsuzsanna: „Ma is hiányzik az édesapánk...” Ahol máig fáj a háború. Kárpátalja, 2003. június 6. Uo. 39.

¹⁰⁹ DUPKA Gy.: Vádolnak a kárpátaljai túlélők i. m. 7–9.

¹¹⁰ MÓRICZ Kálmán: Kárpátalja sorsfordulói. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 2001. 123.

¹¹¹ Marci Erzsébet, (szül. 1935, Csap) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2017.04.30) és közli Bimba Brigitta.

¹¹² Nagy teljesítményű, erős fényű olajégők, melyeket ejtőernyőkön eresztettek le a szovjetek, hogy jobban belássák az ellenséges területet.

¹¹³ Kriczky Magdolna (szül. 1935, Bakos) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.04.12) és közli Bimba Brigitta

¹¹⁴ 1943–44-ben Kárpátalján is adtak ki a helységek légvédelmét illető utasításokat, melyekben külön felhívták a figyelmet, hogy gyúlékony vagy égést fokozó anyagokat (például: széna, szalma) tilos a lakóházak közvetlen közelében tárolni. BOROS László: A magyar légvédelmi rendszer kiépülése és fejlődése Kárpátalján (1938–1944). In: Változó világ – változó közösségek a Kárpát-medencében. Szerk. FEDINEC Csilla – SZOTÁK Szilvia. Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, Budapest, 2013. 69–70. Tárolt változat: http://real.mtak.hu/14153/1/hh6_book_jav_final.pdf?fbclid=IwAR1k8DIwYeGu3k0--IBI9U_ejQcgi302m0hkeE8kLtYr1klEFtsUDuqfBIE. (Letöltés ideje: 2018. márc. 26.)

¹¹⁵ Szabó Rozália (szül. 1933, Tiszaásvány) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.10.20) és közli Bimba Brigitta

emlékszik vissza erre: „*Csap bevétele, bombázása egy hónapig tartott. A lányok Bátyúban bekormozták magukat, vénasszonynak öltözve jártak, hogy ne vigyék őket halottakat szedni. Minden nap kidobolták és vitték őket a vasútról.*”¹¹⁶ A korabeli lányok mindegyike ettől rettegett, mondta Baksa Ida, akit szintén elvittek: „*Másfél hónapon át mindig mentünk nyitott vagonok tetején a téli hidegben. A vasútoldalt rengeteg embert eltemettünk, akiket a berobbant bunkerekből vájtunk ki. Csak az volt a szerencsénk, hogy árvíz volt az ősszel és a lábunk alatt lévő aknák, melyeken jártunk be voltak fagyva.*”¹¹⁷ A fiatal lányok közül néhányan összegyűjtötték a halott katonák zsebében lévő úgynevezett „halálcédulákat”,¹¹⁸ amelyek alapján az elesett katonák hozzátartozóit tudták értesíteni. Nemcsak Csapon, de a felrobbantott Tisza hídnál is dolgoztatták a lányokat. Egy záhonyi major kastélyában voltak hetekig elszállásolva. Öt merészebb fiatal lánynak az aknaszlatinai sószállító vonatra felkapaszkodva sikerült megszöknie.¹¹⁹

A háború utáni újjáépítésre Kárpátalján is nagy szükség lett volna, de a 18–50 év közötti magyar és német nemzetiségű férfilakosság „háromnapos kis munkára”, „málenkij robot”-ra lett irányítva a Szovjetunió belsejébe. A településenként felállított gyűjtőpontokon, ahol a német és magyar férfiaknak jelentkezniük kellett, a nők megjelenése nem volt engedélyezve, sőt az NKVD¹²⁰ 1944. november 17-én kelt 88. számú parancsa ezt kifejezetten tiltotta: „*A katonai városparancsnokságok regisztrációs pontjain, illetve a hadifogolytáborokba szállítandó személyek gyűjtőhelyein szigorúan tilos idegen személyek, ezen belül nők vagy családtagok tartózkodása.*”¹²¹

A Városparancsnokság 2. sz. parancsa szerint a 18–50 év közötti férfiaknak jelentkezniük kellett a megadott gyűjtőhelyeken, ha ezt elmulasztották és többszöri felszólításra sem tettek meg előfordult, hogy azzal fenyegették meg őket, hogy a családjukon bosszulják meg a munka alóli kibúvást.¹²² Ennek ellenére, vállalva a kockázatot, több férfit, – akik vagy épp hazatértek a Magyar Királyi Honvédségből, vagy éppen otthon voltak és nem hittek a szovjet

¹¹⁶ Bagu Gizella (szül. 1933, Battyú) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.09.24) és közli Bimba Brigitta.

¹¹⁷ Baksa Ida (szül. 1928, Battyú) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2017.10.02) és közli Bimba Brigitta.

¹¹⁸ Személyi igazolójegy vagy a katonai szlengben „dögcédula”, amely a funkciójára utal. Ugyanis a katonákra vonatkozó személyes információkat, mint többek között annak a neve, vallása, vércsoportja stb. tartalmazták.

¹¹⁹ Bolyog Vera (szül. 1928, Battyú) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.10.11) és közli Bimba Brigitta.

¹²⁰ NKVD – Belügyi Népbiztosság, Narodnij komisszariat vnutrennij gyel. A szovjet politikai rendőrség feladata az állambiztonság védelme volt. 1946-tól MGB (Belügyminisztérium) néven működött. Sztálin halála és az azt követő legfelsőbb szintű leszámolások után, 1954. március 13-án jött létre a szovjet rendszer fennállásának végéig működő KGB (Állambiztonsági Bizottság). Közli: DUPKA Gy.: A kollektív bűnösség elvének alkalmazása i. m. 348.

¹²¹ Русский Государственный Военный Архив (Oroszországi Állami Katonai Levéltár, a továbbiakban: OÁKL) 32885. Fond, 1. opisz, 52. ügyszer. 164–166. Közli: Упорядник КОРСУН О. М.: Закарпатські угорці і німці i. m. 140–142.

¹²² MOLNÁR D. E.: Kárpátaljai magyarok a Szovjetunió i. m. 97.

propagandának – bújttak a családok a kertvégi csűrökben, pincékben, egyénileg kialakított óvóhelyeken. Konkrét példa Horosz István ungvári lakos esete, akit a felesége egyszerűen beágyazott az ágynemű közé, mikor férje hazaért a katonai szolgálatából, nehogy bántódása essen. Azonban amikor a szovjet tiszt azzal fenyegette meg a családját és három lányát, hogy elviszi őket a családfő helyett hadifogolynak, akkor a férfi inkább előbújt a rejtékhelyéről. A tiszt bízta, hogy csak egy kis munkáról van szó, vigyen magával pokrócot és háromnapra való ételmet.¹²³

Mindeközben több szálon folyt Kárpátalja Szovjetunióhoz való csatlakozásának előkészítése. A helyi karhatalmi szervek vezetői és toborzott aktivistáik agitációs és propagandamunkát kezdtek kifejteni a nép körében, annak érdekében, hogy minél többen aláírják a munkácsi kiáltványt, mely Kárpátalja Szovjet–Ukrajnával való „újraegyesítését” irányozta elő. Ennek érdekében külön szerveztek tömeggyűléseket a kommunisták, az ifjúság, a pedagógusok, a szakszervezetek és a nők számára is.¹²⁴ Beregszászban Popovics Dmitrij ruszin nemzetiségű párttitkár fejtett ki agitációs munkát a városi moziban, melyen részt vett Polonyi Margit is a húgával, aki beszámolt a történekről. Popovics magas rangú orosz tisztek jelenlétében kényszerítette az embereket, hogy mondjanak le a Csehszlovákiához való tartozásról és írják alá a kiáltványt. Az eset dulakodásba torkollott és az összegyűjtött népnek sikerült elhagyni az épületet. Több faluban és városban tartottak ehhez hasonló gyűléseket, ahol üres papírokat iratattak alá a néppel, arra hivatkozva, hogy ételmet osztanak majd, vagy ezzel hozzájárulnak a légerekben raboskodó hozzátartozóik kiszabadításához, majd ezeket az íveket csatolták a novemberi kiáltványhoz,¹²⁵ melyet 1944. november 26-án írtak alá. Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának első kongresszusát a munkácsi városi filmszínházban tartották meg. Máig nem tudni biztosan, hogy a kongresszus küldötteit kik választották meg és milyen módon, hiszen választásokat nem írtak ki. Azokról a településekről, amelyek magyarok vagy németek által volt lakott, a küldöttek azért sem jelenhettek meg, mert a férfilakosság nagy része légerekben volt. Egy jelenlévő szovjet katona visszaemlékezése szerint az ottlévők közül sokan azt sem tudták, hogy milyen gyűlésre kell menniük, viszont érkezésük után a teremből már a mellékhelyiségbe sem engedték ki őket.¹²⁶ A 663 küldött 263 települést képviselt, közülük nemzetiségi megoszlás tekintetében csak 26 volt magyar.

¹²³ DUPKA Gy.: *Élő történelem* i. m. 31.

¹²⁴ OFICINSZKIJ, Román: Preventív szovjetizálás. In: Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra. Szerk. FEDINCES Csilla – VEHES Mikola. Argumentum Kiadó, Budapest, 2010. 233.

¹²⁵ ZELEI M.: *A kettézárt falu* i. m. 170–171.

¹²⁶ DÖMÖCKI András: *A novemberi manifestum*. Forrás. 29. évf., 5. sz., 1997. 55.

Tárolt változat: https://library.hungaricana.hu/hu/view/Forras_1997/?query=55&pg=472&layout=s. (Letöltés ideje: 2019. márc. 17.)

Arányaiban a jelenlévő 13 nő közül kettő volt magyar.¹²⁷ Polonyi Margit emlékei szerint két beregszászi tanárnővel: Lengyel Évával és Réti Ilonával aláírták Munkácson a kiáltványt,¹²⁸ valamint a bátyúi bíró, Baraté György is jelezte a nagyközségből „háromnapos munkára” hurcolt kommunisták hazaengedését kérelmező kérvényében, hogy a kongresszuson részt fog venni a lánya és egy másik helyi kommunista felesége is,¹²⁹ azonban a kiáltványt aláíró személyek közreadott névsorában¹³⁰ egyik nő neve sem szerepel. Ennek ellenére nem vonható teljességgel kétségbe a kongresszuson való jelenlétük, ugyanis ismert szovjet gyakorlat volt, hogy állami érdekeknek megfelelő számokat kreáltak, vagy tüntettek el a hatalom szolgálói.

A kongresszust követően, hogy a népi akaratra hivatkozva tüntethessék fel a terület csatlakozási kérelmét még több aláírást kellett szerezni. Ennek érdekében folytatódott az aláírásgyűjtési akció. Az ökörmezői pártbizottság a helyi népbizottságokkal és aktivistákkal kifejtett munkájáról szóló jelentésben beszámolt arról, hogy 1944. december 12-ig 5000 aláírást sikerült összegyűjteniük a kiáltvány mellett. Megemlítik azt is, hogy a nők gyűlésére még mindig nem kerítettek sort, mivel nem találtak rá alkalmas személyt, de kiderül, hogy ennél sikeresebbnek bizonyult Kárpátontúli Ukrajna Ifjúsági Szövetségének a létrehozása, akik közül öt küldöttet elő is állítottak, hogy képviseljék a területet az Ukrán Ifjúsági Szövetség kongresszusán.¹³¹

A nők kétségbeesését kihasználva, kényszerítve vagy megtévesztve őket több településen törbe csalták. A magyarlakta településeken az aláírásgyűjtési akciót az aktivisták úgy tüntették fel, mintha az elhurcolt férfiak hazabocsájtásának ügyében írt kérvényt kellene aláírni.¹³² A nők abban a hitben, hogy elősegítik a férfiak hazatérését írták alá a térség Szovjetunióhoz való csatlakozási kérelmét. Bátyúban is így történt *„1945 tavaszán jártak házról házra, aláírásokat gyűjtöttek arra hivatkozva, hogy a férfiak hazabocsájtása miatt van, itthon is szükség van rájuk, rendet kell tenni. Bota tanító jött át nálunk segíteni, mert az egyik testvérem egy kisebb balesetet szenvedett és akkor kérdezte anyámat, hogy jártak-e nálunk aláírást gyűjteni és állítottunk-e. Ekkor mondta anyám, hogy persze tanár úr, erre azt válaszolt*

¹²⁷ OFICINSZKI, R.: Kárpátontúli Ukrajna népi bizottságainak első kongresszusa i. m. 236.

¹²⁸ ZELEI M.: A kettézárt falu i. m. 171–172.

¹²⁹ KTÁL, 14. Fond, 1. opisz, 50. ügyirat

¹³⁰ A küldöttek névsorát az alábbi dokumentumgyűjtemény közli: Возз’єднання. Збірник архівних документів (травень 1944 – січень 1946 рр.) про возз’єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Видавництво Закарпаття, Ужгород, 1999.

¹³¹ Центральний Архив Міністерства Оборони Русської Федерації (Orosz Föderáció Védelmi Minisztériumának Központi Archívuma, a továbbiakban: OFVM KA). 244. Fond, 2980. opisz, 67. ügyirat. 175–178. Упорядник. КОРСУН О. М.: Закарпатські угорці і німці i. m. 182–183.

¹³² BOTLIK József: Gát. Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht., Budapest, 2001. 181.

tudod mit írtatok alá, hogy egyesüljünk Ukrajnával.”¹³³ – emlékezett Bagu Gizella, bátyúi lakos.

3.2. A kárpátaljai gyűjtőtáborokban raboskodó férfiak élelmezésének és kiszabadításának érdekében tett női erőfeszítések

A falvakban a „kis munkára” való jelentkezési parancsban kihirdetett háromnapos élelmet nem minden férfinak volt alkalma az otthonában édesanyjától vagy hitvesétől átvenni. A városokba igazolásért mentek a férfiak, valamint többeket a munkahelyeiken vagy éppen az utcán fogdosták össze és fegyveres őrk kíséretében indították útnak. Ezek a személyek némi élelmet csak úgy tudtak szerezni, hogy a gyűjtőtáborokig tartó gyalogmeneteik során a településeken áthaladva a helyi lakosok juttattak nekik. A civil lakosság e támogató magatartását sok esetben a kíséretet ellátó szovjet katonák riasztólövésekkel, puskatussal akadályozták meg. Az egyik szolyvai gyűjtőlágerbe hurcolt ungvári visszaemlékező¹³⁴ szerint az ungvári nők csoportosan próbálták kísérni a férfiakat át a városon és beadni némi élelmet és meleg holmit a sorba, azonban ezt ütlegetéssel és halálos fenyegetéssel hárították el a kísérő őrök. A szovjet katonák nem tűrték azt, ha valaki ellenszegült a felszólításnak. Kovács Péter lágernaplójának egy részlete jól példázza ezt: *„Ahol elhaladtunk az emberek megsajnálta bennünket és élelmet adtak nekünk. Az egyik őr többszöri figyelmeztetés után ráfogta a puskáját az egyik asszonyra. Máig nem tudom, hogy miért nem sült el a fegyvere, de ahogy a kiskatona az udvar felé fordította a csövét, lövés dördült. A porta elején összerakott farakásról egy vergődő, véres kamasz zuhant le a földre*”.¹³⁵ A tettlegességbe forduló, halálos áldozattal járó esetek a lágerekig folytatódtak.

A családfő nélkül maradt családok, nők mindarról, hogy hozzátartozóikat hová vitték más-más módon értesültek. Néhány elhurcolt férfi papírcetliket dobált el az út során, pár szavas üzenetekkel próbáltak utalni arra hová viszik őket.¹³⁶ Ezeket nevezték „szélpostának”.¹³⁷ Arra is volt példa, hogy a szolyvai lágerből munkára kivezényelt életerősebb férfiak kapcsolatba kerültek a helyi ruszinokkal, – akik azért tartózkodtak lakhelyeiken, mivel rájuk nem vonatkozott a jelentkezési kötelezettség, csupán a magyar és

¹³³ Bagu Gizella (szül. 1933, Bátyú) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.09.24) és közli Bimba Brigitta.

¹³⁴ DUPKA Gy.: Vádolnak a kárpátaljai túlélők i. m. 49.

¹³⁵ FAZEKAS Elemér: Történelmünk fehér foltjai. A lágernapló. Kárpáti Igaz Szó, 1990. november 20. 274. szám

¹³⁶ „Itt vitték minket keresztül. Szolyvára megyünk, ha tudsz, gyere: Zoli.” – dobta ki a néhány szavas cetlit menyasszonyának címezve a beregszászi állomáson vonattal áthaladó Bustyaházáról 1944. november 21-én útnak indított Cziller Zoltán. Közli: DUPKA Gy.: Vádolnak a kárpátaljai túlélők i. m. 96.

¹³⁷ BOGNÁR Z.: (Hadi) fogolytáborok és (hadi) fogolysors i. m. 116–118.

német nemzetiségű férfiakat szólította fel arra – és velük üzentek hozzátartozóiknak.¹³⁸ Levelet kockázatos volt a raboknak írni és átadni bárkinek, szigorúan büntették a szovjetek, ha valakinél papírdarabot vagy egy kis grafitot is találtak, de az akkor Beregszászon élő Almássy Gézáné is így kapott hírt a férjéről. Almássy Géza összesen kilenc levelet tudott írni és kijuttatni a szolyvai lágerből.¹³⁹ Voltak családok, akik mindaddig nem tudtak semmit hozzátartozóik hollétéről, míg 1945. január 20-án néhány 45 év feletti embert, beteget, kommunistát és ipari szakembert haza nem engedtek, akik hírt hoztak a többiekről.¹⁴⁰

Kárpátalja területén körülbelül 2000 férfit a perecsenyi hadifogoly-átvevő lágerben helyeztek el, míg a szolyvai gyűjtőtáborban 15–18 ezer embert is összezsúfoltak.¹⁴¹ A lágerek szögesdrótkerítéssel voltak körülvéve és szigorú katonai őrzés alatt álltak. Az elhurcolt férfiak néhány naptól több hétig terjedő időszakot töltöttek el ezeken a gyűjtőhelyeken. Itt tartózkodásuk alatt különböző munkákra vitték ki őket: hídépítésre, vasútépítésre, fahordásra. Az élelmezésük nagyon rosszul, néha egyáltalán nem volt megoldva. „*Heteken keresztül étkezésük naponta kétszeri sótlanul vízben főtt bablevesből állott, amihez ¼ kenyeret kaptak.*”¹⁴² – írták a magyar kormány közbenjárásában bízva benyújtott levelükben a beregvidéki¹⁴³ falvakból elhurcoltak női hozzátartozói, akik hangsúlyozták, amennyiben nem lehetséges a hetedik hete munkán lévő férfiak hazabocsájtása, akkor legalább a létörülményeiken és az étkeztetésükön javítsanak némiképp. Kiderül a kérvényből, hogy a hozzátartozók személyesen is ellátogattak a szolyvai gyűjtőtáborhoz, ugyanis kérelmezik, hogy engedélyezzék a férfiakkal való közvetlen érintkezést, valamint a részükre vitt élelem személyes átadását.¹⁴⁴ A szovjet felső vezetésnek tudomása volt arról, hogy a családtagok élelmet visznek a hozzátartozóiknak, sőt ezzel magyarázták azt is, hogy nem teljes körű a foglyok élelmiszerrel való ellátása, valamint azt is felvetették, hogy azok a személyek, akik csomagot kaptak, adják át a napi kenyéradagjukat a fizikailag leromlott egészségügyi

¹³⁸ „*Három hét is eltelt és semmi hír az apákról, testvérről, kedvesről. Végre megjött a levél, amit már annyira vártunk. Egy ruszin ember hozta*” – a ruszin embernek köszönhetően indult el a salánki Lőke Anna a Volócon munkára fogott fivéreinek élelmet vinni. Közli: DUPKA Gy.: *Élő történelem* i. m. 108.

¹³⁹ BAGU Balázs: *Életutak. Beszélgetések meghurcolt magyarokkal, az áldozatok hozzátartozóival*. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2004. 64–77.

¹⁴⁰ KORSZUN Alekszej – DUPKA György: A „malenkij robot” dokumentumokban. Intermix Kaidó, Ungvár–Budapest, 1997. 86–87.

¹⁴¹ Uo. 15–16.

¹⁴² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) XIX-J-1-q Külügyminisztériumi (a továbbiakban: KÜM) Hadifogoly Osztály (a továbbiakban: HDF.O.) 25438/1945.

¹⁴³ A 0036. számú parancs kihirdetésére a csonka-beregi (Bereg megye trianoni területének Beregszász–Vásárosnamény műúttól keletre eső községei) falvakban is sor került 1944. november 21–27. között. A csonka-beregi férfiakkal Beregszászon kellett jelentkezniük és innen ők is a szolyvai elosztólágerbe kerültek. Közli: BOGNÁR Z.: GULAG, GUPVI, „Malenkij robot” i. m. 185–189.

¹⁴⁴ MNL OL, XIX-J-1-q, KÜM HDF. O. 25438/1945.

állapotban lévőknek.¹⁴⁵ Valójában a Szovjetunió rossz gazdasági helyzete is közrejátszott abban, hogy nem tudták megfelelően ellátni a foglyokat [bár nem is ez volt a cél – B. B].

Miután megtudták a nők, hol tartózkodnak hozzátartozóik, különböző módon jutottak el a gyűjtőlágerekig, legtöbbször gyalogosan, sokszor életüket kockáztatva a tehervonatok tetején vagy a fagyos rönkfákon utazva. Amikor a badalói nők megtudták, hogy több napja Szolyván vannak a férjeik és fiaik fogva tartva, ételt és ruhát csomagolva indultak útnak. Beregszászba vonatra szálltak, ahol egy különös, de sokatmondó incidensre került sor az egyik visszaemlékező elmondása szerint. A Latorca hídon való átkelés során – mely meg volt rongálódva a háborús bombatalálatoktól – a vonaton utazó szovjet katonák lekapcsoltatták a szerelvény utolsó kocsiját, mely a szakadékba zuhant. A kocsiban több nő is utazott, akik köztudottan Szolyvára tartottak. A badalói nők szerencséje abban rejlett, hogy utazott velük egy falubeli ruszin nő, aki tudott oroszul és kihallgatva a katonák tanácskozását, átültette a badalói nőket az első kocsiba azt hazudva, hogy ők Volócra mennek.¹⁴⁶

Változó képet mutat, hogy a Szolyván és Perecsenyen összegyűjtött férfiak családtagjai milyen sikerrel jártak a lágerekhez érve a férfiak élelmezését illetően. A roppant nagy szigor ellenére egyesektől a katonák átvették a csomagot és továbbították a címzettnek. „A vagon tetején a fadarabokat kissé átraktuk, úgy próbáltuk védeni magunkat a decemberi hidegtől. Csonttá fagyva éreztünk meg, de nem bántuk, csak láthassuk őket [...] Nekem szerencsém volt, a katonák átvették a csomagot és még a férjemet is láthattam néhány percre. Igaz, a drótkerítésen keresztül tudtunk csak beszélgetni. Akkor mondta, hogy nagyon örül az ennivalónak, mert már öt napja nem kaptak egy falat kenyeret sem.”¹⁴⁷ A visszaemlékező, a már említett Almássy Gézáné több alkalommal is meglátogatta férjét, megvonva magától és két kisgyermekétől az eledelt. Általában kenyeret, krumplit, cukrot, szalonnát és befőttet vitt. Ezekről a fennmaradt levelezéseikből tudunk. Hiábavalónak bizonyult azonban a sok télvíz idején történt járás, mivel Almássy Gézát 1945 januárjában tovább szállították Novij Szamborba, ahol meghalt, a fiatalasszony pedig szinte egyszerre veszítette el születendő magzatát – a felfázások miatt – és férjét.¹⁴⁸ A katonák legtöbbször bizonyos juttatások fejében, főként szeszes italért cserébe adták át a csomagot. Erre emlékszik vissza a Munkácsról elhurcolt Pákh Sándor is: „Mi nem szenvedtünk hiányt, már ami az élelmezést illeti, mert a hozzátartozóink, velük az én feleségem is, végiggyalogolták a Munkács–Szolyva

¹⁴⁵ Центр хранения историко-документальных коллекций (Történelmi dokumentumgyűjtemények tárolását szolgáló központ) 425. Fond, 1. opisz, 10. ügyirat. 44. Közli: Упорядник. КОРСУН О. М.: Закарпатські угорці і німці і. м. 204–205.

¹⁴⁶ KOVÁCS Rita: Muzsaly XX. századi története (1938–1953). Diplomamunka. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász, 2009.

¹⁴⁷ BAGU B.: Életutak i. m. 68.

¹⁴⁸ Uo. 64–75.

közi huszonöt kilométert, s az orosz, ha odaadtál neki egy fél liter pálinkát, akkor behozta a csomagot.”¹⁴⁹ Egy üveg pálinka volt annak a karácsonyfának és négy gyertyának is az ára, melyet egy fogoly radvanci menyasszonya juttatott be a szolvyai lágerbe 1944 szeptemberében. Könnyes szemekkel imádkoztak családjukért és szabadulásukért a tiszaujlaki református lelkésszel a láger területén lévő kis kápolnában az elhurcoltak.¹⁵⁰ Az ünnepnapok különösen nehezen és fájdalmasan teltek a szétszakított családok körében. Az utóbbi eset is azt mutatja, hogy voltak, akik ünnepek alkalmával is hátrahagyták családjaikat, hogy a fogvatartott hozzátartozóikon segítsenek.

Hozzátartozók sokasága vesztegelt a lágereknél. A csomagokat, amiket vittek szekerekre kellett rakni, úgy vitték be a láger területére, de hogy azt később megkapták-e a férfiak, az csak ritkán derült ki.¹⁵¹ Nyeste Gáborné, a Bányában született Tuba Julianna férjét több mint tíz alkalommal kereste fel Szolvyán. Mikor utoljára találkozott vele, épp vitték a kórházba, sikerült néhány szót váltaniuk, de csak annyit mondott „*Jaj nem ettem, éhen kell halnom*”. Pedig már tízedszer vitt élelmet a felesége, amit a katonák el is vettek, de nem adtak át soha.¹⁵² Többnyire ez volt a jellemző, a foglyok a részükre bejuttatott élelmet nem kapták meg, vagy annak csak a töredékét, mivel a tábor őrei azt „megvámolták”. Ha meg is kapták a későbbi zabrálások¹⁵³ alkalmával elvették azt tőlük. A csomagokat eleinte a helyi cigányokból toborzott milicisták ellenőrizték, de túl sok érték tűnt el a kezük alatt. Hasonló tendencia volt jellemző a mai Magyarország területén is a foglyotáborok élelmezését tekintve. Például a ceglédi foglyotáborban 1945-ben hónapokig nem engedélyezték átadni csomagot, majd csak később, heti egy vasárnapi napon tették lehetővé. Különleges és egyedi eset volt a bajai foglyotáborban lévők élelmezése, ahol az asszonyok adományokból szociális konyhát működtettek és látták el naponta meleg étellel a rabokat.¹⁵⁴ Bár ilyen kezdeményezés Kárpátalján is volt, például a huszi járási Viskén, ahol a viski asszonyok felajánlották, hogy saját költségükön élelemmel és ruházattal látják el a Szolvyán raboskodó hozzátartozóikat, de ezt a szovjet hatóságok megtiltották.¹⁵⁵

Néha napokig nem sikerült átadni egy-egy csomagot, ilyenkor a helyi ruszin gazdánál szálltak meg az odaérkezők. Az ungvári Vittinger József lányának is csak harmadnap sikerült

¹⁴⁹ ZELEI M.: A kettézárt falu i. m. 108.

¹⁵⁰ DUPKA Gy.: Élő történelem i. m. 21.

¹⁵¹ Tekerman Erzsébet (szül. 1929, Kaszony) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2017. 09. 15) és közli Bimba Brigitta.

¹⁵² BAGU B.: Életutak i. m. 101.

¹⁵³ Ez úgy zajlott le, hogy a kiválasztott fogolycsoportoknak a földre leterített pokrócára, zubbonyára vagy kabátjára kellett kiraknia minden nála lévő tárgyat, majd a katonák megmotozták a rabokat, és elvették a foglyok személyes tárgyait, sokszor jobb ruháikat is. Közli: BOGNÁR Z.: (Hadi) foglyotáborok és (hadi) foglysors i. m. 254.

¹⁵⁴ BOGNÁR Z.: GULAG, GUPVI, „Málenkij robot” i. m. 295.

¹⁵⁵ MNL OL, XIX-J-1-q, KÜM HDF. O. 25518/1945

bejuttatnia a vitt csomagot, melyből még az út során a munkácsi híd helyreállításán dolgozó volt magyar hadifoglyoknak is adott.¹⁵⁶ Ezek a magyar katonák a harcok során estek fogságba, de voltak, akik később, 1945 tavaszán a magyarországi gyűjtőtáborokban toborzott vasútépítő osztagokkal kerültek a területre. A IV. és V. dandár vasútépítő zászlóalja például 1945. március 2-ától dolgozott a munkácsi pályaudvar helyreállításán, az ételmezésük egyáltalán nem volt jobb, mint a fogolytáborokban lévőké.¹⁵⁷ Egy interjúalany visszaemlékezése szerint, ha arra járt mindig adott pár szelet zsíros kenyeret egy kis fiatal szőke fiúnak, de több asszony is élelemmel látta el őket.¹⁵⁸

A környékbéli ruszinokról sötétebb képet fest Kovács Jenő milotai lelkész jelentése. A jelentésben beszámol a milotai nők kálváriás útjáról, akik 18–20 kilogrammos csomagokkal a hátukon indultak eleséget vinni a Tiszaújlakon jelentkezésre kötelezett és Szolyvára szállított hozzátartozóiknak. A megterhelt nőket nem kímélve a helyi ruszinok – nem a megszálló szovjet csapatok katonái – többször megalázták és nehéz munkavégzésre kényszerítették. A Munkácsi állomáson 17 vagon fát pakoltattak ki velük a kocsikból. A lelkész megjegyzi, hogy „nem egy orosz tiszt nyilatkozott úgy, hogy igazi hősök a magyar nők.”¹⁵⁹

Az asszonyok bármit megadtak volna, csakhogy kiszabadítsák hozzátartozóikat a lágerekből, ami sok esetben kiszolgáltatottá tette őket. Ezt – a visszaemlékezők szerint – az új kommunista hatalommal szimpatizáló és azt segítő helybéli előljárók ki is használták. Az állítást alátámasztja egy 1945. augusztus 18-i kihallgatási jegyzőkönyvben tett szürtei nő tanúvallomása: *„Amikor a férjem a perecsenyi táborban volt, én kértem Tóth Ferenc előljárót, hogy segítsen kiszabadítani. Kérésemre Tóth kijelentette, hogy csak azzal a feltétellel szabadíthatja ki a férjemet, ha fizetek neki 2500 pengőt. Én akkor ezt az összeget megfizettem neki. Miután Tóth készpénzben megkapta a 2500 pengőt, néhány alkalommal járt Perecsenyen, de nem sikerült kiszabadítania a férjemet. Őt nemsokára egy másik táborba vitték, de hogy hova, azt nem tudom. Ezután Tóth Ferenc visszaadott nekem 1450 pengőt, és azt mondta, hogy erről előbb kellett volna gondoskodnom.”*¹⁶⁰ A riportokból az is kiderül, hogy sikeresebb próbálkozásnak bizonyult, amikor maguk az asszonyok bírták rá a lágerek őreit különböző juttatások ellenében, hogy engedjék meg hozzátartozójuk hazaszállítását. A

¹⁵⁶ KORSZUN A. – DUPKA Gy.: A „malenykij robot” dokumentumokban i. m. 26.

¹⁵⁷ BOGNÁR Z.: (Hadi) fogolytáborok és (hadi) fogolysors i. m. 418.

¹⁵⁸ Bolyog Vera (szül. 1928, Bátyú) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.10.11) és közli Bimba Brigitta.

¹⁵⁹ Kovács Jenő milotai lelképásztor 1945. június 16-i jelentése a 4300/1944 sz. püspöki felhívásra. I. 1.c 462. Közli: SZABADI I.: Krisztusban nyert erő i. m. 345.

¹⁶⁰ Архів Управління СБ України в Закарпатській обл. (Ukrajna Állambiztonsági Szolgálatának Ungvári Levéltárában: UÁSZUL). 7. Fond, 1. opis, C-5430. ügyirat. 30–32. Упорядник. КОРСУН О. М.: Закарпатські угорці і німці i. m. 296–297.

nagybégányi Rácz Bertalant még a felesége érkezése előtti éjszaka elvitte a kiütéses tífusz¹⁶¹ (a táborokban flekktífusznak nevezték – B. B.) a szolyvai lágerben. Az épp elhantolására készülő őr az asszonyok által összeszedett értékek fejében kiemelte a holttestet a közös sírból. Összetartásra mutat, hogy a maradék kevés pénzüket is odaadták az asszonyok a feleségének, hogy Szolyván vásároljon egy koporsót, melyben egy szalmával megrakott szekér alján hazahozták a halottat és tisztességesen eltemették. A temetés karácsony napjára esett, ettől a naptól kezdve évekig nem örömnepként, hanem gyásznepként élte meg a család a karácsonyt.¹⁶² A szolyvai gyűjtőlágerben, miután felütötte a fejét a kiütéses tífusz, közel egyhónapos vesztégzarat rendeltek el. Az 1944. december 25-én a 4. Ukrán Front Hátországvédelmi NKVD parancsnoksága részére készült tájékoztatásból kiderül, hogy előző nap 51 fertőző beteget és 91 lázas személyt regisztráltak, ezért az év végéig előírt karantént meghosszabbítják.¹⁶³ A szigorúan titkos jelentésről a lakosság nem tudott, tájékoztatást nem kapott. Így nem csak a lágerfoglyok, de az oda érkező nők is megfertőződtek. A Bátyúból elhurcolt Bagu Bertalanhoz is ellátogatott a felesége, aki Szolyváról hazaérve ágynak esett. Elkapta a flekktífuszt, az életét a beregszászi híres sebész-főorvos Linner Bertalan gyógyításának köszönhette csak.¹⁶⁴ Akiknek gyengébb volt az immunrendszerük vagy nem sikerült időben orvosi ellátásban részesülniük, azok közül kevesen éltek túl a betegséget. Tragikus példája ennek a Szolyván elhunyt Papp Jóska, majd pedig az oda látogató és megfertőződő feleségének esete, akik szintén belehaltak a betegségbe, így öt gyermek maradt árván Csonkapapiban.¹⁶⁵

A férfiakat 1944 november végétől 1945 tavaszáig több hullámban indították útnak a Szovjetunió belsejébe kényszermunkára. A hozzátartozók ezt követően évekig nem tudtak róluk semmit, de arról sem kaptak tájékoztatást, hogy tovább viszik őket a kárpátaljai gyűjtőlagerekből. Néha napokon múlt, hogy valaki utoljára láthatta, szólíthatta meg rokonát. Bence Rozália bátyúi lakos elmondása szerint az édesapját, Bence Bélát elvitték a szovjetek a „háromnapos munka” ürügyén, azonban hiába ment három nap múlva az édesanyja Bence

¹⁶¹ A kiütéses tífusz esetek a háborúi évei alatt nagyobb számban fordultak elő Kárpátalján. Az 1940-es években a betegséget terjesztő vérszívó tetvek elleni védekezés a járvány nagyfokú elterjedése miatt vált fontossá. Az Országos Közegészségügyi Intézet 1942-ben Ungváron létrehozta a Kiütéses Tífusz Védőanyagtermelő Intézetének fiókállomását, mely 1946-ig működött, de a terület elcsatolását követően már nem fejtette ki itt a tevékenységét, így a szükséges oltóanyagot nem kapta meg a lakosság. Közli: ORBÁN Melinda: Endémiás betegségek a mai Kárpátalja területén a második világháború éveiben. Scientia Denique. 7. évf., 1. kiadás. 2018. 121–123.

¹⁶² Komári Ibolya (szül. 1958, Kisbégány) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.09.29.) és közli Bimba Brigitta.

¹⁶³ OÁKL, 32885. Fond, 243. opisz, 23. ügyirat. Közli: Упорядник КОРСУН О. М.: Закарпатські угорці і німці і. м. 171.

¹⁶⁴ Bagu Gizella (szül. 1933, Bátyú) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.09.24) és közli Bimba Brigitta

¹⁶⁵ Buda Emma (szül. 1935, Csonkapapi) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2017.09.29) és közli Bimba Brigitta.

Júlia és a nagynénje Vilma, már nem találták Szolyván az édesapját, két nap után útnak indították Szambornak. Vereckéig ment gyalog az édesanyja és a nagynénje, hátha utolérik őket, de nem sikerült, sokszor az út menti lakosok útbaigazításai is tévesek voltak, többször megjárták ugyanazt az útvonalat. Vereckénél több fából készített fakeresztet találtak, amelyekre az út során meghalt katonák nevei voltak felvésve, a civil áldozatokról nem tudtak meg ilyen formában semmilyen információt. Az odaszánt élelemből adtak az út során a rászorulóknak, de nekik is szükségük volt élelemre, hisz egy hétig keresték őket.¹⁶⁶

A szovjet katonák többször hazudtak és csapták be a lágerekhez érkezőket egy-egy személy halálhírével. Majorossy Béla ungvári elhurcolt visszaemlékezéséből tudhatunk a következő, Szolyván megesett embertelen estről. Az elhurcolt épphogy kigyógyult a tífuszból, a városi kórházból a láger felé tartva az állomáson az épp induló vonat kerekei közül egy asszonyt látott kimászni. Az édesanyja volt az, a köztemetőből jött, a keze csupa föld és sár volt, élő fia holttestét kereste, mivel elhitették vele az örök, hogy az meghalt, holott tudták jól, hogy él.¹⁶⁷ Azonban arra is volt példa, hogy hiába szölongatta a drótkerítés túloldaláról valaki a hozzátartozóját, választ nem kapott, mivel az illető tényleg meghalt. Hogy milyen nehezen fogadták el a hírt, arról Dezsőffy Géza túlélő is megemlékezett: *„Valaki elvezette a nénit a mély, félig megtelt halottas gödörhöz, ahol a nő felismerte a férjét. Éktelen jajveszékelésbe kezdett. Átkozta a katonákat. Visszatért a bejárathoz és a sáros, maszatos kezével nekiesett az örnek, aki durván meglökte a szerencsétlent. Az asszony beleesett a pocsolyába [...] Hosszú idő után és akkor is csak nagy nehezen tudták elvonszolni a szöges drótkerítéstől a Munkács felé vezető országúthoz.”*¹⁶⁸

Azt, hogy milyen nagy jelentősége volt a lágerekbe bejuttatott élelemnek, azt Fóris Kálmán tiszabökényi túlélő fogalmazta meg a legmélyrehatóbban: *„Bár a felét elvették a családok utánuk hozott ennivalóinak, a lágerben kapottaktól éhen haltak volna, ha az otthoniak nem segítenek rajtuk.”*¹⁶⁹

3. 3. Kérvények és beadványok a „málenkij robot”-ra hurcolt férfiak hazabocsájtásának ügyében

A Kárpátalján berendezkedő szovjet hatalom legtöbb áldozatot követelő intézkedése a régióban kétségtelenül a magyar és a német nemzetiségű férfilakosság elhurcolása volt. A „málenkij robot”-ra hurcolt férfiak néhány naptól több hétig terjedő időszakot töltöttek el

¹⁶⁶ Bence Rozália (szül. 1936, Battyú) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2017.09.28.) és közli Bimba Brigitta

¹⁶⁷ DUPKA Gy.: *Élő történelem* i. m. 15.

¹⁶⁸ DUPKA Gy.: *Vádolnak a kárpátaljai túlélők* i. m. 29.

¹⁶⁹ Uo. 123.

Kárpátalja hadifogoly-gyűjtőtáborában. Azok a nők, akik a légerekhez látogattak és szembesültek a fogvatartottak létkörülményeivel, valamint azzal, hogy saját erejükből nem tudják kiszabadítani onnan hozzátartozóikat más járható utat kerestek. Elsősorban a helyi népbizottságoknak¹⁷⁰ nyújtották be kérvényeiket, panaszleveleiket. A helyi népbizottságok elnökeinek, titkárainak, vagy gyakran a családokhoz beszállásolt szovjet tiszteknek a segítségnyújtásában bízva íródtak ezek a kérvények, ugyanis a magyar ajkú lakosság nagy része a szláv nyelvek egyikének sem volt ismeretében, a beadványokat pedig csak orosz, ukrán, vagy esetleg szlovák nyelven fogadta, értelmezte a Néptanács, vagy egy adott lágerparancsnok.¹⁷¹ A kérvények egy része már helyi szinten elakadt, ezt bizonyítja a bátyúi népbizottság jegyzőjének Beregszászba küldött levele: „A járási bizottság minden nap várakozó nők százaival van tele. Ezek az elhurcoltak hozzátartozói, akik látván, hogy nem akarok kérvényt írni kiabálnak és sírnak. Kérem ezt az ügyet mihamarabb tisztázni és engem erről tájékoztatni. Állandó jelenlétük miatt nem tudunk nyugodtan dolgozni, mert még el sem akarják hagyni a hivatalt, hiába magyarázom, hogy nem tehetek eleget kérésüknek. 1945. február, Bátyú.”¹⁷² Az összegyűlt nők arra hivatkoztak, hogy a járás minden jegyzője írt már kérvényt a munkatáborok parancsnokainak, aminek következtében több embert 1945 februárjára már hazaengedtek.¹⁷³ A lakosság az NKVD rendeleteiről nem értesült, így valószínűleg annak a néhány embernek a hazabocsájtását – akiket azért engedtek szabadon, mert súlyos volt az egészségügyi állapotuk, vagy elmúltak 45 évesek, ipari munkások voltak – annak tudták be, hogy a hazabocsájtások ügyében írt kérvények találtak meghallgatásra.

A kérvények között találunk konkrét személyek hazabocsájtása érdekében írottakat és egyes csoportokat megjelölő szabadon bocsájtást kérelmezőket is. A legtöbb kérvényt értelemszerűen a nők írták, de a női hozzátartozókon kívül egyaránt írtak egyéni és csoportos kérvényeket a népi bizottságok titkárai, jegyzői, kommunista párttagok is. A csapi népbizottság összefoglaló jelentést küldött 1945. február 14-én azokról a családokról, akik nem csak családfő, de tető nélkül is maradtak, ugyanis a közel egyhónapos harc és bombázások következménye sokakat tett hajléktalanná. Egy épp lakás sem maradt a városban, amit a munkaképes férfilakosság hiányában nem volt, aki megjavítson. Az elhagyott házakat

¹⁷⁰ Kárpátalja szovjet megszállást követően 1944 októberétől 1946 júniusáig a fennálló államalakulatban, melynek „Kárpátontúli Ukrajna” volt a neve jogi értelemben a hatalmat a választott képviselői szervek: a Néptanács és az annak alárendelt, járási, városi, falusi népi bizottságok alkották. Közli: OFICINSZKIJ, R.: Kárpátontúli Ukrajna 1944–1946 i. m. 233.

¹⁷¹ FOLTIN Dezső – CSANÁDI György: Ötven éve történt. Történelmünk tragikus fejezete I. Kárpáti Igaz Szó, 1994. november 19.

¹⁷² CSATÁRY György: Az 1944-es elhurcolás a Területi Állami Levéltár anyagainak tükrében. In: Évgűrűk '90. Irodalmi, művészeti és társadalompolitikai kiadvány. Szerk. BARTA Zoltán. Kárpáti Kiadó, Ungvár, 1991.80.

¹⁷³ Uo.

kirabolták, a visszatérő lakosok a szabad ég alatt tüzelő, élelem és ruházat hiányában várták haza a férfiakat.¹⁷⁴

A népbizottságok által írt legtöbb kérvényben a kommunisták és szakemberek hazaengedését sürgetik. Utóbbiak valóban nagy munkaerőhiányt jelentettek a mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi szférában. 1945. március 6-án érkezett be az ungvári Mundusz bútorgyár szakszervezeti bizottságának a kérvénye Walcz Jenő gyári munkás hazabocsájtásának érdekében, aki kimagasló mérnöki tehetsége folytán az ungvári és munkácsi mozik egyik tervezője is volt. Szakképzettségére szüksége volt a város lakosságának és az üzemnek is.¹⁷⁵ Szintén egy ungvári szakmunkás hiánya merült fel Lénárt Dénesné kérvényében, aki borbély férje szabadon engedését kérte. Kiderül, hogy Lénárt Dénes soha nem volt katona, unokaöccse pedig a Vörös Hadseregben szolgált. Kérését azzal is indokolta a feleség, hogy férje komoly egészségügyi gondokkal küzd, reumás, ő maga pedig szívbeteg. Nehezen tudja három kiskorú gyermeküknek egyedül előteremteni a mindennapi kenyeret.¹⁷⁶ Több beadványban is felmerül a féláravá vált gyermekek eltartásának a nehézsége. Hegedűs Anna 1944. december 28-án a helyi népbizottságnak benyújtott kérvényében leírja, hogy nagy szegénységben élnek, nincs hol lakniuk és nincs mivel etetni a gyermekeit. Öt gyermekük közül a legkisebb egy éves, a legidősebb 12, a hatodik gyermekkel pedig épp várandós. Kérte, hogy ezek okán engedjék haza Hegedűs Andrást, a férjét a munkatáborból, mert különben éhen halnak.¹⁷⁷ (1. sz. melléklet) Nem csak a fiatal feleségeknek hiányzott a segítség, azok az idős szülők is rászorultak, akiknek a gyermekeit internálták. Egy beregszászi 70 és 65 éves házaspár kérelmezte három, 32, 23, 19 éves fiúk hazabocsájtását a munkalágerekből, mivel mindketten betegesek, és nincs, aki dolgozzon a 18 holdnyi földterületükön.¹⁷⁸

Nem csak a magyar, de a német nők is közbenjártak férjeik szabadon bocsájtása érdekében. Lautner Antónia német nemzetiségű munkácsi nő 1945. február 10-én foglalta össze levelében férje, Lautner Rudolf történetét, aki a láger előtt megjárta a börtönt is, mivel segített a munkácsi zsidókon. A munkácsi gettóba kenyeret csempészett be nekik, valamint egy zsidó nőt a gyerekével együtt bújtatott a kertjében, ezért a magyar hatóságok három hónap letöltendő börtönbüntetésre ítélték. A börtönből szabadulva újabb fogságba került, német nemzetisége okán a szovjetek a szolvyai gyűjtőlágerbe vitték. Ahonnan felesége

¹⁷⁴ KTÁL, 14. Fond, 1. opisz, 212. ügyirat

¹⁷⁵ KTÁL, 14. Fond, 1. opisz, 51. ügyirat

¹⁷⁶ Uo.

¹⁷⁷ Uo.

¹⁷⁸ KTÁL, 14. Fond, 1. opisz, 213. ügyirat.

mellett három gyermeke is várta a szabadulását, valamint azok a zsidók is, akiken segített és hazatértek a lágerekből. Utóbbiak hálából aláírták a felesége által benyújtott kérelmet.¹⁷⁹

A beadványok többségében azt próbálták bizonyítani a hozzátartozók, hogy az érintettek ártatlanul kerültek lágerekbe, hiszen nem szolgálták a „fasiszta” rendszert, egyszerű pártonkívüli, vagy baloldali érzelmű, kommunista mezőgazdasági és erdőmunkások voltak.

Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának eltérő volt a hozzáállása a beérkezett kérvényekhez. Akik szláv nemzetiségük okán kerültek a frontról hadifogságba, azok szabadon bocsátása ügyében maga a Néptanács elnöke, Iván Turjanica járt el. A kérelmeket továbbították a foksányi, budapesti, ceglédi fogolytáborokba, de a magyar és német szolgyvai, szambori munkatáborokban sínylődők ügyében írt kérvényekkel nem sokat törődtek, néhányat megkapott belőlük Tyulpanov ezredes, a belügyi osztály vezetője, a többit visszajelzés nélkül archiválták.¹⁸⁰ A hozzátartozók olyan kitérő választ kaptak a levelekre, hogy „Kárpát–Ukrajna Néptanácsa megvizsgálja és továbbítja a kérelmet.” Vagy: „A belágerezett polgári személyek már nem tartoznak a Néptanács hatáskörébe”.¹⁸¹

A sajtóban elvétve találkozunk csak az elhurcolás és hadifogoly-ügy kérdéseivel foglalkozó cikkekkel. Egyik kivételes példája a Munkás Újság 1945. augusztus 5-i számában az ungvári Stern Margit megjelent felhívása, aki nyomdász férje hollétéről szeretett volna információt szerezni, akit az ungvári állami nyomdából vittek munkára.¹⁸² A magyarországi sajtóban a hozzátartozók hasonló felhívásai heti szinten megjelentek, ugyanis a kommunista párt országos hetilapot indított Magyar Hadifogoly Híradó névvel, mely csak ezzel a kérdéskörrel foglalkozott. A párt azonban ezzel a segítségnyújtásnak látszó lépéssel csak a népszerűségét és szavazóbázisát szerette volna növelni.¹⁸³ Kárpátalján erre nem volt szükség, ugyanis a kommunista párt egyszemélyi hatalma már 1944 novemberének végén létrejött.

A helyi államhatalmi szerveknek küldött kérvényekkel egyidejűleg, vagy az azokra kitérő válaszok következtében a nők a magyar kormánysszerveknek és az Ideiglenes Nemzeti Kormány miniszterelnökének, Dálnoki Miklós Bélának a közbenjárását, támogatását is próbálták elnyerni. Az általuk írt kérelmek főként a Belügyügyi-, Külügyi-, és Honvédelmi Minisztériumba érkeztek. De külön a Fegyverszüneti (Szövetséges – B. B.) Ellenőrző Bizottságnak címezve is küldtek beadványokat. Elsők közt írtak kérvényt 1944 februárjában a „viski édesanyák, feleségek, testvérek, menyasszonyok és árvák” Dálnokinak, kifejezve azt, hogy „az elhurcolt férfiakat az itthoni sok-sok megpróbáltatás között is – csendes

¹⁷⁹ Uo.

¹⁸⁰ FOLTIN D. – CSANÁDI Gy.: Ötven éve történt i. m.

¹⁸¹ DUPKA Gy.: A mi golgotánk i. m. 138.

¹⁸² Ki tud róla? Munkás Újság, 1945. augusztus 5. – M. TAKÁCS Lajos (szerk.): Aprópénz a történelem színpadán. A kárpátaljai magyar nyelvű sajtó 1945–1948. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1994. 64–65.

¹⁸³ BOGNÁR Z.: GULAG, GUPVI, „Málenkij robot” i. m. 16–21.

reménységgel helyettesítették a közeli viszontlátás reményében a gyenge nők és gyermekek.” Egyúttal aggodalmukat fejezték ki a még hadifogoly-táborokban lévő hozzátartozóik miatt, mivel néhány 45–50 év közötti ember borzalmas egészségügyi állapotban tért haza hét hét után a Szovjetunióból.¹⁸⁴ A legtöbb kérvényben, köztük a beregdédaiban is leírják a hozzátartozók a férfiak elhurcolásának a körülményeit, útjukat nyomon követve Szolyván át Szamborig. Értetlenkedve állnak azelőtt, miért hurcolták el őket, mikor azt ígérték, hogy csak egy „igazoló lapot” kapnak. (2. sz. melléklet) Elhurcolásuk okának azt tartották, hogy a szovjetek partizánoknak¹⁸⁵ titulálták őket. Kérelmeikben ennek az ellenkezőjét próbálták bizonygatni. „A derceni 206 férfi, aki még mindig ismeretlen helyen tartózkodik, még gondolatban sem volt partizán és minden ellenséges cselekedettől tartózkodott a bevonuló Vörös Hadsereggel szemben” – írták a derceniek.¹⁸⁶ Ehhez hasonló tartalmú leveleket fogalmaztak meg az izsnyétei, badalói és nagymuzsalyi asszonyok is.¹⁸⁷ A botfalvaiak külön részletezték, hogyan várta a lakosság bujkálva a magyar és német hadsereg által kiadott parancsokat megtagadva a szovjeteket és mi mindennel segítette a hadsereget: beszolgáltatták a terményt és a jószágaikat, saját járműveikkel járultak hozzá a szovjet csapatok utánpótlásához.¹⁸⁸ Az izsnyéteiek a kommunizmus alapeszméjére utalva hittek az ügy előremozdításában: „Hivatkozunk arra a szociális (szocialista - B. B.) és kommunista elvre, amely minden munkásban testvért lát, s amely nem tesz különbséget nemzetiség szerint. Ezek pedig mind falusi földművesek voltak és vasúti munkások”.¹⁸⁹ Egy vári édesanya már úgy próbálta menteni két fiát, hogy apjuk után, aki 25 évig élt Amerikában fiait amerikai állampolgároknak tüntette fel, akik ezáltal jogtalanul lettek elhurcolva.¹⁹⁰

Az asszonyok a fizikai munka rájuk szakadó terhét és a féláravá vált gyermekek eltartásának nehézségeit ismételtették. A beregújfaluiak a település határában fekvő nagy kiterjedésű erdőből hiányolták a szakmunkásokat, akik kiválóan értettek a fa különböző feldolgozásához. Az asszonyok nem tudták és nem bírták az addig kiválóan előállított műfát, talpfát és dongát szakszerűen megmunkálni, a fejletlen gyerekeknek pedig erőt meghaladóak voltak a tavaszi szántási-vetési munkálatok.¹⁹¹ Nagymuzsaly határában az 1000 holdnyi szőlő

¹⁸⁴ MNL OL XIX-J-1q KÜM HDF. O. 25518/1945. Közli: STARK T.: „Budapest felé fordultak védelemért...”. In: Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra Szerk. FEDINEC Cs. – VEHEs M. Argumentum Kiadó, Budapest, 2010. 250.

¹⁸⁵ A kárpátaljai magyar nők 1944 októberéig azt hallották a központi magyar közigazgatástól, hogy a partizánok tevékenysége elítélendő. A Dálnoki Miklós Bélának írt kérelmükben azt próbálták bizonygatni, hogy férjeik nem voltak partizánok. A szovjet hadseregben azonban akár felmentést is kapott az, aki nemhogy letagadta partizán múltját, az ellen agitál, hanem büszke volt rá, hogy az ellenállási tevékenységben aktívan részt vett.

¹⁸⁶ MNL OL XIX-J-1-q, KÜM HDF. O. 121817/1945

¹⁸⁷ STARK T.: Magyar foglyok a Szovjetunióban i. m. 61.

¹⁸⁸ MNL OL XIX-J-1-q, KÜM HDF. O. 127811/1945

¹⁸⁹ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 28229/1945

¹⁹⁰ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25073/1945

¹⁹¹ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 26616/1945

megmunkálása szakadt az aggok, asszonyok és gyermekek vállára, egy-egy főre ¼ holdnyi föld jutott. Hivatkoznak arra is, hogy a beregszászi járás falvai közül Nagymuzsalyban van a legtöbb a sokgyermekes család, pontosan 141, akik közül sokan felérték tartalékaikat és az éhínség szélén állnak.¹⁹²

Kárpátalja területére több állami tisztviselőt helyeztek ki munkavégzés céljából az első bécsi döntést követően. Ezek a tisztviselők javarészt családotól érkeztek és telepedtek le a területen, akik közül szintén többeket hurcoltak el a „háromnapos munkára”. Feleségeik különböző úton-módon próbálták elérni a hazahozatalukat. Lengyel Sándor Hajdúnánáson született gimnáziumi tanárt, akit 1941-ben helyeztek ki Máramarosszigetre, Nagyszőlősen szólították fel a szovjetek a munkára való jelentkezésre, amikor a feleségét épp kórházba szállította. Az asszony férje elszállítása után háromnyelvű (magyar, orosz, angol) kérvényt küldött a máramarosi kommunista párt igazolásával együtt – utóbbi férje politikai megbízhatóságát igazolta – Hajdúnánásra apósághoz, hogy az további igazolások csatolásával (iskolai bizonyítvány, régi lakcímet igazoló irat, stb.) kérje a magyar kormánytól férje hazaengedésének ügyében való közbenjárást.¹⁹³ A Munkácson élő Szepesvári Béláné 1945. február 15-én maga címzi levelét a magyar külügyminiszterhez, melyben kéri, hogy hivatalos eljárást indítsanak férje, Szepesvári Béla volt munkácsi magyar gimnáziumi igazgató hazahozatala érdekében, ugyanis férjét 1940-ben helyezték Munkácsra igazgatónak. Közlönivalóját kiegészítette azzal, hogy a bécsi döntés érvénytelenítése végett a magyar kormány ígéretet tett arra, hogy kivonja az idegen uralom alá került területekre az oda kinevezett tisztviselőket. Kérésére szűk egy hónapon belül a Külügyminisztérium szóbeli jegyzékben kérte a Szövetséges Ellenőrző Bizottság egyik követét, hogy Szepesvári Bélát Szamborból bocsássák szabadon, „a magyar állam hajlandó átvenni szolgálattételre.”¹⁹⁴

Néhány nőnek sikerült a határ lezárása előtt sikeresen visszatérnie a mai Magyarország területére, ahonnan továbbra is leveleikkel ostromolták a magyar kormány szerveket, annak érdekében is írtak a Külügyminisztériumnak, hogy a járjanak közbe a szovjet félnél a határon túli területeken maradt ingóságai elszállításának engedélyezése ügyében.¹⁹⁵ Akik mégis a határ túloldalán maradtak, azoknak is próbált segíteni a kormány a családegyesítés végett. Garacsy László mátészalkai születésű férfi, aki a munkácsi Latorca céghez lett kinevezve egy helyi magyar nőt vett feleségül. Garacsy Máriának férje fogságba esését követően sikerült talpra állnia, a munkácsi Nemzeti Tanácsnál kapott munkát, havi 400 rubelből tartotta el két gyermekét és édesanyját. Férje a szerencsések között 1945

¹⁹² MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 26533/1945

¹⁹³ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 28423/1945

¹⁹⁴ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25424/1945

¹⁹⁵ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 26039/1945

szeptemberében már visszatért a fogságból, a debreceni Központi Igazoló Bizottságnál lett elhelyezve, mint jogtanácsos. A határt azonban már lezárták, a család kiutazásához szükséges okmányok kiállítása két év közbenjárást, levelezést, ügyintézészt vett igénybe, de a Szovjetunió 1947. június 22-én kiadta a fél évig érvényes útlevelet a feleség és a gyerekek számára.¹⁹⁶

A magyar kormány tehát nemcsak a magyarországi, de a határon túl rekedt magyar foglyok mentési akcióiban is közreműködött. Dálnoki Miklós Béla többször is panaszt tett a szovjet kormánynál az elhurcoltak ügyében. 1945. január 7-i levelében kérte a Beregszászból és a beregszászi-vásárosnaményi műúttól keletre eső területekről internált polgári személyek hazabocsájtását is.¹⁹⁷ A beérkező levelek ezreinek következményeképp a Szövetséges Ellenőrző Bizottság 1945. március 18-án kiadott egy rendeletet, melynek értelmében a levelek mellé ezután csatolni kellett az elszállított egyén személyi adatlapját és politikai megbízhatóságára vonatkozó előjárói, vagy hatósági igazolást is. A rendelethez mellékelt adatlap 18 kérdésből állt. Ezeket az adatlapokat megkapták a kárpátaljai népbizottságok is, akik a hozzátartozóknak kiosztva, vagy azok segítségével kitöltötték a kérdőívet. Az adatlapokból megtudhatjuk azoknak az internált személyeknek a nevét, születési helyét és évét, lakhelyét, nemzetiségét és állampolgárságát, akik 1945. március 18-ig nem tértek vissza lakhelyeikre. A hiánytalanul kitöltött lapokból információkat nyerhetünk az illető családi állapotáról, foglalkozásáról, társadalmi és vagyoni helyzetéről, pártállásáról, arról, volt-e valamilyen katonai, vagy partizán alakulat tagja. Amennyiben a hozzátartozók ismeretében voltak, arra is fény derült, mikor és honnan vitték el a Vörös Hadsereg katonái az adott személyt. A megjegyzésben a kérelmezők többnyire arról számoltak be, hogy utoljára melyik táborban tartózkodott az elhurcolt, de a családtagok hátrányos helyzetéről való beszámolás is kitölti a sorokat.¹⁹⁸

A kormánysszervek továbbra is tartották a kapcsolatot az elcsatolt régiókkal. A Külügyminisztérium a kisbégányi községi népbizottságnak 1945. október 19-én küldött miniszteri rendeletet, melyben leírta, hogy a szovjet hatóságok 1945. szeptember 22-i közlése szerint szabadon bocsájtják az addig még haza nem engedett foglyokat. A felhívásban kérték, hogy az előjárók a hozzátartozókkal egyeztetve állapítsák meg, ki nem tartózkodik még az internáltak közül a településen és azoknak a személyeknek az adatlapját a szükséges iratokkal ismét küldjék fel Debrecenbe vagy Budapestre 1945. november 25-ig.¹⁹⁹ Tiszaújlak és Csetfalva községeknek küldött jelentésből kiderül, hogy szovjet részről csak ígéretek

¹⁹⁶ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 28494/1947

¹⁹⁷ BOGNÁR Z.: (Hadi) fogolytáborok és (hadi) fogolysors i. m. 365–366.

¹⁹⁸ BOGNÁR Z.: „Málenkij robot” i. m. 669.

¹⁹⁹ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 122399/1945

érkeznek arra vonatkozóan, hogy javítanak az elszállítottak élelmezésén és közegészségügyi viszonyain, de az elbocsátásukat még bizonytalan időhöz kötik.²⁰⁰ Annyi eredménye lett a kormány többszöri szóbeli és írásbeli kérésének a szovjet félnél, hogy 1946-tól engedélyezték a fogolytáborokban tartózkodók levelezését a hozzátartozóikkal. A cenzúrázott levelek néhányra ért csak célba, azok többnyire pár sablonos mondatból álltak, arra vonatkozóan, hogy „életben vannak és jól vannak” a férfiak.²⁰¹ Turda Mihály, tekeházi lakos 1946. augusztus 25-i Minszk környéki lágerből küldött sikeresebbnek bizonyuló levelezéseiből tudhatjuk meg, hogy az adott napig már két levelet és némi pénzt is kapott a feleségétől. A befejezetlen levél így is másfél oldal terjedelmű, többnyire a családtagok otthoni helyzetéről érdeklődik az elhurcolt és megemlíti a hazabocsátások megkezdését.²⁰²

Az elhurcoltak minimális hányada már 1945 őszének elején visszatér Kárpátaljára, erről a Munkás Újság is beszámolt az egyik szeptemberi számában. Az elbocsátásokat Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának számlájára írta, amely közbenjárt a budapesti, bukaresti és a szovjet belügyi népbizottságnál, aminek következtében haza térhetett szeptember 6-án foglyok első csoportja.²⁰³ Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának elnöke, Ivan Turjanica valóban kérte Nyikita Hruscsov ukrainai pártvezért közbenjárását a hadifogolytáborokba hurcolt kárpátaljai polgárok szabadon bocsátását illetően, valamint 1945 júliusában elrendelte a településeken nem tartózkodó hadifoglyok és internáltak összeírását, minek következtében több mint 28 000²⁰⁴ nevet írtak össze, azonban az életben maradtak zöme csak 1946–1949-ben térhetett haza.

3.4. Nők ellen elkövetett nemi erőszak

A szovjet atrocitások közül talán máig a legelhallgatottabb a nőknél elkövetett nemi erőszak. A még életben lévő asszonyok sem szívesen beszélnek az őket ért esetleges támadásokról, szégyenfoltként érzik azt saját magukra, családjukra nézve. Azonban ez nem jelenti azt, hogy ezek az esetek ne éljenek elevenen egyes egyének emlékezetében.

Magyarországon Pető Andrea történész a szovjetek által elkövetett nemi erőszakokat kétféle elmélettel magyarázza: a strukturalista, nemzeteken átívelő és a férfiuralom dominanciáját helyezi előtérbe, az internacionalista, egy adott népcsoport ellen tudatosan

²⁰⁰ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 26496/1945

²⁰¹ BOGNÁR Z.: „Málenkij robot” i. m. 679.

²⁰² DUPKA György: „Uram...segíts haza minket!” Lágerírások, versek, fohászok, levelek, naplórészletek a sztálini lágerekből (1944–1959) a „malenykij robot” 70. évfordulójára. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2014. 134–135.

²⁰³ Hazatérnek a hadifoglyok. Munkás Újság, 1945. IX. – M. TAKÁCS L.: Aprópénz a történelem színpadán i. m. 66.

²⁰⁴ MOLNÁR D. E.: Kárpátaljai magyarok a Szovjetunió i. m. 116–117.

elkövetett nemi erőszak esetét priorizálja.²⁰⁵ Figyelembe kell venni azt is, hogy a Vörös Hadsereg táborával kevés honleány mozgott együtt, ezért különösebb figyelmet fordítottak a megszállt országok női lakossága felé. Kárpátalja esetében mindegyik elmélet alátámasztható példákkal.

A területen a szovjet csapatok bevonulása előtt már terjengtek olyan hírek, melyek a katonák nőkkel szembeni kegyetlenségéről szóltak. Az egyik ilyen hír Bergújfaluban terjedt el. A faluba 1944. október 26-án vonultak be a szovjetek, előttük egy menekülő református tábori lelkész hívta fel a lakosok figyelmét arra, hogy ne merjenek harangoztatni, mivel állítása szerint szemtanúja volt egy esetnek, ahol egy harangszóra templomba vonuló lakosságon rajtaütöttek a szovjetek, az asszonyokat a templomban megbecstelenítették, a papot pedig lelőtték.²⁰⁶ (3. sz. melléklet). Az ehhez hasonló „rémhírekre”, valamint a visszavonuló német csapatok felszólításaira többen menekültek el otthonaikból. A máramarosszigeti erdőigazgatóság tisztviselői vonatra ültették és az anyaországba költöztették családjaikat. Az erdészetnél dolgozó tiszaborkúti Pradányi lányoknak is biztosítottak volna kocsit, azonban ők a területen maradtak és bevárták a szovjeteket, bár ők is meg voltak félemlítve. *„Rettegésben és pánikban éltünk. Féltünk a szovjeteiktől. Emlékeztem, mit meséltek nekünk az ukrán emigráns tanáraink a forradalomról és a csekáról.”* – írta le önéletírásában Danielovics (lánykori nevén Pradányi – B. B.) Emmi.²⁰⁷ A viski nők csoportosan rejtőzködtek gyermekeikkel a település határában lévő sajáni erdőben.²⁰⁸

Szinte minden településen a padláson, pincékben, csűrökben bújtatták a lányokat, vagy fiatalságukat próbálva elrejteni nagyanyjuk ruháiban öltöztették fel őket. A lányok feketét öltve, bekötött fejjel, arcukat összepiszkítva, bekormozva jártak az utcán. Az októberi és novemberi szűk egy hónap alatt, azok a férfiak, akik otthon tartózkodtak még képesek voltak a nők védelmére kelni. Beregújfaluban történt az az eset is, mikor egy nappal a szovjet csapatok bevonulását követően egy helyi férfi próbált a lánya, míg egy gyulai férfi egy fiatalasszony védelmére kelni a katonákkal szemben, de ez az életükbe is került, mindkettőt lelőtték a szovjetek.²⁰⁹ Miután a férfiakat elhurcolták a „háromnapos munkára”, teljesen védtelenné és kiszolgáltatottá váltak a nők. A haranglábiak számára a szovjet katonák nőkkel szembeni zaklatása volt a legelviselhetetlenebb. *„Annyira féltünk, hogy az ablakok közé deszkát raktunk, mert a férfiakat már akkor elvitték. Minálunk is benyomták a középső ablakot*

²⁰⁵ PETŐ A.: Elmondani az elmondhatatlant i. m. 26.

²⁰⁶ Györke István jelentése a beregújfalui református egyházközségből a 4300/1944 sz. püspöki felhívásra. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, I. 1.c 462. Közli: SZABADI I.: Krisztusban nyert erő i.m. 149.

²⁰⁷ DANIELOVICS Emmi: Tiszaborkúttól Ungvárig. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2003. 53–55.

²⁰⁸ Héder Irma (szül 1926, Técső) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.12.20) és közli Bimba Brigitta

²⁰⁹ Györke István jelentése a beregújfalui református egyházközségből a 4300/1944 sz. püspöki felhívásra. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, I. 1.c 462. Közli: SZABADI I.: Krisztusban nyert erő i.m. 148.

a katonák. Azt mondta a katona, hogy neki magyar lány kell [...] Édesanyám Bandival akkor vót állapotos, és le akarták fogni, én kiugrottam az ablakon, szaladtam.”²¹⁰ Segítséget azonban nehéz volt találni, mivel szinte minden házhoz be volt szállásolva a szovjet katonaság. A haranglábiak arról is beszámolnak, hogy csak a magyar lányokkal szemben követtek el becstelenséget a katonák, a ruszin lányokat békén hagyták.²¹¹ Egy beregszászi túlélő viszont épp az ellenkezőjét állítja: „Nem volt bántódása a lakosságnak, [...] úgy gondolták, hogy itt nem ellenségek vannak, mert a csehek nem ellenség, így a lakosságot nem bántották, nem molesztálták a nőket, elég jól viselkedtek.”²¹²

Sok nő került kiszolgáltatott helyzetbe a gyűjtőlágereknel, mikor élelmet vitt az ott raboskodó hozzátartozójának. Egy ilyen esetet örökített meg Nagy Zoltán Mihály „A Sátán fattya” című regényében is. A regényből ismert Tóth Eszter is ellátogatott Szolyvára, élelmet vitt a lágerben tartózkodó hozzátartozóinak. Hiába próbált öregasszony képében feltűnni a lágerőrök felfigyeltek a lányra és ezt követően többen megerőszakolták. Miután megszülte az erőszakból született gyermekét sem a lágerből hazatérő jegyese, sem a közössége nem fogadta el az önhibáján kívül megbecstelenített nőt.²¹³ Bár ez egy regény, mégis megtörtént eseményeken alapszik. A bátyúi Bagu Eszter is hasonló helyzetbe került. A fiatalasszonyt nem a lágernél, hanem a saját otthonában erőszakolta meg egy szovjet katona, hogy a nemi aktusból fogant-e gyermek, arról nincs információnk, de miután a nő megtudta, hogy férje nem halt meg a lágerben, öngyilkos lett.²¹⁴

A szovjetek általi nemi erőszakok hátterét a buzdítás és bosszúvágy mellett a katonák fegyelmezetlensége és a túlzott alkoholfogyasztás adta. A szovjet ellenszenvet a magyar csapatok szovjet területen elkövetett atrocitásai is kiválthatták,²¹⁵ valamint alapvetően nem tettek különbséget a magyar és német foglyok között. Azonban míg a magyar és német csapatok számára tiltva volt a civil lakosság bántalmazása, addig a szovjeteket a hírhedt szovjet író, Ilja Ehrenburg röplapjai bátorították „Erővel törjétek meg a germán nők faji gögjét, tekintsétek őket jogos hadizsákmányotoknak!”²¹⁶ Nem vonható el a figyelem arról, hogy a németek oldalán harcoló magyar katonák feleségein, hozzátartozóin ne érezhették volna jogosnak a hatalmi bosszúvágy kitöltését. Ilja Ehrenburg, a háború egyik legismertebb

²¹⁰ HAJDU Edit: A szovjet rendszer kiépítése Haranglábon. Szakdolgozat. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász 2017. Tárolt változat: <http://genius-ja.uz.ua/images/files/hajdu-editszakdolgozat.pdf>. (Letöltés ideje: 2019. febr. 16.)

²¹¹ Uo. 10.

²¹² ZELEI M.: A kettézárt falu i. m. 169.

²¹³ NAGY Zoltán M.: A sátán fattya i. m.

²¹⁴ Bagu Gizella (szül. 1933, Bányás) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.09.24) és közli Bimba Brigitta.

²¹⁵ UNGVÁRY Krisztián: Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban 1941–1944 – Esemény – Elbeszélés – Utóélet. Osiris Kiadó, Budapest, 2015. 16.

²¹⁶ BORWNMILLER, S.: Against Our Will i. m. 70.

szovjet propagandistája, rendszeresen publikált írásokat a katonákat célzó újságokban. Egyik leghírhedtebb jelszava: „Ölj! Ölj! Egy némettel kevesebb – egy gonddal kevesebb!”²¹⁷ Ez az idézet nemcsak a nyers bosszúra való buzdítást jelentette, hanem része volt annak a pszichológiai hadviselésnek, amely a katonákat arra bízta és jogosította fel, hogy a katonákkal, de akár a civilekkel szemben is minden eszközt bevethetnek az ellenségképpel való leszámolás érdekében. A németellenesség mondhatni korszellemmé vált. A második világháború után a nemi erőszakot a háborús stratégia részeként alkalmazták. A nemi erőszakkal, a nők lelki és testi megalázásával az ellenfél társadalmi és kulturális stabilitását gyengítették, mivel békében és háborús időkben egyaránt a nők tartották össze a közösségeket. „Ölj, s alázd meg a büszke német nőt”²¹⁸ – áll Ilja Ehrenburg egy másik idézetében, mely konkrétan a nőkkel való kegyetlen bánásmódra való felhatalmazást vetíti előre. Nem csak a röplapokkal, de a falvakban és városokban kihelyezett óriásplakátokkal is ezt akarták hirdetni. Polcz Alaine visszaemlékezése is rávilágít erre, miszerint Pest tele volt plakátokkal, melyek azt ábrázolták, hogy egy szovjet katona letépi egy asszony nyakáról a keresztet, sőt röpcédulák is terjedtek, melyek az asszonyok meggyalázásáról szóltak, de ő maga is úgy gondolta, hogy csak német propaganda lehetett. Így vall erről: „Elképzelhetetlennek tartottam, hogy nőket leteperjenek, hogy a gerincüket eltörjék és egyebek. Aztán azt is megtudtam, hogy a gerinctörés, hogy történik.”²¹⁹ A mértéktelen alkoholfogyasztás is szerepet játszott az erőszakos viselkedés kialakulásában. A magyarországi Csákváron az Eszterházyak több hektoliternyi bort semmisítettek meg, hogy megelőzzék a brutalitásokat.²²⁰ A túlzott alkoholfogyasztás következménye volt egy tragikus eset, mely a kárpátaljai Visken történt 1946 februárjában. A Mandrik birtokra egy szovjet tiszt érkezett, aki pálinkát követelt a családfőtől, az italtól lerészegedő tiszt, miközben a családfő fiával a jószágokat etette megerőszakolta az alig 15 éves kislányt, Mandrik Erzsébetet. A sikoltozásra berohanó édesapa felindultságában lelőtte a szovjet tisztet, akinek holttestét a Tiszába ereszelve próbálták eltüntetni, majd az apa félelmében a román határnak eredt és eltűnt, a bűncselekmény valódi áldozatát, Mandrik Erzsébetet ítélték el 25 évre. Nem csak ő, de a család is elszenvedője lett a történeteknek, kifosztották őket minden vagyonukból és üldözötté váltak. Az áldozat csak 1956-ban szabadult börtönben született fiúgyermekével, aki nem az említett erőszakból született. A retrospektív elbeszélést²²¹ maga a megerőszakolt nő

²¹⁷ ЭРЕНБУРГ, И. Г.: Война. 1941–1945. КРПА Олимп, Астрель, 2004. Tárolt változat: https://militera.lib.ru/prose/russian/erenburg_ig3/index.html (Letöltés ideje: 2025. szept. 20.)

²¹⁸ NÉMETH István: A nők, mint hadizsákmány. Szerk. NÉMETH István. A 20. század titkai. Európa (1900–1945). Pandora könyvek 19. Líceum Kiadó, Eger. 2009. 313.

²¹⁹ POLCZ, A.: Asszony a fronton i. m. 90–91.

²²⁰ UO. 64.

²²¹ MANDRIK E.: A pokol bugyraiban i. m.

írja meg csaknem egy fél évszázaddal később. Buda Emma emlékei hasonló esetet tárnak elénk. Csonkapapiban magyar katonai szolgálatból szabadság okán hazatérő unokaöccse, Baksa Béla azon kapott egy szovjet katonát, hogy hűgával erőszakosan bánik, így rátámadt és dulakodás közben megsebesítette a katonát, aki nem halt ugyan bele sérüléseibe, de a magyar honvédet azonnal kényszermunkatáborba szállították, ahonnan soha nem tért haza.²²² Mint látjuk, a szovjet tisztek és közkatonák egyaránt követtek el nemi erőszakot nőkkel szemben, de nagy jelentőséggel bírt, hogy egy tiszt miként fegyelmezi az alakulatába tartozó katonákat. Több interjúalany is hálával és tisztelettel emlékszik vissza a szovjet tisztekre. Bakosban Szilágyi Teréziának elszállásolt tiszt védelmezte a családot és a községben élő nőket is. A ház kapujára sárga festékkel írta fel a nevét, mely jelzésértékű volt. Nem csak a legfiatalabb Szilágyi lányt mentette az említett Csap körüli harcok helyreállítási munkálataitól, de ha egy katonát erőszaktevés gyanújával hoztak összefüggésbe a tiszt rangja szerint tett igazságot.²²³ Máramarossziget orosz katonai parancsnoki székében is egy keménykezű tiszt ült, ezért viszonylag rend volt a városban, egy incidenstől eltekintve, mikor a Pradányi lányokhoz beszállásolt két katona lerészegedve lövöldözni kezdett és rá akart törni az egyik lányra. A lányok az éjszakai járőröknek köszönhetően és jelentve a tisztnak az esetet elérték, hogy elszállítsák a katonákat a háztól.²²⁴ A férfiasság magas bizonyítéka az erőszak elkövetése, azonban mégsem követett el minden katona és tiszt nemi erőszakot. Ezt az egyéni viselkedési attitűdök is meghatározzák.²²⁵

Maga Sztálin és egyes politikusok úgy tartották, hogy a nemi erőszak a háború velejárója és a harcokban megfáradt katonáknak jár a szórakozás.²²⁶ Nem csak a felső vezetők mutattak közömbösséget az ügy iránt, Eszeny községben egy 16 éves lány – miután több katona lefogta – próbált segítséget kérni attól a magyar orvostól, aki átállt szovjetek oldalára, az orvos reakciója az volt, hogy hagyja magát, mert háború van.²²⁷

A Vörös Hadsereg kötelékében harcoló egységeknél bevett szokás volt, hogy a nyertes csata után három nap szabadrablást engedélyeztek a tisztek a katonáknak. A szabadrablásnak része volt az alkoholfogyasztás, a nemi erőszak, a rombolás és a javak gyűjtése.²²⁸ Kárpátalja területén a Csap vonalánál húzódó harcokon kívül nagyobb csatára nem került sor. A Csap szomszédságában lévő Tiszaásványt is többnyire elhagyták a nők a katonák portyázásai miatt.

²²² Buda Emma (szül. 1935, Csonkapapi) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2017.09.29) és közli Bimba Brigitta.

²²³ Szilágyi Terézia (szül. 1933, Bakos) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2017.09.28) és közli Bimba Brigitta.

²²⁴ DANIELOVICS E.: Tiszaborkúttól Ungvárig i. m. 61–62.

²²⁵ PETŐ A.: Elmondani az elmondhatatlant i. m. 206.

²²⁶ FÖLDESI M.: A megszállók szabadsága i. m. 142.

²²⁷ Szabó Rozália (szül. 1933 Tiszaásvány) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.10.20) és közli Bimba Brigitta

²²⁸ ÜNGVÁRY Krisztián: Budapest ostroma. Corvina Kiadó, Budapest, 2005. 282.

„Egy ásványi fiatalasszony a dobronyi rokonainál húzta meg magát, mikor elcsendesedett a helyzet hazamerészkedett, de szerencsétlenségére a katonák még ott voltak, megesett rajta a szemük, bevonszolták egy üres zsidó házba és többen megerőszakolták, mikor kijött jártányi ereje nem volt” – mondta el a látottakat egy szemtanú.²²⁹ A tisztaásványi Kovács Mária édesanyjával és nagynénjével szintén hónapok után merészkedett csak haza, emlékei alapján csak azért nem erőszakolta meg őket a házukba betévedő két szovjet katona, mert megmutatták nekik a karosládájukban hagyott fegyvereket, melyeket a visszavonuló magyar honvédek rejtettek el náluk.²³⁰

Amennyiben a nemi aktusból nem született gyermek, az átélt események a női testbe zárva maradtak. A háborús nemi erőszakot követő első időszakban a nők magukat hibáztatták a történeleért, ezzel hozzájárultak a társadalmi csendhez.²³¹ Társadalmi és pszichológiai szempontból vizsgálva ezek a traumák generációkon átadódva hatottak. Az erőszak következtében megesett édesanyák kirekesztve érezték magukat a társadalomból. Önhibájukon kívüli szerencsétlenségük fájdalmát talán az ártatlan gyermeki magzat tudta csak kárpótolni. Azonban esetenként a magzat is megvetetté vált nemcsak a közösség, de édesanyja szemében is. A Szolyvánál megerőszakolt nő sem tudta elfogadni gyermekét, többször foglalkoztatta az öngyilkosság és a gyermeke megölésének a gondolata is. A regény végén nem derül ki, hogy ezt az utat választja-e az anya.²³² A rahói járási Kőrösmezőn megbecstelenített négy tizenéves lány mindegyikének sikerült a későbbiekben megházasodni és valamiképp feldolgozni a történeteket. Ez nem az általános tendenciát támsztja alá. Több anya egyedül nevelte fel gyermekét.²³³

Azok iránt a nők iránt, akik magasrangú tisztek társaságát keresték a jobb megélhetés, védelem reményében eltérő, de Kárpátalján többnyire elítélő megítélés alakult ki a társadalomban. Gyakran kerültek gyanú árnyékába tisztességes nők is. Bizonyára nem egyedüli eset, ami egy barkaszi édesanyával esett meg. Férje szabadság okán 1944 őszén hazatért magyar katonai szolgálatából néhány napra, a látogatás során fogant meg harmadik gyermekük, akinek a világra hozataláról az apa semmit sem tudott, mivel miután a szovjetek lágerbe hurcolták nem sikerült kapcsolatot létesítenie a családjával. A feleséget sértő

²²⁹ Kovács Mária (szül. 1933, Tiszaásvány) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.10.20) és közli Bimba Brigitta

²³⁰ Uo.

²³¹ PETŐ A.: Elmondani az elmondhatatlant i. m. 184.

²³² NAGY Zoltán M.: A sátán fattya i. m. 170.

²³³ LAJOS Mihály: Női áldozatok a II. világháborúban. Amiről nem írtak a szovjet történelemkönyvek. Kárpátalja, 2012. augusztus. 10. 604. szám.

megjegyzések érték a faluban, de még szűkebb családjában is arra irányulóan, hogy bizonyára összeállt egy “muszkával.”²³⁴

A lágert megjárta és túlélte személyek traumái is többféle: a létbizonytalanság, hogy hazatérnek-e még valaha, a tudatalattiban motoszkáló kérdés, hogy miért jutott nekik ez a sors, az éhezések, bántalmazások, társaik elhalálozásának feldolgozhatatlansága, a hazatérést követő megkülönböztetés és hallgatásra kényszerítés mind rányomták a bélyegüket életük mindennapjaira. De nem vonatkoztatható el a figyelem az itthon maradt nélkülözéseknek kitett, erőszakon áteső nőkről, vagy éppen azokról a gyermekekről, akik ezeknek átélői, szemtanúi voltak, vagy csonka családban nevelkedtek. Singer Zsuzsa megfogalmazása szerint: “Ezt a traumát nehezen tudták feldolgozni a szülők is és gyermekeik is, a kialakuló kötődési zavar a hallgatásra ítéssel együtt vezethet a trauma generációk közötti átadódásához.”²³⁵

3. 5. Nők, mint családfenntartók

A férfiak számának megfogyatkozása miatt a nőknek át kellett venniük a családfenntartó szerepét. Azon kívül, hogy a lágerekben raboskodó hozzátartozóik után kutattak, gondoskodniuk kellett agg szüleik és gyermekeik eltartásáról, elő kellett teremteniük a mindennapi betevőt, miközben a szovjet katonák átvonultak, vagy megszállás alatt tartottak egy-egy települést. Nagy problémát jelentett, hogy a háborús károk következtében családok maradtak hajlék nélkül, vagy épp saját otthonaikban egy helyiségbe szorították össze őket, alkalmanként elvették a házaikat, hogy abba orosz tiszteket vagy katonákat szállásoljanak be.

Akiket nem lakoltattak ki, azokat kiforgatták minden vagyonukból. A fosztogatások állandó jellegűek voltak. „*Házról házra jártak és összeszedtek mindent. A dugóból (lúdló, hízó – B. B.) kivették a hízott libákat és elvitték. A somi és kaszonyi hegyen is szőlőnk, édesanyámat minden este zargatták, hogy adjon egy korsó bort.*”²³⁶ – emlékszik vissza Buda Emma. A nők azt hitték, hogy a lágerből hazatérő férjeik számonkérik majd rajtuk az eltűnt jószágokat. Bence Rozália édesanyja ezért éjszakákat töltött a kertvégi kanális árkában, ott bújtatta a család négy lovát, miközben a kifüstölt két disznóból csak néhány darab szalonnát sikerült elrejtene a kéménybe, ennyi menekült meg, minden mást lesöpörtek a katonák az

²³⁴ Csoma Margit (szül. 1935, Barkaszó) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.03.24) és közli Bimba Brigitta

²³⁵ SINGER Zsuzsa: Nyomok a lelkekben. A sztálini munkatáborok kényszerű öröksége. KMMI-füzetek VII., Ungvár, 2010. 39.

²³⁶ Buda Emma (szül. 1935, Csonkapapi) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2017.09.29) és közli Bimba Brigitta.

udvarról.²³⁷ A szovjeteket a helybéli kommunisták és előljárók igazították útba kinél érdemes valamit keresni. Később már maguk jártak elvenni azt a kicsit is, amit sikerült az embereknek elrejtteni. Aki ellenállt és nem szolgáltatta be önként mindenét az úgy járt, mint Dóka Rozália, aki nem volt hajlandó kihajtani az utolsó hasas kocáját a bótrágyi milicistának, így az meglőtte a jószágot, ami el is pusztult.²³⁸ Nem csak a jószágot és a terményt szedték össze, de lebontották a háztáji gazdasági épületeket is, a faanyagot pedig felhasználták az állattartáshoz szükséges kolhozépületek megépítéséhez.²³⁹ Értékesebb tárgyakat, órákat, evőeszközöket, bútorokat is rekviráltak. A beregszászi járási Balazsér és Bégány közötti homokbányában gyűjtötték az arra portyázók a falvakban összeszedett javakat.²⁴⁰ A rommá lőtt Csapot elhagyó lakosok közül három család kapott egy kocsit, amire felpakolhatta megmaradt értékeit. A szinte kiürült várost a környező települések ruszinjai fosztogatták. A dimicsőiek²⁴¹ közül, akinek volt egy lova befogta és járt lopni. Aki visszatért Csapba, nem csak a rommá lett, de a teljesen kiürített lakása várta.²⁴² Kovács Elza emlékei szerint Tiszaásványba is jártak lopni. „*A pincébe volt egy kis búzánk meg mákunk elrejtve, a nővérem stafírungját (kelengyéit – B. B.) pedig betapasztottuk a falba, de azt is meglették a dimicsői ruszinok és elvitték.*”²⁴³

Nem volt könnyű egy család eltartása, viszont a túlélő- és alkalmazkodó képességek különféle készségei kerültek ezáltal előtérbe. Ezek látványos megnyilvánulásai közé tartozott a háborús évek feketézése.²⁴⁴ Bár jogilag a határok még 1945 tavaszán nem voltak lezárva, de a már kijelölt határvonalak mentén határőrizeti szolgálatot létesítettek. A mátészalkai 65. honvéd kiegészítő parancsnokság jelentéséből derül ki, hogy Kárpátalján ezt a feladatot még a cseh pénzügyőrök látták el. A határőrség hiányos felszereltségére és erélytelenségére utalva Tiszaórád és Vári között folyt a legnagyobb arányban a csempészés. „*A túloldalról éjjel fényjeleket adnak le magyar terület felé. 1945. április 17-én 8–10 asszonyt az uszkai sávhatáron tetten érte a tiszabecsi őrs járőre. Engedély nélkül 400 darab tyúkot, 30–40 kilogramm lisztet, 25 liter étolajat akartak átcsempészni a határon.*”²⁴⁵ A jeges Tiszán

²³⁷ Bence Rozália (szül. 1936, Bányás) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2017.09.28.) és közli Bimba Brigitta

²³⁸ Dóka Irma (szül. 1942, Bótrágy) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.10.16.) és közli Bimba Brigitta.

²³⁹ Bimba Irma (szül. 1938, Szernye) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.10.13.) és közli Bimba Brigitta.

²⁴⁰ Komári Ibolya (szül. 1958, Kisbégány) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.09.29.) és közli Bimba Brigitta.

²⁴¹ Ruszin telepés falu az ungvári járásban, melyet a csehszlovák időkben hoztak létre. A szláv nyelvű lakosság területre való betelepítése a helyi magyar közösség fellazítása érdekében történt.

²⁴² Marci Erzsébet (szül. 1935, Csap) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2017. 04.30.) és közli Bimba Brigitta

²⁴³ Kovács Elza (szül. 1931, Tiszaásvány) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.10.20.) és közli Bimba Brigitta.

²⁴⁴ VALUCH T.: Magyar hétköznapiak i. m. 19.

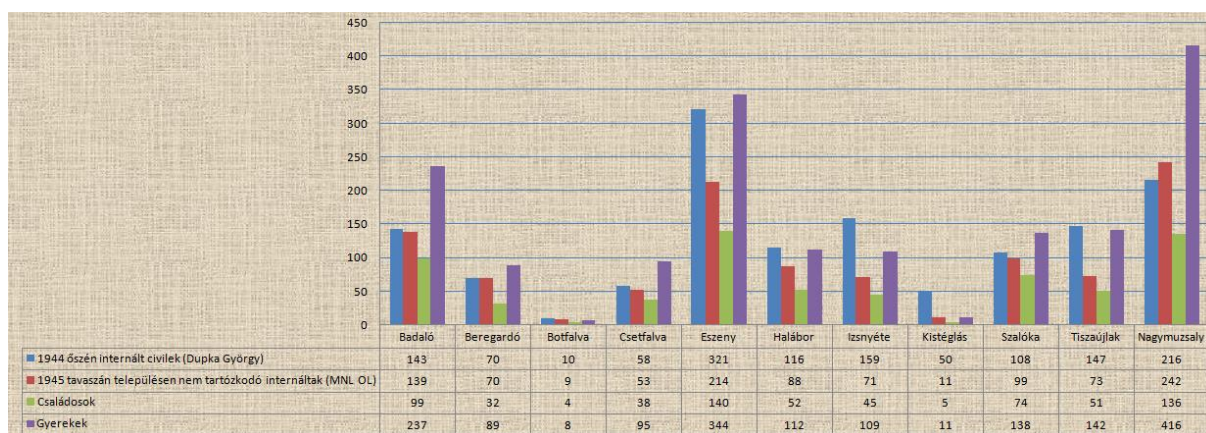
²⁴⁵ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 28456/1945

kockázatos volt az átkelés, de Csapnál is folyt a cserekereskedelem. Az asszonyok segítették egymást a határok innenső és túloldalán is. A tizaásványi Kovács Erzsébet sőt vitt eladni a Tisza túloldalára, cserébe dohányt hozott, amit állítólag lengyel menekülteknek adott el, a pénzen pedig vett egy kecskét Cservonán, négy gyermekét így tudta eltartani.²⁴⁶ Nem kevés gonddal járt a tűzifa beszerzése, de a nyersfakeskedőktől olcsó áron, vagy élelemért cserébe meg lehetett vásárolni a lopott fát.²⁴⁷

A „málenkij robot”-ra hurcolt és 1945 tavaszán még munkatáborokban lévő férfiak személyi adatlapjaiból – melet a hozzátartozók töltötték ki, vagy állítottak össze a helyi illetékes hatóságokkal, s küldték el a magyar kormányserveknek – megállapítható településenként hány feleség és félárva gyerek maradt. Badalóban például 139 elhurcolt volt még távol az otthonától, akik közül 99 volt nő. Az asszonyoknak 237 gyereket kellett éveken át egyedül eltartani, végül 104 gyerek kényszerült csonkacsaládban felnőni.²⁴⁸ (2–3 sz. ábrák). Sok asszonynak 6–8 gyereket kellett egyedül felnevelnie.²⁴⁹

2. sz. ábra

A Kárpátaljáról „málenkij robot”-ra hurcolt férfiak családi összetételének felmérése 11 település vizsgálatának tükrében (a szerző szerkesztése)

Forrás: A „Vörös Hadsereg által elszállított egyén személyi adatai” c. 18 kérdésből álló kérdőívek (MNL OL XIX-J-1-q, KÜM HDF. O.); Dupka György kutatásaira alapozott civil elhurcoltak száma.

²⁴⁶ Kovács Mária (szül. 1933, Tiszaásvány) visszaemlékezése. Az interjú készítette (2018. 10.20.) és közli Bimba Brigitta

²⁴⁷ BALOG Sándor: Sorsüldözöttek. Galéria Kiadó, Ungvár–Budapest, 1992. 22.

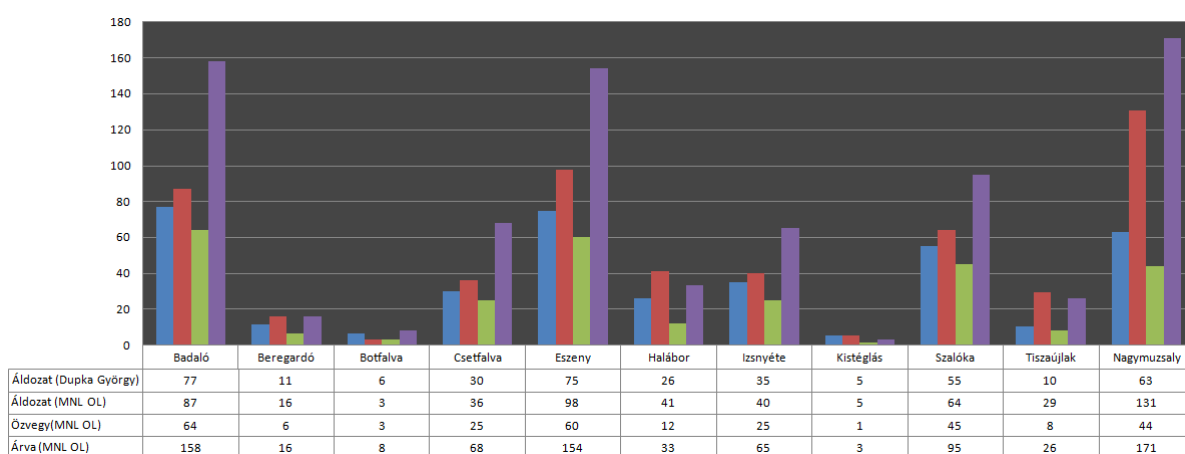
²⁴⁸ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 26100/1945

²⁴⁹ SÁRA Sándor: Csonka Bereg dokumentumfilmje. Tárolt változat: <https://www.youtube.com/watch?v=xJphCfuQDqs>. Leöltés ideje: 2018.05.10.

A férjezett nők jelentős része nagycsaládos volt. Tiszaújlakon Kulcsár Andrásnénak például hét félárva gyereket kellett felnevelnie,²⁵⁰ Izсныétén Balog Dánielnének hat gyerek mindennapi betevőjét kellett előteremteni.²⁵¹ Kárpátalja 11 települését²⁵² megvizsgálva összességében elmondható, hogy legkevesebb²⁵³ 676 nő 1701 gyereket nevelt egyedül, s utóbbiak 50%-a vált árvává, soha többet nem láthatta az édesapját később, mert az meghalt a GULAG-GUPVI táborok valamelyikében.

3. sz. ábra

A „málenkij robot” során internált és a GUPVI lágereiben elhunyt áldozatok özvegyeinek és árváinak száma 11 település vizsgálatának tükrében (a szerző szerkesztése)

Forrás: A „Vörös Hadsereg által elszállított egyén személyi adatai” c. 18 kérdésből álló kérdőívek (MNL OL XIX-J-1-q, KÜM HDF. O.); Dupka György és a Szolyvai Emlékpark (SZEP) által közreadott, GUPVI táborokban elhunyt áldozatok száma.

A szovjet propaganda a nők egyenjogúságának hirdetésén túl felmagasztalta a sokgyermekes anyákat és különböző állami kitüntetésekkel és segélyekkel honorálta őket. A 3–6 gyermeket nevelő anyákat különböző fokozatú „Anyasági érem”-mel, a 7–9 gyermeket nevelő anyákat pedig az „Anyai dicsőség” rendjével tüntették ki. 1946. június 15-én 16

²⁵⁰ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 26496/1945

²⁵¹ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 28229/1945

²⁵² Badaló, Beregárdó, Botfalva, Csetfalva, Eszény, Halábor, Izсныéte, Kistéglás, Nagymuzsaly, Szalóka, Tiszaújlak

²⁵³ Legkevesebb, mivel azok a nők és gyerekek nem tartoznak bele, akiknek a férje, édesapja a fronton elesett, vagy fogságba került, vagy már hazatért 1945 tavaszára, de betegség miatt elhalálozott. Csak azoknak a családoknak a száma értendő alatta, ahonnan a családfőt 1944 november-december között a 0036. számú parancs értelmében elhurcolták a területéről és még nem tértek haza. Tehát arányaiban sokkal több egyedülálló nőről és félárváról van szó, de már ez is hatalmas szám.

háztartásbeli nőt tüntettek ki a terület különböző járásaiból.²⁵⁴ (4. sz. melléklet). A három gyermeket nevelő nőknek már komoly állami segélyek jártak, ezeknek a folyósítása azonban sokszor akadozott, vagy teljesen elmaradt, de erről részletesebben, a következő fejezetben, „A sokgyermekes anyák segélyezése” című alfejezetben írunk majd.

Falun az alapvető élelmiszerekhez sem lehetett hozzájutni. Nagyberegéről elhurcolták „málenkij robot”-ra a malmot, így öt településnek, melyet ez a malom látott el liszttel, nem volt, aki öröljön.²⁵⁵ A nincstelenség jellemezte a mindennapokat. A Szovjetunióban a felgyorsult iparosítás, a szocialista rendszerben a termelés hatékonyságának növelésében az anyagi érdekeltség hiánya, a nyersanyag világpiaci árának zuhanása már az 1920-as évek végén élelmiszerexporthoz vezetett, a kötelező beszolgáltatás, a jegyrendszer bevezetés ezek velejárója volt. Utóbbit 1947-ben sikerült csak teljesen felszámolni.²⁵⁶ Így Kárpátalján a szovjet rendszer létrejöttét követően is érvényben volt még. „Cukrot és lisztet egyaránt csak jegyre lehetett kapni, már amikor lehetett. Húst és tojást viszont a piacon sem, hiszen a falun beszolgáltatási kötelezettséget vezettek be, s azt kijátszani nem lehetett, vagy nem merték a falusiak.”²⁵⁷ Az üzletek készletei hamar kifogytak, a jegyekért és az élelmiszerért is hatalmas sorokat kellett kiállni, és nem biztos, hogy az illető egy nap hozzá tudott jutni mindkettőhöz. A kenyér beszerzése volt a legnehezebb. Azon kívül, hogy rossz minőségű kukoricalisztból készült, nem is volt meg a kellő mennyiségű kenyér előállításához szükséges alapanyag és szállítóeszköz is kevés volt.²⁵⁸ Annak ellenére, hogy falun kevesebb árucikket lehetett kapni, próbáltak ezt azt megtermelni az emberek és azt városokban eladni. Barkaszőről a lányok tehervonatokra felkapaszkodva jutottak el Munkácsig, ahol házról házra jártak tejet árulni, amit a háztájanként egy-egy meghagyott tehénből le tudtak fejni, úgy, hogy a családnak is maradjon.²⁵⁹ A személyvonatokon sokszor nem volt hely, vagy a katonaság utazott rajta civilben, akik barbár módon raboltak, kizsebelték az utasokat, de akár le is ütötték, vagy kidobták a robogó vonatból őket, hogy az értékeikhez hozzájussanak.²⁶⁰

A szovjet megszállással egyidőben a magyar közigazgatási elitet eltüntették a területről, a polgári alapokon nyugvó társadalmi berendezkedés nem tudott létrejönni. A szegény néprétegeket érzelmi alapon próbálták irányítani. Az állami ideológia és propaganda

²⁵⁴ Az USZSZK Legfelsőbb Tanácsának elnökségi rendelete a sokgyermekes anyáknak az „Anyai dicsőség” rendjellel és az „Anyasági érem” -el való kitüntetéséről a kárpáti területen. Kárpáti Igaz Szó, 1946. július 6. 29. évf. 38. szám

²⁵⁵ DUPKA Gy.: Egyetlen bűnük magyarságuk volt i. m. 204.

²⁵⁶ Szovjet kereskedelem: a sorban állás története. Kárpátalja, 2012. június 1. 594. szám.

²⁵⁷ BALOG S.: Sorsüldözöttek i. m. 20.

²⁵⁸ Uo. 20–21.

²⁵⁹ Csoma Margit (szül. 1935, Barkasző) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018. 03. 24) és közli Bimba Brigitta

²⁶⁰ BALOG S.: Sorsüldözöttek i. m. 55–56.

vette körül a magyar lakosságot is.²⁶¹ A terület integrálása érdekében megkezdték az orosz nyelvű lakosság betelepítését, akik a pártvezetésen túl a gazdasági és kulturális élet minden szféráját elfoglalták. Ez az etnikai térszerkezet jelentős átalakulásához is vezetett.²⁶² Az ideológiai munkát a nők körében a nőszövetségeken keresztül próbálták sulykolni, melynek a legfőbb feladata a felvilágosító-nevelő munka kifejtése volt a nők körében. Első területi gyűlésüket 1945. október 21-én tartották Ungváron. Több városból és faluból érkeztek különböző hivatást betöltő nők. A magyarság gazdasági és nemzetiségi problémáiról Sotto Julia beszélt.²⁶³ A sajtóban, mely a propagandagépezet legfontosabb eszköze volt egyre inkább kezdték a szovjet élmunkásnőt – mely bármilyen munkát el tud végezni – a helyi nők elé követendő példaként állítani.²⁶⁴ A helyi magyar nők termelésbe való fokozott bevonása csak 1946-tól vette kezdetét a kezdődő kolhozosítás és felgyorsult iparosítás következtében.

Bár a Szovjetunió volt, amely elsők közt hirdette a női egyenjogúságot, a fejezet mégis a „gyengébbik nem” oldaláról próbálja megvilágítani a szovjet megtorló politikát Kárpátalján. A rendszerváltozást követően meginduló ez irányú történelemkutatásban a szovjet megszállás nőkre gyakorolt nyomása kevesebb figyelmet kapott, mit az elhurcolások témája. Utóbbi miatt a nőkre kettős teher nehezedett. Miközben mindent megtettek azért, hogy elhurcolt férjük, fiuk hollétéről valamit megtudjanak, élelemmel lássák el őket a lágerekben, át kellett venniük a családfenntartó szerepét is. A nemi erőszak tekintetében, annak tabu jellege miatt nyilvánvalóan az áldozatokká vált nők szégyenérzete, vagy a tragédiára való emlékezni nem akarása is hozzájárult ahhoz, hogy ez a téma kibeszéletlen maradt, vagy csak nagyon kevesen mondták el, írták le a velük történeteket akkor is, amikor már nyíltan lehetett róla beszélni, pedig a források és visszaemlékezések igazolják, hogy Kárpátalján is történtek nőket megbecstelenítő rémtettek.

²⁶¹ KOSZTYÓ Gyula: Megszállás, terror, elhurcolás. Szovjet berendezkedés Kárpátalján (1944–1950). In: Az Elbától Vorkutáig. A magyarok és magyarországi németek szovjet hadifogságban, kényszermunkán és a GULÁG-on című konferencián elhangzott előadások (2016. február 25–26.). Szerk. UJVÁRY Gábor. Magyar Napló, Budapest, 2017.164–166.

²⁶² OFICINSZKI, R.: Oroszosítás i. m. 254.

²⁶³ S.R.: Uzshorodon megtartották a nők területi gyűlését. Munkás Újság, 1945. október 21. Közli: M. TAKÁCS L.: Aprópénz a történelem színpadán i. m. 55–56.

²⁶⁴ OROSZ J.: A szovjet munkásnő i. m. 114.

4. DOLGOZÓ NŐ ÉS ANYA – A KOLLEKTÍV GAZDÁLKODÁS ÚTJÁN

4.1. Elnyomás, betelepítés, agitáció. A kollektív gazdálkodásra való áttérés

Kárpátalja teljes társadalmi, politikai és gazdasági átalakítása 1944 őszén vette kezdetét, miután a megszálló szovjet hatalmi szervek teljesen az uralmuk alá hajtották a területet. A kommunista párt újjáélesztését követően „törvényes” alapokat teremtve, a közjogi állapotok megváltoztatása céljából létrehozták a legfőbb államhatalmi szervet, Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsát. Az 1944–1946 közötti átmeneti éveket jellemző időszakban a hatalmat a választott képviselői szervek, a Néptanács, helyi szinteken pedig a népbizottságok gyakorolták. A Néptanács jogalkotói szerepet is betöltött, számos dekrétumot és határozatot fogadott el.²⁶⁵ Gazdasági értelemben a mezőgazdasági és ipari termelés szovjet mintára történő teljes körű átalakítását a magántulajon felszámolásával és a kollektív gazdasági termelésre való áttéréssel akarták elérni. A tipikusan agrárjellegű és nyersanyagellátásra koncentrálódott vidéken a század elején a munkaképes lakosság több mint 80%-a a mezőgazdaságban dolgozott, az iparban nem egészen 10%-ukat foglalkoztatták.²⁶⁶

A mezőgazdaság átalakítása a földreform végrehajtásáról szóló határozat 1944. november 27-i megjelenésével vette kezdetét. A határozatot már a november 26-án közzétett novemberi manifesztumhoz csatolt rendelkezés is tartalmazta. December 29-re a földosztásról szóló rendelettel kerül kiegészítésre. Ebben egyértelművé tették, hogy a magyar és német „áruló” földbirtokosok földtulajdonát szét kell osztani a földnélküliek és a kis földterülettel rendelkezők között. A szétosztott telkek nagysága nem haladhatta meg a 10 holdat. 1944. december 5-én a Néptanács által elfogadott újabb rendelet értelmében az egykori Magyarország és Csehszlovákia minden ingó és ingatlan tulajdona, vagyis az intézmények, termőföldek, erdők, vállalatok, üzemek, bányák stb. Kárpátontúli Ukrajna tulajdonát képezik. 1944. december 29-re megszületett a földek államosításáról szóló határozat is. A levéltári források szerint már előtte, december 28-án elvették a „földtulajdont a fasiszta magyar hadsereg hőseitől.” Továbbá a rendelet értelmében elkobozták tulajdonosaiktól a gyárakat, üzemeket, a „kizsákmányoló” házat, ingóságukat. Államosították a boltokat, szabó-, szűcs-, fodrászüzleteket, asztalos-, bodnärműhelyeket, cukrászdákat, stb. az itt dolgozó személyeket pedig többnyire elbocsájtották állásaikból.²⁶⁷ Az ungvári járási Nagygejőc községben a népbizottság megalakulása után első teendői között szerepelt a község kocsmáinak és üzleteinek a felülvizsgálása. 1945-ben a nagygejőci népbizottság jelentést tett a körzeti

²⁶⁵ VÁRADI N.: A szovjet hatalom i. m. 44–45.

²⁶⁶ OFICINSZKIJ, R.: Kárpátontúli Ukrajna agrárpolitikája i. m. 274.

²⁶⁷ VÁRADI N.: A szovjet hatalom i. m. 51–52.

népbizottságnak Ungvárra arról, hogy a faluban továbbra is működik a Hangya szövetkezet²⁶⁸ üzlete és kocsmája. A helyi kommunista párttitkárság „elégtelennek” találta a Hangya működését. A júniusban megtartott rendhagyó ülés jegyzőkönyvéből kiderül, hogy a nagygejőci volt Hangya vezetősége fel lett szólítva az üzlet működésének megváltoztatására, valamint az üzletvezetőnő leváltására, arra hivatkozva, hogy az üzletvezetőnő férje nyilas pártszervezeti tag volt, aki nem mellesleg hét hónapja hadifogolytáborban tartózkodott, így mint a nép ellenségének a felesége nem vezetheti tovább az üzletet. A vezetőség a felszólítást figyelmen kívül hagyta, ezért a nagygejőci népbizottság elrendelte az új üzletvezető választását [...] Az üzletvezetőnő alkalmatlanságát azzal is indokolták, hogy a bort és a pálinkát nem az üzlet részére, hanem saját részre árusította [...]. Az állás betöltésére azonnal találtak a párt számára alkalmas személyt, akit az ungvári járási népbizottság megújított iparvezetői igazolvánnyal látott el.²⁶⁹

A második világháborúnak gazdasági értelemben is súlyos következményei voltak, melyeket Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa úgy próbált enyhíteni, hogy az Ukrán SZSZK népbiztosainak tanácsához fordult azzal a kéréssel, hogy segítsen a vetőanyag- és élelmiszerellátásban. Kárpátalja így kapott az 1945. évi tavaszi vetéshez ingyenesen 37,6 ezer mázsa gabonát. A humanitárius segítségként érkezett vetőanyagot 59,7 ezer parasztgazdának osztották szét. Az élelemhiány pótlására érkezett ezen kívül 96 ezer mázsa búza, ebből 32 ezer mázsa ingyenesen.²⁷⁰ Elsősorban azok a családok részesültek támogatásban, melyek önkénteseket adtak a Vörös Hadseregnek, továbbá a falu vagy város szegényebb társadalmi rétege.²⁷¹ Ungváron a front szovjet parancsnoksága 230 tonna gabonát, cukrot, konzerveket adott át a város lakóinak. A Vörös Hadsereg önkénteseinek családtagjai pedig 100 kg kenyeret kaptak egyszeri segélyként.²⁷² 1945. január 4-én is folyt a toborzás a Vörös Hadseregbe, az aznap kiadott körlevél értelmében 18–45 éves korig lehetett jelentkezni a Huszton kialakított gyűjtőközpontban. Az 1945. március 19-i kiegészítő rendelet értelmében – a Vörös Hadseregbe mobilizáltak családtagjai havi segélyben részesültek, valamint kenyeret és tűzifát is kaptak. Az 1500 jelentkező közül 555 lány lépett be önként vagy erőszakkal a hadsereg soraiba. A községi tanácsok által 1975-ben összeállított listák alapján a régió körzeteiben a következőképp alakult a belépett nők száma: irsavai – 17, mizshirjai – 35,

²⁶⁸ A 20. század első felében Magyarországon a kereskedelem egyik meghatározó tényezője a Hangya Termelő-, Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet (Hangya) volt, mely a termelőt a fogyasztóval összekötő kapocs szerepét töltötte be. Az 1939. március 15-én a visszacsatolt Kárpátalján a Hangya gyors és sikeres terjeszkedése volt megfigyelhető. A jól kiépült kereskedelmi hálózatnak a II. világháború vetett véget. A Hangya szövetkezeteket többnyire beolvastották a helyi földműves társulásokba. Kárpátalja, 2006. december 22. 310. szám.

²⁶⁹ FERKÓ Okszana: Nagygejőc. Egy ungvideki község története a kezdetektől a szovjet megszállásig. TIMPANI Kiadó, Ungvár, 2017. 93–95.

²⁷⁰ OFICINSZKIJ, R.: Kárpátontúli Ukrajna agrárpolitikája i. m. 275.

²⁷¹ Légy résen! Munkás újság, 1945. június 3. Közli: M. TAKÁCS L.: Aprópénz a történelem színpadán i. m. 22.

²⁷² ТРОНЬКО П. Т. – БАЖАН М. П.: Історія міст і сіл i. m. 96.

munkácsi – 37, perecsenyi – 119, rahói – 44, szolyvai – 18, técsői – 40, ungvári – 32, huszti – 12, egyéb járások 1–10 lány.²⁷³ Az ungvári középiskolás lányok és fiúk könnyítésként leadhatták vizsgáikat már január 15–20 között, de csak április 20–21-én került be a hadseregbe közülük 89 fiú és 32 lány. A lányokat elsősorban nem a frontvonalba, hanem a kiszolgáló egységekhez osztották be.²⁷⁴

Vetőmagot és épületfát osztottak szét azok között a családok között is, akiket a szovjetesítés első éveiben a Verhovináról (hegyvidéki területekről) telepítettek az alföldi falvakba, ám többnyire kölcsön formájában. „A homoki verhovinai telepes-családok 100 mázsa búzát kaptak vetőmagkölcsönként. Az első évben állami adómentességben is részesültek. Az állam segítséget nyújt a verhovinaiak építkezéséhez: a telepeseknek épületfát, cserepet osztottak ki, s pénzsegélyt utalnak ki számukra.”²⁷⁵ – jelent meg a sajtó hasábjain. Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának határozata alapján a kevés földdel rendelkezők és földnélküli családok helyzetének megváltoztatása céljából 1945 júliusáig 1804 szegény család, illetve a szovjet hadsereg önkénteseinek hozzátartozói, valamint a partizánok családtagjai költöztek a hegyvidéki járásokból az alföldi részekre.²⁷⁶

A helyi magyarságot kevésbé, sőt egyáltalán nem részesítették kedvező feltételekben. A mátészalkai 65. honvéd kiegészítő parancsnokság 1945. április 5-i jelentéséből kiderül, hogy „a magyar lakosság hangulata nyomott, lelkiállapota feldúlt és nagy elnyomásban részesülnek. Haláboron a köztisztviselőket felszólították, hogy hagyják el állásaikat és távozzanak a községből. Megkezdték az ukrán és ruszin lakosok betelepítését. Nagyborzsovára 20 ruszin család érkezett, telepeseket várnak Beregszászba és Vári községbe is.”²⁷⁷ A jelentés értelmében a ruszin családok betelepítésével akarták a magyarság arányát csökkenteni. A férfilakosság 18–50 éves korig Szolyvára, majd Szamborba hurcolása is ezt a célt szolgálta. A nagy férfihiány miatt a mezei munkákat nem tudták végezni az otthonmaradt nők.²⁷⁸ Nagymuzsaly 1800 főnyi lakosságából 234 munkabíró elhurcolt férfi helyett az aggok, asszonyok és gyermekek nyakába szakadt 1000 holdnyi szőlő és ¼ hektár föld megmunkálása.²⁷⁹ A magyar Belügyminisztériumhoz beérkező egyik jelentés szerint, míg a telepeseket különböző kedvezményekkel és segélyekkel támogatták, addig a magyar iparosokra, kereskedőkre, s más jómódú magyarokra 5000 pengőtől 200 000 pengőig terjedő hadisarcot vetettek ki a falvakban és városokban egyaránt. Ezen kívül a magyarokat magas

²⁷³ ТАМІЛІА В.: Три сходники самоствердження і. м. 46.

²⁷⁴ Uo. 478.

²⁷⁵ Az állam a falunak. KISZO, 1947. október 21. Közli: M. TAKÁCS L.: Aprópénz a történelem színpadán i. m. 265.

²⁷⁶ OFICINSZKIJ, R.: Kárpátontúli Ukrajna agrárpolitikája i. m. 276.

²⁷⁷ MNL OL XIX-J-1-q, KÜM HDF. O. 28456/1945

²⁷⁸ Uo.

²⁷⁹ MNL OL XIX-J-1-q, KÜM HDF. O. 26533/1945

adókulccsal sújtották. A magyarság tiltakozása ellenére nem változtattak a helyzeten és magyarázattal sem szolgáltak, hogy milyen alapon rendelték el azt. Mindenhol más hatóságra és személyre hárították a felelősséget. Akik nem tudták kifizetni a kivetett összeget, azokat bebörtönözték. Amennyiben a férj katonaság vagy egyéb ok miatt nem tartózkodott a területen, akkor a feleségnek kellett kifizetnie a sarcot, ha nem tudta, akkor őt hurcolták börtönbe. A sarc szedését egyes helyeken a lakosság tiltakozására beszüntették. A magyarságtól ilyen címen beszedett összeget a tisztviselők fizetésére, az ukrán állami élet fenntartására fordították.²⁸⁰ Ezt súlyosbította a kötelező terménybeszolgáltatás, melyet „A parasztgazdaságok állami terménybeszolgáltatási kötelezettsége Kárpátalján” című rendelet végrehajtásának megkezdése jelentett. Minden hektár föld után a szemes termények tényleges területétől függetlenül megállapították a beszolgáltatandó terménymennyiséget. Bírósági, bünvádi eljárást indítottak azok ellen is, akik nem teljesítették a kötelező beszolgáltatást.²⁸¹

Bevezetésre kerül a közellátási jegyrendszer, amelynek értelmében kategorizálták a lakosságot. A megállapított öt talon alapján:

- I. talonba tartozók a legmagasabb rangú állami tisztviselők: 12 kg kenyeret, 4 kg lisztet, 2 kg cukrot, 1 kg rizst, 2 kg füstölt húst, 3 liter pálinkát, 10 liter bort, 300 db cigarettát és textilanyagot kaptak.
- II. talonba tartozók az I. talon juttatásának felét kapták. Ebbe a kategóriába sorolták a középrangú állami hivatalnokokat.
- III. talonba tartozók a kisebb állami hivatalnokok a fenti juttatás harmadát kapták szeszes italok és cigaretta nélkül.
- IV. talonba tartozó városi és más nem állami hivatalnokok, kivéve a papságot, megkapták az I. talon ¼-ét: hús, szeszes ital, cigaretta és textiláru kivételével.
- V. talonba tartozók havi 6 kg kenyeret kaptak csupán. Ide sorolták a nehéz fizikai munkát végző dolgozókat, de csupán azokat, akik szervezett tagjai voltak a kommunista pártnak.²⁸²

Lakossági visszaemlékezés szerint: „Az élelmiszerjegyekért már hajnalban sorba álltak az emberek, s ha megkapták, újra sorba álltak, ezúttal az áruért. A jegy és az arra kapható élelmiszer-fejadag egyidejű, legalábbis ugyanazon a napon történő beszerzése csak nagyon keveseknek sikerült, mert az üzletekből egy-két óra alatt elfogyott a napi készlet. Cukrot, lisztet egyaránt csak jegyre lehetett kapni, húst és tojást viszont a piacon sem, hiszen falun beszolgáltatási kötelezettséget vezettek be, azt kijátszani nem lehetett vagy nem merték a

²⁸⁰ MNL OL XIX-J-1-j KÜM TÜK iratok Szovjetunió 1945–1964. 27. doboz 83. tétel, 26480/1945

²⁸¹ VÁRADI N.: A szovjet hatalom i. m. 53.

²⁸² MNL OL XIX-J-1-j KÜM TÜK iratok Szovjetunió 1945–1964. 54.doboz, 264/a tétel, 122534/1948

falusiak.”²⁸³ A beszolgáltatási kötelezettség mellett 1946. január 1-től az illetékes hatóságok megszüntették a föld és a háztulajdon jogát, a háztulajdonos földműveseknek házbért kellett fizetniük a saját házaik használatáért. A földművesek minden termését számon tartották és a beszolgáltatási kötelezettség olyan súlyos volt, hogy annak még akaratukon felül sem tudtak eleget tenni az emberek.²⁸⁴

A földbirtok nagyságának maximalizálása érdekében meghozott 1945. március 19-i dekrétum értelmében egyes földbirtokok nagyságát: az ungvári, a beregszászi, a nagyszőlősi, az ilosvai és a técsői körzetekben (járásokban) 40 holdban (22 hektár), a perecsenyi, a nagybereznai, a szolyvai, a volóci, az ökörmezői és a rahói körzetekben pedig 50 holdban (28 hektár) állapították meg gazdaságonként. 1946 decemberében ezeket a normákat nagymértékben lecsökkentették: az alföldi részekben hat hektárban, a hegyvidéken nyolc hektárban maximalizálták.²⁸⁵ Az 1945. december 15-én kelt dekrétummal bevezették „a föld államosítására vonatkozó szovjet törvényeket.” A termőtalaj, a vizek, az erdők állami tulajdonba kerültek, amivel újabb utat nyitottak a mezőgazdaság kollektivizálása előtt. 1946 tavaszán a mezei munkálatok elvégzésére már megalakultak az első földműves társulások, melyeket a kollektív gazdálkodás legegyszerűbb formájának tekintettek. A társulások működése a farmergazdálkodáshoz volt hasonlítható. Kezdetben a föld a parasztok tulajdonában volt, amit közös erővel műveltek meg.²⁸⁶ A földműves társulásokat minden olyan faluban létre kellett hozni, amely nem kevesebb, mint 25 gazdaságot számlált. Továbbá azt is elrendelték, hogy a nagy falvakban – amelyek 200–250 portával rendelkeztek – 2–3 földműves társulást hozzanak létre, míg a kis, egymás mellett lévő falvakat – amelyek egyenként kevesebb, mint 25 portát számlálnak – összevonták. 1946. szeptember 1-ig mindenhol kötelezendően létre kellett hozni a földműves társulásokat.²⁸⁷ 1946 szeptemberében 143 földművelési egyesület működött, melyhez 10 000 parasztudvar tartozott, azonban még nem mindenhol sikerült megszervezni, amit az irányító szervek a becsületes és közös ügy iránt odaadó munkát végzők hiányának róttak fel,²⁸⁸ és a parasztság körében végzett felvilágosító munka fokozásával próbáltak serkenteni. A falusi tanácsokat igyekeztek megtisztítani az ellenségtől: a falusi tanácsok 488 vezetőjéből 165-et bocsátottak el 1946-ban.²⁸⁹

²⁸³ BALOGH S.: Sorsüldözöttek i. m. 20.

²⁸⁴ MNL OL XIX-J-1-j KÜM TÜK iratok Szovjetunió 1945–1964. 54.doboz, 264/a tétel, 122534/1948

²⁸⁵ OFICINSZKIJ, R.: Kárpátontúli Ukrajna agrárpolitikája i. m. 276.

²⁸⁶ Uo.

²⁸⁷ MOLNÁR D. E.: Kárpátaljai magyarok i. m. 67.

²⁸⁸ A földművelési egyesületek feladatai. KISZO, 1946. szeptember 7. 29. évf., 177. szám.

²⁸⁹ ВАСИЛЬ М.: Радянізація i. m. 418.

A végső cél érdekében, a minél előbbi kollektivizálás megindításaért minden eszközt bevetettek: agitációt, káderek betelepítését, igazságtalan adózást azokkal szemben, akik nem akartak belépni. A kolhozosítás, mint választható mezőgazdasági módszer először Kárpátalján a Vörös Hadsereg Politikai Hivatalának agitátorai által végzett propaganda-előadásokon került szóba 1944 októberében,²⁹⁰ az ezt követő években „mintagazdasági” gyűléseket szerveztek azzal a céllal, hogy meggyőzzék a földműveseket a kollektív gazdálkodás előnyeiről. Amennyiben ez működésképtelennek bizonyult, kevésbé humánus módszerekkel léptek fel: napokon keresztül tartották bezárva az embereket, sulykolva beléjük, hogy az egész országban nagyszerűen üzemelnek a kolhozok, csak éppen ő nem akar belépni. Az erre kiképzett agitátorok a folyamatos zaklatások mellett fenyegették is az embereket.²⁹¹ „Anyukámnak alá kellett írni a kolhoz, mert azt mondták, ha nem ír alá, rögtön hajtják ki a házból. Csellel, erőszakkal, amivel tudták, fogták a népet. Tehenet, tinót, szekeret, mindent, amink volt, be kellett vinni. A békekölcsönt is fizetni kellett a pártnak”²⁹² – emlékezett egy kisszelmenci férfi a faluban történő kollektív gazdálkodásra való áttérés céljából családjuk ellen alkalmazott módszerekre. A rekvirálásokat és a kolhozosítást még szinte fiatal lányként átélte egyik nő szerint Ilosván ez a folyamat úgy zajlott, hogy mikor megjött az új hatalom mindent elkoboztak az emberektől. „A mi családunk gazdagabb volt a többinél, jól éltünk [...] Majdnem az összes földünket elkobozták. Édesanyánk a csehek és magyarok alatt pénzt kapott az államtól, mert mi sokan voltunk gyerekek. Apánk erre a pénzre földet vásárolt a faluban és környékén, hogy majd mindegyikünknek jusson örökség. Akkoriban nem a pénz volt az örökség, hanem a föld [...] Elkobozták az összes földünket, csak egy kis háztájit hagytak. Elkobozták a jószágokat. Egy tehén maradhatott, meg néhány disznó. Elvették a boronát, szekeret, mindent. Másokkal is így tettek, elkoboztak mindent [...] így alakították a kolhoz. A helyi aktivisták segítették az új hatalmat, a nagyon szegény parasztok, akiknek semmije nem volt és nem volt mit veszíteni.”²⁹³

A helyi aktivisták mellett a Komszomol-tagokat is bevonták az agitációba, 1947–1949 között 531 Komszomol-szervezet jött létre, mely 7262 főt számlált. A kolhozok negyede a Komszomol tagok kezdeményezésével jött létre.²⁹⁴ A szervezet célja az volt, hogy minél nagyobb létszámban csábítsa be a fiatalságot, melyre megvoltak a hathatós módszerei, zaklatták, szovjet irodalommal látták el őket, melyekben olyan fiúkat és lányokat állítottak

²⁹⁰ KOSZTYÓ Gyula: Megszállás, terror, elhurcolás. Szovjet berendezkedés Kárpátalján (1944–1950). In: Az Elbától Vorkutáig. A magyarok és magyarországi németek szovjet hadifogságban, kényszermunkán és a GULÁG-on című konferencián elhangzott előadások (2016. február 25–26.). Szerk. Ujváry Gábor. Magyar Napló, Budapest, 2017. 167–168.

²⁹¹ MOLNÁR D. E.: Kárpátaljai magyarok i. m. 68.

²⁹² Tóth József visszaemlékezése. Közli: ZELEI M.: A kettézárt falu i. m. 46.

²⁹³ FERKÓ O. – PALÁDI R.: Kalászatok i. m. 134.

²⁹⁴ ВАСИЛЬ М.: Радянiзацiя i. m. 418.

elējuk példaként, akik akár életüket is áldozták a hazáért. „*A vallás, a papok, az isteni eszme ellen hangolták azokat a fiatalokat, akik mélyen vallásos családban nevelkedtek fel. Aki nem lépett be a Komszomolba, azt elbocsájtották az állásából, vagy épp fel sem vették munkára.*”²⁹⁵

4.2. A női tanácsok működése és feladatai

A Komszomolba beszervezett lányokon és fiúkon kívül nagy szerepet szántak a női aktivistáknak. A Szovjetunió elsőként hirdetett a világon női egyenjogúságot, melyet 1918. július 10-i Alkotmányában törvénybe is foglalta. Lenin 1919. szeptember 23-án a munkásnők IV. moszkvai konferenciáján tartott beszédében kijelentette: „Ahhoz, hogy a nő teljesen felszabaduljon, és valóban egyenlő legyen a férfival, társadalmi háztartásra és a nőnek a közös termelőmunkában való részvételére van szükség.” A nőkérdés Lenin utóda, Sztálin politikájában is fontos helyet kapott. 1936. december 5-én a Szovjetek VIII. Rendkívüli Kongresszusán elfogadták a Szovjetunió új Alkotmányát, mely széleskörű jogokat biztosított a szovjet polgárok számára. 122. cikkelye kimondta, hogy „a nőt a férfival egyenlő jogok illetik meg a gazdasági, politikai, kulturális és társadalmi élet minden területén.”²⁹⁶

A szovjet hatalom első éveiben, a nők körében végzett agitációra, azok úgynevezett női tanácsokban való bevonására nagy hangsúly fektettek. 1945. szeptember 29-én Nyugat-Ukrajna Kommunista Pártjának Központi Bizottsága elrendelte, hogy Kárpátontúli Ukrajna női küldöttjeinek regionális gyűlést kell tartani, annak érdekében, hogy fokozzák a női munkavállalást, a termelőmunkában való részvételüket, és hogy ösztönözzék a nők politikai tevékenységének erősödését. Ezután Kárpátontúli Ukrajna Kommunista Pártja Központi Bizottságának titkársága 1945. október 13–14. között kétnapos regionális gyűlést hívott össze Ungvárra, ahol 250 nő vett részt.²⁹⁷ A regionális küldöttek közgyűlésén készült feljegyzések tartalmazzák, hogy a kerületi központban tartott találkozón a kommunista nők közül a nők delegáltjainak felét faluból választották ki, minden faluból egyet. A választás, amennyiben lehetséges, tanárookra, vállalkozókra, a Vörös Hadsereg önkénteseire és családtagjaikra, vagy a hadseregből leszerelt nőkre kellett essen.²⁹⁸ A nők első területi gyűlésén az UK(b)P TB nőbizottságának osztályvezetője, Borkanyuk Szeréna²⁹⁹ egyaránt köszöntötte a „Hucul népi

²⁹⁵ Mondok Margit visszaemlékezése. Közli: ZELEI M.: A kettézárt falu i. m. 52–53.

²⁹⁶ OROSZ J.: A szovjet munkásnő i. m. 112.

²⁹⁷ OROSZ J.: A falusi parasztság i. m. 108.

²⁹⁸ ТАМІЛІА В.: Три сходники самоствердження i. m. 493.

²⁹⁹ Borkanyuk Szeréna (1914–1971), Olexa Borkanyuk (1901–1942) özvegye, együtt tevékenykedtek a csehszlovák kommunista mozgalomban. A férje által szerkesztett Kárpátska Pravda újságnál dolgozott. 1939-ben mindketten a Szovjetunióba emigráltak. Moszkvában a Komintern cseh, majd magyar szekciójában és a Golosz Zakarpattya (Kárpátontúl Hangja) rádióadónál tevékenykedett. 1944 őszén K. Gottwald, a CSKP főtitkára a felszabadított Kárpátaljára küldte, ahol bekapcsolódott az I. Turjanica vezette „újraegyesítési” kampányba. Tagja

köntösbe öltözött asszonyt, a városi gyármunkásnőt, hivatalnoknőt, parasztasszonyt. A delegátusok közül magyar nyelven felszólaló nő a gazdasági és nemzetiségi problémákról beszélt.”³⁰⁰

A női tanácsok városi és falusi szinten is működtek. Eszenyben, Alsó-Kerepecen, Nagylucskán, Beregen, Szerednyén és több más településen a női delegátusok aktívan részt vettek a kolhozok, kolhozkezdemenyező csoportok és földművelési egyesületek megszervezésében.³⁰¹ Majd fokozatosan alakítottak tanácsokat minden létrejött kolhozban, gyárban és üzemben egyaránt, hogy ezáltal könnyedén el tudják érni és le tudják fedni a helyi nőközösséget. A női tanácsokat formálisan a nyílt szavazással megválasztott elnöknő vezette, munkáját helyettes és titkár segítette, ezen kívül a tanácsokban több szakosodott bizottság vagy alosztály működött, melyeknek szintén külön kinevezett vezetője volt.³⁰² A bátyúi női tanács elnöke a községi óvoda vezetője volt. Helyettesévé a kolhoz ismert kukoricatermelő csoportvezetőnőjét, titkárává pedig egy tanítónőt választottak. A tanácsban más és más volt az egészségügyi, illetve a szövetkezeti bizottság vezetője.³⁰³ A korszakban a kommunista pártvezetés mindent a kezében tartott és felügyelt, így még a női tanácsok is a helyi pártszervezetek irányításával működtek. A pártszervezet kötelessége volt segítséget nyújtani a tanácsok munkaterveinek összeállításában, melyeket a pártgyűléseken hagytak jóvá. Havonta egyszer közgyűlést kellett tartaniuk, ahol részt vettek a párttagok, akik észrevételeket, pótlásokat, módosításokat javasolhattak.³⁰⁴ Nem volt kirívó eset, ha a pártelnök, a pártszervezet titkára megrovásban részesült, amiért a női tanácsok munkáját nem segítette. Ez a sajtó hasábjain is megjelent: „Alsóremetén a falusi szovjet nemcsak, hogy nem segíti a női tanácsot munkájában, hanem hátráltatja [...] Ebben az évben a női tanács mindössze egy gyűlést tartott, akkor is a körzeti pártbizottság kiküldöttje kezdeményezésére. A női aktíva semmiféle politikai nevelésben nem részesül, az állami kampányok lebonyolításába nem vonják be őket. Az elsőfokú pártszervezet még egyszer sem hallgatta meg a női tanács elnökének beszámolóját a végzett munkáról és nem igyekezett azt a helyes irányba terelni. Amint látjuk, Alsóremetén a női tanács teljesen magára van hagyva.”³⁰⁵ Sok helyen azonban ezzel egyidejűleg még meg sem alakultak a női tanácsok vagy a pártszervezeti irányítás hiánya miatt fel is bomlottak, mint például a nagyszőlősi női tanács. 1946-tól, ha nem is

lett a Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának, majd a KUKP KB káderosztályának titkára. 1949-ben eltávolítják a vezetésből, és a Munkácsi Ruhagyár káderese lett. Közli: VIDA István – ZSELICKY Béla: Az 1945. június 29-ei szovjet–csehszlovák szerződés Kárpátaljáról. Külügyi Szemle. 3, (2004) 1–2. szám. 259.

³⁰⁰ Uzshorodon megtartották a nők első területi gyűlését. Munkás Újság, 1945. október 21. Közli: M. TAKÁCS L.: Aprópénz a történelem színpadán i. m. 55–56.

³⁰¹ Elvtársnők, több aktivitást! KISZO, 1947. október 31. 30. évf., 219. szám.

³⁰² OROSZ J.: A női tanácsok szerepe i. m. 535.

³⁰³ Több szervezettséget a női tanácsok munkájába. Vörös Zászló, 1950. október 12. 6. évf., 82. szám

³⁰⁴ OROSZ J.: A női tanácsok szerepe i. m. 535.

³⁰⁵ Női tanács irányítás nélkül. Vörös Zászló, 1948. július 25. 4. évf., 61. szám.

tömegesen, de folyamatosan alakultak a női tanácsok Kárpátalján. 1947. június 21-én már 47 tanács működött csak a beregszászi járásban, ebből 10 Beregszász városában. A Beregszászi körzet UK(b)P bizottságának nőszervezési ügyosztályát vezető nőnek feladata volt látogatni és támogatni a női tanácsokat, ellátni őket mintatervekkel, körzeti közgyűléseket rendezni, megszervezni a munkát azokban a községekben és üzemekben, ahol még nem működtek női tanácsok.³⁰⁶ 1946 áprilisában összesen már 180 nőtanács (3425 taggal) működött a régióban, 1949 nyarán pedig számuk elérte a 630-at (15 281 taggal), ebből 513 (10 987 taggal) vidéken jött létre.³⁰⁷

A női tanács által megoldandó kérdéseket a nőküldöttség munkaterve tartalmazta, mely szerint a következő pártpropagandát szolgáló feladatok is rájuk hárultak:

- Nőtálálkozók szervezése a kerületi központokban.
- A nők feladatainak ismertetése a Szovjetunióban, s azon belül Kárpátontúli Ukrajnában.
- Női küldöttválasztások megszervezése, küldöttjegyek kiosztása.
- Az anyáknak nyújtott segítségről szóló szovjet törvények ismertetése
- Kárpátontúli Ukrajna felszabadításának első évfordulójára, Kárpátontúli Ukrajna Népbizottságainak Kongresszusának első évfordulójára való felkészülés. A nők bevonása az ünneplésbe azáltal, hogy előkészítik és megszervezik a vezető nők felszólalásait, beszédeit az ünnep napján tartott gyűléseken. A beszédek szövegeit szigorúan felül kellett vizsgálni.³⁰⁸

A női tanácsok arra biztatták a nőket, hogy vegyenek részt minden politikai kampányban, nyilvános eseményen. Kiválasztott női aktivisták legjobbjai oktatták a többieket ennek a politikai eszmének a szellemében.³⁰⁹ A választások előkészítésénél és annak lebonyolításában is nagy szerepük volt. Ismertették a nőkkel az SZSZKSZ és Ukrán SZSZKSZ Alkotmányát, valamint a választási szabályzatot, tájékoztatást adtak a szovjet kormányzás vívmányairól, a párt politikájáról. Összeállították és felülvizsgálták a névjegyzékeket, részt vettek a választási körzetek és agítpontok kijelölésében, olvasótermeket, klubokat rendeztek be.³¹⁰

A női tanács földkérdésekkel foglalkozó csoportjának feladatai között szerepelt a földművelésügyi egyesülettel együtt az aratás idejére fuvart szervezni az igásjósággal nem rendelkező gazdaságok megsegítésére, szocialista versenyt szervezni a munkásnők között,

³⁰⁶ OROSZ J.: A női tanácsok szerepe i. m. 536.

³⁰⁷ ВАСИЛЬ М.: Радянізація i. m. 347–348.

³⁰⁸ ТАМІЛА В.: Три сходники самоствердження i. m. 490–491.

³⁰⁹ ОЛАШИН А. В.: Історія Закарпаття. Карпатська вежа, Мукачево, 2009. 227.

³¹⁰ Elvtársnők, több aktivitást! KISZO, 1947. október 31. 30. évf., 219. szám.

eljárni a kulákok leleplezésében.³¹¹ A muzsalyi női tanács elnöke a nőtanács megszervezéséről a Vörös Zászlóban megjelent beszámolójában a következőképpen számol be erről: „Bevontuk a nőket a társadalmi élet úgyszólván valamennyi ágába. Nincs egy kampány, mely nélkülünk folya le, melyből mi ne vennénk ki részünket. A falusi tanácsban, klubban, mindenütt találkozunk fiatal, aktív nőkkel. A legszebb feladatok közé tartozik a mezőgazdaság kollektivizálása. A női tanács itt is példát mutatott. Beszélgetett a nőkkel, megmagyarázta nekik, hogy a kolhoz a nő részére is felszabadulást, új, jó módú életet jelent. Ennek meg is volt az eredménye. Ma már a muzsalyi Komszomol kolhozba 60 nő iratkozott be. Az első között természetesen a női tanács tagjai voltak”.³¹² A női tanácsok kezdeményezésére 75 kollektív gazdálkodás jött létre.³¹³

4.3. “A nő nagy erő a kolhozban”

Az 1940-es évek végén Kárpátalja-szerte falugyűléseken hirdették ki, hogy mindenkinek be kell lépni a kolhozokba, majd hetente tartottak összejöveteleket a falusi klubokban. Ezeket az alkalmakat kezdetben igen kevesen látogatták, idővel azonban két-háromszáz embert is sikerült összerelni.³¹⁴ Ezen túl a női tanács tagjai, a komszomolisták és agitátorok is széleskörű felvilágosító munkát végeztek a földművesek körében, ahol a kollektív gazdálkodás egyéni gazdálkodással szembeni fölényeit propagálták. Több baloldali érzelmű személyt és gazdálkodót küldtek tanulmányútra Ukrajna belsejébe, hogy személyes tapasztalatok révén ismerkedjenek meg a kolhozosítás folyamatával és hazatérve számoljanak be a kollektív gazdálkodás előnyeiről.³¹⁵ 1946 elején Kijevben egy mintagazdasági gyűlést tartottak, ahová Kárpátalja is küldött delegáltakat. Minden járásból három küldött vett részt. A beregszászi járás egyik női küldötte megfigyeléseit a párt elvárása szerint közölte: „Amerre a szem ellát, mindenütt egybeolvadó, egybeszántott földek, a múlt átka: a picike kis szalagföldek eltűntek. Ezeken a sima, ápolt földeken virágzik a kolhoz és él boldogan, meglegedetten a hűséges kolhoz munkás.”³¹⁶ 1946-ban két szovjet típusú mezőgazdasági szövetkezet alakult Kárpátalján, az eszenyi Hruscsov nevét viselő kolhoz és az oroszvégi Dimitrov kolhoz. A következő években lassan, de biztosan egyre nőtt a kolhozok száma. 1947-ben 10, 1948-ban 28, 1949 végére 532, 1951-re pedig 557 közös gazdaság jött létre.

³¹¹ Növeljük a női delegátusok gyűléseinek szerepét. KISZO, 1947. július 30. 30. évf., 152. szám.

³¹² A nő a szocialista falu aktív építője. Vörös Zászló, 1948. szeptember 12. 4. évf., 75. szám.

³¹³ ВАСИЛЬ М.: Радянізація і. м. 419.

³¹⁴ OFICINSZKIJ, R.: Kollektivizálás i. m. 278.

³¹⁵ DUPKA Gy.: A szovjet hatóság megtorló tevékenysége i. m. 79.

³¹⁶ Lavocsnétól Kievig. Egy mezőgazdasági delegált érdekes megfigyelése. Vörös Zászló, 1946. február 17. Közli M. TAKÁCS L.: Aprópénz a történelem színpadán i. m. 296–97.

Egyes településeken több kis kolhoz is működött.³¹⁷ A lenini agrárpolitikát követve, a kolhozok és szovhozok létesítésével az egyéni gazdaságról fokozatosan áttértek a kollektív földművelésre, a föld közös (társas), artelszerű megmunkálására. A kolhoz eredendően egy gyűjtőfogalom, hiszen a Szovjetunióban a kollektív gazdaságoknak több típusa volt ismert (például kommuna, ahol a tagok személyes birtokukban semmit sem tarthattak), melyből az artel forma vált a legelfogadottabbá és a legelterjedtebbé, a későbbiekben pedig ennek a megnevezésére használták egyszerűen a kolhoz szót. Sztálin szerint a kolhozmozgalom egyedüli helyes formája az artel, mely „sikeresen idomítja hozzá a személyes, mindennapi érdekeket a társadalmi érdekekhez, s ezzel megkönnyíti a tegnap még egyénileg gazdálkodó parasztoknak a kollektivizmus szellemében való nevelését.”³¹⁸ Minden mezőgazdasági artel a rohammunkás-kolhozisták második össz-szövetségi kongresszusán elfogadott alapszabályminta szerint jött létre, melyet még 1935. február 17-én az SZSZKSZ Népbiztosainak Tanácsa és a SZK(b)P Központi Bizottsága hagyott jóvá. Az alapszabályzatban lefektették a tagsággal kapcsolatos elvárásokat, mely többek között arról szólt, hogy az artel tagjai kötelezik magukat, hogy megerősítik artelüket, becsületesen fognak dolgozni, felosztják a kolhozmunkából származó jövedelmet, megvédik a közösségi tulajdont, megóvják a kolhoz-vagyont. Az artelbe a tagokat a kolhoz-gyűlésen vették fel, a vezetőség jóváhagyását követően.³¹⁹ Ezt megelőzően egy kérelmet vagy nyilatkozatot kellett leadni, melyben az adott egyén kérte felvételét az artelbe, esetenként ígéretet tett, hogy betartja az alapszabályzatot, közölte családi állapotát, leltárszerűen felsorolta, mi mindent adott be a közösbe. Az artelbe felvételt nyerhetett egyaránt minden 16. életévét betöltött férfi és nő. Példaként egy női kérelem szövege a kolhozba való felvételt illetően: „Kérem a tisztelt vezetőséget, hogy engem és családomat szíveskedjék felvenni a Cservonyij Major nevű mezőgazdasági artel tagjai közé. Kötelezem magam, hogy az artel alapszabályzatának rendelkezése szerint minden élő és holt leltárt beszolgáltatók és én magam, valamint családom mindenben követni fogjuk a törvényes rendelkezéseket.”³²⁰ (5. sz. melléklet) A badalói Bulganyin kolhoz vezetőségéhez 1948. december 12-én 49 női kérelem érkezett, többek között olyan nőktől, akik özvegyen nevelték gyermekeiket, sem gazdasági felszereléssel, sem földterülettel nem rendelkeztek.³²¹ A somi nők körében is ez volt az általánosan tapasztalható, a „tehetősebbek” egy-egy szekeret, ekét, boronát, ökröt tudtak a kolhoz rendelkezésére

³¹⁷ DUPKA Gy.: A szovjet hatóság megtorló tevékenysége i. m. 79–80.

³¹⁸ OROSZ J.: A falusi parasztság i. m. 98.

³¹⁹ KTÁL, R-992. Fond, 1. opisz, 1. ügyirat

³²⁰ KTÁL, R-1773. Fond, 1. opisz, 1. ügyirat

³²¹ KTÁL, R-968. Fond, 1. opisz, 1. ügyirat

bocsájtani,³²² de nem volt ez másképp a régió többi községében sem. A belépők kötelesek voltak udvaronként 20–40 rubel összegű belépési díjat fizetni gazdasági erejükhöz mérten, mely az artel osztatlan fondjába került.³²³

Az „erőszakos” kollektivizálás első évében a beregszászi és nagyszőlősi járásokban megalakult kolhozokban a nemek szerinti megosztottságot figyelembe véve, egy-két településtől eltekintve jóval magasabb arányban jelentkeztek és nyertek felvételt a nők. (1. táblázat) Az 1949. január 1-i állapot szerint Bátyúban, Kaszonyban és Tekeházán közel dupla annyi nőt tartottak számon a mezőgazdasági artelben, mint férfit.

1. táblázat

A beregszászi és nagyszőlősi járásokban 1948-ban alakult kolhozok taglétszáma nemek szerinti megoszlás alapján.

Település	16–60 év közötti férfi tagok száma	16–55 év közötti női tagok száma	Összlétszám
Bátyú ³²⁴	243	483	726
Beregszász ³²⁵	80	77	157
Bótrágy ³²⁶	265	324	589
Harangláb ³²⁷	154	191	345
Kaszony ³²⁸	380	535	915
Som ³²⁹	48	45	93
Zápszony ³³⁰	279	274	553
Mátyfalva ³³¹	66	79	145
Tekeháza ³³²	132	226	358

Az artel ügyeit a kolhoztagok közgyűlése – amely a legfelsőbb igazgatási szerv volt –, a közgyűlések közötti időszakban pedig a közgyűlés által megválasztott vezetőség intézte. A

³²² KTÁL, R-968. Fond, 1. opisz, 2. ügyirat

³²³ KTÁL, R-992. Fond, 1. opisz, 1. ügyirat

³²⁴ KTÁL, R-1971. Fond, 1. opisz, 3. ügyirat

³²⁵ KTÁL, R-1735. Fond, 1. opisz, 3. ügyirat

³²⁶ KTÁL, R-979. Fond, 2. opisz, 25. ügyirat

³²⁷ KTÁL, R-967. Fond, 1. opisz, 5. ügyirat

³²⁸ KTÁL, R-1909. Fond, 1. opisz, 10. ügyirat

³²⁹ KTÁL, R-969. Fond, 1. opisz, 11. ügyirat

³³⁰ KTÁL, R-1773. Fond, 1. opisz, 2. ügyirat

³³¹ KTÁL, R-1084. Fond, 1. opisz, 3. ügyirat

³³² KTÁL, R-1053. Fond, 1. opisz, 9. ügyirat

közügyűlés feladata volt megválasztani az artel elnökét, vezetőségét és ellenőrző bizottságát, amelyet a kerületi végrehajtó bizottság erősített meg. Az artel ügyeinek intézésére, kétéves időtartamra az artel nagyságától függően 5–9 főből álló vezetőséget választott. A vezetőség tagjai közül kerültek ki az elnökhelyettesek. Az artel tagjaiból a vezetőség termelési brigádokat alakított, a munkát pedig a tagok között a brigádvezetők osztották szét. A brigádvezetők alá tartoztak a csoportvezetők, akik kint dolgoztak a mezőn a kolhoztagokkal, ők a brigádvezetőknek voltak kötelesek beszámolni, a brigádvezetők pedig a vezetőségnek tartoztak elszámolással.³³³

Ukrajna belső területeiről kezdettől fogva számos agrárszakembert irányítottak Kárpátaljára, akik mezőgazdasági tanfolyamokat szerveztek. Munkácson mezőgazdasági technikum, a beregszászi járási Bene községben kertészeti-szőlészeti iskola, a nagyszőlősi járási Újlakon gépkezelői és állatfelcseri iskola nyílt.³³⁴ Beregszászban mezőgazdasági és állatgondozói ismeretek elsajátítására képezték a fiatal nőket. A tanfolyamok alig pár hetesek voltak, három hétnél tovább nem tartottak. A tanfolyamok elvégzése után „diplomát” kaptak a résztvevők.³³⁵ A kolhoz-gyűlésen választották ki azokat a lányokat, akiket brigád- és csoportvezetői tanfolyamok elvégzésére küldtek.³³⁶ Nem volt ritka, hogy már az első kolhozok csoportvezetői közé is választottak be nőket. Az ungvári járási Hruscsov kolhozban 1947-ben 29 lánkovit (csoportvezetőnőt) tartottak számon. Az elkövetkezendő években egyre több női csoportvezetőt alkalmaztak.³³⁷ Dédában az 1949. február 15-i kolhoz-gyűlésen öt mezei és egy szőlőkerti brigád élére választottak csoportvezetőket. Az I. brigádban 10 tagból öt, a II. brigádban 10-ből hat, a III. brigádban 11-ből három, a IV. brigádban 10-ből három, az V-ben kilencből kettő, a VI-ban pedig 10-ből három volt nő. A csoportvezetők feladata volt többek között, hogy kabónával (háromszögletű, kétméteres mérőszalag – B. B.) kimérjék a megművelendő földterületeket. Meg volt határozva, hogy egy hektár föld megművelése után mennyi fizetés jár. Minden csoportvezetőnek esténként vagy vasárnap reggel le kellett adnia a jelentést a kolhoz-irodán.³³⁸ A csoportvezetők ugyanúgy végezték a munkát, mint a felügyeletük alatt dolgozó nők. Arattak, kapáltak, hányták a szalmát, kévét kötöttek. A csoportok létszáma 10–15 fő között mozgott, de volt, hogy meghaladta azt. A kimért földrészelet egy nap alatt kellett megkapálni. Az elvégzett munkáért járó fizetés csak év végén került elszámolásra, amikor alig néhány rubel és egy kis termés ültette a kolhoztagok

³³³ KTÁL, R-992. Fond, 1. opisz, 1. ügyirat.

³³⁴ OFICINSZKI, R.: Kárpátontúli Ukrajna i. m. 276.

³³⁵ HAJDU Edit: Kolhozosítás Haranglábban a szovjet rendszer kiépítésének idején (1948–1953). In: Ingenia Hungarica V. Tanulmányok a V. Kárpát-medencei Szakkollégiumi Konferencia előadásaiból. Szerk. BODA Attila. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2019. 94–95.

³³⁶ KTÁL, R-973. Fond, 1. opisz, 4. ügyirat

³³⁷ ТАМІЛІА В.: Три сходники самоствердження i. m. 284.

³³⁸ Kovács Mária (szül. 1933, Tiszaásvány) visszaemlékezése. Az interjút készítette és közli Bimba Brigitta

markát, annyi, hogy a beregszászi járás egyik községében az a mondás járta, hogy „egy zsákot és nyolc madzagot” vigyenek elszámoláskor, ugyanis olyan kevés terményt adtak, hogy nem volt mit a zsákba szedni.³³⁹ Az alacsony bérezés mellett a nők munkakedvét rontotta, hogy azt sem tudták miért dolgoznak.³⁴⁰ A női tanács tagjaira ezért fokozottan sok feladat hárult. Rendszeresen kellett újságfelolvasásokat tartaniuk az ebédszünet ideje alatt, valamint aktívan részt vettek azok szerkesztésében is,³⁴¹ ami a párt szerint előre vitte a női munka produktivitását.

A brigád- és csoportvezetői feladatokon kívül különböző bizottságokban is szerepet jutott a nőknek. A leltározó bizottságban jegyzőkönyvek ellenében kellett átvenniük a kolhoztagok élő és holt ingóságait, értékelni a kolhoz-vagyont. A vetőmag-biztosítási bizottságban azt a megbízást kapták, hogy biztosítsák a vetőmag beszolgáltatását, valamint készítsenek kimutatást a kolhoztagok őszi vetéséről. A vetőmag tisztítási bizottságban a vetőmagok kitisztításának időbeni befejezéséért feleltek. A községi gazdasági tanács (egyesület) vagyonának átvételére alakult bizottságban is helyet kaptak. Jegyzőkönyvek ellenében kellett átvenniük a községi gazdasági tanács összes vagyonát, s azt átadni a kolhoznak. Ezen felül a kolhoz elnökségi, vezetőségi tagjai közé is kerültek nők.³⁴² Előfordult, hogy egy-egy női brigádvezető alatt 100 nő is dolgozott. A brigádvezetőség után a ranglétra következő fokának elérését a falusi szovjet (tanács) képviseleti testületébe való bejutás, a csúcsot pedig a párttagságra jelölés jelentette.³⁴³ A beregszászi körzet falvaiban is volt néhány nő, aki vezető állásba került, Bátyúban, Kaszonyban és Rafajnán is a falusi szovjet (tanács) elnöki teendőit nők látták el.³⁴⁴ A vezetői tisztségek betöltése mellett a legtöbb nőnek kemény kétkezi, földművelési munkát kellett végeznie. A nők által végzett vetési és aratási munkafolyamatokról átfogó képet kaphatunk az egyik kolhoztag nő visszaemlékezéséből: *„Kézzel arattunk még és egy kasza után voltunk két lány, szedtük a markot, meg volt utánunk kötöző, aki a kévét kötözte össze. A kötöző fiú volt. Utána keresztbe raktuk és haladtunk tovább [...] ez ment két hétig. Na aztán megkezdődött a cséplés [...] a kévét dobálták fel nekünk a kazalról a gépre az meg rendezte bele a dobba. Fialatok voltunk, mindig ki voltunk írva a dobra, az asszonyok is jöttek aztán velünk, aki erősebb volt*

³³⁹ Izsák Gizella (szül. 1932, Bótrágy) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.10.16.) és közli Bimba Brigitta

³⁴⁰ A női tanács tagjai az aratásnál. Vörös Zászló, 1949. július 10. 5. évf., 55. szám

³⁴¹ A sztálinizmus propagandagépezete egyik legfontosabb feladatának tartotta a kolhozsajtó kiépítését, amelynek elsősorban a kollektivizálás eszméjét kellett hirdetni és terjeszteni. Ezek valamennyi kolhoz, gép- és traktorállomás (GTA) kiadásában megjelenő – 1950–53, illetve 1957–1961 közötti években – irányelveket tartalmazó, kis terjedelmű lapok. Közli: BOTLIK József – DUPKA György: Ez hát a hon...Tények, adatok a kárpátaljai magyarság életéből. 1918–1991. Mandátum–Universum, Ungvár, 1991. 88.

³⁴² KTÁL, R-1156. Fond, 3. opisz, 1. ügyirat

³⁴³ OROSZ J.: A szovjet munkásnő i. m. 115.

³⁴⁴ OROSZ J.: A falusi parasztság i. m. 109.

az a zsákhöz került. Négy zsák fért a gép alá. És jött az autó, vitték, de nem a kolhozmagtárba, előbb az államnak szállították be, mert az volt az első, annak beadni. Nekünk, ha jutott, jutott. Azért kaptunk egy-két mázsa búzát mindig. Learattunk, jött ősszel a krumplivajás, nem géppel [...] kézzel, kapával vájtuk a krumplit, meg szedtük fel, sokszor még november elején is, ha rossz volt az idő. Százalék járt érte, de pénz bizony nem sok. Húsz kopekot kerestünk egy nap, ha reggeltől estig szedtük a krumplit [...] Na és akkor rájött a kolhozra, hogy munkanapot számolnak fel az embereknek.”³⁴⁵ A visszaemlékező szerint egy nőnek 280 munkanapot kellett ledolgoznia, egy férfinak pedig 330-at.³⁴⁶ Mindenkinél egy megadott munkanap elérésére kellett törekedni. Minden egyes munkafolyamatnál (boronálás, aratás, vetés, ültetés, kapálás, metszés stb.) külön-külön megszabták, hogy az mennyi munkaegységet ér, amit munkanapra számoltak át. Az állattenyésztésnél és egyéb munkaköröknél hasonló volt az eljárás. A kolhoztagokkal az év végén számoltak el, a teljesített norma és munkanap alapján megállapították, hogy ki mennyi terményben részesülhet.³⁴⁷ Egy másik visszaemlékező szerint 120 munkanapot kellett ledolgozni egy évben a kolhozban, amennyiben valaki nem ment ki a munkába, attól levonták a normát.³⁴⁸ Ezt támasztja alá a Peremoha kolhoz 1951. szeptember 30-án tartott kolhozgyűlésének jegyzőkönyve is, mely szerint 20 nőt három munkanapra büntettek, mert nem mentek ki dolgozni.³⁴⁹ Az 1950. március 8-án megtartott dédai kolhoz-gyűlés jegyzőkönyvéből pedig az derül ki, hogy a kolhoztagok közel fele nem dolgozta le a kötelező normát: 688 kolhoztagból 288 nem dolgozta le a kötelező normát, 54 kolhoztagnak pedig egyetlen munkanapja sem volt. A közgyűlésen jelenlévő nők a következőkkel indokolták a munkanapok hiányát: olyan nők nevei is felolvasásra kerültek a kolhozgyűlésen, akik nem tartoznak a munkakötelesek sorába, a vezetőség különböző gyümölcsök és zöldségek elszámolását kihagyta az éves számadásból, ugyanis azokat saját részre, a kolhozgyűlés jóváhagyása nélkül árusította, ami által az adott kultúrákban dolgozó nők részére sem történt meg a munkanapok elszámolása. Azok a munkanapok sem kerültek beírásra, melyet a munkaszüneti napokon dolgoztak le a nők, amiért mellel magasabb bérezéssel is kellett volna jutalmazni őket. A munkásnők nem tudták számontartani a munkanapjaik számát sem, ugyanis a könyvelőségen nem engedélyezték megnézni azt. A vezetőség az ügyet úgy simította el, hogy a brigádérosokra hárította a felelősséget, akik nem adták le pontosan és időben a munkanap elszámolásokat, ezért késett a könyvelőség. A brigádérosokat munkanaplevonással büntették, a könyvelőséget pedig kötelezték, hogy

³⁴⁵ Mondok Margit visszaemlékezése. Közli: ZELEI M.: A kettézárt falu i. m. 52–53.

³⁴⁶ Uo. 53.

³⁴⁷ OROSZ J.: A falusi parasztság i. m. 103.

³⁴⁸ Kovács Elza (szül. 1931, Tiszaásvány) visszaemlékezése. Az interjút készítette és közli Bimba Brigitta

³⁴⁹ KTÁL, R-979. Fond, 2. opisz, 55. ügyirat

havonta tüntesse fel a falitáblákon a munkanapokat, hogy a kolhoztagok azt bármikor megnézhessék, de ezeknek a betartását továbbra sem ellenőrizték kellőképp. A további szabálytalanságok sorolására – a dohányban dolgozók számára nem osztották ki a cukrot, a tengeriben dolgozó nőknek a legrosszabb minőségű, rothadt tengeriszárt adták ki – reflektálva a kiküldött pártvezető sem tett mást, mint a helyi vezetőknek, és az ellenőrző bizottságnak rótt fel a hibákat, valamint a gazdasági épületek és szakemberek hiányát is felhozta okként, ami a minőségtelen munkavégzéshez vezetett, sőt kiemelte, hogy ez mind a kulákgagitáció eredménye, mely elsősorban az asszonyoknál érvényesül és ezen keresztül a férfiakra is hat – ennek tulajdonította, hogy nem dolgozzák le a normát, melyet Turjanica a GTA politikai osztályának vezetője 120 munkanapban nyomatékosított és felhívta rá a figyelmet, hogy, aki alul teljesít, bírósági eljárást indítanak ellene.³⁵⁰ A kolhozban az 1951. év elejére sem változtak meg pozitív irányban a munkanapok normái, 60 kolhoztagnak egyetlen munkanapja sem volt, 502 kolhoztag, tehát az 50%-a nem dolgozta le a munkaminimumot.³⁵¹ A kaszonyi artelben sem voltak jobbak a mutatók. (2. táblázat) Az 1950-es évben 790 női dolgozó közül 194-en voltak, akik 50 munkanapnál többet nem értek el. 270 nő 50–100 munkanap között teljesített, tehát 467 női tag még a minimálisan előírt 120 munkanapot semteljesítette.³⁵² A fent nevezett kolhozban felsorolt hibák – kaotikus állapotok, a munkafegyelem és munkafolyamatok irányításának a hiánya, a pártpolitika, a megfelelő technikai felszerelések, gazdasági épületek hiánya – egyaránt megtalálhatóak voltak és előfordultak a régió más kolhozaiban is, ami a munka produktivitását és az életkörülmények javulásának a hiányát eredményezték.

³⁵⁰ KTÁL, R-1156. Fond, 3. opisz, 3. ügyirat

³⁵¹ KTÁL, R-1156. Fond, 3. opisz, 4. ügyirat

³⁵² KTÁL, R 1909. Fond, 1. opisz, 27. ügyirat

2. táblázat

Ledolgozott munkanapok megoszlása a kaszonyi Engelsz kolhozban az 1950-es években.

Tagok	50 munkanap	50–100 munkanap	101–200 munkanap	201–300 munkanap	301–400 munkanap	400 munkanap felett	Összesen
16–60 év közötti férfiak	93	90	273	252	85	48	841
16–55 év közötti nők	194	270	142	29	-	-	635
Együtt	287	360	415	281	85	48	1476

Forrás: KTÁL, R-1909. Fond, 1. opisz, 27. ügyirat

Visszaemlékezések szerint jó kereseti lehetőség a dohányban mutatkozott, mivel annak nagyobb volt az értéke, mint a krumplinak vagy a tengerinek. Autószámba hordták leadni a váltóba, miután az asszonyok bebálázták. A bálázást hosszas munkafolyamat előzte meg, az asszonyok ültették, kapálták, törték le, majd szekérre rakva vitték a csűrbe, ahol felfűzték spárgára, szárították, simították, végül bálázták.³⁵³ A munkafolyamatokat főként nők végezték. Hozzávetőlegesen 25 nő tartozott egy csoportba, akik januárban és februárban megrakták a melegágyat, majd háromszori gyomlálás és kapálás után eltávolították a virágokat, hogy a levél vastagodjon, ezáltal jobb legyen a termés hozam.³⁵⁴

A földművelés mögött az állattenyésztés jóval elmaradottabb volt. A kolhoz alakulásának idején még a gazdáknál helyezték el az összeszedett jószágokat, majd miután lefoglalták a falvakban az üresen maradt zsidó házakat, kultúrházat, parókiát vagy a nagygazdák épületeit, azokat istállónak, raktárnak, tejcsarnoknak használták, majd erőszakkal elvették véglegesen a gazdáktól a jószágot. Aki nem adta be a kolhozba az utolsó hasas (vemhes) kocáját is, annak inkább az udvarán lőtték agyon az állatot, minthogy meghagyják a

³⁵³ Lázár Erzsébet (szül. 1935, Barkasó) visszaemlékezése. Az interjút készítette és közli Bimba Brigitta

³⁵⁴ Tóth Olga (szül. 1929, Szernye) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.10.13.) és közli Bimba Brigitta

gazdának.³⁵⁵ A legtöbb visszaemlékező szerint a helyi besúgók segítették a párt funkcionáriusait. A Szovjetunió Minisztertanácsa és a Szovjetunió Kommunista Pártjának Központi Bizottsága 1949. április 18-án elfogadta az 1511. számú rendeletét, „a hároméves tervet a közösségi kolhoz és farm állattartásának fejlesztéséről”. Ennek értelmében meghatározták azt a minimumot, amivel a kolhozoknak rendelkezniük kellett: 340 szarvasmarha, 119 tehén, 245 sertés, 150 ló és 3520 baromfi.³⁵⁶ Előírták, hogy egy fejőnőnek hány liter tejet kell fejnie, egy állatgondozónak milyen szaporulatot kell elérnie, egy mezőgazdasági munkásnak pedig hány mázsa terményt kell ennek érdekében betakarítania, hogy ezáltal hozzájáruljon a hatalmas Szovjetunió erősítéséhez.³⁵⁷ Átlagosan 2000 liter tejet tudtak lefejni évenként egy tehéntől.³⁵⁸ A fejőnő feladata volt a jóságok etetése, a tej szeparálása, a tehenek tisztán tartása. A munkaidő hajnalban kezdődött: fél háromkor keltek, szekérrel mentek a legelőre, megfejtek 20–25 tehenet, kinek mennyi jutott, reggel hétre hazaértek, dolgoztak, 11-re már megint ki kellett menniük, kettőre hazajöttek, este 17.30–18.30 között megint indultak kifelé.”³⁵⁹ A megfelelő munkakörülmények és ellenőrzés hiányában gyakoriak voltak a munkahelyi balesetek és szabálysértések. A nem megfelelő karámban tartott bikák megsebesítették a nőket, a fellépő munkaerőhiány következtében pedig kiskorú, 16. életévét be nem töltött gyermeklányokat állítottak munkába.³⁶⁰ A kolhoz telepvezető pozíciójába az évek során több nő is megfordult, általában más-más felügyelte a sertés-, szarvasmarha- és baromfigazdaságokat. A kolhoz-gyűléseken többször szóba került a munkafegyelem hiánya. Gyakran érkezett panasz egy-egy farmvezető nőre, mivel az későn járt ki munkára, így a dolgozók munkafegyelmét sem tartotta fenn, vagy amiatt, mert a szárnyasok takarmányozását rábízta 12–13 éves gyerekekre, esetenként kevesebb tojást adott le a raktárba, ami az előírt tojáshozam mennyisége volt.³⁶¹ Az 1948. április 19-én kelt minisztertanácsi rendelet értelmében azoknál a csoportoknál, melyek a nekik beosztott kultúrákból, saját hibájukból a tervben előírt termést nem érték el munkanap levonását kellett alkalmazni, annyi százalék erejéig, amennyivel az előírt terven alul termeltek, de nem többet, mint az adott kultúrában szerzett munkanapjainak a 25%-a.³⁶² A munkanap-levonások és az éves elszámolás miatt sokan rákényszerültek arra, hogy a „kolhozvagyonból” lopjanak. A Bolsevik kolhoz egyik fejőnőjének a visszaemlékezéséből kiderül, hogy naponta 22 tehéntől

³⁵⁵ Dóka Irma (szül. 1942, Bótrágy) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.10.16.) és közli Bimba Brigitta

³⁵⁶ OROSZ J.: A falusi parasztság i. m. 103.

³⁵⁷ OROSZ J.: Élmunkásnők i. m. 137.

³⁵⁸ ТАМІЛІА В.: Три сходники самоствердження i. m. 291.

³⁵⁹ Zsanda Anna visszaemlékezése. Közli: ZELEI M.: A kettézárt falu i. m. 175.

³⁶⁰ GREGOSITS I. – TÓTH I. Á.: Legyen úgy i. m. 49–50.

³⁶¹ KTÁL, R-1156. Fond, 3. opisz, 8. ügyirat

³⁶² KTÁL, R-1909. Fond, 1. opisz, 23. ügyirat

300 liter tejet sikerült lefejnie, amiből két litert mindig hazavitt a gyerekeinek, de nem szóltak neki érte, mert volt, aki többet lopott.³⁶³ Akit lopáson értek, azt néhány munkanap levonásával büntették vagy súlyosabb esetben bíróság elé állították és el is ítélték.

4.4. „Traktorra, lányok, asszonyok!”

A kolhozosítás első éveiben nemcsak a kézi munkavégzés hatékonyságát növelték, hanem a termelés gépesítésével járó szakmák elsajátítására is ösztönözték a nőket. A fellépő munkaerőhiányt a nők bevonásával igyekeztek kiküszöbölni. Mozgalmat indítottak „Traktorra, lányok, asszonyok!” jelszóval.³⁶⁴ A területen élő 223 ezer munkaképes nőt a pártfunkcionáriusok „egy nagy hadsereggént” írták le, akiket be kell vonni a tömegtermelésbe.³⁶⁵ A szocialista mezőgazdaság kollektivizálásának egyik nagy fejleménye a Gép- és Traktorállomások (GTA) felállítása volt, amittől a pártvezetés a termelés fellendítését várta. A GTA-k feladata volt, hogy traktorokkal, mezőgazdasági gépekkel hatékonyabbá és gyorsabbá tegyék a kolhoz munkáját.³⁶⁶ 1946-ban kilenc gép- és traktorállomást hoztak létre Kárpátalján, amelyekhez 100 traktor, 90 vetőgép, 24 cséplőgép, 29 autó, 310 traktor- és lóke, kilenc garázs és sok egyéb felszerelés érkezett az ország különböző városaiból. Az GTA fennállásának első évében 469 gazdaságot, 1948-ban pedig 6700-at látott el gépekkel és eszközökkel, melyek növelték a termelés hatékonyságát.³⁶⁷ A GTA-k rendszerint tanfolyamokat hirdettek, ahol a kolhoztagokat traktorossá, kombájnvezetővé képezték ki. A képzés általában három hónapos volt. A traktorvezetői tanfolyamokon részt vevők számára is munkanapot számoltak fel,³⁶⁸ azonban nem minden esetben derül ki az 1951. január 14-i bótrágyi kolhozjegyzőkönyvből, mely szerint a faluból hárman vettek részt traktorvezetői tanfolyamon: két férfinak a kolhozvezetőség munkanapot nem állapított meg, stipendiumban (ösztöndíjban) részesültek, az egyedüli női vállalkozónak pedig havonta 10 munkanapot állapítottak meg.³⁶⁹ Míg 1948-ban a nagyberegai Lenin kolhozból összesen kilenc lány jelentkezett traktoristának³⁷⁰ (6. sz. melléklet), addig 1950-re a 200 tanulóból 25 volt lány.³⁷¹ Az 1950-es években a nők 4%-át foglalkoztatták traktorállomásokon.³⁷²

³⁶³ Baksa Ida (szül. 1928, Bányás) visszaemlékezése. Az interjút készítette és közli Bimba Brigitta

³⁶⁴ CSANÁDI György: Sorsfordító évek sodrásában. Fejezetek beregvidék történelmi múltjából. PoliPrint, Ungvár, 2004. 203.

³⁶⁵ MOLNÁR D. E.: Kárpátaljai magyarok i. m. 71.

³⁶⁶ OROSZ J.: A falusi parasztság i. m. 110.

³⁶⁷ ТРОНЬКО П. Т. – БАЖАН М. П.: Історія міст і сіл i. m. 62.

³⁶⁸ Orosz J.: A falusi parasztság i. m. 110.

³⁶⁹ KTÁL, R-1909. Fond, 1. opisz, 23. ügyirat

³⁷⁰ CSANÁDI Gy.: Sorsfordító évek sodrásában i. m. 203.

³⁷¹ Lányok a gépesítési iskolában. Vörös Zászló, 1950. október 5. 6. évf., 80. szám.

³⁷² ТАМІЛА В.: Три сходники самоствердження i. m. 295.

Az 1950-es évek sajtójában nagy visszhangot kaptak a traktoristanők. A nőket traktorra ültető kampányban hatalmas szerepe volt a szovjet példának. A vezetőség mindent bevetett a szakma népszerűsítése érdekében: sajtócikkek, filmek, plakátok (4. sz. ábra), brosúrák, dalok, versek stb. jelentek meg.³⁷³

4. sz. ábra

„Gyertek lányok traktorra!”

Forrás: 1950. Magyar Nemzeti Múzeum. ltsz: 59. 0920

Kárpátalján is különösen nagy figyelmet szenteltek Pasa Angelina „népszerűsítésére”. Többek között a Vörös Zászló 1950. október 5-i számában olvashatjuk róla, hogy a Sztálinói területen született szovjet lány elsőként ült traktorra. Példáját követve sok ezer szovjet nő tanulta meg a korszerű gépek: a traktorok és kombájnok vezetését. 1935-ben kerek traktorával már 1125 hektárt munkált meg, három év múlva pedig 2700 hektárt szántott fel. Pasa Angelina „A legfőbből” és „Kolhozmezők emberei” című könyvei megtalálhatóak voltak minden kolhoz-könyvtárban.³⁷⁴ A lap 1951. április 15-i számában Pasa Angelina érdemei mellett már a kárpátaljai traktorista lányok teljesítménye is ki van emelve: „Pasa Angelinának, a Szocialista Munka Hősének példáját követve egyre nagyobb számban nyilvánítják ki azt az óhajukat, hogy traktorvezetést tanuljanak. A beregszászi traktoristaképző iskolában már több nő szerzett szakképzettséget, és tudását a kolhoztermelésben hasznosítja.”³⁷⁵

A körzet pártvezetői nem elégedtek meg annyival, hogy egy vonalba kerüljenek a terület élenjáró körzeteivel és néhány lány még kitanulja az új foglalkozást, női traktorbrigádok szervezését kezdeményezték. A már munkába állt traktoros nőknek, a női

³⁷³ OROSZ J.: A falusi parasztság i. m. 110.

³⁷⁴ Húsz éve a traktor kormányánál. Vörös Zászló, 1950. október 5. 6. évf., 80. szám.

³⁷⁵ Traktorra, leányok! Vörös Zászló, 1951. április 15. 7. évf., 30. szám.

tanács tagjainak a falusi párt- és Komszomol szervezeteknek segíteniük kellett ezt a munkát és egyre nagyobb felvilágosító munka kifejtését várták el tőlük.³⁷⁶ A nagydobronyi gép- és traktorállomáson szervezett női brigádba kényszerrel, fenyegetésre vagy ígéretek fényében, hogy nem nehéz fizikai, hanem irodai munkára osztják be őket léptek be a nők. Az ígéretek ellenére a nőket gépkezelőként alkalmazták, munkájukkal annyi előnyre tettek szert, hogy a fizetésük háromszorosa volt egy kétkezi munkát végző ember fizetésének.³⁷⁷

A férfi traktorbrigád-vezetők nem minden esetben osztották azt a véleményt, hogy a nőknek ezt a férfifoglalkozást kellene gyakorolniuk. Ez egy traktoros lány sérelmezően írt leveléből is kiderül, melyről a szatirikus Ludas Matyiban olvashatunk: „Egyes régimódi emberek szemében a nőnek nem a traktoron, hanem a főzőkanál mellett a helye. Ezt értette Boldizsár traktorbrigád vezető, mikor dörgő hangon kijelentette: „Amíg én vagyok a brigádvezető, addig itt nem ül nő a traktorra.” Ezért kérlek, Ludas Matyi, szólj egy jó szót annak érdekében, hogy Boldizsár elvtárs ne sokáig mondhassa: „Én vagyok a brigádvezető.”³⁷⁸ A beregszászi traktorbrigád egykori vezetője szerint a nők fizikai teherbírásával nem vetéskor, kaszáláskor vagy szántáskor volt probléma, hanem egyszerűen képtelenek voltak a több tízkilogrammos meghibásodott alkatrészeket mozgatni vagy lecserélni, valamint a 24 órás munkavégzés is kimerítette őket, ami a nőknek tulajdonított figyelmetlenséggel párosulva munkahelyi baleseteket okozott.³⁷⁹ A lányoknak tehát nemcsak a munka nehézségével kellett megküzdeniük, hanem a környezetük férfi vagy női tagjainak (féltékeny traktorista feleségek) negatív megítélésétől, esetenként beleértve saját családtagjaikat is.³⁸⁰ A propaganda úgy próbálta bemutatni a traktoros nőket, hogy minden tekintetben rendelkeznek férfias tulajdonságokkal: nagy fizikai erővel, munkabírással, túrik az időjárási viszonyosságokat és a traktorállomások higiénia mentes környezetét. Valójában azonban a rendszer túlkapásainak egyike volt, hogy a traktorista lányokat az erőltetett férfiasítás jelképeivé változtatták. Elrettentő példák mutatkoztak meg a traktorista nők egészségügyi állapotának veszélyeztetettségét illetően. A nehéz munkakörülmények (a traktorok erős rázása) azt eredményezték, hogy a nők meddővé váltak³⁸¹ vagy néhány hetes, hónapos várandósság után elvetéltek. Ígéretek szintjén létezett az is, hogy a terhesség hatodik hónapjától kezdődően osztják be könnyebb munkára a nőket.³⁸² A traktorvezető tanfolyamokra való beiskolázásnál nem kaptak megfelelő felvilágosítást, a váratlanul

³⁷⁶ Uo.

³⁷⁷ KOVÁCS E.: Élőlátók i. m. 40–41.

³⁷⁸ Én vagyok a brigádvezető. Vörös Zászló, 1951. július 29. 7. évf., 59. szám.

³⁷⁹ KOVÁCS E.: Élőlátók i. m. 40.

³⁸⁰ SCHADAT M.: Feltörekvő, dolgozó nő i. m. 58–59.

³⁸¹ TÓTH E. Zs.: Kádár leányai i. m. 64–67.

³⁸² KOVÁCS E.: Élőlátók i. m. 42.

felmerülő nehézségekre, fogadtatásukkor mutatkozó negatív attitűdökre, a tárgyi és munkafolyamatbeli nehézségekre nem voltak felkészülve,³⁸³ bizonyítja ezt egy helyi traktoros lány visszaemlékezése is: *„Elmentem traktoriskolára, Bótrágyra tanulni [...] nagy hideg garázsba vagy mibe úgyi ott mutogatták a traktornak minden részét, aztat ott elmagyarázgatta a tanár, minden, na de azt meg kellett próbálgatni összefejele rakni, jaj, annyit sírtam.”*³⁸⁴ Agronómus szakemberek visszaemlékezése szerint annyira kezdetleges szerkezete volt a területen használatban lévő lánc talpas és vaskörmös traktoroknak, hogy nemcsak a nők, de a férfiak belső szervei is roncsolódtak a rázásuktól. A felmerülő hibákat és nehézségeket a GTA-k politikai osztályánál nem merték hangoztatni. Ahogy tudtak segítettek a nőkön, ha tehették éjszakai műszakra nem osztották be őket, a 4–5 napos havi ciklusukat pedig leírták.³⁸⁵

4.5. Sztahanovista nők

A társadalmat állandó erkölcsi-pszichológiai nyomás alá helyezték, nem volt ez másképp a dolgozó nők körében sem, bevett gyakorlatként alkalmazták, hogy „tapasztalatszerzés” céljából kelet-ukrajnai élenjáró kolhozokba küldték ki őket, élmunkás kolhozistákat állítottak eléjük követendő példának, akik kimagasló eredményeket értek el „szocialista versenyek” során.³⁸⁶ A versenyekkel azt a célt akarták elérni, hogy a munkások a 100%-on felüli normán túl teljesítsenek. A területi végrehajtó bizottság 1946. március 5-i határozata szerint, március 10-től kezdődően Kárpátalján is minden hó 10-én összeszámolták a szocialista versenyek eredményeit,³⁸⁷ amelyeket évente három alkalommal – január 15-én, május 15-én és szeptember 15-én – rendeztek meg. A versenyek szinte az élet egész területét érintették az állattenyésztéstől a mezőgazdasági termelés minden ágazatáig: szőlészet, kertészet, dohánytermesztés stb. A versenyeket különböző szinteken rendezték: vidéki, települési, járási és regionális.³⁸⁸ Az ötéves tervekkel összhangban a kolhozban dolgozó nők feladata volt a mezőgazdasági növények terméshozamának növelése, a közösségi állatállomány gyarapítása, illetve termékenységeinek egyidejű növelése. Megjelent az új nőideál, a sztahanovista³⁸⁹ élmunkásnő, melynek népszerűsítéséért a sajtó felelt. A területi lapokba azok a nők kerülhettek be, akik kitűntek a többiektől élenjáró munkájukkal és

³⁸³ SCHADAT M.: Feltörekvő, dolgozó nő i. m. 58.

³⁸⁴ OROSZ J.: A falusi parasztság i. m. 111.

³⁸⁵ KOVÁCS E.: Élőlátók i. m. 39–40.

³⁸⁶ OFICINSZKI, R.: Kollektivizálás i. m. 277.

³⁸⁷ A Területi Végrehajtó Bizottság közleménye. KISZO, 1946. március 5. 13. évf., 46. szám.

³⁸⁸ ВАСИЛЬ М.: Радянізація i. m. 422.

³⁸⁹ Alekszej Grigorjevics Sztahanov, donyeci bányász nevéből származó munkaverseny-mozgalom, amelyben a sztahanovok és sztahanovkák a munkaterv 100 %-a feletti teljesítményt nyújtottak. Közli: JÓNI Eszter: A szovjet nő ikonológiája. A nőábrázolás változásai a szovjet plakátokon és képeslapokon. Eszmélet. 29. évf., 114 sz., 2017. 99.

teljesítményükkel. A nőkről készült riportok legtöbbször fényképpel voltak ellátva. Minden kolhoznak megvolt a saját faliújságja, illetve harcilapja, amelyek terjesztették az élenjáró kolhozisták munkatapasztalatait. Részletesen ismertették az egyes kolhozisták, csoportvezetők, állattenyésztők által elért sikereket.³⁹⁰ A hatalom előszeretettel jutalmazta különböző kitüntetésekkel (Szocialista Munka Hőse, Lenin-rendjel, A Munka Vörös Zászlaja-rendjel, A Hősi Munkáért és a Kiváló Munkáért Érem stb.), és azzal járó pótdíjazásokkal az élmunkásokat.³⁹¹ A mezőgazdaság súlyos gondokkal küzdött, mindezek leplezése céljából jelentek meg a hangzatos munkajelentések, az emberek munkakedvét pedig a nemesnek hangzó kitüntetések adományozásával próbálták fokozni. 1948 szeptemberében jelent meg a Legfelsőbb Tanács rendelete a Szocialista Munka Hőse cím adományozásáról, valamint a Szovjetunió rendjeleivel való kitüntetésről. Meghatározták milyen termelési mutatók elérése után terjeszthetők fel kitüntetésre a dolgozók. A Szocialista Munka Hőse cím például azoknak a szőlészeknek volt adományozható, akik az 1948–49-es években hektáronként átlag 90 mázsa termést értek el, a 65 mázsáért Lenin-rendjel, 55 mázsáért Vörös Zászló-rendjel, 40 mázsáért Általános Munkáért érem járt.³⁹² A kárpátaljai kolhozok számos élmunkásnővel büszkélkedhettek. A parasztasszonyok munkájának elismeréseképp 1947-ben már 35 nő kapott kitüntetést, medált. Lenin-rendjellel 64 nőt jutalmaztak. 1948–49-ben megjelentek a szocialista munka hősei.³⁹³ A kitüntetettek értelmiségi körökben „Gertrud”-nak nevezték (a Gertrud – a Герой труда – Munka hőse orosz nyelvű kifejezés összevonása, s az így keletkezett szó azonos egy német eredetű női névvel). A kétszeres Szocialista Munka Hőseinek bronz mellszobor járt, melyet szülőhelyén vagy a munkahelyén szolgáló településen állítottak fel. A Szocialista Munka Hőse címet az első kárpátaljaiak 1948-ban kapták meg. Köztük két 19 éves viski lány: az ukrán Lehman Hanna és a magyar Szépi Ilona. (7. sz. melléklet) Mindketten a Huszti járási Határőr kolhoz és Sztalin kolhoz csoportvezetői voltak. Elismerésben mindenki fölé nőtt a Szocialista Munka Hőse címmel kétszeresen elismert Ladányi Hanna, a Munkácsi járásban lévő nagylucskai Lenin kolhoz csoportvezetőnője.³⁹⁴ Ladányi Hanna – két évvel a kollektív gazdálkodás megszervezése után – csoportja rekordot döntött a napraforgó és kukorica hektáronkénti termesztésében, amiért elsőként 1949-ben elnyerte a Szocialista Munka Hőse díjat. Részt vett az Összövetségi Gazdasági kiállításon, ahol kis- és nagy aranyérmet kapott. 1951–69 között a Legfelsőbb Tanács tagjai közé is

³⁹⁰ OROSZ J.: Élmunkásnők i. m. 132–133.

³⁹¹ Uo 134.

³⁹² CSANÁDI Gy.: Sorsfordító évek i. m. 203–204.

³⁹³ ТАМІЛА В.: Три сходники самоствердження i. m. 285.

³⁹⁴ OFICINSZKIJ, R.: Újítások és újítók i. m. 281–282.

bekerült.³⁹⁵ A beregszászi körzet első élmunkásnője Iván Margit volt, a beregi Lenin kolhoz csoportvezetője, akit a bő kukoricatermésért elért eredményéért a Munka Vörös Zászló rendjével jutalmazta a szovjet vezetés. Az elsőfokú pártszervezet részéről ő felügyelte, mint kommunista a női tanácsot. 1950-ben pedig megválasztották a falusi szovjet (tanács) elnökének. A kolhoz legjobb munkásaként országos hírnévre tett szert.³⁹⁶ Ungváron 1260 sztahanovista nőt tartottak számon. A Szabad Kárpátalja artel vezetője Bacsó Anna csoportjával kimagasló eredményeket ért el, hónapról hónapra meghaladták a termelési terveket.³⁹⁷ A sztahanovkák dicsőítésével a párt azt akarta hirdetni, hogy a nők még az előírt követelményeket is messze túl tudják teljesíteni. Ez arra mutat rá, hogy a nők egyenjogúsítása egyenlő volt a tőlük elvárt teljes önfeláldozással és együttműködéssel.³⁹⁸

4.6. A sokgyermekes anyák segélyezése

A szovjet társadalomban az 1920-as években a családi intézményhez való viszony meglehetősen ellenséges volt. A „család” szó állandó jelzői a burzsoá és a patriarchális voltak. A kommunista nők és férfiak egyaránt hittek a nemek egyenlőségében és a nők emancipációjában. Az emancipáció néhány lelkes híve odáig ment, hogy azt javasolta a gyerekeket inkább állami otthonokban kellene nevelni, mint otthon, családban. Az 1920-as évek radikalizmusán átívelve Lenin és a többi pártvezető jóval konzervatívabb nézeteket vallott a család és a szexualitás kérdésében, mint a fiatalabb generáció tagjai. Az abortuszt soha nem propagálták és az 1920-as évek végén erőteljes kampány indult az abortusz és a válás ellen. Az 1930-as évek közepén a szovjet állam határozottan család- és születéspárti lett. 1936-ban törvényen kívül helyezte az abortuszt, a válás folyamatát megnehezítette, és a költségeit megemelte, jutalmazta a sokgyermekes anyákat, megbélyegezte a családjukat elhagyó apákat és férjeket, és megerősítette a szülők jogait az iskolával és a Komszomollal szemben. Ez a változás valószínűleg elsődlegesen a csökkenő születési arányokra való reakció volt, hiszen elmaradt a szocializmus időszakában az elvárt óriási népességnövekedés. 1936 májusában a kormány közzétett egy törvénytervezetet a családi intézmények megerősítésére. A törvénytervezet legvitatottabb pontja az abortusz betiltása volt. A családon belül a nők legfontosabb szerepét a szüléshez kötötték, ezért az abortusz, a gyermektelenség vagy a születéskorlátozás a családokban romboló erőként jelent meg. Egy nő attól a pillanattól kezdve, hogy várandós lett, nem rendelkezhetett a saját teste felett, mivel az magasztosabb

³⁹⁵ ТАМІЛІА В.: Три сходники самоствердження і. м. 291.

³⁹⁶ OROSZ J.: A női tanácsok szerepe i. m. 537.

³⁹⁷ ТРОНЬКО П. Т. – БАЖАН М. П.: Історія міст і сіл і. м. 98.

³⁹⁸ JÓNI E.: A szovjet nő ikonológiája i. m. 92.

társadalmi célokat szolgált, ezáltal meghatározták a nők helyét a társadalomban.³⁹⁹ A törvénytervezet négy nagy témakörrel foglalkozott: az abortusszal, a válással, a gyerektartással és a sokgyermekes anyáknak járó juttatásokkal.⁴⁰⁰ A Szovjetunióban tehát már 1936-tól kezdve segítették a sokgyermekes anyákat. Ekkor az anya csak a hetedik gyermek születése után kapott állami segítséget. Ezen a helyzeten változtatott az 1944. július 8-i rendelet, amely arról határozott, hogy az anyák már a harmadik gyermekük születése után egyszeri szülési és állandó havi segítséget kapjanak. Ugyanez a rendelet tette lehetővé a dolgozó szovjet anyák számára azt is, hogy szülés előtt 44, szülés után pedig 33 napos fizetett szabadságban részesüljenek.⁴⁰¹ Miután 1946 januárjában Kárpátontúli Ukrajna törvényesen is a Szovjetunió részévé vált, a törvényt kiterjesztették a helyi nőkre is. A beregszászi körzetben 1946 márciusában megalakult a sokgyermekes anyák ügyosztálya.⁴⁰² Míg a Kárpáti Igaz Szóban arról írnak, hogy a beregszászi körzetben 1946-ban 1 214 553 rubel segélyt folyósítottak a sokgyermekes anyáknak, s hogy ennek az összegnek mintegy 90%-át a magyar nemzetiségű anyák kapták,⁴⁰³ addig a Vörös Zászlóból a sorok között olvasva kiderül, hogy a Beregszászban összeírt 150 sokgyermekes anya közül csak kettőnek adták át az egyszeri támogatást és a havi segélyezésről szóló utalványt.⁴⁰⁴ 1946 nyarán a 150 anyából még mindig csak 60-nak folyósítottak havi segélyt, közülük négynek kilenc gyermeke volt, akik után 250 rubelt kaptak.⁴⁰⁵ A beregszászi sokgyermekes magyar anyák segélyezésének anomáliái magyarázható egyrészt az országban uralkodó adminisztratív-ellátási zavarokkal. Az 1946–1947-es éhínség következtében élelmiszerhiány és ellátási válság alakult ki, túlterhelődött a szociálpolitikai infrastruktúra, ami általános késedelmeket eredményezett. Ezt bizonyítja a következő eset is. Az állam pénzsegélyen kívül a szoptatós anyáknak pótélelmet és kiutalásokat is adott, de még ez az ellátás is akadozott. Az ungvári anyák két hónapon át nem kapták meg a nekik járó tejet, ugyanis a helyi üzemeknek félre kellett tenniük a tejet fagylaltgyártáshoz és a vajüzem részére, mert ott hiány volt.⁴⁰⁶ A beregszászi eset azonban ennél összetettebb lehet és tartósan kedvezőtlenebb képet mutat. Egy 1937 októberétől érvényben lévő pénzügyminisztériumi titkos utasítás megtiltotta a támogatás kifizetését

³⁹⁹ HORVÁTH Sándor: A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2004. 101.

⁴⁰⁰ FITZPATRICK, Seila: A sztálinizmus: hatalom, család, közvélemény. In: A sztálinizmus hétköznapijai. tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből. Szerk. KRAUSZ Tamás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003. 168–169.

⁴⁰¹ Sztálini gondoskodás az anyákról és gyerekektől. Vörös Zászló, 1950. július 9. 6. évf., 55. szám

⁴⁰² Uo.

⁴⁰³ Hogyan gondoskodik a szovjet kormányzat az anyákról és gyermekekről a Kárpáti területen. KISZO, 1947. január 25. 30. évf., 18. szám.

⁴⁰⁴ Szovjethazánk a sokgyermekes anyákért. Vörös Zászló, 1946. március 31. 2. évf. 26. szám.

⁴⁰⁵ Kitüntetik a sokgyermekes anyákat. Vörös Zászló, 1946. július 4. 2 évf. 54. szám.

⁴⁰⁶ Az anyák ellátásának biztosításáról. KISZO, 1946. augusztus 13. 29. évf. 159. szám.

azoknak az asszonyoknak, akiknek a férjét, mint a „nép ellenségét” letartóztatták.⁴⁰⁷ A kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben támasztott kollektív bűnösség elvéből eredendően a magyar lakosságot sújtó formális és informális diszkrimináció is állhatott a háttérben.

A korabeli sajtó arról is tudósít, hogy a gyerekek számától függően az egyszeri segély 1 000-tól 5 000 rubelig, a havi segély pedig 80-tól 300 rubelig terjedt, utóbbit a gyerek ötéves koráig folyósították.⁴⁰⁸ Figyelemre méltó, hogy nem részesültek segélyben azok a szülők sem, akiknek örökbefogadott vagy mostoha gyermeke volt. A segély kizárólag az anyákat illette meg; az anya halála esetén az apa nem volt jogosult a támogatás felvételére.⁴⁰⁹

A mezőgazdasági artel alapszabályzati mintája is előírta a terhes és szoptató nőkkel való bánásmódot. Munkájukat meg kellett könnyíteni, felmentve őket a születés előtti és utáni hónapokban a munka alól, biztosítani kellett számukra a két hónap alatt munkabérük felének kifizetését az általuk átlagosan végzett munkanapok alapján.⁴¹⁰ A szovjet vezetés úgy vélte, hogy a női tanács kötelessége volt támogatni a sokgyermekes anyákat, az özvegyeket és árvákat, hogy azok ne szenvedjenek semmiben sem hiányt. A sajtó hasábjain kidomborított számadatok szerint 1947 folyamán már 754 sokgyermekes anya és 138 leányanya részesült államsegélyben Kárpátalján.⁴¹¹ 1949-re számuk elérte az 1676-ot és a 273-at. A kifizetett segély 4 756.295 rubelt tett ki. „Ezen kívül 1 065 anya volt jogosult kitüntetésre, közülük 720-an viselték a „Hős Anya”, az „Anyai Dicsőség Érme” vagy az „Anyaság Érme” kitüntetések.”⁴¹² A sajtóban rendszeresen közölték a kitüntetett anyák névsorát, valamint velük készített interjúkat. Ezek forgatókönyvszerűen dicsőítették a kormányt, amely – a cikkek szerint – különleges figyelmet fordított a sokgyermekes anyákra, kitüntetésekkel és nagy pénzjutalmakkal támogatva őket. Mindez azonban korántsem fedte a valóságot.

4.7. Bölcsődék és óvodák működtetése az anyák munkavállalásának megkönnyítése érdekében

A család egyik legfontosabb funkciójának a gyermeknevelést tartják. A nők családon belüli helyzete a női bér munka tömegessé válása, valamint a gyermeknevelés részleges „államosítása” nyomán megváltozott.⁴¹³ A munkavállalók érdekeinek kielégítése és védelme érdekében Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa még 1945. március 5-én hozott egy rendeletet,

⁴⁰⁷ FITZPATRICK, S.: A sztálinizmus: hatalom, család, közvélemény i. m. 168–179.

⁴⁰⁸ Szovjethazánk a sokgyermekes anyákért. Vörös Zászló, 1946. március 31. 2. évf. 26. szám.

⁴⁰⁹ Uo. 172.

⁴¹⁰ KTÁL, R-992. Fond, 1. opisz, 1. ügyirat

⁴¹¹ OROSZ J.: A női tanácsok szerepe i. m. 541–542.

⁴¹² Közel 5 millió rubel a sokgyermekes anyák megsegítésére. Vörös Zászló, 1949. július 7. 5. évf., 54. szám.

⁴¹³ HORVÁTH S.: A kapu és a határ i. m. 126–127.

mely nyolcórás munkanapot állapított meg. A rendelet tartalmazta többek között azt is, hogy vasárnap kivételével, ami szabadnapnak számított, túlórázni maximum plusz négy órát lehetséges engedéllyel, az első két órában másfélszeres, a második két órában dupla bérezéssel.⁴¹⁴ A nyolcórás munkanap azonban csak papíron létezett, a munkanapok hosszát az idényjellegű munkák jellege határozta meg, amit nem hoztak ugyan a kolhoztagok tudtára, de hamar megtapasztalták, ami miatt újabb panaszok érkeztek a vezetőség felé. Az anyákra, s főként a sokgyermekes anyákra nézve ez nagy terheket rótt, aminek próbáltak hangot adni. Az 1949. március 25-én tartott dédai kolhozgyűlésen a Vörös Zászló március 10. és 13. számából tartott kolhoz munkarend mintájának felolvasása után felháborodottság tört fel a nőkől, ugyanis belépésükkor azt az ígéretet kapták, hogy nem kell csak nyolc órát dolgozniuk naponta, most pedig a munkatervben reggel 5-től este 7-ig, 8-ig van feltüntetve a munka. Miután többen is hangot adtak a problémának a vezetőség reagált a felszólalásokra, helytelennek tartotta a nők hozzáállását, ugyanis a sokgyerekes, szoptatós és terhes anyákat kedvezmények illették. A bölcsődék és gyermekkertek (óvodák) felállításának célja éppen az volt, hogy az anyákat „felmentsék” a gyermeknevelés terhei alól.⁴¹⁵ A munkába állás a nők – politikai és családon belüli – kettős elnyomás alóli szabadulását kettős teherviseléssé alakította át. A női munkavégzést segítő intézmények – bölcsőde, óvoda – megnyitása és fejlesztése a szükségesnél kisebb mértékben történt meg.⁴¹⁶ Elsők közt Ungváron nyitotta meg kapuit az óvoda, azonban csupán két gyermeket gondoztak benne. A gyermekotthon vezetőnője azzal indokolta ezt az állapotot, hogy a szülők nem adják be az óvodába a gyereket, mivel félnek, hogy elviszik őket Oroszországba.⁴¹⁷ 1946-ban még szekérrel hordták haza a gyerekeket a szülőkhöz ebédelni, délből általában a szülők otthon voltak, délután pedig újra összeszedték a gyerekeket, mivel a szülők délutántól késő estig még a mezőn dolgoztak. Csak később került bevezetésre, hogy az óvodában szakácsnőt alkalmaztak, aki főzött a gyerekekre. Az artel alapszabályzata szerint az óvodák élelemmel való ellátása a kolhoz feladatkörébe tartozott. Egy 30 gyermeket foglalkoztató óvoda ellátására: 1q gabonát, napi 12 l tejet, napi 10 kg burgonyát és némi gyümölcsöt tudtak elkülöníteni. A szakácsnői, dajkai és óvónői feladatokat gyakran egy személynek kellett elvégeznie, idővel azonban alkalmazták a munkamegosztást, s több embert foglalkoztattak.⁴¹⁸ Kaszonyban 1949-ben nyílt

⁴¹⁴ ТАМІЛІА В.: Три сходники самоствердження і. м. 298.

⁴¹⁵ KTÁL, R-1156. Fond, 3. opisz, 1. ügyirat

⁴¹⁶ MATUSSNÉ LENDVAI Márta: Sztálinvárosi nők. Századvég Kiadó, Dunaújváros, 2005. 11.

⁴¹⁷ Gyermekotthon s a dolgozó anya. Munkás újság, 1945. június 10. Közli: M. TAKÁCS L.: Aprópénz a történelem színpadán i. m. 50–51.

⁴¹⁸ KTÁL, R-1156. Fond, 3. opisz, 1. ügyirat

meg a kolhoz bölcsődéje,⁴¹⁹ 1951-ben pedig két gyermekkert került felállításra, amiket ágyakkal, s egyéb felszerelésekkel: lepedőkkel, paplanokkal, székekkel, asztalokkal látott el a kolhoz. A vezetőnőnek napi 1,1 munkanapot számoltak el a munkájáért. A többi alkalmazottnak 0,75-t minden napra. Ebbe a kategóriába tartoztak a nevelőnők, akiknek egyenként 30 gyerekért kellett felelniük.⁴²⁰ A propaganda nagy gondot fordított az anya és a gyermekvédelem hangsúlyozására is. Eszerint az állam igyekezett egyrészt átvállalni a dolgozó nők kettős teherviseléséből az ehhez szükséges intézményhálózat kiépítésével.⁴²¹ A Vörös Zászló 1946. július 7-i számában arról számolnak be, hogy minden városban bölcsődét, otthont, tanácsadó menhelyet kívánnak nyitni, míg Ungváron, Beregszászban és Huszton már sikeresen megnyíltak az éven, addig több helyen, a körzeti, városi vagy falusi tanács halogatja vagy másodrendűnek tekinti az ügy fontosságát, szabálysértéseket követnek el, egy szobába zsúfolják össze a gyerekeket, mint pld. Perecsenyen, a helyiség többi részét pedig más célra használják fel. Több településen arra hivatkoztak, hogy az óvodák épületeinek tatarozása miatt nem nyitottak még ki. A tatarozó munkálatokból kivették részüket az aktivista nők is.⁴²² A női tanácson belül, az elnök és főként az egészségügyi bizottság vezetője gyakran felügyelték az óvodák megfelelő működését is. Az egészségügyi bizottság vezetői gyakran látogatták az intézményeket, indítványokat és javaslatokat tettek az esetleges hiányosságok kiküszöbölésére.⁴²³ A valóságban az intézmények számbelileg elmaradtak a szükségletekhez képest. Például Beregszászban 1947 elején mindössze négy napközis gyermekotthon és két bölcsőde működött, a falvakban pedig még rosszabb volt a helyzet.⁴²⁴ (8. sz. melléklet) Az ellátási díj a napköziben napi egy rubel volt, míg a bölcsődékben az anya fizetésének 10%-a havonta.⁴²⁵ Ha lassan is, de fokozatosan kialakultak azok az állami intézmények: bölcsőde, óvodák, iskolák, melyek megváltoztatták a gyerek mindennapjait, a családi szerepstruktúrák és a gyermekkori szocializáció átalakulását hozták magukkal. A jogszabályok és szociálpolitikai intézmények révén az állam egyre inkább beleszólt a gyereknevelésbe. A cél az egyéni énkép elnyomása, a közösségért felelős magatartás, szocialista gondolkodású ember kinevelése volt.⁴²⁶

⁴¹⁹ BODNÁR Alexandra: Kolhozosítás Mezőkaszonyban. Acta Academiae Beregsasiensis. 12. évf., 1. sz., 2013. 33.

⁴²⁰ KTÁL, R-1909. Fond, 1. opisz, 23. ügyirat

⁴²¹ OROSZ J.: A szovjet munkásnő i. m. 118–119.

⁴²² Gondoskodjunk az anyákról és a gyerekekről. KISZO, 1946. július 7. 29. évf., 132. szám.

⁴²³ Több szervezettséget a női tanácsok munkájába. Vörös Zászló, 1950. október 12. 6. évf., 82. szám.

⁴²⁴ OROSZ J.: A szovjet munkásnő i. m. 118–119.

⁴²⁵ OROSZ J.: A női tanácsok szerepe i. m. 542.

⁴²⁶ HORVÁTH S.: A kapu és a határ i. m. 127.

5.1. A németiség helyzete a második világháború éveiben

A történelmi sorsfordulók és hatalomváltások következtében a mai Kárpátalja területén élő németiség helyzete többször megváltozott, miközben a régió területi és etnikai arculata is folyamatosan átalakult.⁴²⁷

A multietnikus régió egyik meghatározó nemzetisége a második világháború előtti évekig a németiség volt. Kárpátalja területére a német nemzetiségűeket a Rákóczi-szabadságharc után telepítették be az elnéptelenedett földekre gazdasági szempontból. A sváboknak a szovjet megszállás ideje alatt legalább olyan sanyarú sorsa volt, mint a helyi magyarságnak. „A huszti termőföldet és legelőket őseink aranypénzen vásárolták meg a Magyar Királyságtól, hogy idetelepedhessenek – emlékezik tovább őseire Gerhardt József: „Kultúrát hoztak, jószágot, szerszámot és szaktudást. Erdőt vetettek, annak anyagából építették házaikat, majd több hektár gyümölcsöst telepítettek. Leginkább földműveléssel foglalkoztak, de volt köztük ács, asztalos, kovács, valamennyi szakmáját értő mesterember. 1945-ben még megvoltak azok az útlevelek, amelyekkel átlépték az országhatárt, de a közösség akkori vezetője – félve az oroszoktól – elégette őket.”⁴²⁸ A helyi németek nagyobb számban a munkácsi, huszti, szolymai és ilosvai, kisebb számban a rahóci, técsői, nagybereznei közigazgatási körzet falvaiban koncentráálódtak és egy részük magyar érzelmű svábnak vagy cipszernek identifikálta magát. A legnagyobb arányban a Munkács környéki telepese falvakban éltek, köztük Alsóschönbornon, Pósaázán, Németkucsován, Zsófiafalván. Ezekben a falvakban néhány család kivételével szinte csak svábok éltek. (5. sz. ábra) Az 1941-es népszámlálási adatok szerint a német nemzetiségű lakosság száma Kárpátalján 13 222 fő volt.⁴²⁹

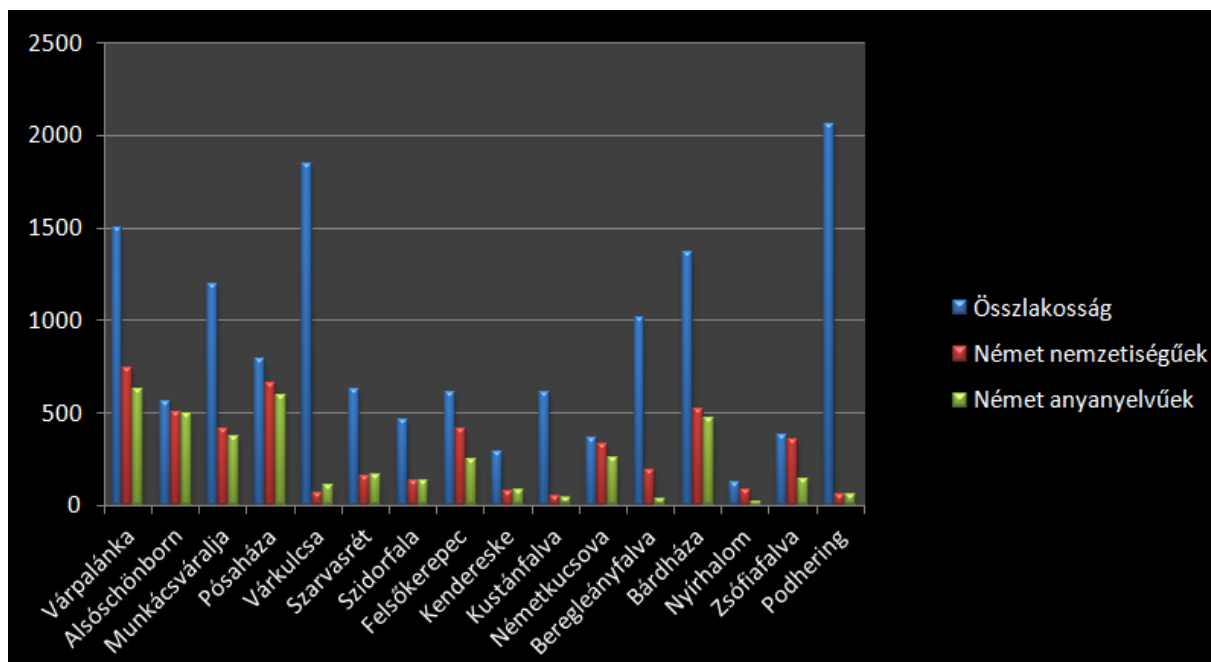
⁴²⁷ MÁRKUS Beáta (szerk.): „Messze voltam én fogságban, nagy Oroszországban...” Magyarországi németek szovjet kényszermunkán 1944/1945–1949. „Malenkij robot” interjúkötet. Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 2013. 9.

⁴²⁸ POPOVICS Zsuzsanna: Huszti svábok: Mindenükből kifosztották őket. Kárpátalja, 2001. augusztus 3. 29. sz. Közli: DUPKA Gy.: Egy eltűnt férfigeneráció nyomában i. m. 189.

⁴²⁹ 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint. Szerkesztette és kiadja a Központi Statisztikai Hivatal. Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1947.

5. sz. ábra

A Munkács környéki német telepese falvakban élő svábok aránya az összlakossághoz képest az 1941. évi népszámlálási adatok alapján

Forrás: KSH (szerk.): 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint.

Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1947.

Egyes források szerint 1946-ra 10 600 főre csökkent a számuk.⁴³⁰ A jelentős népességszökkenés okát több tényezőben kereshetjük. Az első számbeli fogyásukat illetően nincsenek pontos adataink, de feltehetően az 1944 tavaszán megkezdett zsidó lakosság deportálására vezethető vissza, ugyanis az 1941-es népszámlálási adatokhoz visszatérve a zsidó nemzetiségű lakosok közül az anyanyelvi besorolásnál többen nem a jiddist, vagy a magyart, hanem a németet vallották anyanyelvüknek. A következő csapás a népi németeket, azaz a Volksbund-tagokat és az SS-katonákat érte. A második bécsi döntést követően került sor a magyar–német kisebbségi szerződés aláírására Bécsben, melynek értelmében a magyar kormány többek között vállalta, hogy a német népcsoporthoz tartozó személyeknek szervezkedési jogot biztosít és kulturális téren engedményeket tesz a Németországgal való kapcsolattartásra. A Volksbund (Volksbund der Deutschen in Ungarn, magyarul Magyarországi Németek Népi Szövetsége) kárpátaljai tevékenységét bizonyítja, hogy Kozma Miklós kormányzó bíztos tanácsadóját, Krincsfalusi-Hrabár Endre csendőrezredest bízta meg 1941-ben a német falvakban tartott Volksbund-ülések látogatásával.⁴³¹ A német férfiak nagy része – akik önként vagy kényszersorozások révén, különböző SS alakulatokban szolgáltak –

⁴³⁰ MOLNÁR D. E.: Kárpátaljai magyarok a Szovjetunió i. m. 102.

⁴³¹ OFICINSZKIJ, R.: Német kérdés i. m. 182.

elesett a fronton vagy hadifogságba került. Kárpátalján a német nemzetiségű férfiak első önkéntes csoportja 1942 februárjában jelentkezett szolgálatra a Waffen-SS-be, ami a VIII. kassai csendőrkerület ungvári részlegének vezetője Ugocsa főispánjának küldött jelentéséből ismert. A 400 jelentkező közül 200-at tartottak alkalmasnak.⁴³² A magyar kormány hozzájárult ahhoz, hogy a 18–30 éves magyar állampolgárokat önkéntes jelentkezés alapján toborozzák a Waffen-SS-be, függetlenül attól, hogy az illető a magyarországi Volksbund tagja volt vagy sem. A toborozhatóak számát 20 000 főben állapították meg. A kormány számára ekkor elfogadhatóbbnak tűnt néhány ezer németajkú átengedése a Waffen-SS számára, mint 200 000 honvéd kiküldése a keleti frontra. Német adatok szerint Magyarországon a toborzások 52 napja alatt összesen 25 709 fő népi német jelentkezett az SS-be önkéntes szolgálatára, ezek közül 1414-en Kárpátaljáról. Az SS követelményei szerint 406, míg a Wehrmacht követelményei szerint 533 főt találtak alkalmasnak.⁴³³ Talán az is növelte a jelentkezési kedvet, hogy a SS-tagok családjai havi 70 pengő segélyben részesültek. A családos férfiak feleségei havi 60 pengőt, gyerekenként pedig plusz 22,5 pengőt kaptak. Egyszeri nagy összegű segély, valamint a német állampolgárság ⁴³⁴ megszerzése illette azokat, akiknek a hozzátartozója elesett a harcok során.⁴³⁵ A vereséget szenvedőknek azonban súlyos következménnyel kellett számolniuk az ellenség kezei közt, mivel az SS-tagokat vélt vagy valós bűneikért különösen kemény elbánásban részesítették a szovjetek, s általában az illegális határátlépők után ők kerültek először szovjet kényszermunkatáborokba és ők is térhettek haza utoljára a lágerekből. *„Rahón szinte minden házból jelentkezett valaki az SS-be, köztük apám testvére Faltinski Sándor is. Nem tudtunk róla semmit, a családba még csak a nevét sem merték kiejteni miután bejöttek az oroszok. Anyósom testvére, Irén még az oroszok bejövetele előtt kimenekült egy magyar katonával Fótra. Ezzel a nagynénivel vette fel a kapcsolatot a Kanadába élő testvér, aki 20 év után sem mert hazajönni, Fóton találkozott a családdal.”*⁴³⁶ Nem mindenki lépett be önként az SS-be. A szolvyvai járásban található Németkucsováról Sailer Georg behívót kapott, amelyet a falu elöljárósága kézbesített. *„1944 szeptemberében a behívót Szmereka Meleger, a falu jegyzője hozta ki a lakásomra, amely*

⁴³² Uo.

⁴³³ KOVÁCS Zoltán András – SZÁMVÉBER Norbert: A Waffen-SS Magyarországon. Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok, Budapest, 2001. 49–58.

⁴³⁴ Akik az SS-be jelentkeztek, azok automatikusan elvesztették a magyar és megkapták német állampolgárságot. A magyar kormány csak így egyezett bele, hogy magyar állampolgár idegen ország katonája legyen.

⁴³⁵ OFICINSZKIJ, R.: Német kérdés i. m. 182.

⁴³⁶ Wersler Anna (szül. 1954, Rahó) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2020.01.11.) és közli Bimba Brigitta

*alapján én köteles voltam megjelenni a biatorbágyi gyűjtőhelyen [...] Magyarország területén orosz tisztek fogtak el, és hadifogolytáborba záratlak.*⁴³⁷

A 4. Ukrán Front csapatai 1944. október 2-án érték el Kárpátalja első települését, és fokozatosan szállták meg a térséget. A Vörös Hadsereg közeledtének hírére sokan nyugatra menekültek. A szovjet csapatoktól való rettegés alapjai elsősorban a német propagandából származtak, amely barbár hordaként írta le az ellenséget. A szovjet propaganda aktivitása is fokozódott: a 4. Ukrán Front előrenyomulásával repülőkről leszárt röplapok jelentek meg az utcákon, hangszórókkal próbálták megszólítani az ellenséges vonalakat, sőt magyar hadifoglyokat is küldtek át röpiratokkal, amelyek szintén befolyásolták a polgári lakosság gondolkodásmódját és mindennapi életét. A szovjeteiktől különösen azok a nők tartottak, akiknek a családtagjai a német alakulatoknál szolgáltak vagy ők maguk a helyi német nemzetiségi szervezet, a Volksbund tagjai voltak. *„Későbbi anyósom még 1942-ben elmenekült a gyerekekkel Németországba. A legtöbb család, aki kapcsolatban állt a Wehrmachttal, az mind elmenekült.*⁴³⁸

A még magyar állampolgárságú németek egy része annak következtében vált menekültté, hogy az 1944. október 20-án kelt kormányrendelet előírásának engedelmeskedett. A rendelet értelmében a szovjet csapatok előrenyomulása elől a különféle intézményeket – a dolgozókkal és a dolgozók családtagjaival együtt Nyugatra kellett menekíteni. Ennek következtében nemcsak a visszavonuló katonai egységek egy részének állománya került nyugatra, hanem mindazok, akik a rendelet szerint cselekedtek.⁴³⁹

Kárpátalja területe az Északkeleti hadműveleti terület részét képezte. A front közeledtével a terület kormánybiztosa, Vincze András, már a fent nevezett kormányrendeletet megelőzően, 1944. július 30-án kiadta első rendeletét, melyben a honvédség vezérkari főnökének utasítását közölte Kárpátalja határszéli területeinek teljes kiürítését, elnéptelenítését illetően. A javak elszállítása mellett a lakosság evakuálását is célul tűzték ki. Az elkövetkezendő hónapokban többször módosították, vagy felülírták a rendeletet, szeptember közepén a nagymértékű járműhiány miatt – melyet a székelyföldi és észak-erdélyi magyar és német kivonulások csak súlyosbítottak – már szó sem esett a teljes elnéptelenítésről.⁴⁴⁰ Vozáry Aladár emlékeiből – aki maga is a munkácsi menekültek sorában volt feleségével 1944 októberében – az derül ki, hogy a németek mégis elrendelték egyes

⁴³⁷ UÁSZUL, 7. Fond, 1. opis, 5947. ügyirat. Közli: Упорядник КОРСУН О. М.: Закарпатські уторці і німці і. м. 435.

⁴³⁸ Polzer Antónia Annamária Ella visszaemlékezése. In: WYSKOWSKI, P.: Katolikusüldözés Ukrajnában és Kárpátalján i. m. 256.

⁴³⁹ TÓTH Pál Péter: A nemzetközi vándormozgalom szerepe a népességfejlődésben. In: Központi Statisztikai Hivatal. Népességtudományi Kutatóintézet. Történeti Demográfiai Évkönyv, 2001. 97.

⁴⁴⁰ BOTLIK József: Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján II. A Magyarországhoz történt visszatérés után 1939–1945. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, Nyíregyháza, 2005. 214–229.

területek teljes kiürítését. „A visszavonuló német gépkocsik tömöttek voltak a rabolt holmival, az állatokat pedig csordában hajtották maguk előtt. A Munkácsról kivezető utat sváb kitelepülők lepték el. Az ott rekedt sváboknak pedig igen rossz volt a hangulata. Már nem bíznak a Führerükben, akit eddig csalhatatlannak és legyőzhetetlennek tartottak.”⁴⁴¹

Az emberek tehát önként, egyes esetekben a kivonuló magyar és német csapatok által terjesztett rémhírekre, vagy kényszerítésre hagyták el otthonaikat. A szarvasréti Knaus családban történt eset az utóbbit támasztja alá: „1944. október 17-én Szarvasrétre jött két német tiszt, és megparancsolták apámnak, Knaus Ernatnak, és anyámnak, Knaus Máriának, hogy gyorsan csomagoljanak és menjenek Munkácsra. Mi nem akartunk csomagolni, de ők ijesztgettek bennünket azzal, hogy jönnek az oroszok és kegyetlenkedni fognak, kiszúrják a szemünket, levágják az orrunkat, fülünket. Apám megpróbált nekik ellentmondani, hivatkozva arra, hogy ő 1914–1918 között volt Oroszországban, és semmi ilyet nem tapasztalt, de ekkor a német tisztek megfenyegették, hogy ezért lelövik.”⁴⁴² A királymezeieket a magyar csapatok irányították erővel a taracközi állomásra 1944 szeptemberében. Döntésüket azzal indokolták, hogy a szovjetek fel akarják gyújtani a falut.⁴⁴³ Holzberger Antónia is a menekültek között volt, így emlékszik vissza azokra a napokra: „A háború idején már férjes asszony voltam. Férjem katona volt. 1944-ben felszólították az itthon maradottakat, akik javarészt asszonyok, öregek és gyerekek voltak, hogy haladéktalanul hagyják el a falut. Klára lányom akkor volt másfél éves. Semmit sem vihettünk magunkkal, a házat, a jószágot és minden egyéb vagyonunkat hátrahagyva indultunk útnak. Az embereket először Taracközre irányították. Több mint egy hétig várakoztunk a szabad ég alatt, a hideg őszi időben. Reménykedtünk, hogy nemsokára visszatérhetünk szülőfalunkba. Ehelyett Magyarország felé irányítottak bennünket. Marhaszállító vonatokban utaztunk két héten keresztül, azt sem tudva hová megyünk, mi vár ránk.”⁴⁴⁴

A Zsófiafalván élőknek két órát adtak csak a menekülésre a német csapatok, azonban azt ígérték, hogy két hét múlva visszatérhetnek. Ennek reményében hagyták el 181-en a települést 1944. október 20-án. A visszatérés lehetőségének a reménye élt az emberekben, erre utal az is, hogy amit tudtak mozdítottak és elrejtettek. A mezőgazdasági szerszámokat a kútba eresztették, a búzát, a rozst és a kukoricát a kéménybe öntötték, a jószágokat pedig kiengedték a szabadba, hogy élelemhez jussanak, addig el ne pusztuljanak, míg visszatérnek. A Kazauer család szenvedéstörténetén keresztül betekintést nyerhetünk a menekült németek sorsába és

⁴⁴¹ R. VOZÁRY Aladár: Így történt! Halász Pál Könyvkiadóvállalat, Budapest, 1945. 119–122.

⁴⁴² KTÁL, 2558. Fond, 2. opisz, 2906. ügyirat. 3.

⁴⁴³ KTÁL, 2558. Fond, 2. opisz, 3940. ügyirat. 4.

⁴⁴⁴ VÁRADI Natália: Míg élek, Királymezőt tekintem szülőföldemnek. Deportálások, vagyonekobbzás – kárpátaljai német sors a világháború idején. Kárpátalja. 2004. április 2. 168. sz. Közli DUPKA Gy.: Egy eltűnt férfigeneráció nyomában i. m. 191–192.

néhány párhuzamot is vélhetünk felfedezni a később internált nők helyzetével. Kozauer Margaréta ellenállt a parancsnak, nem sejtette, hogy a partizánok és a környező települések ruszinjai rabolni járnak majd, elfoglalják a kiürült házakat és megfélemlítik az ottmaradtakat. Ekkor öt gyermekével mégis úgy döntött, hogy elhagyják a falut. A munkácsi állomásról marhavagonokba zsúfolva indították őket Németország felé. A síneket folyamatosan bombatalálatok érték, ezért inkább éjszaka utaztak. Több napon át Krakkó közelében éltek a vagonokban, majd 1944. november 1-jén a leopshitz-i táborba – egy egykori színház épületébe – helyezték el őket. A katonaság szalmazsákjain aludtak, eltetvesedtek. Egy hónapig voltak itt, majd a segélyszervezetek családoknál helyezték el őket. 1945 elején ismét vagonokba zárva elindították mindenkit Ausztriába. Itt laktanyákba, gyárakba lettek elszállásolva. Folyton éheztek, káposzta- és bablevest, minden másnap pedig kenyeret és májkonzervet kaptak enni. A gyerekeket tizedelte a kanyaró. Margaréta is elveszítette két éves kislányát; tízéves fiát pedig elszakították tőle, és a Hitlerjugend egyik iskolájába vitték több hasonló korú menekült fiúval együtt kiképzésre. 1945-ben több millió menekült volt Németországban. A háború által elválasztott családok újraegyesítése érdekében a nagyvárosi újságok közzétették a menekültek nevét és tartózkodási helyét. A kettészakadt család is így talált egymásra, de soha nem tértek vissza Zsófiafalvára, mivel megtudták, hogy a partizánok a teljes vagyonukból kiforgatták őket, sőt még a nagybátyjukat is agyonverték.⁴⁴⁵

A menekültek többségét szervezeten különböző falvakba irányították és családoknál szállásolták el. Nem szívesen fogadták a nincsteleneket, mivel ők is le voltak szegényedve. Ki-ki a „házigazdája” földjén dolgozott és cserébe kapott némi élelmet.⁴⁴⁶ A királymezeieket Meiningenbe érte az amerikai csapatok felszabadítása 1945 tavaszán. A szovjetek 1945 októberében regisztrálták őket, de csak két év után kerültek haza. Jelentkeztek a berlini szovjet követségen, majd Brandenburgba, a visszatelepítendőek táborába kerültek. Néhány nap múlva Grondóból indították őket haza Ungvárra.⁴⁴⁷ Aki hazajutott az még inkább a gyanú árnyékába került, és gyakran német kémnek nyilvánították. Knaus Annát 1945. június 20-án tartóztatták le. A vád ellene az volt, hogy Szarvasréten részt vett a Volksbund helyi szervezetének létrehozásában. Ezen kívül szovjetellenes agitációval vádolták és azzal, hogy dicsőítette a náci Németország rendszerét. 1945. október 16-án öt év kényszermunkára ítélték.⁴⁴⁸

⁴⁴⁵ STANLEY, M.: Sophiendorf i. m. 3–86.

⁴⁴⁶ VÁRADI N.: Míg élek, Királymezőt tekintem szülőföldemnek. Deportálások, vagyonekobbzás – kárpátaljai német sors a világháború idején. Kárpátalja. 2004. április 2., 168. sz. Közli DUPKA Gy.: Egy eltűnt férfigeneráció nyomában i. m. 192.

⁴⁴⁷ KTÁL, 2558. Fond, 2. opisz, 3940. ügyirat. 4.

⁴⁴⁸ UÁSZUL, 7. Fond, 5084. ügyirat. 2–3. Közli: Упорядник КОРСУН О. М: Закарпатські угорці і німці і. м. 441.

Márkus Beáta kutatásai szerint Magyarországról összesen 50–60 ezer fő menekült el a kivonuló német csapatokkal az országból.⁴⁴⁹ A szerző ugyanakkor nem teszi hozzá, hogy csak Nyugat irányába menekültek el annyian. Az összes civil menekült, illetve kitelepített német száma 200–300 ezer főre tehető.⁴⁵⁰ Kárpátaljáról 1944 őszén több mint kétezer fő menekült el nyugati irányba: közülük 1920 fő a későbbi Nyugat-Németországban, 373 fő Kelet-Németországban, 53 fő pedig Ausztriában telepedett le. A legtöbben Királymezőről (400 fő), Németmokráról (330 fő), Felsőkerepecről (183 fő), Zsófiafalváról (181 fő), Újtövisfalváról (128 fő), Oroszmokráról (104 fő), Lalovóról (90 fő) és Németkucsováról (88 fő) távoztak.⁴⁵¹ Egyes adatok szerint Németmokrán 1944-ben 1075, Oroszmokrán pedig 588 német nemzetiségű lakos élt, így a menekültek aránya a teljes lakossághoz viszonyítva mintegy 25–30%-ot tett ki. Ez az arány az 1971-es népszámlálási adatok alapján szinte megduplázódott, mivel a visszamaradt civilek közül 1944 és 1949 között további ezreket internáltak és telepítettek ki a Vörös Hadsereg alakulatai, akik többéves kényszerszolgálatra kerültek a Szovjetunióba.⁴⁵²

5.2. A kárpátaljai német nők internálása jóvátételi munkára

5.2.1 Az internálást elrendelő parancsok és az összeírt német nemzetiségű nők száma

A kárpátaljai nők szovjetek általi nemzetiségi alapon való elhurcolásának első hulláma a helyi sváb közösséget érte. A német férfiak elhurcolásának első hullámára már ezt megelőzően sor került, amikor a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsának szigorúan titkos 0036. számú parancsa értelmében 18–50 éves korig „málenkij robot” címszó alatt a magyar nemzetiségű férfilakosokkal együtt munkatáborokba irányították őket. Míg a magyar munkaerő felhasználásáról, mint háborús jóvátételről nem volt szó, addig a német nemzetiségűek jóvátételi munkája többször is felmerült a nagyhatalmi találkozókra 1943-at követően. A jaltai konferencián még egyik angolszász hatalom sem kifogásolta az elképzelést, azonban az amerikai fél Potsdamban már csak a háborús bűnösökre, pontosabban a hadifoglyokra akarta korlátozni a kérdést. Ez időre azonban Ivan Majszkij, szovjet külügyi népbiztos már ötmillió német kényszerszolgálatát irányozta elő, melynek termelési értéke így is csak a jóvátétel felét eredményezte volna.⁴⁵³ Majszkij a kényszerszolgálat alkalmazását azzal magyarázta, hogy a „szovjetunióbeli munka iskoláját kijárt németek egészségesebb

⁴⁴⁹ MÁRKUS B.: „Messze voltam én fogságban, nagy Oroszországban...” i. m. 9.

⁴⁵⁰ BALOGH Sándor: Magyarország külpolitikája 1945–1950. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 85; FEHÉR I.: A magyarországi németek kitelepítése i. m. 53.

⁴⁵¹ OFICINSZKIJ, R.: Etnikai tisztogatások i. m. 246.

⁴⁵² МАЛЕЦЬ О. О.: Етнополітичні та етнокультурні процеси i. m. 46.

⁴⁵³ POLIAN, Pavel: Against their will: The History and Geography of Forced Migrations in the USSR. Central European University Press, Budapest–New York, 2004. 245–246.

nézetekkel és beállítottsággal térnek majd vissza hazájukba”. Véleménye szerint ez megfelelő nevelő- és propagandaintézkedésekkel érhető el a legsikeresebben.⁴⁵⁴ Bognár Zalán történész meghatározása szerint a korabeli Magyarországról történő elhurcolásoknál három ok érhető tetten: a hadifogolylétszám-kielégítés, az etnikai tisztogatás és a németként való internálás.⁴⁵⁵ Kárpátalja tekintetében az etnikai tisztogatást eredményező 0036. sz. parancs értelmében elrendelt mobilizálás jelentette a tömeges méreteket öltő elhurcolást, de a németként való internáltak száma sem elhanyagolható.

A német lakosság számbavételét a 2., 3., és 4. Ukrán Front által megszállt területeken Berija belügyi népbiztos 1944. november 24-i rendelete irányozta elő. A feladat végrehajtásával és ellenőrzésével Apollov vezérezredes és Gorbatyuk vezérőrnagy volt megbízva. Kárpátontúli Ukrajnába az NKVD operatív tisztjeiből álló csoportot vezényeltek, akiknek a feladata az volt, hogy a területen szerzett információk alapján pontosítsák azoknak a településeknek a listáját, ahol németek élnek és 16-tól 50 éves korig terjedően írják össze azokat nem és kor szerinti csoportokra bontva. A nyilvántartást 10 napon belül össze kellett állítani. Romániában, Jugoszláviában, Magyarországon, Csehszlovákiában és Bulgáriában összesen 551 049 főt regisztráltak, akik közül 310 613 főt tett ki a nők száma.⁴⁵⁶ A legtöbb nőt Románia területén írták össze – számuk 235 337 fő volt, Jugoszláviában 40 606 nőt, Magyarországon 31 268 nőt, Csehszlovákiában 2837 nőt, Bulgáriában pedig 655 nőt regisztráltak. Ezeknek a nőknek a többsége az adott ország állampolgára volt, de Jugoszláviában és Romániában egy részüket (8325 főt) „birodalmi német”-ként, azaz német állampolgárként már internálták és táborokban tartózkodtak (Jugoszláviában 1418 nő, Romániában 6 907 nő volt táborban.)⁴⁵⁷ Ez azért lényeges, mivel Berija először csak a 17–45 év közötti férfiakra korlátozta a mobilizálandó célcsoportot, ami 97 484 főt tett ki. A Donyec-medencei szénipar termelésbe 50 000 fő, míg a vasiparhoz 20 000 férfi kiszállítását tűzte ki célul, így a betegek, rossz egészségügyi állapotban lévők és a nők is elkerülték volna az internálást, azonban a módosító javaslat már a női munkaerő felhasználását is tartalmazta, melyet a szovjet Állami Védelmi Bizottság 1944. december 16-i 7161. számú parancsa ki is mondott, de a mobilizált nők korhatárát már csak 18–30 év közé sorolta.⁴⁵⁸

⁴⁵⁴ VARGA É. M.: Magyar foglyok a Szovjetunióban i. m. 10.

⁴⁵⁵ BOGNÁR Z.: GULAG, GUPVI, „Málenkij robot” i. m. 89.

⁴⁵⁶ POLIAN, P.: Against their will i. m. 250.

⁴⁵⁷ Berija 1944. december 15-i jelentése Sztálinnak és Molotovnak a megszállt kelet-európai német lakosság számáról. Forrás: Orosz Föderáció Állami Levéltára (továbbiakban: OFÁL), 9401. Fond, 2. opisz, 68. ügyirat. 144–147. Közli: Упорядник КОРСУН О. М.: Закарпатські угорці і німці i. m. 162–164.

⁴⁵⁸ VARGA Éva Mária: Magyar hadifoglyok és internáltak a Szovjetunióban az oroszországi levéltári források tükrében (1941–1956). Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 2008. 112–113.

Kárpátontúli Ukrajna területén két alkalommal is elvégezték az összeírást. A 4. Ukrán Front törzsparancsnoka Levitin ezredes először 70 települést átvizsgálta készített kimutatást, mely 2 375 németet tartott nyilván, akik közül 613 volt 16–50 év közötti nő. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a 16–50 év közötti nők és férfiak száma csak 1118 volt, tehát az összeírt németek több mint fele nő volt. További 1257 főt a gyerekek és az idősek tettek ki. A 613 nő közül 16 és 30 év közötti korhatár közé eső nők száma 317 főben, a 30 és 40 év közé esőké 208 főben, a 40 és 50 év közöttieké 166 főben állapítható meg. A második összeírást már Fagyjev készítette és nem 70, hanem már 93 település tükrében és ekkor 4 305 fő került nyilvántartásba. Mindkét jelentés az oroszországi levéltárakból került elő és Dupka György birtokában van. Disszertációjában azonban a második összeírásból már csak annyit emel ki, hogy a 16 és 50 év közé eső németek száma 1 876 fő volt.⁴⁵⁹ További 23 településen tehát még 758 főt írtak össze, viszont azt nem tudni, hogy közülük hány volt nő.

A szovjet Állami Védelmi Bizottság 7161. számú rendeletének Kárpátontúli Ukrajnára vonatkozó forgatókönyvét december 17-én kapta meg Petrov tábornok, a 4. Ukrán Front parancsnoka, akinek rendelkeznie kellett a helyi németek mozgósításáról. A parancs értelmében Petrov tábornok a Szovjetunió Belügyi Népbiztosságán belül Berijának tartozott elszámolással. A parancs az internálandó személyek korhatárának megállapításán túl elrendelte, hogy a németek elszállítását 1944 decemberében és januárjában le kell bonyolítani, s a munkahelyre érkezésnek – melynek színhelyét a Donyec-medencei szénbányák jelentették – 1945. február 15-ig meg kell történnie. (9. sz. melléklet). A 0036. parancssal összevetve a következő engedményeket tartalmazta – az internáltak összesen 200 kilogrammnyi súlyig vihettek magukkal fejenként meleg ruházatot, tartalék fehérneműt, ágyneműt, edényeket személyes használatra és élelmiszert.⁴⁶⁰ Kárpátalján 1944. december 27. és 1945. január 1. között kellett volna végrehajtani a német lakosság összegyűjtését, azonban ez korábban kezdődött és tovább is tartott a tervetnél, ahogyan a többi régióban is. A 7161. számú határozat mellett a 2. és 3. Ukrán Front által megszállt területen a 0060., míg a 4. Ukrán Front által megszállt területen a 00520-as számú (Szigorúan titkos!) végrehajtási parancsok útmutatóját követték. Mindkét parancs a 18–30 év közötti nők internálását írta elő, azonban míg a 0060. számú parancs szerint csak azok a nők mentesültek az internálás alól, akiknek egy éven aluli gyerekük volt, addig a Kárpátontúli Ukrajnában élő német nőkre vonatkozó

⁴⁵⁹ Első összeírás forrása: 284. sz. (TSU./ 477–478.) ügyszer, második összeírás forrása: 287. sz. (TSU./ 480–481.) ügyszer, eredeti forráshelye: OÁKL, 32885. Fond, 1. opisz, 50. ügyszer. 263. Közli: DUPKA Gy.: A mi golgotánk i. m. 100–101.

⁴⁶⁰ VIDA István: Iratok a magyar-szovjet kapcsolatok történetéhez. 1944. október–1948. június. Dokumentumok. Gondolat, Budapest, 2005. 65–67.

00520-as parancs már a hét éven aluli gyermeket nevelő anyáknak is felmentést adott. Emellett a parancs a súlyos betegeket és a bizonyítottan rokkantakat sem érintette.⁴⁶¹

5.2.2. Összegyűjtés és kiszállítás

Egy Fagyejev vezérőrnagynak küldött jelentésből kiderül, hogy 1944. december 23-án megtartották a Kárpátontúli Ukrajna területén élő német lakosság nyilvántartásba vételének, mozgósításának és internálásának végrehajtásába bevont tiszti állomány számára szervezett értekezletet, ahol az irányelvek ismertetése után körzetekre osztották a területet és kijelölték a német lakosság mozgósításáért az adott körzetben felelős tiszteket. A területet nyolc körzetre osztották: rahói, técsői, huszti, nagyszőlősi, beregszászi, csapi, ilosvai és szolyvai. A nyolc körzet parancsnokán kívül a 4. Ukrán Front 1. és 3. zászlóaljából 348 fő került bevonásra. Az összeírásra 1944. december 24–25. között került sor. Ebben az időszakban a parancs szerint minden internálás alá eső német személyt figyelmeztettek arra, hogy munkavégzésre való irányítás céljából 1944. december 30–31. között köteles megjelenni a kijelölt gyűjtőhelyen és utasítottak, hogy személyes tárgyakat illetve élelmiszertartalékot vigyen magával.⁴⁶² Nem mindenhol történt ez így, Rahón a Báron családra éjszaka törtek rá, a három lány közül – Báron Jolán (1920), Báron Terézia (1924), Báron Mária (1927) – a legfiatalabbat, Máriát akarták elvinni, aki még az alsó korhatárt sem érte el. A legidősebb nővére önként ajánlotta, hogy elmegy helyette, így őt egy kiskabátban egyből teherautóra tették, az édesanyjának lehetősége sem volt arra, hogy akár egy kis élelmet is odarakjon neki.⁴⁶³ Egy 1945. január 9-i jelentésből az derül ki, hogy 1944. december 21–27. közötti időszakban végezte el az NKVD tiszti állománya a kontingenshez tartozó személyek egyéni nyilvántartásba vételét. A regisztrálás során 301 személyt, azaz 60 férfit és 241 nőt vettek nyilvántartásba, a legtöbb nőt a munkácsi körzetben jegyezték be, azonban a regisztrálás során 241 nőből 43-at felmentettek betegség és rokkantság okán, így 166 nőt tereltek a gyűjtőállomásra és irányítottak Volócra.⁴⁶⁴ Mint látjuk, az NKVD több hullámban végzett lakosság-szűrési akciót. Pósházai, palánkai, váraljai és nagyréti, 18 és 30 év közötti német nőket is érintő második begyűjtési hullám és jegyzőségi regisztráció 1944. december 25–27. között zajlott le. Felmentésben a kiegészítő parancs ellenére csak az egy éven aluli gyermeket nevelő nők részesültek. Az egy éven felüli

⁴⁶¹ OÁKL, 32885. Fond, 1. opisz, 243. ügyirat. 1–5. Közli: Упорядник Корсун О. М.: Закарпатські угорці і німці і. м. 68–70.

⁴⁶² OÁKL, 32885. Fond, 1. opisz, 243. ügyirat. 168. Közli: Упорядник Корсун О. М.: Закарпатські угорці і німці і. м. 191–192.

⁴⁶³ Báron Zita (szül. 1975, Rahó) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2020.01.11) és közli Bimba Brigitta

⁴⁶⁴ OÁKL, 32885. Fond, 1. opisz, 243. ügyirat. 205–207. Közli: Упорядник: Корсун О. М.: Закарпатські угорці і німці і. м. 195–196.

gyerekeket már nevelheti a nagymama is – mondták.⁴⁶⁵ Kaincz Krisztina édesanyja hiába volt szoptatós anya, s nevelt egyedül négy árvát, őt is el akarták hurcolni, az egyik ruszin barátnője mentette meg, aki kihallgatta a náluk megszálló szovjet vezetők tanácskozását. Több váraljai lány menekült meg az internálástól neki köszönhetően.⁴⁶⁶ Az összegyűjtés során ki is derült, hogy a nyilvántartásba vett személyek zöme nem jelent meg a gyűjtőhelyeken. 1944. december 30. és 1945. január 1. között tartott razziák során a munkácsi körzetben 56 nőt kutattak fel és állítottak elő a gyűjtőállomásokon. A mozgósítás alól elrejtőző személyek túlnyomó részét a csehszlovák hadsereg alegységében találták meg, melyek önkéntesekként befogadták a náluk jelentkező menekülő németeket. Munkácson Shathenpal Teréz és Nuszer Mária a helyi városi vezető közreműködésével léptek be a hadseregbe. A menekültek befogadására Grabovsky ezredes, a Csehszlovák Hadsereg vezérkari főnöke adta az engedélyt. Az internálás előtt a szolvyvai körzetből megszökött Pilzner Lujzát a Homonnán állomásozó alegységekhez küldték, ahol elfogták és hadbíróság elé állították. A bustyaháziak közül Garbasz Anna, Garbasz Mária, Svircli Alíca kiadatását kérték, akiket a huszti csehszlovák sorozóbizottság vett nyilvántartásba. Miután elfogták szigorú büntetés terhe mellett ítélték jóvátételi munkára.⁴⁶⁷ Dupka György számításai szerint 691 nő került az NKVD regisztrációs listájára. Az NKVD műveleti tisztjei a mobilizált német anyákra vonatkozó feljegyzéseket is készítették, melyekben leírták, hogy kinél kerültek elhelyezésre a gyerekek.⁴⁶⁸

Az illetékes hatósági szervek már nem kihirdették vagy kidobolták településenként a kötelező megjelenést az adott gyűjtőponton, hanem saját maguk végezték a portánkénti regisztrálást. Várpálankán a katonák minden házat végigjártak és összeírták az embereket. Készítettek egy listát és minden nap ellenőrizték, hogy nem tűnt-e el az illető.⁴⁶⁹ A három napi munkára való jelentkezést megtevesztésként még ekkor is alkalmazták, ahogyan a fegyveres megfélemlítést. A palánkai jegyzőségre fegyveres kíséretben vitték a nőket,⁴⁷⁰ utána hazaengedték őket azzal, hogy 29-én ismét jelentkezzenek útra készen, majd

⁴⁶⁵ A sztálinizmus áldozataira emlékező első emlékkonferenciára Kárpátalján 1989. november 19-én került sor. Gulácsi Géza előadásának rövidített és szerkesztett változatát a következő kötetben adták közre DUPKA Gy.: Egyetlen bűnük magyarságuk volt i. m. 240.

⁴⁶⁶ Kaincz Krisztina (szül. 1932, Munkácsváralja) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.12.19.) és közli Bimba Brigitta

⁴⁶⁷ OÁKL, 32885. Fond, 1. opisz, 243. ügyirat. 168. Közli: Упорядник Корсун О. М.: Закарпатські угорці і німці i. m. 191–192.

⁴⁶⁸ DUPKA György: Kárpátaljai nők a GUPVI és GULAG táborokban. Az otthon maradt anyák, lányok helytállása, szenvedéstörténete a sztálini megtorlás idején. In: Szabadság helyett erőszak. Magyar női sorsok 1944–1945-ben. Szerk. KOVÁCS Emőke. A Gulágokon Elpusztultak Emlékének Megörökítésére Alapítvány, Budapest, 2019. 93.

⁴⁶⁹ Ekschmidt Margit túlélő visszaemlékezése. In: MOLNÁR D. E.: A kárpátaljai németek elhurcolása i. m. 40.

⁴⁷⁰ Shathenpal Teréz (szül. 1925, Munkács) visszaemlékezése. Az interjút készítette Molnár D. Erzsébet (2009.05.)

megfenyegették, ha elbújnak, a szüleiket viszik el. December 30-án a Rákóczi-kastélyban éjszakáztak és másnap indították őket útnak.⁴⁷¹ Akinek sikerült valamilyen módon elkerülnie az elhurcolást, azt a helybeliek próbálták beárulni. Munkácson a Zrínyi utcában a Wesselényi család portájával szemben volt a katonaság kaszárnyákba elszállásolva. Az egyik orosz tiszt kinézte a család első szobáját és beköltözött a feleségével. A házigazda beszélt a ruszin nyelvet, ennek köszönhetően szót értett velük, sőt barátságos légkörben éltek egymás mellett. Az orosz „bársinya” a háziasszony hálóruhájában járt a városközpontba, mindennap bevásárolt, amiért cserébe a lányok főztek rájuk. A legfiatalabb Wesselényi lányt úgy mentették meg, hogy a szovjet tiszt szerzett egy orvosi igazolást neki, hogy súlyos tüdőbetegségben szenved, melyet el is „játszattak” vele. Ezáltal igazoltan elkerülhető lett volna az elhurcolás, ám a vele egykorú szomszéd lányt, Solt Katalint elhurcolták a szovjetek, amit a szülők nem tudtak elviselni, így beárulták, azonban a tisztnek, vagy az igazolásnak köszönhetően nem lett következménye az ügynek. A szülői aggodalom és kétségbeesett próbálkozás, hogy megmentse gyermekeiket olyan szörnyű esetet is eredményezett, hogy egy fiatal lányt, akit a dunnák közé rejtettek ott fulladt meg, mire a milícia befejezte a házkutatást.⁴⁷² Az internált személyek értékeiről vagyoneleltárat készítettek és összegyűjtötték azoknak a személyeknek a csomagjait is, akik nem jelentek meg indulásra készen.⁴⁷³ A Munkácson összegyűjtött német nőket három csoportba sorolták. Útra készen kellett jelentkezniük a Rákóczi-kastélyon kívül, a régi tanítóképzőben és a Kohner-kastélyban. 1945. január 1-én reggel a vasútállomásra terelték őket. Itt nyitott vagonokba raktak 200–250 főt. Ezek közül 40–50 fő Pósa házára, Palánkára, Nagyrétre való volt. Megrendítő esetként említik, hogy a városban megalakult polgárőrség két tagja saját feleségét és testvéreiket volt kénytelen bekísérni a gyűjtőbe.⁴⁷⁴ Miután bejöttek a szovjetek a pósa házai nőket egyből a Munkácsra vezényelték, többek között a repülőteret is velük építették. A városban különösen figyelni kellett, hogy még csak egymást közt se beszéljenek németül, mert azonnal bekísérték őket a bezepkára⁴⁷⁵ (állambiztonsági szervek hivatala – B. B.). Munkácsról az összegyűjtött nők egyik csoportját kétnapos vesztegelés után Szolyvára vitték, egy iskolába gyűjtötték őket, onnan egyből Donbász következett, Volócon csak áthaladtak.⁴⁷⁶ A várpalánkaiak egy másik csoportja a Munkács környéki nőkkel Volócra került. (10. sz. melléklet) Itt volt a kárpátaljai

⁴⁷¹ GULÁCSY G. előadása. Közli: DUPKA Gy.: Egyetlen bűnük magyarságuk volt i. m. 240.

⁴⁷² Gazsó Mária (szül. 1965, Munkács) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2019.12.06.) és közli Bimba Brigitta

⁴⁷³ OÁKL, 32885 Fond, 1. opisz, 243. ügyirat. 27. Közli: Упорядник Корсун О. М.: Закарпатські угорці і німці i. m. 186.

⁴⁷⁴ GULÁCSY G. előadása. Közli: DUPKA Gy.: Egyetlen bűnük magyarságuk volt i. m. 240.

⁴⁷⁵ BJ: Pósa házai kirándulás. Egy német falu Kárpátalján. Kárpátalja, 2009. szeptember 11. 452. sz.

⁴⁷⁶ Shathenpal Teréz (szül. 1925, Munkács) visszaemlékezése. Az interjút készítette Molnár D. Erzsébet (2009.05.)

gyűjtőtábor a nők számára. Egyeseket ablaktalan, fűtetlen iskolákban szállásoltak el, mások lovakat szállító vagonokat szedtek rendbe, melyek zártak voltak, s így fűteni is lehetett. Egy hétig várakoztak itt. Nem kaptak sem élelmet, sem vizet.⁴⁷⁷

A rahói és kőrösmezői fiatalokat 1944. december 24-én Rahón, a volt telefonközpont épületében gyűjtötték össze. Állítólag többségük nem is tudott németül. Őket szintén Volócra szállították. Az internálásra vonatkozó szovjet központi utasításokat az életkor tekintetében is szabadon értelmezték a végrehajtók, bevett gyakorlat szerint nem vették figyelembe a korhatárt, ha a létszám nem volt meg, nem számított, így került a 35 éves Neuman Erzsébet is a rahói fiatal lányok sorába, ahogyan az 1907-ben született Kőrösmezőről internált Frindt Borbála is, aki mellesleg két félárva, egy öt- és egy tízéves gyereket hagyott magára. Az sem számított, hogy valóban német volt-e a nemzetisége valakinek vagy sem. Egy Kulinyák Babi nevezetű kislányt az oroszok az utcán fogtak meg és tették az autóra félcipőben, könnyű ruhában és hajadon főn. Az édesanyja ordítva rohant a kocsi után, de nem érte utol. A Husztról elhurcolt Gerhardt Margit is meglepően tapasztalta a munkácsi gyűjtőközpontban, hogy *„számos olyan személy is odakerült, aki nem is volt valójában német, még csak a nyelvet sem beszélte, csak a neve volt németes hangzású.”*⁴⁷⁸ Ékes bizonyítékai ezek a szovjetek által, létszámterv alapján végrehajtott internálásoknak. Voltak olyan szülők, akik önszántukból csatlakoztak a csoporthoz, hogy gyermekeiket elkísérjék az ismeretlenbe.⁴⁷⁹ A viski születésű, magát magyarnak valló Pufler Margitot csupán azért vitték el a huszti fiatalokkal együtt, mivel „r”-re végződött a vezetékeve, mint Hitlernek.⁴⁸⁰ Ez nem volt egyedi eset, sőt a magyarországi Ónodról ugyanezen indokkal gyűjtötték össze minden magyart, akinek „r”-re végződött a vezetékeve.⁴⁸¹ A visszaemlékezők szerint azokat a magyar nőket is elvitték, akik német nemzetiségű férfihoz mentek feleségül, viszont azt a német, vagy magyar nőt, akinek ruszin volt a férje nem vitték.⁴⁸² A nagyszülősi körzeti bizottság által kiadott parancsból az állapítható meg, hogy azok számítottak német nemzetiségűnek, akiknek az édesapja német volt, illetve azon német származású nők számára nem tették csak kötelezővé a jelentkezést, akik nem német nemzetiségű férfihoz mentek feleségül. Figyelemfelkeltő, hogy a határozatban az internálandók korhatárát 17–45 év között jelölik meg.⁴⁸³ Előfordult, hogy a németen kívül más nemzetiségűeket is őrizetbe vettek. A 90. határozat által felügyelt

⁴⁷⁷ GULÁCSY G. előadása. Közli: DUPKA Gy.: Egyetlen bűnük magyarságuk volt i. m. 240–241.

⁴⁷⁸ FISCHER Zs.: 83 évesen is fontos beosztásban. Gerhardt Margit életútja. 2009. november 20. 462. szám

⁴⁷⁹ Bilics Éva és Bírósz János visszaemlékezése. Közli: DUPKA Gy.: Vádolnak a kárpátaljai i. m. 155–156.

⁴⁸⁰ Pufler Margit (szül. 1926, Visk) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.12.20.) és közli Bimba Brigitta

⁴⁸¹ SINGER Zs.: Nyomok a lelkekben i. m. 7.

⁴⁸² Dóka Katalin (szül. 1934, Nagydobrony) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2019.03.12.) és közli Bimba Brigitta

⁴⁸³ KTÁL, R-14 Fond, 1. opisz, 52. ügyirat. 2. Közli: MOLNÁR D. E.: Kárpátaljai magyarok a Szovjetunió i. m. 106–107.

területen négy szlovák nőt németként vettek nyilvántartásba, de miután a humennei népbizottság tanúsítvánnyal igazolta a nemzetiségüket, elengedték őket.⁴⁸⁴ Ez ritka eset volt. Nem volt ilyen szerencséje a nagyszőlősi Wissinger Irénnek, nem értette miért kell nővérével a magyar iskola épületébe jelentkeznük, hisz csak a nevük volt németes hangzású, a félelem hatására azonban engedelmeskedtek a felszólításnak. 1944. december 27-én szuronyos katonák kíséretében szintén Husztra irányították őket a nagyszőlősiekkel.⁴⁸⁵ Bernicki Erzsébetet, aki a lányokkal volt egykorú, egy hónapig bújtatták a szülei Fancsikán, majd Királyházán, mikor hazajött, még akkor is keresték, egy helyi Kozár nevű biztos volt, aki besúgta a lányokat. A tiszt felvette az adatait és minden harmadik nap meglátogatta őket, kapott egy doboz dohányt és elment. Az utolsó látogatás alkalmával elhozta a lány adatlapját és mondta, hogy tépjék szét és dobják a tűzre – így menekült meg Bernicki Erzsébet.⁴⁸⁶ A faji alapú megkülönböztetést nem határozták meg központilag, így tág teret kapott a német származás meghatározása, vagyis az, hogy kik kerüljenek fel a mobilizálandók listájára.⁴⁸⁷

Husztton, miután a német férfiakat első hullámban Szolyvára hurcolták, sok védtelen családot kiköltöztettek a házából. Gerhart Mária édesanyja 34 évesen beleöszült férje elvesztésébe. A szolyvai lágerből megpróbálta kiszabadítani, egy fiatal katona fel is ajánlotta, hogy vigye haza, de ő ellenkezett, mivel felolvasták nekik, hogy aki megpróbál szökni, annak a családját elviszik Szibériába. A huszti férfiak egy részét Hrabonicára irányították, majd Szarvasháza környékén egy barakkban tartották őket fogva, ahol tifusz ütött ki, így elengedték őket azzal a jelszóval, hogy *„menjetez haza, hazaviszitez a tifuszt, legalább a család is kidöglik.”*⁴⁸⁸ A védtelenül maradt családokat 1944 végén ugyan még nem telepítették ki, de elvették a házaikat. *„Amikor a hatóság már látta, hogy apuka nem jön vissza akkor nekünk ki kellett menni az őrházból. Anyuka testvére befogadott minket az egyik hátsó szobácskába.”*⁴⁸⁹ Többen arra emlékeznek, hogy a helyi hatalommal szimpatizálók segítették a katonákat. *„Husztton naponta jártak fosztogatni nem csak az éhenkórász katonák, de a környék nagymellényesei is. Apósom egy zsák kukoricalisztet elásott a földbe, onnan főztem apránként, hogy éhen ne haljunk”* – emlékezett vissza Morgentál Magdolna, akinek a férje szintén lágerben volt, amikor éjjel rátörtek a katonák és el akarták hurcolni két kicsi gyermeke mellől. Akkor azt hitte megmenekül, mert a hozzájuk szállásolt tiszt eléjük állt vagy megsajnálta őket

⁴⁸⁴ OÁKL, 32885. Fond, 1. opisz, 243. ügyirat. 156. Közli: Упорядник Корсун О. М.: Закарпатські угорці і німці і. m. 185.

⁴⁸⁵ FISCHER Zs.: „Állandóan kísértett a félelem” i. m. 185.

⁴⁸⁶ Kupárné Bernicki Erzsébet visszaemlékezése. In: WYSKOWSKI, P.: Katolikusüldözés Ukrajnában és Kárpátalján i. m. 321.

⁴⁸⁷ BOGNÁR Z.: GULAG, GUPVI, „Málenkij robot” i. m. 116.

⁴⁸⁸ Polzer Antónia Annamária Ella visszaemlékezése In: WYSKOWSKI, P.: Katolikusüldözés Ukrajnában és Kárpátalján i. m. 255–256.

⁴⁸⁹ Pilás Mária, szül. Gerhardt Mária visszaemlékezése. In: WYSKOWSKI, P.: Katolikusüldözés Ukrajnában és Kárpátalján i. m. 264.

vagy féltette a helyét, de aztán mégis elhurcolták.⁴⁹⁰ A katonák házról házra jártak és ahol fiatalok voltak felszólították őket, hogy csomagoljanak és jelenjenek meg a kijelölt gyűjtőhelyen, ahol még 1–2 hétig fogva tartották őket. Sokan a huszti várban bujdostak, mert házhoz mentek értük, hogy elvigyék. *„Nem a muszkákat hibáztattam, hanem az idevalósi embereket, akik segítettek összeszedni őket.”*⁴⁹¹ Huszton többnyire a 18 év körüli fiatal lányokat gyűjtötték össze, 10 lányt és két fiút a nagyállomásra indítottak útnak bevagonírozva. Sztrijbe volt az első megállójuk, ahol megfürdették és fertőtlenítették őket, mivel néhány napon belül eltetvesedtek.⁴⁹² Itt kaptak némi kását és kenyeret. A lemergi megállóban az ehetetlen fekete kenyeret kidobálták az ablakon, de később megbánták, mivel hamar elfogyott az otthonról vitt élelem. Főleg éjszaka utaztak, amikor más szerelvényekhez kapcsolták őket. Dnyepropetrovszkban mindenkit fertőtlenítettek és kaptak levest. Onnan Sztalinóba utaztak, majd csak január végén érkeztek meg Horlovkába.⁴⁹³ A horlovkai tábor a Donyec-medencében volt található és a Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság, azaz a GUPVI alá tartozott. A GUPVI szovjetunióbeli táborainak több mint 2500 fő- és altábora volt, ebből Ukrajnában 560, azon belül a Donyec-medencében 288 volt található.⁴⁹⁴

Ami a kiszállítás további körülményeit illeti, a marhavagonokban útközben tisztálkodási lehetőség nem volt, míg a fertőtlenítőbe nem értek, a kapott ivóvízből próbáltak mosakodni. Útközben a nők különböző „nőgyógyászati” jellegű vizsgálatokon estek át, melyek a szüziességüket még őrző nők számára megalázóak voltak, Ekschmidt Margit túlélő így vall erről: *„Utólag azt hallottam, azt mondták, hogy ilyet ők még nem láttak életükben, hogy ennyi becsületes nő van a világon. Rettenetes volt. Szégyelltük magunkat.”*⁴⁹⁵

Az internáltként elhurcoltak kiszállítása általában egy hónapig tartott. Ez rendkívül hosszúnak tűnik, de figyelembe kell venni, hogy a szerelvényeket többször félreállították, ugyanis a katonai-, az utánpótlást és zsákmányt szállító szerelvények mindig elsőbbséget élveztek.⁴⁹⁶ A kárpátaljai németek közül mindenki Horlovkára érkezett meg (11. sz. melléklet), de például a Magyarországról elindított, s 1945. február 9-én Horlovkára érkezők

⁴⁹⁰ POPOVICS Zsuzsanna: Huszti svábok: Mindenükből kifosztották őket. Kárpátalja, 2001. augusztus 3. 29. sz. Közli: DUPKA Gy.: Egy eltűnt férfigeneráció nyomában i. m. 188.

⁴⁹¹ Pilás Mária, szül. Gerhart Mária visszaemlékezése. In: WYSKOWSKI, P.: Katolikusüldözés Ukrajnában és Kárpátalján i. m. 264.

⁴⁹² Weinrauch (szül. Dán) Ilona visszaemlékezése. Közli: BAKURA Sándor: A polgári lakosság internálása Huszton. In: „Otthon a könny is édes” 1944–1955. Kényszermunkára hurcolt kárpátaljai magyarok és németek nyomában a Donyec-medencében. Szerk. BAKURA Sándor – DUPKA György. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2009. 55.

⁴⁹³ GULÁCSY G. előadása. Közli: DUPKA Gy.: Egyetlen bűnük magyarságuk volt i. m. 241.

⁴⁹⁴ BOGNÁR Z.: „Málenkij robot” i. m. 477.

⁴⁹⁵ Ekschmidt Margit túlélő visszaemlékezése. Közli: MOLNÁR D. E.: A kárpátaljai németek elhurcolása i. m. 42.

⁴⁹⁶ BOGNÁR Z.: „Málenkij robot” i. m. 455.

csoportjából csak 400-an érkeztek meg, ugyanis a munkaerőelosztási terveket figyelembe véve a célállomáshoz közeledve vagonelcsatolások történtek.⁴⁹⁷

5.3. Életkörülmények a horlovkai lágerben

5.3.1. Elhelyezés

Horlovkán két láger volt, az egyikben női rabok voltak elszállásolva, a másikban pedig férfiak, köztük magyar hadifoglyok is.⁴⁹⁸ Utóbbit bizonyítja az is, hogy özv. Balogh Jánosné a Wissinger-lányoktól tudta meg 1945-ben, hogy a férje, Balogh János – akit azért hurcoltak el Tiszaújhegyről, mert leventeoktató volt – ott halt meg a horlovkai lágerben.⁴⁹⁹ A női láger háromszoros szögesdrótkerítéssel volt körbevéve és minden harmadik, negyedik sarokban katonai őrbódék álltak, ahol fegyveres őrök jártak fel-alá és vigyáztak arra, hogy senki el ne szökjön. A huszti nők egy helyre kerültek, körülbelül 40-en voltak elhelyezve emeletes vaságyakon. Minden barakknak volt egy saját dezurnijja (őre – B. B.), aki egy orosz férfi volt.⁵⁰⁰ A hosszú barakkban egy téglaspór volt, de nem sok meleget adott. A falakban poloskák hemzsegték, minden szombaton ki kellett üríteni a helyiséget, hogy megszabaduljanak tőlük, de a faházban „termett” a poloska, így nem sokat segített ez az intézkedés. Eleinte 800-an voltak a lágerben, majd egyre több és több embert hoztak. A kárpátaljaiakon kívül Romániából és Lengyelországból származó németek is érkeztek. A lengyelországi németekből kevés volt, a romániai németek voltak a legtöbben.⁵⁰¹ Vincze Gábor szerint a jelenlegi Románia területéről összesen mintegy 70 ezer német származású személyt hurcoltak el kényszers munkára, közülük legalább 14 ezer volt Szatmár vármegyei sváb.⁵⁰² Murádin János Kristóf közölt adatai szerint viszont jóval több civil is érinthetett lehetett. A fogságba vetettek száma 70, 75, 81 ezer vagy éppen a 98 ezret megközelítő volt, akik közül 35–50 ezer közé tehető a bánási svábok, 26–27 ezer közé az erdélyi szászok és mintegy 5–15 ezer közé a szatmári svábok száma.⁵⁰³ Abban viszont mindketten egyetértenek, hogy részben a román csendőrségnek köszönhetően nemcsak a német származású személyeket szedték össze, hanem a németes hangzású, majd a teljesen magyar nevűeket, vagy ugyan német nevű, de kettős, vagy kizárólag magyar identitásúakat is, akik egy szót sem tudtak németül.⁵⁰⁴ A horlovkai lágerbe internáltak érkeztek még Szlovákiából,

⁴⁹⁷ Uo. 453.

⁴⁹⁸ FISCHER Zs.: „Állandóan kísértett a félelem” i. m. 185.

⁴⁹⁹ Özv. Balogh Jánosné visszaemlékezése. Közli: DUPKA Gy.: Vádolnak a kárpátaljai túlélők i. m. 108.

⁵⁰⁰ Morgentál (szül. Dán, 1924, Huszt) Mária visszaemlékezése. Az interjút készítette Bakura Sándor (2009.04.02.)

⁵⁰¹ Weinrauch (szül. Dán) Ilona visszaemlékezése. Közli: BAKURA S.: A polgári lakosság i. m. 57–59.

⁵⁰² VINCZE G.: Észak-erdélyi magyarok i. m. 21.

⁵⁰³ Murádin J. K.: Gulag vagy malenkij robot? i. m. 67.

⁵⁰⁴ VINCZE G.: Észak-erdélyi magyarok i. m. 21.; MURÁDIN J. K.: Gulag vagy malenkij robot? i. m. 66.

Magyarországról, sőt egész Európából. Végül vagy 1800 ember lehetett a lágerben az összlétszám.⁵⁰⁵ A Munkács környéki nők egy csoportja, 120-an, akik együtt érkeztek, egy barakkba is kerültek, szalmával borított priccseken aludtak. Fegyverrel őrizték őket. Volt egy kis spór ott is, abban fűtöttek szénnel, valamint a lányok összeszedtek egy kis fát és azzal tüzeltek,⁵⁰⁶ míg a másik csoport, akik közül kb. 50-en kerültek egy helyre egymáson úgy segítettek, hogy kettesével aludtak, így a magukkal hozott dunnákon, oly módon osztottak meg, hogy az egyikre feküdtek, a másikkal takaróztak.⁵⁰⁷

5.3.2. Munka

A nőket különböző munkára osztották be. Miután megérkeztek, a várpalánkaiakat romeltakarításra vitték, az összetört cserepeket takarították össze velük, ez hónapokig tartott. A ruhát, amibe mentek elvették tőlük, helyette szvettert meg pufajkát kaptak. Férfinadrágokat tudtak csak kiosztani, amit úgy kellett összehúzni magukon, hogy le ne essen róluk.⁵⁰⁸ Nem mindenki kapott bakancsot. A rahói Báron Jolán három évig, télen-nyáron egy kis fatalpú cipőben dolgozott, ez később az életébe is került.⁵⁰⁹ A nőkkel nehéz fizikai, férfiakkal való munkákat is végeztek: utat burkoltak, szenet pakoltak. Volt, akit szénmosásra osztottak be. Ez azt jelentette, hogy a gépszalag mellett kellett állniuk, és a lehulló szenet kézzel visszadobni a szalagra. Itt három műszakban grúz férfiakkal és orosz nőkkel is dolgoztak együtt.⁵¹⁰ Az orosz nők hozzá voltak szokva a férfias munkákhoz. Már az első világháború során a tapasztalt szakmunkásokat, akik a frontra kerültek a nők helyettesítették a gyárakban, a földeken, a bányában, a vasútnál.⁵¹¹ Egy munkaszüneti nap volt, a vasárnap, de ha valakinek a munkanapja vasárnapra esett nem kapott kimenőt. Ha beérkezett egy vagon, amit ki vagy be kellett pakolni, akkor vitték az embereket vasárnap is dolgozni.⁵¹² A kárpátaljai túlélők többsége arról számolt be, hogy őket nem osztották be bányamunkára. A magyarországi német nők közül viszont többen a sahtában (bányában – B. B.) kötöttek ki. Hogy érezhető legyen a bányamunka nehézsége, néhány Magyarországról idekerült túlélő visszaemlékezéséből idézek. Eleinte senki nem akart bányamunkára menni, de miután

⁵⁰⁵ Morgentál (szül. Dán, 1924, Huszt) Mária visszaemlékezése. Az interjút készítette Bakura Sándor (2009.04.02.)

⁵⁰⁶ Shathenpal Teréz (szül. 1925, Munkács) visszaemlékezése. Az interjút készítette Molnár D. Erzsébet (2009.05.)

⁵⁰⁷ Ekschmidt Margit túlélő visszaemlékezése. Közli: MOLNÁR D. E.: A kárpátaljai németek elhurcolása i. m. 45.

⁵⁰⁸ Shathenpal Teréz (szül. 1925, Munkács) visszaemlékezése. Az interjút készítette Molnár D. Erzsébet (2009.05.)

⁵⁰⁹ Báron Zita (szül. 1975, Rahó) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2020.01.11) és közli Bimba Brigitta

⁵¹⁰ Ekschmidt Margit túlélő visszaemlékezése. Közli: MOLNÁR D. E.: A kárpátaljai németek elhurcolása i. m. 46–52.

⁵¹¹ HL, Tgy. 2.475. A mai hősnő példája: a szovjet forradalmár – partizán – és katonanő. 2.

⁵¹² Ekschmidt Margit túlélő visszaemlékezése. Közli: MOLNÁR D. E.: A kárpátaljai németek elhurcolása i. m. 46–52.

megtudták, hogy az kapja a legtöbb kenyeret, aki lent dolgozik, többen jelentkeztek önszántukból is, azonban ez volt fizikailag a legmegterhelőbb és legveszélyesebb munka is. „A szén 70 méter magasból lett kibányászva, lépcsőkbe fúrták ki a szenet, az elzárót ki kellett nyitni és a csillébe esett a szén, ezt nekünk először ki kellett üríteni, hogy fel tudjunk ide menni, s ide feladtuk a fát, hogy az emberek, ha fúrnak, mindig el tudják venni, és akkor jött a gép és elvitték a szenet. Mikor odaértünk a lifthez, vizes volt a ruhánk és mindenünk, nagy huzat volt, nem engedtek minket ki, mert mindig meg kellett várni, hogy annyi személy gyűljön össze, hogy tele legyen a lift, mi ott álltunk vizesen télen és úgy sírtunk, mint a gyerekek”⁵¹³; „320 m mélyen dolgoztam a bányában, ami száraz volt, de volt olyan, aki 250 m mélyen dolgozott és sokkal rosszabb volt, mert az vizes volt. 320 és a 250 méter között víz volt.”⁵¹⁴

A kokszkémiai gyárban is hasonlóan nagyon nehéz volt a munka, fizikailag is megerőltető volt, a kokszból visszamaradt salakot kellett kézzel lehánygni a vagonokról, de mellette még éhezették is a rabokat.⁵¹⁵

5.3.3. Élelmezés

A német foglyok napi munkarendje a következőképpen alakult: az első műszak reggel 5-kor kezdődött, reggelit nem kaptak, naponta kétszer étkeztek, 11 órakor adtak egy kis káposztalevest, de nem volt benne se káposzta, se krumpli, csak meleg vízből állt és este ötkor kaptak 70 deka kenyeret. „Mindig azt mondták Németországban 20 deka kenyeret adtak. – Hát mi közöm nekem Németországhoz, nem vagyok német. – Hát akkor honnét? – Hát Kárpátaljáról. – Miért vagy te itt akkor? – Miért, Sztálinnak kellett az ingyen munkás.” – emlékezett vissza az egyik túlélő.⁵¹⁶ Weinrauch Ilona három és fél évig dolgozott a konyhán, ő mérte és osztotta szét a kenyeret, amit egy orosz nő hozott éjszaka teherautón. Eleinte éjszaka csak takarított a konyhán, mivel reggelit nem kaptak a rabok, később is csak egy pohár teát, vagy egy kis levest, amiben úszkált pár kásaszem.⁵¹⁷ A foglyok élelmezése táboronként eltért, de mindenhol mennyiségileg és minőségileg is messze elmaradt a minimálisan szükségestől. A Szovjetunió nem volt felkészülve több mint négymillió GUPVI-rab élelmezésére, valamint közrejátszott a Szovjetunióra jellemző voluntarista gazdaságpolitika és az 1946-os szovjet éhínség is, melynek következtében százezrek haltak

⁵¹³ Schauer mann Menyhért né vissza emlé ké zése. Közli: MÁRKUS B.: „Messze voltam én fogságban, nagy Oroszországban...” i. m. 107–108.

⁵¹⁴ Kérem János né vissza emlé ké zése. Közli: MÁRKUS B.: „Messze voltam én fogságban, nagy Oroszországban...” i. m. 208.

⁵¹⁵ Fischer Zs.: „Állandóan kísértett a félelem” i. m. 186.

⁵¹⁶ Morgentál (szül. Dán, 1924, Huszt) Mária vissza emlé ké zése. Az interjút készítette Bakura Sándor (2009.04.02.)

⁵¹⁷ Weinrauch (szül. Dán) Ilona vissza emlé ké zése. Közli: BAKURA S.: A polgári lakosság i. m. 61–64.

éhen.⁵¹⁸ A többéves kényszermunka ellenére kezdetben semmiféle fizetséget nem kaptak, csupán a silány minőségű élelmet, a harmadik évtől kezdődően kezdtek némi fizetés osztani. A visszaemlékezésekből is kitűnik és több kutató is azt vallja, hogy 1947-től, a békeszerződés aláírásától és annak életbelépésétől kezdve váltak jobbra a lágerkörülmények, a jóvátételi szállítmányokon kívül a hadigazdálkodásról a békegazdálkodásra való átállásnak is nagy szerepe lett, több embert tudtak foglalkoztatni a termelésben.⁵¹⁹ A vasgyárban dolgozók egy idő után megkapták a munkájuk után járó pénzt, a megtakarított kis pénzükből tudtak valami ételt venni a városban, valamint már volt, aki otthonról is kapott egy kevés pénzt.

A munka nehézségi fokától függött a kenyérfejadag súlya. Aki téglát pakolt, vagy szemet lapátolt 80 deka kenyeret kapott, ami közepes mennyiségnek felelt meg. Aki bányában dolgozott, annak egy kilót is adtak. Aki takarítónőként, azoknak csupán fél kilót. A kenyér tartotta őket életben. Szerencsés volt, akit a "párnikába" (kertészetbe) kapott beosztást, mert ott a zöldségek által némi vitaminhoz juthattak.⁵²⁰ A kokszkémiai gyárba a nehéz fizikai munka ellenére naponta csupán 20 dkg kenyeret kaptak, valamint kétszer kaptak „paszulylevest”, amely mindössze néhány szem babból állt, és halzsírral ízesítették.⁵²¹ A foglyok próbálták beosztani a kapott élelmiszert, amely azonban rendszerint nem bizonyult elegendőnek, így különböző módon próbálták pótolni. Wissinger Irén nagyszülősi elhurcolt egy nap, mikor nem dolgoztak, egyik huszti barátnőjével kiszökött, hogy élelmet szerezzenek. Elszegődtek egy öreg nénihez ásni, aki fizetségül megvendégelte őket, sőt még a nővérének is vitt egy kis ennivalót. Mire visszaértek már az egész tábor fel volt sorakoztatva büntetésül a szökésük miatt.⁵²²

5.3.4. Kapcsolatok

A túlélőknek eltérő tapasztalatai voltak a kerítésen túli, helybéli orosz lakosság életét és hozzájuk való viszonyulását illetően: hol együttérzést, hol pedig gyűlöletet tapasztaltak, ami esetenként kölcsönösen is igaznak volt mondható. A Várpalánkáról elhurcolt Kaincz Anna számára megdöbbentő volt az akkori Ukrajna. Korábban el sem tudta volna képzelni az ott látott szegénységet. A koldusgyerekeknek adta a kenyéradagját: „*Bennünket színészeknek*

⁵¹⁸ Bognár Z.: „Málenkij robot” i. m. 503–504.

⁵¹⁹ Uo. 478.

⁵²⁰ Gerhardt Margit (szül. 1926, Huszt) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2020.01.10.) és közli: Bimba Brigitta

⁵²¹ FISCHER Zs.: „Állandóan kísértett a félelem” i. m. 186.

⁵²² Uo.

gondoltak a helybeliek, hisz divatos ruháink, kabátjaink maskarának tűntek az ottani emberek számára. A környékeliek azzal fenyegettek, hogy egyszer ránk gyűjtják az egész táborot.”⁵²³

A lakosság ellenszenve a szovjet propagandából adódhatott, mely súlykolta beléjük, hogy a táborokba érkezők mind háborús bűnösök és ők felelnek az ország nyomoráért. Haragjukat nem feltétlenül a bosszúvágy gerjesztette, a nyomor és a kilátástalanság is kiválthatta.⁵²⁴ Az ottani szegénység ellenére Shathenpal Teréz emlékeiből úgy tűnik, mégis voltak, akik szánták őket: *„Húsvétkor megkértük a főnököt, hogy hadd mehessünk templomba, görögkatolikusba. Egy fegyveres őr kísért el minket. Az emberek úgy megsajnálta minket, adtak néhány bulocskát (zsömlét – B. B.). Nem tudták elképzelni milyen nemzetiségűek vagyunk, mert tudunk oroszul, magyarul, tudunk németül.*”⁵²⁵ A helybeliek könnyebb munkára voltak beosztva és fizetést is kaptak az elvégzett munkájukért, így míg tudták a velük együtt dolgozó rabokat segítették, hol kenyérrel, hol cukorral. A visszaemlékezések szerint sokszor emberségesebben viselkedtek, mint egyes német származású rabtársaik.⁵²⁶

A lágerben a túlélési esélyek meghatározó részt a lágerparancsnok személyétől, jó- vagy rosszindulatától függtek.⁵²⁷ A tábori örök rendszeresen éreztették a nőkkel a kiszolgáltatottságukat. A Wissinger lányokat miután kiszöktek élelemért és később kiderült, egy tiszt azzal fenyegette meg, hogy a háború után ollóval és borotvapengével vagdossák majd fel őket. Félelmükben hitet adtak az ilyesminek és nem is merték említeni senkinek. Azonban a láger főparancsnoka, egy idős őrnagy áthelyeztette a tisztet, miután megtudta, hogy terrorizálja a nőket.⁵²⁸ Azok a lányok, akik bejáratosak voltak a tisztekhez, jobb körülmények között éltek és különböző kiváltságokban részesültek. Pufler Margitot, úgy kezelték, mintha családtag lett volna. *„Volt, hogy hazavitt engem a tiszt vigyázni a gyerekre, mert a feleségével moziba mentek.*”⁵²⁹

Az első egy-két évben még szigorú őrizet alatt tartották, szinte fogolyként bántak az emberekkel, idővel azonban engedményeket tettek nekik. Őrségi kísérettel, majd a nélkül is kiengedték őket a városi piacra, ritkán templomba. Volt olyan asszony, aki a piacon tudott csak találkozni a férjével, esetenként kísérővel egyik lágerből át lehetett látogatni a

⁵²³ BADÓ Zsolt: Egy német asszony sorsa. Kárpátalja 2004. május 14. 174. sz. Közli: DUPKA Gy.: Egy eltűnt férfigeneráció nyomában i. m. 190.

⁵²⁴ BOGNÁR Z.: „Málenkij robot” i. m. 482–483.

⁵²⁵ Shathenpal Teréz (szül. 1925, Munkács) visszaemlékezése. Az interjút készítette Molnár D. Erzsébet (2009.05.)

⁵²⁶ Morgentál (szül. Dán, 1924, Huszt) Mária visszaemlékezése. Az interjút készítette Bakura Sándor (2009.04.02.)

⁵²⁷ BOGNÁR Z.: „Málenkij robot” i. m. 478.

⁵²⁸ FISCHER Zs.: „Állandóan kísértett a félelem i. m. 186.

⁵²⁹ Pufler Margit (szül. 1926, Visk) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.12.20.) és közli Bimba Brigitta

másikba.⁵³⁰ Mikor összejöttek a nők és férfiak propagandacélú fényképeket készítettek róluk, ilyenkor visszaadták a ruháikat, vagy felvehették azokat, amiket a megtakarított pénzükön már a piacon meg tudtak venni. Dupka György megállapítása szerint „az egykori kárpátaljai hadifoglyok között nem talált olyan személyt, aki a kirakat-táborok vendégszeretetét élvezte volna, ahová a Nemzetközi Vöröskereszt munkatársai bejáratosak voltak, és ahol valamiféle ‘lágerkultúra’ virágzott.”⁵³¹ A „Magyar hadifoglyok és internáltak a Szovjetunióban 1941–1953 között a dokumentumok” tükrében című könyvben leírtakra hivatkozik, mely szerint a lágerekben voltak sportmérkőzések, táncos-, zenés rendezvények, a rabok járhattak könyvtárba. A fent nevezett könyv azonban nem létezik. A szerző feltehetően Varga Éva Mária disszertációjának⁵³² egy fejezetére utalt, amely a lágerélet kulturális vonatkozásaival foglalkozik. Varga többek között egy 1950 májusában kelt szovjet belügyminisztériumi rendeletet idéz, amely szerint „a hadifogolytáborokban 985 könyvtár működött mintegy 500 000 példányban orosz és különböző idegen nyelvű politikai és szépirodalmi kötetekkel, 1947–1949 során 3315 művészeti önképző kör működött, amelyek 179 973 előadást rendeztek és 65 717 filmvetítést tartottak a hadifoglyoknak”.⁵³³ A túlélők visszaemlékezései és a kárpátaljai kutatások azonban nem támasztják alá, hogy a vizsgált lágerekben ilyen „virágzó” kulturális élet létezett volna. A horlovkai tábor foglyai között legfeljebb alkalmi éneklések, vallási ünnepek, illetve egymás közti történetmesélések jelentették a szellemi élet maradék formáit. Weinrauch Ilona huszti túlélő visszaemlékezéséből azonban egy-két ilyen eseményre, jelenetre utaló életkép előbukkan, mely szerint Horlovkán is előfordult, hogy a tisztek összeszedték a horlovkai, nova horlovkai és jenakievói internáltakat és sportmérkőzéseket szerveztek nekik, valamint könyvtárba is lehetett járni, de az internáltak nem tudtak oroszul, így utóbbinak nem sok haszna volt.⁵³⁴ A szovjet propaganda másik fontos eszközét az úgynevezett antifasiszta előadások alkották. Az előadók többsége maga is fogoly volt, aki e feladatot önként vállalta, miután Moszkvában ideológiai kiképzésben részesült. Az egyik ismert előadó Rátkay Károly repülő tiszt volt, akit többek között a horlovkai táborba is küldtek propagandisztikus előadások megtartására. E rendezvények célja az volt, hogy a „fasiszta” foglyokkal elhitessék: jogosan bűnhődnek, és a Szovjetunió kegyét élvezik, amiért munkájukkal hozzájárulhatnak az ország újjáépítéséhez.⁵³⁵

A szabadidő nagy részében az elhurcoltak együtt imádkoztak, énekeltek, valamint levelet írtak szeretteiknek. Az 1929-es genfi egyezmény 36. cikke biztosította a foglyoknak a

⁵³⁰ Kérem Jánosné visszaemlékezése. In: „Messze voltam én fogságban, nagy Oroszországban...” i. m. 208.

⁵³¹ DUPKA Gy.: A mi golgotánk i. m. 135.

⁵³² VARGA É. M.: Magyar hadifoglyok és internáltak i. m. 239.

⁵³³ A forrás eredeti helye: OÁKL, 1. Fond, 21a. opisz, 4. ügyirat. 36–46.

⁵³⁴ Weinrauch (szül. Dán) Ilona visszaemlékezése. Közli: BAKURA S.: A polgári lakosság i. m. 62.

⁵³⁵ MURÁDIN J. K.: Valóság és propaganda i. m. 72.

családjaikkal való levelezési jogot.⁵³⁶ A Szovjetunió azonban nem vett részt az értekezlet munkájában és az egyezményt sem írta alá, ahogyan az 1899-es I., 1907-es II. hágai és 1906-os genfi egyezmények kodifikációit sem, melyek a hadifoglyokkal való bánásmódot írták elő. A Szovjetunió különböző hadifogoly-rendeleteket gyártott. Az 1931. és 1939. évit az 1941-es rendelet írta felül, mely már azt is kimondta, hogy az internált személyek is hadifogolynak minősülnek.⁵³⁷ A levelezést egy 1945 júliusában született kormányrendelet tette lehetővé. A levélforgalom megszervezése és fenntartása a szovjet belügyi apparátus számára óriási terhet jelentett. A foglyoknak szánt levelezőlapok elkészítése és szétküldése 1946 őszéig hivatalosan a Nemzetközi Vöröskereszt feladata volt.⁵³⁸ A postai levelezés engedélyezése a helyi szovjet táborvezetőktől függött és többnyire propaganda célt szolgáltak. A levelezőlapokra sokszor csak annyit írhattak, hogy jól vannak és nemsokára haza fognak menni.⁵³⁹ A tábori posta csak 1946 elejétől működött, de teljesen rendszertelen és késedelmes volt, sok levél sohasem jutott el a címzetthez. A tábori levelezőlapokat a cenzúra moszkvai központjában ellenőrizték, onnan küldték tovább, majd ugyanez történt a beérkező levelekkel is.⁵⁴⁰ A leveleket Horlovkán is szigorúan cenzúrázták, nem lehetett lezárni a borítékot, azonban volt, aki később a levelek mellett csomagot és némi pénzt is kapott otthonról.⁵⁴¹ Gerhardt Margit több csomagot is kapott – tanúsítja húga –, aki még a huszti milíciára is vitt utána csomagot. *„Egy idő után, mikor megkaptuk az első levelet, amit a lágerből írt, küldünk csomagot. Meg volt adva, hogy 1–2 havonta egy csomagot lehet postára adni, amit leellenőriztek. Faládába küldtük, 5–6 kilogrammot lehetett csak küldeni. Anyuka csomagolt egy kis rántást, tarhonyatésztát, lekvárt, zsírt, ami elállt. A többiek is kaptak levelet, onnan tudom, hogy mi nem írtuk meg neki, hogy meghalt édesanyám, valamelyik huszti lánynak meg megírták, tőle tudta meg. Nem tudja mai napig feldolgozni azt a fájdalmat.”*⁵⁴²

5.3.5. Betegségek, halálozás

A helytelen táplálkozás és a rossz egészségügyi körülmények miatt különböző betegségek ütötték fel a fejüket – tifusz, sárgaság, belső szervi megbetegedések. A láger területén nem volt kórház, ritkán jöttek orvosok, az összegyűjtött lányokból – akiknek volt

⁵³⁶ PALÁSTHY R.: Fehér könyv i. m. 51.

⁵³⁷ VARGA É. M.: Magyar foglyok a Szovjetunióban i. m. 6–7.

⁵³⁸ STARK T.: Magyar foglyok i. m. 211.

⁵³⁹ PALÁSTHY R.: Fehér Könyv i. m. 51.

⁵⁴⁰ A Janus Pannonius múzeum számára olyan Magyarországról elhurcolt túlélők is felajánlották emléktárgyaikat, akik a kárpátaljai nőkhöz hasonlóan szintén a horlovkai lágerben raboskodtak. MÜLLER Judit: „Idegen ég alatt – Oroszföldön meggyötörve”. Elhurcolt magyarországi fiatalok szovjet kényszermunkán, 1944–1949. Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 2016. 98.

⁵⁴¹ Uo. 62–64.

⁵⁴² Gerhardt Anna (szül.1935, Huszt) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2020.01.10.) és közli Bimba Brigitta

valamilyen egészségügyi végzettsége, vagy tapasztalata – választották ki az ápolókat. Egy „lazaret”, betegszobának mondható helyiség volt a táborban, ide lett beosztva a várpalánkai Jankó Elza is. Ha valakinek komolyabb baja volt, akkor neki kellett a beteget bekísérnie a városi kórházba, hol gyalogosan, hol szekérrel. Nagyon sok volt az ételmérgezés és a bélfertőzés, mert az emberek éheztek és elkezdtek mindenféle füvet koszosan, nyersen enni.⁵⁴³ A legtöbb lány tífuszban halt meg, főleg a Romániából származó németek közül. Egy kárpátaljai német lány, Ágnes is ettől veszítette életét, a bátyja, aki a szomszédos lágerben raboskodott meg tudta szervezni a temetését, úgy, hogy még pap is jelen volt.⁵⁴⁴ Ez nem volt általánosnak mondható. A halottakat tömegsírba temették. Wissinger Irén nem egyszer az életét kockáztatta azért, hogy megszegte a tábori szabályzatot. Munkába menet azt látta, hogy katonák egy hirtelen vájt tömegsírba halottakat dobáltak, de rendesen be sem ásták őket, a végtagjaik kifelé álltak a földből. A lány odarohant, hogy egy nagyobb gödröt ásson, nehogy a kóborkutyák martalékává váljanak a tetemek, de a szemközti lágerben raboskodó magyar hadifoglyok figyelmeztették, hogy ha az örök észreveszik, Szibériába deportálják.⁵⁴⁵ A szovjetek ezt a megfélemlítési módszert nemcsak hangoztatták, de könnyedén Szibériában köthetett ki az, aki a parancsnak vagy a szabályzatnak ellenszegült.

A nők szívóssága, ha nem is a fizikai megterhelés nagyobb fokú bírásából, de az erősebb lelki fegyelemből adódott. Több férfi halt meg amiatt, mert elcserélte a kenyérfejadagját dohányra vagy több alkoholt fogyasztott vagy csupán hamarabb feladta és öngyilkosságba menekült, amit a következő eset is példáz: *„Egy felakasztotta magát, egy lengyel német [...] új végét építettek és ott feküdt az a férfi. Perunyó, úgy mondtuk rá [...] ott feküdt a véce mellett. Felakasztotta magát [...] a gerendákra.”*⁵⁴⁶ Rendkívülinek számított az az eset is, amikor az egyik kárpátaljai lány elcsábított egy szovjet tisztet, akinek a felesége erre rájött és megkeserítette a lány életét. Földalatti bányamunkára küldte, nagyon nehéz körülmények között dolgozott és bele is halt a munkába.⁵⁴⁷ Több alkalommal is előfordult halálos áldozatokkal járó bányaomlás, de szerencsére a többi kárpátaljai nőt nem érte ilyen szerencsétlenség. Az itt töltött évek azonban mindenképp rányomták az életükre a bélyeget, volt, aki társ nélkül, egyedül élte le az életét, vagy meddővé vált, az időskort is nagyon kevesen élték meg, különböző betegségekben haltak meg nem sokkal a munkatáborokból való hazatérésük után. A már említett Báron Jolán a felfázások miatt halt meg, három évig egy

⁵⁴³ Gázsó Mária (szül. 1965, Munkács) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2019.12.06.) és közli Bimba Brigitta

⁵⁴⁴ Weinrauch (szül. Dán) Ilona visszaemlékezése. Közli: BAKURA S.: A polgári lakosság i. m. 63.

⁵⁴⁵ FISCHER Zs.: „Állandóan kísértett a félelem i. m. 186.

⁵⁴⁶ Weinrauch (szül. Dán) Ilona visszaemlékezése. Közli: BAKURA S.: A polgári lakosság i. m. 59.

⁵⁴⁷ Ekschmidt Margit túlélő visszaemlékezése. Közli: MOLNÁR D. E.: A kárpátaljai németek elhurcolása i. m. 43.

fatalpú cipőben járt a lágerben és kihűtötte magát. Az egész testére ráment a víz.⁵⁴⁸ Wissinger Magdolna még a lágerben megbetegedett és hazatérésük után életét is vesztette, Irén pedig szív- és légúti problémákkal küzdött még évekig. Hogy egyáltalán túléltek a lágert, a fiatalságuknak és az Istenbe vetett hitüknek tulajdonították.⁵⁴⁹

5.4. Kérvények és beadványok. Hazatérés.

Az otthon maradt hozzátartozók különböző beadványokkal fordultak a helyi és körzeti népbizottságokhoz, hogy igazolásokat állítsanak ki gyermekeik ártatlanságát és politikai megbízhatóságát illetően, melyet ők maguk is bizonygattak. Az igazolásokat Ivan Turjanicának, Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának elnökéhez, vagy maguknak a lágerparancsnokoknak címezve továbbították. A Nagyszőlősről elhurcolt Wissinger lányok édesanyja 1946. július 31-én írta harmadik kérvényét a horlovkai kokszgyártó üzem parancsnokához intézve: „Én itt maradtam nyolc gyermekkel egyedül, kilátástalan magányban [...] Kérésemet azzal indokolom, hogy gyermekeimet a helyi hatóságok tévedésből internálták és adták ki a szovjet kormánynak, mivel apjuk soha nem volt tagja semmilyen pártnak és soha semmilyen hadseregben nem szolgált [...] Gyermekeit ukrán iskolába járatta, bár magyarba is járhattak volna, mivel magyar nemzetiségűek.⁵⁵⁰ A német nemzetiségük megtagadása a helyben kialakult politikai helyzet diktálta kényszer következménye volt és az a remény szülte, hogy ily módon ki tudják eszközölni gyermekeik szabadon bocsátását. A huszti szülők 12 elhurcolt gyermekük szabadon bocsátását kérték Ivan Turjanicától – köztük Gerhardt Margitét (1926), Gerhardt Ilonáét (1925), Dán Máriaét (1924), Morgenthal Katalinét (1921), Hodler Ilonáét (1927), Müller Margitét (1921), Dán Ilonáét (1925), Müller Magdolnáét (1925), Weinrauch Katalinét (1925), Müller Károlyét (1927) és Gerhardt Irénét (1926) – igazolva, hogy semmilyen politikai pártnak, sem szervezetnek nem voltak a tagjai.⁵⁵¹

A kérvények következményeképp Ivan Turjanica, Mikita Szergejevics Hruscsov közbenjárását kérte a hadifogolytáborokba hurcolt kárpátaljai polgárok szabadon bocsátása ügyében, majd 1945 júliusában elrendelte a településeken nem tartózkodó hadifoglyok és internáltak összeírását. A népbizottságok helyi vezetői a magyarlakta településeken 28 098 nevet írtak össze, akik részben ismert, részben ismeretlen lágerekbe kerültek, mivel a hozzátartozók csak hallomásból szerzett ismeretekkel rendelkeztek, vagy nem is volt tudomásuk róla, hová vitték a családtagjaikat.⁵⁵² A Munkács környékéről elhurcolt nőknél

⁵⁴⁸ Báron Zita (szül. 1975, Rahó) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2020.01.11) és közli Bimba Brigitta

⁵⁴⁹ FISCHER Zs.: „Állandóan kísértett a félelem” i. m. 187.

⁵⁵⁰ KTÁL, R-195. Fond, 23. opisz, 40. ügyirat. 32–33.

⁵⁵¹ KTÁL, R-195. Fond, 23. opisz, 40. t2. ügyirat. 13.

⁵⁵² DUPKA Gy.: A mi golgotánk i. m. 139.

egységesen, szinte maradéktalanul feltüntették, hogy a horlovkai lágerbe kerültek, azonban bizonyos, hogy a listák hiányosak, és kevesebb név szerepel rajtuk, mint ahány személyt valójában elhurcoltak. Egyik példája ennek, hogy a munkácsi járásból 25 nő nevét sikerült a listákból kinyerni, azonban a KMKSZ 1989–1993-as évi gyűjtéséből tudjuk, hogy csak Munkácsról 38 nő tért haza és öt életét vesztette a lágerben.⁵⁵³ Utóbbi hipotézist támasztja alá, hogy a 10 internált huszti lányból egyikük neve sem szerepel a városban összeállított hadifogoly- vagy internált státuszban lévő elhurcoltak listáján.⁵⁵⁴ Ugyanakkor a túlélők visszaemlékezésnek teljes hitelességét támasztják alá ezek a listák, ahogy a Nagyszőlősről elhurcolt Wissinger lányok esetében.⁵⁵⁵

Az internáltak nem voltak tisztában vele, meddig tartják majd fogva őket és arra is csak idővel jöttek rá, hogy milyen szempontok alapján engedtek valakit hamarabb szabadon. Különbözőképp vallanak erről: *„Volt, aki eleve gyengébb vagy beteges volt, azokat hazaküldték. A nővérem is egy év ottlét után tüdőgyulladást kapott, ezért hazamehetett.”*⁵⁵⁶ *„Volt egy lány Husztról, Mari, aki a tisztekkel kikezdett, megbeszélte, hogy hazaengedik, ha fog velük szeretkezni [...] Ő nem kapott ilyen injekciót, mert ott volt ezekkel, a konyhára is bekerült, praxisa volt. Jómadárnak vettük, és lett gyereke. Ha jól emlékszek állapotosan engedték haza.”*⁵⁵⁷ Az injekciók hatására elmaradt a nők menstruációja. Elővigyázatosságból és óvintézkedésként adták, nehogy gyerekek szülessenek. Voltak nők, akik önként adták magukat, abban a reményében, hogy jobb munkára osszák be őket vagy több kosztot kapnak majd, de a megerőszakolás lehetősége is fennállt vagy az, hogy szerelmi kapcsolat alakul ki a rabok között, annak ellenére is, hogy külön voltak elszállásolva.⁵⁵⁸ Az internálótáborokból elsősorban azokat a nőket engedték el először, akik a lágerekben megszülték a gyerekeiket. A szoptatós anyáktól nem sok munkát lehetett elvárni, de etetni kellett őket, úgy gondolták csak terhére vannak a szovjet gazdaságnak, így néhány héttel a szülés után hazaengedték azokat, akiknek az útnak indításig legalább még életben maradtak a gyermekei. Így indult haza 13 kisgyermekes magyarországi nő 1945. október 20-án. A 13 gyerekből kettő maradt életben, mire megérkeztek a célállomásra.⁵⁵⁹ Németmokráról is hazaengedtek egy lányt, mert állapotos lett. *„Nem tudni, hogy a huszti Müller Karcsié lehetett-e a kicsi – akit szintén a huszti lányokkal vittek el, mert 1944 novemberében, mikor vitték a férfiakat még nem érte el az alsó*

⁵⁵³ Uo. 224.

⁵⁵⁴ KTÁL, R-14. Fond, 1. opisz, 219. ügyirat

⁵⁵⁵ KTÁL, R-14. Fond, 1. opisz, 222. ügyirat

⁵⁵⁶ FISCHER Zs.: 83 évesen is fontos beosztásban i. m.

⁵⁵⁷ Pufler Margit (szül. 1926, Visk) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.12.20.) és közli Bimba Brigitta

⁵⁵⁸ VÁRDY B. – VÁRDY H. Á.: Magyarok a GULAG rabszolgatáborokban i. m. 131–132.

⁵⁵⁹ SZEBENI I.: Merre vagy magyar hazám i. m. 148–150.

korhatárt – *de a fiú miután hazajött a lágerből elvette a lányt feleségül.*”⁵⁶⁰ Alátámasztható azonban azzal a sztereotípiával is, hogy a köztudatban ezekről a nőkről rossz vélemény élt, megvetették őket, így nehezen találtak párt. A lágereket megjárta emberek azonban a közös sorsból, élményből adódóan megértéssel voltak egymás iránt.⁵⁶¹ A nőknek beadott injekciók nem minden esetben a szerencsét hozták el számukra, sokak életét nyomorította meg, volt, aki meddővé vált, volt, akinek életre szóló fájdalmat okoztak a szúrások helyén keletkezett kelések.⁵⁶²

Nem mondható gyakorinak, de előfordult, hogy nemcsak az állapotos nők kerültek haza hamarabb, ki is lehetett váltani az embereket, Dán Mária így emlékszik erre: *„Másokat hamarabb hazaengedtek, azok írtak levelet, az pénzbe került, voltak csomagok. Kiváltották őket, aztán hazamentek. Akinek volt pénze, egy csomó, kétezer rubel. Elmentek haza. Na, de hát apának nem volt semmi, apa öt gyereket nevelt és kertész volt és hát miből.*”⁵⁶³ Ekschmidt Margit szerint nem volt különösebb indoka annak mi alapján választották ki, hogy ki mehet haza: *„Csak mondták a neveket, én reméltem mindig és egyszer csak megszólítottak és mondták, hogy haza fogok menni. Nagyon jó hír volt. És akkor felpakoltak, adtak élelmiszert ilyen konzervált tejet meg konzervhalat, meg mit tudom én, az már nem is kellett nekem, én már jól voltam lakva azzal, hogy hazamegyek.*” – ez történt 1946 májusában.⁵⁶⁴ A körösmezői lányok egy Berca nevű szovjet tiszt nevét foglalták imába, aki jól bánt velük és 22 hónap elteltével a szabadon bocsájtásukat is elősegítette.⁵⁶⁵ A kárpátaljai németek hazaszállítása nem egységesen történt, mint azt a visszaemlékezések tükrözik, volt, aki néhány hónap, de volt, aki csak évek múltán kerülhetett haza.

Iván Turjanica 1947. szeptember 18-án újabb levélben fordult Ny. Sz. Hruscsovhoz az NKVD táborokban tartózkodó kárpátaljaiak szabadon bocsájtása érdekében. *„A honvédő háború végén, 1944-ben és azt követően a szovjet hatóságok Kárpátontúli Ukrajnából jelentős számú lakost vittek ideiglenes munkavégzés céljából az ország belsejébe. Jelenleg ezek az emberek szét vannak szórva a Szovjetunió valamennyi tagköztársaságába működő munkatáborokba, és senki nem tudja, mikor térnek haza.*” Először említi meg, hogy a munkára irányítottak összetétele többségében 16 éves korú fiatalokból, főként lányokból áll,

⁵⁶⁰ Gerhardt Anna (szül. 1935, Huszt) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2020.01.10.) és közli Bimba Brigitta

⁵⁶¹ VÁRDY B. – VÁRDY H. Á.: Magyarok a GULAG rabszolgatáboraiiban i. m. 135.

⁵⁶² Pufler Margit (szül. 1926, Visk) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.12.20.) és közli Bimba Brigitta

⁵⁶³ Morgentál (szül. Dán, 1924, Huszt) Mária visszaemlékezése. Az interjút készítette Bakura Sándor (2009.04.02.)

⁵⁶⁴ Ekschmidt Margit túlélő visszaemlékezése. Közli: MOLNÁR D. E.: A kárpátaljai németek elhurcolása i. m. 47–48.

⁵⁶⁵ Birosz János visszaemlékezése. Közli: DUPKA Gy.: Vádolnak a kárpátaljai i. m. 155–156.

azon túl idősek, egész családok és hadifoglyok alkotják a kontingenst.⁵⁶⁶ Ennek ellenére sokan csak öt év után térhettek haza. „*A kárpátaljaiakat engedték haza a legkésőbb. Parancs, mindig jött a parancs, hogy haza kell engedni az embereket, és akkor elengedték [...] És volt valami elbocsátó cédula, hogy szabad ember és mehet.*”⁵⁶⁷ A husztiak és a munkácsiak nagy része 1950-ben szabadult. Darnicán, az elosztólágerben új pufájkákat kaptak, vagy befestették velük a régit, hogy szebbnek tűnjön. Összeírták hányan vannak és egy tiszt elkísérte őket Lembergig. Ott kaptak vonatjegyeket, ami egészen Husztig szólt.⁵⁶⁸

5.5. GUPVI táboraiba hurcolt kárpátaljai német nők száma és embervesztesége

A kárpátaljai németek, köztük német nők internálására és GUPVI táborokba való hurcolására vonatkozóan nem rendelkezünk pontos számadatokkal. Dupka György munkáiban kísérletet tesz ennek meghatározására, de helyenként összemosza a német nemzetiségű 16 és 50 év közötti lakosságának a számát, – melyet Berija parancsára írtak össze 1944 decemberének első napjaiban – azzal, hogy hány német, illetve magyar nőt indítottak útnak a szovjet légerek felé. Egyik tanulmányában arról ír, hogy „a meghurcolt kárpátaljai német nemzetiségűek másik nagy csoportjába azok a nők (17–45 év körüliek) tartoztak, akiket az Állami Honvédelmi Bizottság – Sztálin aláírásával – a 7161.sz. általános mobilizációt elrendelő határozata (1944. december 16.) alapján jóvátételi munkára mozgósítottak. 691 nő került az NKVD regisztrációs listájára.”⁵⁶⁹ Ebben az állításban több dolog is pontosítást igényel. A 7161. számú határozat mellett a 4. Ukrán Front által megszállt területen, így Kárpátalján a német nőket a 00520-as számú végrehajtási parancs alapján internálták, és mindkét parancs a 18–30 év közötti nők internálást írta elő, mégha tudomásunk is van olyan településekről vagy egyéni eljárásról, melyeken vagy melyek során ezt a korhatárt nem tartották be. A tanulmányból nem derül ki, honnan került megállapításra a 691-es szám, mivel ez a rész hivatkozásoktól mentes. Viszont az már hivatkozással kellőképp alátámasztott, hogy 1945. január 2–3. között a munkácsi vasútállomásról Volóc vasútállomására 185 fős „speckontingenst” irányítottak át.⁵⁷⁰ Disszertációjának a németek internálását bemutató fejezetében Baldaszarov ezredes jelentése mellett közli Fagyejev vezérőrnagy és Boszjij ezredes, törzsparancsnok a kárpátaljai németek internálását összefoglaló jelentését, mely szerint „a megjelölt gyűjtőhelyeken 215 fő, 49 férfi és 166 nő jelent meg, akiket január 7-én a

⁵⁶⁶ KTÁL, R-195. Fond, 24. opisz, 7. ügyirat. 110.

⁵⁶⁷ Morgentál (szül. Dán, 1924, Huszt) Mária visszaemlékezése. Az interjút készítette Bakura Sándor (2009.04.02.)

⁵⁶⁸ Weinrauch (szül. Dán) Ilona visszaemlékezése. Közli: BAKURA S.: A polgári lakosság i. m. 65.

⁵⁶⁹ DUPKA Gy.: Kárpátaljai nők a GUPVI és GULAG táborokban i. m. 93.

⁵⁷⁰ A Kuzmincov gárda-ezredesének, Baldaszarov ezredesnek a tájékoztató jelentésére hivatkozik. Ld. a 322. sz. (TSU./ 532.) ügyiratot, eredeti forráshelye: OÁKL, 32885. Fond, 1. opisz, 50. ügyirat. 350. Uo. 94.

volóci vasútállomásra irányítottak.”⁵⁷¹ Tehát a munkatáborokba irányított nők számát ebből a forrásból 166 főben állapíthatjuk meg és a szerző sem közöl más adatot, kivéve a disszertáció mellékletében egy táblázatban, ahol „Internált civilek 1944. XI. 18.–1945. XII.” címszó alatt felsorolja, hogy a 13 közigazgatási egységből hány nőt internáltak és összesítésképp 691-ben állapítja meg. Megjegyzésképp hozzáfűzi a táblázathoz, hogy „az Internált civilek 1944. XI. 18.–1945. XII. oszlopban a 4. Ukrán Front 0036. parancsa értelmében internált magyar és német férfiak eddig feldolgozott adatait tüntették fel, zárójelben pedig „az NKVD-jelentések alapján regisztrált és jóvátételi munkára vitt németeket (1 118), köztük a férfiak (427) és a nők (691) számát is”.⁵⁷² Korábban a disszertációban arról ír, hogy a Levitin ezredes által 1944. december 1-jén készített kimutatásban, mely Kárpátalja német lakosságának összetételét hivatott bemutatni 70 település tükrében 613 16–50 év közötti nőt regisztráltak 1118-ból, majd egy Fagyejev által küldött december 5-i jelentéséből csak azt közli, hogy 93 kárpátaljai településen élő német lakosság számát illetően 1 876 fő volt 16–50 év közötti,⁵⁷³ mivel az eredeti forrás⁵⁷⁴ sem közöl mást. A második regisztrálás során tehát a plusz 758 főből nem ismert ugyan honnan, de úgy ítélteti meg a szerző, hogy 78 lehetett nő. Ez elég kevésnek bizonyul ahhoz képest, hogy az első regisztrálás során a regisztráltaknak a több mint a fele volt nő, a második regisztrálás során pedig e szerint alig haladta meg a 10%-ot a számuk. Viszont előfordulhat ez is, ha olyan 23 településen készült újabb összeírás, ahol kevés számban éltek németek. Ezt viszont csak a Fagyejev jelentést teljes terjedelmes ismeretének a birtokában tudnánk pontosan meghatározni, ha ő maga ezt Levitinhez hasonlóan nemek és korcsoportokra bontva egyáltalán részletezte. Ha az első, 70 településen végzett összeírást figyelembe vesszük, akkor a 613 nő közül a 16 és 30 év közötti korhatár között mozgó nők száma 317 volt. Nem tudjuk a 16 és 18 év közé eső nők száma mennyi lehetett, de ha ez kivonjuk az összlétszámból - mivel csak a 18 és 30 év közé eső nők mozgósítását érintette a parancs - valamint levonjuk annak a 26 nőnek a számát, akik nem jelentek meg a kijelölt gyűjtőhelyeken,⁵⁷⁵ akkor valamivel közelebb juthatunk a 166-os számhoz.

Az internált németek számára vonatkozóan Gulácsy Géza közöl még egy számadatot, szerinte 1945. január 1-jén 200–250 főt nyitott vagonokban indítottak útnak Munkácsról,⁵⁷⁶ azt nem próbálja meghatározni hány nő lehetett köztük. A túlélők közül is volt, aki

⁵⁷¹ DUPKA Gy.: A kollektív bűnösség elvének alkalmazása i. m. 104.

⁵⁷² Uo. 210–211.

⁵⁷³ Uo. 100–101.

⁵⁷⁴ Az eredeti forrás helye: OÁKL, 32885. Fond, 1. opisz, 50. ügyirat. 263. Közli: Упорядник КОРСУН О. М.: Закарпатські угорці і німці i. m. 158.

⁵⁷⁵ Uo. 104.

⁵⁷⁶ GULÁCSY G. előad. Közli: DUPKA Gy.: Egyetlen bűnük magyarságuk volt i. m. 240.

hozzávetőlegesen meghatározta hányan lehettek a horlovkai lágerben. Shathenpal Teréz túlélő szerint a Munkács környéki nők egy csoportja, 120-an, akik együtt érkeztek, egy barakkba is került Horlovkán,⁵⁷⁷ míg Ekschmidt Margit szerint a másik csoport, körülbelül 50-en szintén egy barakkba került.⁵⁷⁸ Tehát a Fagyjev és Boszj ezredes korabeli parancsához, hasonlóan – melyben 166 nő bevagonírozásáról és Volócra irányításáról számolnak be – a túlélők is 170 körülire teszik az elhurcolt német nők számát.

A KTAL-ban található közel 30 ezres Turjanica-névsorból, a népbizottságoknak, lágeröröknek címzett hozzátartozói kérvényekből (a táblázatban lásd rövidítve – KTAL), az orosz levéltárakban őrzött NKVD műveleti tisztjeinek a mobilizált német anyákra vonatkozó feljegyzéseiből (a táblázatban lásd rövidítve – OÁKL), a rendszerváltozást követően a KMKSZ kezdeményezésére meginduló portabejárások során elkészült mártírok listáiból (a táblázatban lásd rövidítve – SZEP), a túlélőkkel és hozzátartozókkal készített interjúkból (a táblázatban lásd rövidítve – OH), a MNL Szovjet táborok magyar foglyai c. adatbázisából (a táblázatban lásd rövidítve – MNL) próbáltuk összegyűjteni a női elhurcoltakkal kapcsolatos adatokat, ezáltal hitelesnek vélt forrásokkal alátámasztva meghatározni a Kárpátaljáról internált nők számát. A fent nevezett forrásbázisokból összesen 111 nő nevét sikerült összegyűjtenünk, akik biztosan megjárták a szovjet kényszermunkatáborokat. A mellékelt táblázatban (3. táblázat), amennyiben ismeretében voltunk feltüntettük az elhurcolt nők neve mellett a születési dátumukat, a születési helyeiket, a táborok helyét, ahol fogva tartották őket és azt, hogy hazatértek vagy meghaltak-e a táborokban. Az MNL adatbázisának köszönhetően 15 nő esetében napra, hónapra és évre pontosan meg tudtuk állapítani mikor estek fogságba és mikor szabadultak a lágerekből. A szabadulás dátumát helyenként a túlélőkkel készített interjúkból ismert információk alapján is fel tudtuk tüntetni. A 110 elhurcoltból az összesített adatok alapján 63 nő 1945–1950 között biztos hazatért a lágerekből, hatan pedig meghaltak. Legelsőként a kőrösmezei Derescsuk Mária és a huszti Müller Júlianna térhetett haza az 1009/1 sz. Donyec-medencei munkatáborból. (12. sz. melléklet) A KMKSZ 1989–93-as évi portabejárások általi gyűjtéséből annyi ismert, hogy Munkácsról 38 nő tért haza és öt életét vesztette a lágerben.⁵⁷⁹ A túlélők szerint viszont csak egy Ágnes nevezetű (a vezetékneve és születési helye sem ismert – B. B.) kárpátaljai lány halt meg a horlovkai lágerben. A lány elkapta a tífuszt és abba halt bele.⁵⁸⁰

⁵⁷⁷ Shathenpal Teréz (szül. 1925, Munkács) visszaemlékezése. Az interjút készítette Molnár D. Erzsébet (2009.05.)

⁵⁷⁸ Ekschmidt Margit túlélő visszaemlékezése. Közli: MOLNÁR D. E.: A kárpátaljai németek elhurcolása i. m. 45.

⁵⁷⁹ DUPKA Gy.: A mi golgotánk i. m. 224.

⁵⁸⁰ Weinrauch (szül. Dán) Ilona visszaemlékezése. Közli: BAKURA S.: A polgári lakosság i. m. 63.

A kárpátaljai német nők tehát nem haltak meg tömegesen a lágerben, a túlélők elmondása alapján az Istenbe vetett hit, az élni akarás, a kitartás és az otthonról küldött csomagok is sokat segítettek abban, hogy életben maradjanak.

6. KÁRPÁTALJAI NÉMET CSALÁDOK KITELEPÍTÉSE A SZIBÉRIAI TYUMENY TERÜLETÉRE, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A NŐK ÉS GYERMEKEK HELYZETÉRE

6.1. Kitelepítés – mint szovjet büntetés-végrehajtási modell

A Szovjetunió fennállása óta a népek és nemzetiségek egyenlőségét hirdette, ezt a jogállását azonban csak elviekben tartotta fenn. Már 1923-ban a XII. bolsevik pártkongresszuson előtérbe került a nemzetiségek kérdése. Megállapították, hogy azok a nemzeti kisebbségek, amelyek nem rendelkeznek kizárólagosan birtokolt területtel és nincs saját állami hagyományuk, szabadon átköltöztethetők egyik régióból a másikba. A sztálini gondolat az 1930–40-es években érte el a tetőfokát, megtorló intézkedések következtében korlátozták, sőt fel is számolták nemcsak a nemzeti kisebbségek, de a birodalom népeinek jogait. Az 1936. évi decemberi szovjet alkotmányban ugyan törvénybe iktatták valamennyi nép, faj, nemzetiség egyenlőségét, az áttelepítések azonban már javában folytak. A kényszermigrációt előidéző akciók a Szovjetunió területén vették kezdetüket, majd fokozatosan alkalmazást nyertek a szovjet terjeszkedéssel, a befolyási övezetek bővülésével az adott nemzeti kisebbségekkel szemben. 1936-ban Lengyelország keleti határa mentén élő „politikailag megbízhatatlannak” ítélt lengyel és német családok tízezreit telepítették át Kazahsztán karagandai területére. 1937 elejétől folyamatosan követték őket Kelet-Ukrajna német lakosai.⁵⁸¹ A Szovjetunió területén 1941-ben került sor a népek kollektív bűnösségének jegyében a német nemzetiségűek nagyszabású szisztematikus kitelepítésére. 1941. augusztus 25-én Sztálin azt írta a táviratában Berijának, hogy „a kitelepítést látványosan kell végrehajtani”.⁵⁸² Augusztus 26-án elfogadták a Központi Bizottságnak a németek kitelepítéséről szóló határozatát. Augusztus 27-én Berija aláírta a „A Volga menti Német⁵⁸³ Köztársaság lakóinak kitelepítéséről” szóló, 001158. számú parancsot, amit Kalinyin M. I., a Legfelsőbb Tanács elnöke másnap, augusztus 28-án látott el kézjeggyével. Ezzel beindult a német lakosságot kiirtó hatalmas gépezet. A férfiakat és a nőket külön lágerekben helyezték el, a gyerekeiket elválasztották tőlük és a nagyszüleikkel együtt a száműzetés helyszínén hagyták őket.⁵⁸⁴ Omszkon, Krasnojarszkon, Kemerovón, Szverdlovszkon kívül zömében így

⁵⁸¹ GEREBEN Ágnes: Megtorlások a sztálini Szovjetunióban. Unicus Kiadó, Budapest, 2017. 167.

⁵⁸² HAUN, R.: Anton – Oktyabrszkij – Berlin i. m. 78.

⁵⁸³ A Volga menti németek ősei zömmel II. Katalin uralkodása idején települtek az Alsó-Volga vidékére, a Kubány-síkságra, a Kaukázus előhegyeibe és Ukrajnába. 1918-ban létrehozták a Volgai Németek Munka Kommunáját, amelyet 1924-ben autonóm köztársasággá alakítottak. 1941-ben, miután Berija és Molotov személyesen látogatott a Volga vidékére, elrendelték a kémekké nyilvánított és szabotázsakciókkal vádolt németek kitelepítését. Az akció lebonyolításával Berija helyettesét, Szerov NKVD-tábornokot bízta meg, aki 1941. szeptember 3-án indította el a szerelvényeket a csaknem félmillió volgai némettel. VARGA Lajos: Népek, nemzetek deportálása a Szovjetunióba 1937–1944. História. 8. évf. 1993.08.

⁵⁸⁴ HAUN, R.: Anton – Oktyabrszkij – Berlin i. m. 77–78.

kerültek a szibériai Tyumeny megyébe is Volga menti németek és vállaltak sorsközösséget a később Kárpátaljáról is kitelepített németiséggel. Zselicky Béla a Szovjetunió által elrendelt tömeges kitelepítések végrehajtásában három okot vélt felfedezni. Az elsőt biztonsági okokkal magyarázza, mely szerint a Szovjetunió azért telepített át egyes népcsoportokat egy adott területről, mert megbízhatatlannak titulálta őket. A másodiknál már az 1939–40, valamint 1945 során anektált területeken a biztonságpolitikai okok mellett a gazdaságpolitikai szükségleteket is számba veszi. Végző soron a szükségszerűségben látja az akciók lényegét, melyek a frontvonalak mögötti hátszágok megtisztítására irányultak. Utóbbi a SZMERS-alakulatok által, valamint az NKVD-osztagok segítségével valósult meg. A háború kitöréséig a kapcsolódó határozatokat az OK(b)P Központi Bizottságának Politikai Irodája rendelte el, a „trojka” döntése alapján, mindenféle jogi szerv bevonása nélkül. A háború éveiben, majd az azt követő egynéhány évben a Szovjetunió Államvédelmi Bizottsága rendelkezett róla. A rendeleteket az NKVD parancsai alapján hajtották végre, majd csak azt követően jelentek meg a Legfelsőbb Tanács rendeletei.⁵⁸⁵

Kárpátalja megszállását követően a frontparancsnokság kezdettől fogva a terület magyar és német lakosságára összpontosította a figyelmét. A háború alatt katonai tevékenységet folytatott, a Waffen-SS-ben, vagy a Magyar Királyi Honvédségben szolgálatot teljesítő katonákra, valamint azok családtagjaira várt a legerőteljesebb üldöztetés. A megfélemlített és menekülésre felszólított polgári lakosság körében legnagyobb arányban a sváb nők hagyták el otthonukat és kerültek a fronttal Nyugatra. A régióban, ugyanúgy, mint Romániában, Jugoszláviában, Magyarországon, Bulgáriában és Csehszlovákiában megtörtént a német nemzetiségűek összeírása, majd a kollektív bűnösség, valamint a munkaerő kölcsönzés okán való internálása. Meghatározó vélemények szerint a német nemzetiségű lakosság egy részének mozgósításával és Szovjetunió belsejébe való internálásával kapcsolatos akció a katonai parancsnokság által végrehajtott más megtorló akciókhoz és az azokat elszenvedő személyek számához képest Kárpátalján követelte a legkevesebb áldozatot. 1944 decembere és 1945 januárja folyamán innen mindössze 215 főt, 49 férfit és 166 nőt internáltak, miközben a kelet-európai országokban mozgósított és onnan elhurcolt németek száma 1945. január 19-én 135 860 főt tett ki.⁵⁸⁶

⁵⁸⁵ ZSELICZKY Béla: Kelet- és közép-európai kitelepítések a második világháború idején és után, azok sztálini módszerei. *Acta Beregsasiensis*. IV. évf., 4. sz., 2005. 12–13.

⁵⁸⁶ Упорядник КОРСУН О. М.: Закарпатські угорці і німці і. м. 17.

6.2. A kárpátaljai német családok elűzését előirányzó akciók

1945 tavaszára a megtorló intézkedések alábbhagyni látszottak, azonban a háttérben a helyi biztonsági és belügyi szervek összehangolt tevékenységet folytattak annak érdekében, hogy a politikailag megbízhatatlannak ítélt személyeket mielőbb eltávolítsák. A háború végével Nyugatról a menekültek nagy száma folyamatosan szivárgott vissza a területre. A magyarok és a németek kitelepítését illetően több forgatókönyv is létezett. Iván Turjanica és Vas Iván a Néptanács és a Biztonsági Tanács elnökei a belügyi szervekkel a székely határvadászok és valamennyi magyar kitelepítése mellett a helyi németek áttelepítését is célul tűzték ki. A németek kitelepítését az Iván Turjanica által 1945. augusztus 4-én aláírt 3233. és 3234. számú határozatok „törvényesítették”. A 3233. számú rendelet előírása szerint a kitelepítendő egyének vihetek magukkal ruhaneműt, háztartási eszközöket és személyenként kétheti élelmet. Az otthon maradt ingó és ingatlan vagyonukkal a továbbiakban a körzeti népbizottságok, illetve Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának Belügyi Osztálya rendelkeztek. A kitelepítés végrehajtását 1945 augusztusára tervezték.⁵⁸⁷ Ezen kívül a határozatok csupán általános megfogalmazásokra korlátozódtak, sem a mozgásuk irányára, sem a kitelepítésük helyére utaló adatot nem tartalmaztak. A térség német lakosságának elűzését előirányozó akció nem valósult meg, ugyanakkor a rendeletek, ha közvetve is, de megalapozták a későbbi kitelepítést. Ez a kezdeményezés a lehető legalkalmasabb időben született és teljes mértékben megfelelt a Szovjetunió Belügyminisztériuma 1945. február 7-én kelt, 1-2120. számú, a németek Baltikumból, Fehéroroszországból, a Moldovai Köztársaságból, valamint a Szovjetunió nyugati határai mentén található térségekből a Szovjetunió távoli területeire való kitelepítéséről szóló határozatának.⁵⁸⁸

A kárpátaljai német lakosságot érintő kényszerszermigrációs hullámot legmagasabb szinten is elrendelő szovjet belügyminisztériumi rendelet 1946. január 15-én lett elfogadva. A №1034. számú határozat az 1930-as években, illetve a német–magyar megszállás ideje alatt úgymond „kompromittálódott” családok kitelepítését irányozta elő. Többek között azokat érintette, akik a német nacionalista szervezet, a Volksbund tagjai és támogatói voltak, valamint az SS-tagok családtagjait, akik a visszavonuló német csapatokkal együtt Németországba menekültek, majd visszatértek otthonukba. A kitelepítettek kényszerlakhelye Szibériában, Tyumeny megyében lett kijelölve.⁵⁸⁹ Azok a férfiak, akik Németországból és más európai országokból, vagy szovjet hadifogolytáborokból különböző szovjet szűrőállomásokon keresztül visszatértek otthonukba átestek a helyi állambiztonsági és belügyi

⁵⁸⁷ KTÁL, R-14. Fond, 1. opisz, 168. ügyirat. 1–4.

⁵⁸⁸ Упорядник КОРСУН О. М.: Закарпатські угорці і німці і. м. 20–21.

⁵⁸⁹ Уо. 53.

szervek kiegészítő ellenőrzésén. Miután kiderült, hogy az ellenség hadseregeiben szolgáltak, letartóztatták és kitelepítették őket. Egyetlen előnyt élvezhettek, lehetőségük volt arra, hogy a kitelepítésük helyére családtagjaikat is magukkal vigyék. Kárpátontúli Ukrajna Különleges Bíróság által az ugyanezen kategóriájú személyekkel szemben hozott, sokévi szabadságvesztést vagy halálos büntetést kiszabó ítéletekhez képest még ez volt a büntetések „leghumánusabb” formája.

Iván Turjanica mellett a Néptanács több tagja is részt vett az akció előkészítésében és végrehajtásában, köztük: Boreckij, Sz. V., Csekan, F. I., Kerecsanyin, I. J., Kopolovics, I. I., Lintur, P. I., Moldavcsuk, M. V., Tarahonics D. M., Teszlovics, V. M.⁵⁹⁰

6.3. Az emberek összegyűjtése, bevagonírozása és kiszállítása a szibériai Tyumenybe

A kitelepítést előírányzó rendeletet nem hozták nyilvánosságra, az érintetteket pedig semmiről sem értesítették. Akinek szerencséje volt, néhány személyes holmit össze tudott pakolni, ugyanis az éj leple alatt törtek rá az emberekre, az útra való felkészülésre és összecsomagolásra nem volt idejük. A kitelepítendőeknek sem a neve, sem a korhatára nem volt megállapítva, ugyanúgy a deportáltak sorába kerültek a nők, a férfiak, a gyerekek, a szoptató anyák csecsemőikkel, mint az idősek. Az összegyűjtött embereket teherautókon szállították Munkácsra. Itt volt a gyűjtőtábor. A Németországból hazatérő svábokat, többek között a bárdházaikat, szarvasrétiakat előbb Beregszentmiklóásra vitték és már ott bevagonírozták. Jaros Mária emlékei szerint *„Kívülről bedrótozták az ajtókat. Csak azt vihettük magunkkal, ami a két kezünkbe belefért. De nem is volt mit magunkkal vinni. Németországból hazajövet minden eleségünket elfogyasztottunk.”*⁵⁹¹ Akik nem menekültek el Nyugatra, később próbáltak átszökni a határon, a szolyvai Schin Anna négy lánya közül kettőt tudott átmenekíteni Debrecenbe, ahol a nagynénjüknél kaptak szállást, cserébe felvigyáztak az unokákra. Schin Anna és a másik két lánya a kényszerkitelepítettek sorába került a szolyvai németek többségével együtt.⁵⁹² Az otthonaikban tartózkodó nemkívánatos személyek listáinak összeállításában a helyi ruszinok és partizánok – akik később milíciának hívták magukat – segítettek. 1944 őszétől fokozatosan foglalták el az elmenekült, vagy fogságban lévő németek házait. Azok esetleges visszatérését követően pedig teljes ellenállást tanúsítottak, saját tulajdonuknak tekintve a portát lezavarták onnan az ősi birtokosokat. Hogy megtartsák a szerzett vagyont, valamint, hogy még többre tegyenek szert készségesen álltak a helyi karhatalmi szervek szolgálatába. A gyűjtőtábor helyéül egy szarvasmarha-kereskedelmi

⁵⁹⁰ DUPKA Gy.: A kollektív bűnösség elvének alkalmazása i. m. 360–64.

⁵⁹¹ MELIKA, G.: Die Deportation der Deutschen i. m. 50.

⁵⁹² Dóka Katalin (szül. 1934, Nagydobrony) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2019.03.12.) és közli Bimba Brigitta

központ raktárépülete szolgált, mely Munkács szélén helyezkedett el. Az örök nem árulták el hová viszik az embereket, tartottak tőle, hogy szökéssel próbálkoznak majd, de egyes partizánok azt a rémhírt terjesztették, hogy ugyanaz a sors vár rájuk, mint a zsidókra. A tavasz beállta miatt az emberek könnyű ruhába voltak felöltözve, azonban az éjszakák hűvösnek bizonyultak a csupasz padlón. Az éhség mellett a hideget is el kellett viselniük. Egy hét múlva, március 13-án a vasútállomásra terelték őket és vagonokba zárva elindították az ismeretlen felé.⁵⁹³ A több mint 20 kocsiból álló szerelvényben a szalmán és szénán kívül, mely fekvőhelyül szolgált nem volt semmi. 40–50 embert zsúfoltak össze egy vagonban, annyi engedménnyel, hogy a családtagok, rokonok és ismerősök egy térben utazhattak. Fegyveres orosz örök kíséretében az út a Kárpátokon át a lengyel területre vezetett. Az első szóbeszéd alapján arra következtettek, hogy Ukrajnába szállítják őket, s a háború alatt elpusztult falvak újjáépítésén dolgoznak majd. A vonat azonban más irányba fordult, Minszken és Szmolenszken keresztül Moszkvába futott be. Itt mindenkit leszállítottak és a fürdőkbe tereltek, fertőtlenítés céljából. Az emberek azt hitték most kerül sor az elgázosításukra.⁵⁹⁴ Az út azonban csak Szibériában ért véget.

6. 4. Életkörülmények a kényszerkitelepítések helyein

6.4.1. Megérkezés és elhelyezés

Moszkva elhagyását követően csaknem három hétig tartott még az út, míg végül április 10-én elérték Nyugat-Szibériában Tyumeny városát. Itt teljesen más időjárási viszonyok uralkodtak, még javában tartott a tél. Senkinek sem volt téli ruházata. A kitelepítetteknek sok mindenben át kellett esniük az új környezethez való alkalmazkodás során. Az első probléma a letelepedésnél, a lakóhelyek elfoglalásánál kezdődött. Tyumenyből elsősorban az időseket és a gyerekeket indították útnak. Nyitott teherautókon szállították tovább őket. Az éjszakai hóvihar miatt hat-nyolc órás autóutat követően egy Pokrovszkoje nevű faluban álltak meg. Itt iskolákban, klubokban és családoknál szállásoltak el mindenkit. Innen a sokgyermekes családokat először lovas szánon és gyalog küldték tovább a 60 kilométerre található Sadrihába, ahol egy erdei tábor volt kialakítva számukra. Három napig tartott az út, Karbanon, valamint Karbanszkij Moszton keresztülhaladva értek el Sadrihába, ahol fából készült laktanyákba lettek elhelyezve. A kitelepítettek másik csoportját Pokrovszkojéból – mely települést közben elosztóponttá nyilvánították – Travnojén keresztül Bajarikba vitték. Bajarikban ugyanolyan fa laktanyák voltak, mint Sadrihában, de

⁵⁹³ KOZAUER, N. G.: Die Karpaten-Ukraine zwischen den beiden Weltkriegen Unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Bevölkerung. Bruno Langer, Esslingen, 1979. 201–202.

⁵⁹⁴ PFISTER, A.: Aus Birkendorf (Berezinka) Schildert seinen lebens- und leidensweg und die zwangsverchleppung nach Siberien. In: Die Karpaten-deutschen i. m. 197.

Pokrovszkojótól 45 kilométerre, pont az ellenkező irányba terült el. Mindkét tábor az erdő közepén feküdt és Járkovo megyéhez tartozott. Amikor a laktanyák és a klubházak zsúfolásig megteltek, néhány családnak még mindig meg kellett találni a helyét a szomszédos falvakban. Néhányan a karbani táborba kerültek, mely a Tobol folyó partján feküdt, nem messze az elosztási ponttól. Hasonlóképpen, Járkovo közvetlen közelében, az artamonovói táborban is helyeztek el németek. A közlekedési igazgatót, aki az embereknek a különféle táborokba történő elosztásáért is felelős volt, Kalinyinnak hívták. Tőle tudták meg, hogy nem nőket, gyermekeket és idős embereket vártak, hanem egészséges, erdei munkára alkalmas férfiakat.⁵⁹⁵

A németek egynegyede került a sadrihai erdei táborba, ahol a piszkos, fából készült laktanyákban az alapvető létkörülmények sem voltak biztosítottak, sem ágy, sem egyéb bútor nem volt az épületekben. Régi deszkából és huzalokból készítettek fekvőhelyeket.⁵⁹⁶ A Szidnajba telepített családok közül körülbelül 14–20 család élt együtt egy térben más kitelepített sváb, moldován és Volga menti német családdal.⁵⁹⁷ Karbanba összesen 194 személyt vittek, azaz 48 családot, többnyire a szolyvaiak, szinyákiak és a zsófiafalvaiak voltak együtt. Burgriban egy kis dombon, az erdő közepén a németkucsovaiak, beregleányfalvaiak, hrabovnicaiak és az újtövisfalvaiak lettek elszállásolva, összesen 185-en. Három barakkban 18, 14 és 12 család élt együtt. A barakkok belsejét bizonyos mértékben a családok falakkal elválasztották egymástól. Mindenkinnek 1,5–2 m² lakó- és alvóterület jutott. Ugyanebben a helyiségben mostak és főztek, ha volt mit. Bajarikban valamivel jobb körülmények uralkodtak. Szidorfalváról, Bárdházáról, Palánkáról, Póсахázáról, stb. (13. sz. melléklet) 197 személyt szállítottak ide, ahol 21 kisebb barakk szolgált lakóhelyül. Ebből 14 barakkban előfordult, hogy csak egy, de legfeljebb öt családot osztottak szét. A többi helyiséget vagy oroszok lakták, vagy más funkciót töltöttek be: általános iskola, egy nővér számára fenntartott rendelő, „üzlet”, ahonnan a napi kenyérfejadagokat osztották ki, vagy a tábort felügyelő parancsnok őrházaként szolgáltak. Artamonovóban 208 embert osztottak szét. Két barakk volt a területen: az egyikben 16 család, a másikban 11 kapott helyet. Két- és tízfős család egyaránt voltak közöttük. A körzetben egy tűzoltóház is állt, ebben két családot helyeztek el. 15 családot a területhez tartozó Izsovka faluba irányítottak, két család pedig saját kezűleg építette fel házát, amelyben ezután élt. Kalimkában többek között kórház, általános iskola, lóistálló, benzinkút és klubház is volt. Itt összesen 23 család élt együtt.⁵⁹⁸

⁵⁹⁵ KOWATSCH, L.: Wanderwege der Karpaten-deutschen i. m. 141.

⁵⁹⁶ KOZAUER, G.: Ein Zeitzeuge schildert i. m. 202.

⁵⁹⁷ GULÁCSY G. előadása. Közli: DUPKA Gy.: Egyetlen bűnük magyarságuk volt i. m. 241.

⁵⁹⁸ KOWATSCH, L.: Wanderwege der Karpaten-deutschen i. m. 170–201.

6.4.2.Munka

A hosszú úttól kimerült embereknek pihenésre nem volt lehetősége, az örök egyből munkára irányították őket, ami nehéz fizikai munkát jelentett, többnyire fakitermeléseken. Az idősek és gyerekek főként Sadrihában maradtak. A legtöbb nőnek és férfinak 10–50 kilométert kellett gyalogolnia, hogy elérje a kijelölt munkahelyét Kurortnán, Ponjaván, Szukovszkiban, Karbanszkij Moszton és Novosztrojkan, mivel Sadrihában kevés munkalehetőség volt. Minden nap dolgozni kellett, így havonta csak egyszer vagy kétszer látogathatták meg családjukat. Előfordult, hogy szombaton munka után gyalogoltak haza, vasárnap maradtak a családdal, majd hétfőn vissza kellett menniük dolgozni – de gyakran vasárnap is munkára fogták őket, így ritkán találkozhattak szeretteikkel. A heti munkaidő 48–56 órát tett ki. Télen a munkát nagyban nehezítette a 40 fokos hideg és a közel egy méter magas hó. A parancsnokok munkára fogták a 14 éves gyermekeket és a fiatal nőket is, mivel az éves terv elő volt írva, amit teljesíteni kellett.⁵⁹⁹ Ami a nők munkavégzését illeti, többnyire erdei fakitermelésen alkalmazták őket is, ugyanúgy, mint a férfiakat, nem sokban tért el a kiszabott feladat és a munkavégzés folyamata sem a két nem esetében. A fiatal nőket és lányokat először télen a hóból felrobbantott vasúti talpfák kiásására fogták be. A munkához falapátokat vagy fatáblákat használtak. Két lánynak kellett vinni az alvázakat egy gyorsváltású falépcsőn az uszályhoz és a rakodó nyílásba dobálni. A napi teljesítményt a darabszám és a szállítási távolság alapján határozták meg, amely átlagosan 350 darabot jelentett naponta. A munkanap számukra nem nyolc órából állt, hanem napkeltétől napnyugtáig tartott. A legtöbb nőnek nem volt megfelelő lábbelije, ami jelentősen nehezítette a munkát a Tobol folyó állandó áradásai miatt. Néhány hét elteltével, akik elárasztott területen dolgoztak ún. "brezent csizmát" kaptak, aminek az alsó része sertésbőrből a szára pedig műanyagból készült. A nehéz fizikai munkavégzés alól sok esetben felmentést kaptak azok, akiknek vezetői engedélyük volt. Vasút nem volt, ezért a mocsaras területeken, teherautókon szállították a farönköket. Ehhez külön deszkapadlós utakat alakítottak ki, amelyek mentén kitérők (rajzerek) voltak, ahová az egyik autónak be kellett állnia, hogy a másik továbbhaladhasson.

A teherautó sarkában egy kis kályha volt, amelyet fával kellett fűteni és a füst hajtotta a motort. Gázgenerátornak hívták. Ezzel hordták a farönköket. Volt egy pricep (pótkocsi) hátul, arra rakták fel a rönköket.⁶⁰⁰

⁵⁹⁹ KOZAUER, G.: Ein Zeitzeuge schildert i. m. 203.

⁶⁰⁰ Polzer Antónia Annamária Ella visszaemlékezése. In: WYSKOWSKI, P.: Katolikusüldözés Ukrajnában és Kárpátalján i. m. 258.

Az oroszok soha nem mondták meg hová vagy milyen messzire viszik a németeket dolgozni és azt sem, hogy meddig maradnak távol a családjuktól. Ugyanabban a ruhában és fehérneműben hajtották egyik helyről a másikra őket. Hetekig nem mosakodtak, mivel egyáltalán nem volt szappan. Tetvek és mindenféle élősködők lepték el a ruháikat. Napközben meleg volt, éjszaka pedig rendkívül hideg, nem volt lehetőség arra, hogy megszabaduljanak akár egy kis időre is a ruháiktól, hogy legalább éjszaka pihenhessenek, mivel rengeteg volt a szúnyog.⁶⁰¹ A bizonytalanság érzetét keltette, hogy senkinek nem volt állandó lakóhelye. Miután kivágták velük a fákat, fel kellett építeniük a saját faházait. A házak nem voltak bevakolva, a gerendák közötti réseket mohával tapasztották be, hogy ne fújjon át köztük a szél. Felépítették a falut, egy darabig ott éltek, aztán vitték őket másik rajonba (járásba). Mivel az erdőt ott már kivágták, ezért tovább kellett menniük erdőt irtani, s ott is újra építették a házakat.⁶⁰² A Munkácsról kitelepített Nusser család először Bajarikba került, egy földalatti kunyhóban éltek, az apát alig látták, egy fakitermelésen dolgozott. Amikor egy új erdőterületet nyitottak ugyanabban a térségben, Kalimka faluban, a Nusser családot más német családokkal együtt áthelyezték oda. Az apának nagy nehézségek árán sikerült egy 6x4 méteres házat építenie. Úgy tűnt, hogy az élet könnyebb lesz, de a helyi hatóságok innen is tovább küldték őket – emlékezett rá vissza a Nusser család legfiatalabb tagja, Terézia, aki a kitelepítés évében csupán kétéves volt.⁶⁰³

6.4.3.Élelemezés

A kitelepítettek élelmezése nem volt megszervezve. Akik dolgoztak, azok kaptak némi kenyeret. A nélkülözéseknek kitett emberek szárított gombaféléket, félig rothadt és fagyott burgonyát, csalánt és ha tudtak szerezni, gabonaféléket ettek. Az erdőbe ásták el őket, hogy a milícia vagy a parancsnok tudomást ne szerezzenek róla és nehogy megtalálják azokat. Néhányan éjjel az erdőben bujkáltak, hogy hazavigyék az eltemetett burgonyát és a tehenektől lefejt tejet. A férfiak, ha északra vittek rakományt onnan általában nem tértek haza üres kézzel. Kirakodás után mindenkinek megengedték, hogy megrakja a zsebét borsóval, mivel nagyon olcsó volt. A hajókötelekből egy részt levágtak és hazavitték, a nők abból kötöttek pulóvereket.⁶⁰⁴ Az őslakosok is nagyon szegények voltak. Aki régi puskához jutott, madarakat lőtt és fészkeket fosztogatott. Kiszedte a tojásokat, mert valamit muszáj volt enni, vagy a

⁶⁰¹ KOWATSCH, L.: *Wanderwege der Karpaten-deutschen* i. m. 153–156.

⁶⁰² Polzer Antónia Annamária Ella visszaemlékezése. In: WYSKOWSKI, P.: *Katolikusüldözés Ukrajnában és Kárpátalján* i. m. 258.

⁶⁰³ Тамара Дмитриева: *Девушка Тереза из Закарпатя. Нижняя Тавда Сегодня*. 2019.01.23.

⁶⁰⁴ PFISTER, A.: *Aus Birkendorf* i. m. 197–198.

krumpli héját szedték össze.⁶⁰⁵ Amennyiben egész krumplihoz is jutottak vastagon meghántották és csak a belsejét ették meg, a héját elásták, hogy termést hozzon. A halat miután megették, a gerincét, a szálkákat összegyűjtötték, majd azokat összedarálva ismét kisütötték és azt fogyasztották.⁶⁰⁶ Több helyen nagyon nagy volt az éhínség. Volt, aki belehalt, vagy beleőrült, hogy nem volt mit enni. Az emberek a patkányokat is megették.⁶⁰⁷ Az érkezésükkor, 1946 tavaszán volt a legnagyobb és legpusztítóbb árvíz-katasztrófa Nyugat-Szibériában. A mezők, rétek és falvak mind víz alá kerültek. A háziállatokat a legmagasabban fekvő domboldalakra terelték, csónakokkal vitték fel nekik a szénát és hozták le azt a kevés tejet, amit adtak. Ennek ellenére is rengeteg jószág veszett oda, melyek tetemei sodródtak a Tobol vizével. A városokat elvágták a szomszédos falvaktól, és csak evezős csónakokkal lehetett eljutni egyik helyről a másikra. Közel két hónapig tartott ez az állapot, míg a víz apadni nem kezdett, sok hulladékot, iszapot és állattetemet hagyva maga után. Ez az árvíz volt a fő oka a katasztrófális éhínségnek is. A vízhiány még ennél is nagyobb problémát okozott, a háziasszonyok csak a folyóvizet tudták felhasználni, mivel az erdei táborok területén kút nem volt. A Tobol vagy az Iska mellékágainak vizéből főztek. Ezeknek a vizét rettenetesen szennyezték a hajók, valamint a fafoszlányok. A legtisztább vizet télen a hóból tudták kinyerni. A csodával volt határos, hogy nem ütötték fel a fejüket járványos megbetegedések. A helyzet 1948 végére javulni látszott, időnként lehetett cukrot, lisztet és darát kapni az üzletekben.⁶⁰⁸

6.4.4. A kényszerkitelepipítették jogai

A családok nem éltek zárt lágerekben, mint az internáltak vagy a hadifoglyok, de kaptak egy papírt, melynek felmutatásával havonta kétszer jelentkezniük kellett a helyi parancsnokságon, ahol pecséttel igazolták ott-tartózkodásukat.⁶⁰⁹ 1945. január 8-án Molotov, a Szovjetunió Népbiztosok Tanácsának elnökhelyettese és Csadajev, a Szovjetunió Népbiztosok Tanácsának titkárságvezetője jóváhagyta a Szovjetunió Belügyi Népbiztosság Tanácsának 34–14. számú határozatát, mely előírta az NKVD különleges parancsnokságainak működési szabályzatát. A parancsnokságokat annak érdekében hozták létre, hogy a

⁶⁰⁵ Polzer Antónia Annamária Ella visszaemlékezése. In: WYSKOWSKI, P.: Katolikusüldözés Ukrajnában és Kárpátalján i. m. 258.

⁶⁰⁶ Gázsó Mária (szül. 1965, Munkács) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2019.12.06.) és közli Bimba Brigitta

⁶⁰⁷ GULÁCSY G. előadása. Közli: DUPKA Gy.: Egyetlen bűnük magyarságuk volt i. m. 241.

⁶⁰⁸ KOWTASCH, L.: Wanderwege der Karpaten-deutschen i. m. 160–165.

⁶⁰⁹ Polzer Antónia Annamária Ella visszaemlékezése. In: WYSKOWSKI, P.: Katolikusüldözés Ukrajnában és Kárpátalján i. m. 258.

különleges kitelepítettek⁶¹⁰ gazdasági és munkaszervezetük működése feletti felügyeletet gyakorolják, valamint a számukra kijelölt kényszerlakhelyekről való szökésüket megakadályozzák. A különleges parancsnokságokat a kitelepítettek tartózkodási helyein hozták létre és közvetlen irányításukat az NKVD később az MVD területileg illetékes járási parancsnokságai látták el. A határozat előírta a különleges parancsnokságok kommandánsainak feladatait és jogait. A különleges parancsnokságok kommandánsai kötelesek voltak:

- a) nyilvántartást vezetni a különleges kitelepítettekről és felügyeletet gyakorolni a kényszerlakhelyükről való szökések megakadályozása, a körükben előforduló szovjetellenes és bűnöző elemek feltárása érdekében;
 - b) megszervezni és végrehajtani a szökött különleges kitelepítettek elfogását;
 - c) megelőzni és megszüntetni a különleges kitelepítettek tartózkodási helyén előforduló rendbontásokat;
 - d) felügyeletet gyakorolni a különleges kitelepítettek felett;
 - e) felügyeletet gyakorolni a különleges kitelepítettek által a kényszerlakhelyükön működő gazdasági és munkarendszer felett;
 - f) befogadni a különleges kitelepítettek panaszait, kérelmeit, intézkedéseket fogantatosítani azokkal kapcsolatban;
 - g) engedélyezni a különleges kitelepítettek részére az adott parancsnokság hatásköréhez tartozó körletük ideiglenes elhagyását, amely engedély hatálya nem terjed ki a járás elhagyására; [...] A rendszabályokat megsértőket 100 rubel összegig terjedő bírsággal vagy ötnapi elzárással sújthatták, amennyiben azt az NKVD járási parancsnoksága jóváhagyta.”⁶¹¹
- A Szovjetunióba kitelepítettekkel ismertették „A különleges áttelepülők jogállásáról” szóló 1945. január 8-i rendeletet és a benne foglalt korlátozásokat. Figyelmeztették őket, hogy a kitelepítettnek az élet- és közrenddel kapcsolatos szabályok megszegése esetén

⁶¹⁰ A „különleges kitelepítettek” kategóriájának megnevezését egy 1940. április 27-én kelt Konrád M.-nek, a munkásteleplések parancsnokának a Szovjetunió Belügyi Népbiztossága Büntetés-végrehajtási Javítótáborai és Munkástelepei Főparancsnokságának címzett rendelete írta elő, mely szerint az Ukrán SZSZK és a Belorusz SZSZK nyugati területeiről áttelepítetteket „különleges kitelepítetteknek” kell nevezni, annak érdekében, hogy meg lehessen őket különböztetni a régi munkástelepek „munkára kitelepítettjeitől”, vagyis a kulákoktól. OFÁL, R-9479. Fond, 1. opisz, 68. ügyirat. 37. Сталинские депортации. 1928–1953. Документы. Редак. ЯКОВЛЕВ А. Н: Международный Фонд „Демократия”. Материк, Москва, 2005. 6. Ennek értelmében a „különleges kitelepítettek” kategóriájában tartoztak azok a kárpátaljai németek is, akiket 1946-ban, majd 1949-ben erőszakkal kitelepítettek Tyumenybe, valamint egyes olyan személyek, akik hadifogolyként vagy internáltként kerültek szovjet munkatáborokba és ahonnan szabadulásukat követően nem térhettek haza, hanem életüket különleges telepeken voltak kénytelenek folytatni.

⁶¹¹ OÁKL, R-5446. Fond, 47a. opisz, 3205. ügyirat. 25–28. Упорядник КОРСУН О. М.: Посилення політичних репресій і. м. 77–79.

lakóterületükön és a termelésben közigazgatási és büntetőjogi felelősség alá tartoznak. Minden városparancsnokságon nyugtát íratnak alá velük, hogy tudomásul vették a fentieket.⁶¹²

6.4.5. A kitelepítettek és a helyi lakosság közötti kapcsolat

A helyiek hozzáállása a kitelepítettekhez nem mondható egységesnek. Hol ellenségesen, hol barátságosan viselkedtek velük, ezt az alábbi eset is igazolja majd. Az egyik nyáron két férfinak és hat lánynak Posztupinszkij orosz dandártábornok vezetésével Szajtanovo faluban kellett dolgozniuk, ahol kizárólag tatárok éltek. Ideérkezve, egy lakatlan házba költöztették őket és fatuskókat kellett raftingolniuk (úsztatni – B. B.) a folyón. Napi 600 gramm kenyéren kívül nem kaptak mást enni. A lányok összeültek és néha csalánlevest főztek, ha szerencsájük volt, sikerült egy liter tejet szerezni az őslakosoktól, ami az üres levest ízletesebbé tette. A tatár kultúrában a kuncogást és a hangos nevetést sértőnek tartották. A fiatal lányok ezt nem tudták, ezért gyakran üres kézzel tértek vissza. A fiatal németek népdalokat énekeltek munka közben. Három hónapig dolgoztak itt anélkül, hogy a családjuk bármit is tudott volna a hollétükről. Szerencsájükre nagyon jó ember volt a dandártábornok, aki kísérte őket, valóban törődött az alkalmazottaival. Miután a cipőjük teljesen elhasználódott, új cipőkkel látta el őket. Nem tiltotta, sőt ösztönözte a lányokat az éneklésre, bár egy szót sem értett belőle. A sokak szemében nemkívánatos barátságot, amelyről a faluban egyes kémek tudomást szereztek, végül három év börtönnel torolták meg: a parancsnokot letartóztatták. A fő ok valójában az volt, hogy az éhező lányok a földeken próbáltak némi zöltséget összeszedni és egy szovjet tiszt borsólopáson érte őket. Mivel a dandártábornok tudott erről és pusztán emberi jószándékból nem tiltotta meg a lányoknak, hogy élelemhez jussanak, börtönnel kellett fizetnie érte. Ezt bizonyítja, hogy voltak tisztességes és együttérző emberek is az oroszok körében.⁶¹³ A szibériaiak – tatárok, oroszok, a bolsevikok miatt lakóhelyüket elhagyni kényszerülő beloruszok és ukránok – többnyire ellenségesen viszonyultak a német telepeselekhez. Ezt nemcsak a nácik háború során tanúsított viselkedése okozta, hanem a németellenes propaganda is, melyet a tábornokok és a helyi párvezetés generáltak. Gyilkosoknak, náci bűnözőknek nevezték a németeket és azzal fenyegették, hogy sohasem térhetnek haza és nem láthatják viszont az otthonmaradt családtagjaikat. *„A helyiek azonban hamarosan észrevették, hogy nem vagyunk kannibálok, békések, türelmesek, a fáradtságtól és szegénységtől kimerült emberek vagyunk és hogy*

⁶¹² HAUN, R.: Anton – Oktyabrszkij – Berlin i. m. 103.

⁶¹³ KOWATSCH, L.: Wanderwege der Karpaten-deutschen i. m. 159–160.

*milyen fontos számunkra akár egy barátságos szó is” – derül ki Jaros Mária visszaemlékezéséből, amely szerint az évek során fokozódott az együttérzés irányukba.*⁶¹⁴

6.4.6. Családalapítás

Az első két év viszontagságai minden emberre, különösen a fiatalokra olyan negatív hatással voltak, hogy a lányoknak és a fiatal nőknek teljesen elmaradt a havi ciklusuk. Egyik nem tagjai sem éreztek vágyat a fizikai közelségre, annak ellenére, hogy egy laktanyában éltek, sőt a hideg és a helyhiány miatt gyakran szoros testi közelségben, akár egy ágyban is aludtak. Az 1949. évet az erdei táborokban joggal nevezték az esküvők évének. Az életkörülmények javulásával a természeti szükségletek és vágyak is éledezni kezdtek. Mindkét nem gondosan kereste a lehetséges jövőbeli házastársát. Mivel a nők és férfiak is szinte megegyező munkát végeztek azonos területen, kiismerték egymás jellemét. A családok is jól ismerték egymást a közös barakk-élet nyomán. Az első házasság Kowatsch Leonard és Wimmer Mária között kötötték 1949. május 20-án (14. sz. melléklet). Az artamonovói fűrésztelepen 1949 és 1960 között körülbelül 30 házasságot kötöttek és egyik sem végződött válással az első tíz évben, annak ellenére, hogy egyházi szertartás, lelkész, tanúk és jegygyűrű nélkül kötöttek meg. Néhány rubelért bejegyezték őket a polgári nyilvántartásba és kaptak egy házassági bizonyítványt. A németek nem kötöttek kompromisszumot saját nyelvük és kultúrájuk megőrzése érdekében, de elköteleződésüket mutatja ez iránt, hogy szinte teljes mértékben egymás között házasodtak, ritka volt a vegyes házasság.⁶¹⁵ Az éhínséget követő 5–6 évben 160 házasságot regisztráltak. Ezekből a házasságokból 1960-ra 364 gyermek született Szibériában.⁶¹⁶ (4. táblázat).

A szülésben egy idős orosz asszony segített a nőknek, aki paradoxon módon ő maga soha nem hozott gyermeket a világra és írástudatlan volt, de a német nők bíztak benne és hálások voltak neki, „baba Annának” nevezték, a gyermekek pedig nagymamájukként szerették.⁶¹⁷ A lányok saját maguknak varrták az esküvői ruháikat. A friss házasok élete a barakkokban kezdődött, ahol egy választófallal próbáltak külön légteret kialakítani. Több fiatal pár Tyumenyben próbált szerencsét, azonban itt szűkösen éltek, nem volt ritka, hogy öt fiatal pár tudott csak kibérelni egy szobát. A növekvő családok igyekeztek saját házat építeni.⁶¹⁸ Akik családfői vagy családfőt helyettesítő szerepet töltek be, azoknak három napon belül kötelességük volt jelenteni az MVD különleges parancsnokságának a család összetételét

⁶¹⁴ MELIKA, G.: Die Deportation der Deutschen i. m. 55.

⁶¹⁵ KOWATSCH, L.: Wanderwege der Karpaten-deutschen i. m. 166–168.

⁶¹⁶ Uo. 259.

⁶¹⁷ KOWATSCH, L.: Wanderwege der Karpaten-deutschen i. m. 178.

⁶¹⁸ PFISTER, A.: Aus Birkendorf i. m. 200.

érintő valamennyi változást (gyermek születése, családtag halála, stb.).⁶¹⁹ A kényszerkitelepítettek gyermekeinek sokáig nem volt lehetőségük tanulmányaik folytatására, sportversenyeken való részvételre, a Szovjet Hadseregbe sorkatonai szolgálat céljából sem sorozták be őket, mivel nem voltak jogosultak elhagyni a kényszerlakhelyül kijelölt körzeteiket.⁶²⁰ Sok gyereknek nem volt lehetősége iskolába sem járni. „*A fiatalok '55-ben, '56-ban mehettek tanulni, mert addig iskola nem volt. Lajos meg Karcsi iskolába nem jártak, semmilyen iskolát nem végeztek. Hilda már járt iskolába, a Raszputyin iskolába. Abban a faluban született Raszputyin, s az ő házában volt az iskola. Hilda 4. osztályig ebbe az iskolába járt. Az oroszok nagyon tisztelik Raszputyint, úgy beszéltek róla, mint egy jósról, mint egy igazmondóról, aki nagyon sok mindent előre meg tudott mondani, hogyan lesz. Lajcsi analfabéta maradt [...] Ervin Tyumenyben elvégezte a két osztályos sofőriskolát [...]*.”⁶²¹ – emlékezett vissza az egyik túlélő.

6.4.7. Halottak és árvák

Az életkörülmények fokozatos javulása ellenére az első három évben sokan életüket veszítették. Pontos számuk nem ismert, de többnyire éhség vagy baleset következtében haltak meg vagy nyomtalanul eltűntek az emberek. A természetes szelekció törvénye uralkodott. A fiatalabbak és az egészségesebbek életben maradtak, a gyengébbek meghaltak. A legtöbb a sadrihai erdei táborban haltak meg, amit haláltábornak is neveztek. Egy másik táborban az első három évben halt meg éhségben annyi ember, mint ott egy év alatt.⁶²² A Novosztrojkába telepítettek közül 18 ember halt meg, kettő eltűnt és egy fiatal lány megfulladt.⁶²³ A halottakat a közeli erdőkben temették el. A temető nem volt elkerítve. A temetési szertartást, akárcsak a későbbi keresztelési ceremóniát, két német nő, Lautner asszony és Schwarz asszony végezte titokban. Orvos és kórház csak Jarkovóban működött, ahová többnapos járás után lehetett eljutni. Idővel felépítettek egy új kórházat a "Tjoplo" fűrésztelepen, ami a jarkovoi kórház fiókja volt. Ez valódi előrelépést jelentett az egészségügyben. Szinte mindennap ügyelt dr. Hüber, egy Volga menti német orvos, aki rendszeresen látogatta a betegeit. A kórházban bába is dolgozott. Az Alsóschönbornból kitelepített Fogel Mihály felesége volt az első, aki a szülésbe halt bele. A gyermeket egy árvaházba vitték, azonban nem sokra rá ő is életét

⁶¹⁹ OÁKL, R-5446. Fond, 47a. opisz, 3205. ügyirat. 13–14. Упорядник КОРСУН О. М.: Закарпатські угорці і німці і. m. 80.

⁶²⁰ OÁKL, R-9479. Fond, 1. opisz, 611. ügyirat. 6–13. Упорядник КОРСУН О. М.: Закарпатські угорці і німці і. m. 104–105.

⁶²¹ Polzer Antónia Annamária Ella visszaemlékezése. In: WYSKOWSKI, P.: Katolikusüldözés Ukrajnában és Kárpátalján i. m. 258.

⁶²² Kowatsch, L.: Wanderwege der Karpaten-deutschen i. m. 160–165.

⁶²³ Uo. 184.

vesztette.⁶²⁴ A Hessenberger család minden női tagját Szibériába szállították, Bajarikba csaknem 60 családdal együtt érkeztek meg. A hideg és éhínség következtében elhunyt a 27 éves édesanya, nem sokra rá pedig a nagymama is, két négy és egy 12 éves kislány maradt árván, akiket árvaházba akartak adni, de szerencséjükre a szintén kitelepített nagynénjük a saját gyermekei mellett vállalta az eltartásukat.⁶²⁵

A társadalomban végbemenő változások nem kímélték a család intézményét sem. A kényszermigráció és a száműzetés néha a családtagok akaratától függetlenül is elválasztotta vagy épp összekötötte őket, előfordult ugyanis, hogy egy-két családtagnak sikerült elkerülnie a büntetést, vagy az elvégzendő munkából adódóan a szülők valamelyikének távol kellett lennie a családjától. A háború, az éhezés, az elviselhetetlen létkörülmények miatt elhalálozott szülők gyerekei rendszerint rokonokhoz vagy barátokhoz kerültek, rosszabb esetben viszont árvaházakban nevelkedtek. A megbélyegzett szülők gyerekeit a többségi társadalom elítélte vagy kivetette magából.⁶²⁶ A Munkácsról kitelepített Nusser Terézia a Tobolszki Pedagógiai Főiskola elvégzése után Szibériában maradt, Alsó-Tavdába költözött és tanárként kezdett dolgozni egy bentlakásos iskolában. Nehéz volt számára a munka, mivel a csoportok több mint fele a régió árvaházából származó gyermekekkel volt tele. Életének 38 évét szánta ezeknek a gyerekeknek a nevelésére. Ő maga is bentlakásos iskolába járt Pokrovszkoje faluba, ami 35 kilométerre volt Kalimkától, ahol a szülei éltek, innen havonta egyszer tudott hazalátogatni.⁶²⁷

6. 5. Szökéstől a hivatalos szabadon bocsájtásig

A nehéz munka, a bizonytalan létkörülmények sokakat arra készítették, hogy szökéssel próbálkozzanak. Szinte lehetetlennek tűnik, hogy közel háromezer kilométert megtegyen valaki az ismeretlen tajgából indulva és visszatérhessen a szülőföldjére, azonban néhány nőnek mégis sikerült. Snelcer Elenát az irsavai járási Dolháról üzték el, a karbani táborba került, ahonnan 1948-ban sikeresen megszökött. Az év februárjában érkezett vissza szülőfalujába, ahol a hatóságoktól a lakhatási engedélyt is megszerezte. Nyolc hónapon keresztül gondtalanul tartózkodott otthon, munkába is állt. A besúgók hálózatának köszönhetően azonban december 28-án az illetékes szervek elfogták, 1949. március 12-én vádat emeltek ellene a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének „A Szovjetunió távoli területeire küldött személyeknek, a Honvédő Háború ideje alatt elmenekülteknek a kötelező

⁶²⁴ Уо. 177–178.

⁶²⁵ ФЕДІР Куля: Закарпатське обласне товариство німців «Відродження». «Мистецька лінія», Ужгород, 2005. 102–103.

⁶²⁶ FITZPATRICK, S.: A sztálinizmus: hatalom, család, közvélemény i. m. 152.

⁶²⁷ Тамара Дмитриева: Девушка Тереза из Закарпатья. Нижняя Тавда Сегодня. 2019.01.23.

és állandó tartózkodási helyéről való menekülésért járó büntetőjogi felelősségről szóló rendeletének” 2. cikkelye alapján 20 évnyi kényszermunkára ítélték. Az ítéletet május 20-án hozták a técsői bíróságon.⁶²⁸ A szerencsésen hazatérteknek nem sokáig volt nyugalomuk, ha a hatalommal együttműködő személyek tudomására jutott az érkezésük, máris megindult ellenük a hajtóvadászat. Az egyéni életutak megismerése lehetőséget ad arra, hogy a részleteiben ismert sorstragédiák között párhuzamot vonjunk. A Fischer család élete 1944 óta a menekülésből állt. 1944 októberében a szülők hat gyerekkel elhagyták Szarvasrétet, még mielőtt az oroszok elfoglalták volna a falut. A családfőt behívták katonai szolgálatra, a fiatalokat, Teréziát és Vencelt a csehek romeltakarításra kötelezték, Aloiszt pedig egy szénbányába küldték. Fischer Mária egyedül maradt három kiskorú gyermekével anélkül, hogy tudta volna, hol van a család többi tagja. Egy évet töltöttek Tüdingiában, majd visszatértek Szarvasrétre. 1946. március 6-án a szibériai Sadrihába telepítették ki a nőt a három gyermekével együtt. Elhatározta, hogy szökést kísérelnek meg. A hideg és az ismeretlen ellenére nekivágtak az útnak. A legkisebb Ferencet egy kis kézi szánra tette, amelyet a tizenegy éves Lajosnak kellett húznia. A kilenc éves Otíliát kézen fogta, így költöztek egyik helyről a másikra, és könyörögték be magukat egyik otthonból a másikba. Gyakran visszatértek ugyanabba a faluba, mert a városok nagyon távol feküdtek egymástól. Céljuk Tyumeny volt, hogy vonatra tudjanak szállni. Sikerült elkerülniük a Karbanon és Pokrovszkojén keresztül vezető közelebbi utat, ez hozott számukra szerencsét, mivel ott székelt a felelős parancsnok, aki azonnal letartóztatta volna őket. Azon éltek, amit az emberek és a szomszédok szánalomból adtak nekik, nem volt pénzük, hogy bármit megvásárolhassanak. Mielőtt elhagyták Sadrihát, csatlakozott hozzájuk egy 13 éves árva lány, Seibner Margaréta, akinek a szülei néhány hónapja haltak meg és valószínűleg Fischer Mária gondoskodott róla. Margarétának annyira rossz lábbelije volt, hogy az első 100 kilométer után mindkét lába átfagyott, így egyedül kellett maradnia egy vasúti őrházban. A helyi milícia néhány nap múlva rátalált és visszavitte Sadrihába. Fischerék körülbelül három hónap múlva megérkeztek Tyumenybe. A vasútállomáson összekoldult pénzből tudtak jegyet vásárolni. Egy hónap alatt értek el Szverdlovszkba, de itt át kellett szállniuk egy másik vonatra, viszont pénzük nem volt tovább a jegyre, ezért ismét koldulásra kényszerültek. 1947 júniusában, hét hónap elteltével végül megérkeztek Moszkvába. Három hétig maradtak itt, mivel Lajost koldulásra kapták és kihallgatásra vitték. Sikerült megszöknie. 1947. augusztus 25-én értek Szolyvára, ahol a nagybátyjuk fogadta be őket. Nem sokkal karácsony előtt az MVD emberei

⁶²⁸ UÁSZUL, 30 „L”. Fond, 1. opisz, 4. ügyirat. 7–9. Упорядник КОРСУН О. М.: Посилення політичних репресій і. м. 208–209.

elfogták Fischer Máriát és megkezdték ellene az eljárást.⁶²⁹ 1948. november 26-án nyilvánították bűnösnek a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Snelcer Elenánál is alkalmazott hatályos rendelkezése értelmében, 1949. március 16-án 20 év kényszers munkára ítélték.⁶³⁰ A vorkutai lágerbe került, a három gyermeket először a beregszászi, majd a munkácsi gyermekotthonba vitték. Lajos, miután elérte a 16 éves kort Rahón állt munkába, majd 1954–57 között a Vörös Hadseregben szolgált. Az 1953-as amnesztiarendelet után Fischer Máriát öt év börtön után Vorkutából Sadrihába vitték, hogy további büntetését ott töltsse le. Otíliát és Ferencet is visszaküldték a munkácsi gyermekotthonból Sadrihába, ahonnan csak 1963-ban térhettek haza Munkácsra.⁶³¹

Fischerékhez hasonlóan szintén Sadrihaból szökött meg Ederer Mária, 17 éves fiával, Juliusszal és 15 éves lányával, Veronikával. Hazaérésük után őket is elfogta az MVD és letartóztatta. Az anyát és fiát börtönre ítélték, Veronikát pedig szobalányként dolgoztatták Ungváron. Nem kellett visszatérniük Szibériába, azonban nem ismert, hogy Mária és Juliusz túléltek-e a börtöntáborokat. A szinyáki Jaros Heléna négy gyermekével, Veib Paulina és Talián Mária szintén szökni próbáltak Sadrihából, de kudarcot vallottak, helyben elfogták őket, a nőket a börtönökbe, a gyerekeket pedig árvaházakba zárták.⁶³²

1948–1949 között 16 személy tért vissza családotól Kárpátaljára. Néhányan egy-, másfél évig nyugodtan éltek, míg mások ellen már folyamatban volt a büntetőjogi eljárás, azonban 1949-től kezdődően senki sem menekült, minden felnőttet 20 év kényszers munkára ítélték, a gyerekeket pedig árvaházakba küldték. A Szovjetunió Belügyminisztériumának küldött 1950. február 13-i jelentésből kiderül, hogy 1592 kényszerkitelepítettet ítélték el amiatt, mert elhagyta száműzetési helyét.⁶³³

A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének 1948. november 26-án meghozott rendelete a Szovjetunióba kitelepített csecsenek, karacsájok, ingusok, balkárok, kalmikok, krími tatárok mellett a németeknek a Szovjetunió távoli területeire történő letelepítését is örök érvényűnek szabta meg. Meghatározta, hogy jogosulatlan távozás (menekülés) esetén az elkövetőket büntetőjogi felelősségre kell vonni. A bűncselekményt elkövetőket 20 év kényszers munkával büntették. A korábbi lakóhelyükre való visszatéréshez engedélyt kiadó személyeket, valamint a korábbi lakóhelyeken való elhelyezésüket segítő személyeket pedig

⁶²⁹ KOWATSCH, L.: *Wanderwege der Karpaten-deutschen* i. m. 230–233.

⁶³⁰ UÁSZUL, 30 „L”. Fond, 1. opisz, 3. ügyirat. 46. Упорядник КОРСУН О. М.: Посилення політичних репресій i. m. 216–217.

⁶³¹ KOWATSCH, L.: *Wanderwege der Karpaten-deutschen* i. m. 233–234.

⁶³² Уо.

⁶³³ КОРСУН О. М.: Без права на повернення. "Новини Закарпаття". 2016. 03. 13.

öt év börtönre ítélték.⁶³⁴ Előfordultak kivételek, mikor nem a megszabott rendelet szerint jártak el. Kucher Magdolna szüleivel és hűgával 1947-ben önkényesen tért vissza Kárpátaljára a tyumenyi területről. 1948-ban a nő házasságot kötött Magej Iván ukrán nemzetiségű királymezei lakossal. 1949-ben nem ítélték kényszerszolgálatra, vagy letöltendő börtönbüntetésre őket, hanem az egész családot ismételten a tyumenyi területre száműzték. Magdolna férje szabad akaratából követte feleségét. A kényszerkitelepítés évei alatt négy gyermekük született.⁶³⁵

A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége 1955. december 13-án rendeletet bocsátott ki, amellyel visszavonta a németek és családtagjaik jogi helyzetét érintő korlátozásokat, ugyanakkor megtiltotta, hogy azokba a megyékbe térjenek vissza, ahonnan kitelepítésük történt.⁶³⁶ (15. sz. melléklet) 1956-ban a szovjet állampolgárokkal egyenlőknek ismerték el őket, útlevelet kaptak és engedélyt arra, hogy elhagyják Szibériát és bárhol szabadon letelepedjenek a Szovjetunió belül, kivéve Kárpátalját.⁶³⁷ Sokan Odesszában, Moldovában, Kazahsztánban, Kirgizisztánban kezdtek új életet. A szerencsésebbeknek már 1959-ben sikerült belépniük az NDK-ba.⁶³⁸ Viszont voltak családok, akik a tilalom ellenére fokozatosan próbáltak hazatérni szülőföldjükre. Egy 1959. szeptember 17-én végzett felmérés szerint Kárpátaljára összesen 294 fő, pontosan 77 család (288 fő) és 46 egyedülálló személy tért vissza. A 294 főből 208 fő felnőtt, 86 fő 18 éven aluli gyerek. Közülük a kitelepítés időpontjában 86 fő kiskorú volt, a kényszer-kitelepítés helyén pedig 73 fő született, akik a szüleikkel együtt tértek vissza Kárpátaljára. A visszatérőkre sok nehézség várt itthon is: *„Sztálin halála után néhány évvel, amikor ezeknek a családoknak megengedték, hogy elhagyják száműzetésük helyszínét, már nem volt hová hazajönniük. Némelyiküket egy-egy rokon befogadta, és a nulláról próbáltak újból egzisztenciát teremteni. Keserves, hosszú és megalázó folyamat volt, mivel a rendőrségen a bejelentkezés, a lakhelyi igazolás megszerzése sem ment könnyen. A régi tulajdon visszaszerzéséről még csak álmodni sem merhettek. Ezek az emberek később az elsők között igényeltek házhelynek való telket és itt kezdtek hozzá új otthonuk felépítéséhez. Természetesen, miután munkába álltak. Munkalehetőség akadt ugyan, de akkoriban az egész ország szinte éhbérért dolgozott.”*⁶³⁹ – emlékezett vissza a tyumenyi kitelepítettek hazatérésére Kizman Zoltán, a Kárpátaljai Németek Újjászületés Szövetség

⁶³⁴ OÁKL, R-7523. Fond, 72. opis, 576. ügyirat. 79. Упорядник КОРСУН О. М.: Закарпатські угорці і німці і. м. 108–109.

⁶³⁵ KTÁL, R-195. Fond, 13. opis, 75. ügyirat. 200.

⁶³⁶ OÁKL, R-7523. Fond, 72. opis, 576. ügyirat. 79. Упорядник КОРСУН О. М.: Закарпатські угорці і німці і. м. 108–109.

⁶³⁷ MELIK, G.: Die Deportation der Deutschen i. m. 58.

⁶³⁸ KOWATSCH, L.: Wanderwege der Karpaten-deutschen i. m. 236–237.

⁶³⁹ KOVÁCS Elemér: Lesz-e Kárpátalján német? Interjú Kizman Zoltánnal, a Kárpátaljai Németek Újjászületés Szövetség elnevezésű megyei szervezetének elnökével. In: „Otthon a könny is édes” i. m. 79.

elnevezésű megyei szervezetének elnöke. A szinyáki Goi Mária Tyumenyben ismerkedett meg leendő férjével, az Irsavából származó Ferdinánddal. Az 1957. évi visszatérésüket követően az elkobzott házaikat és a bezárt templomot találták csak otthon. Egy pajta (melléképület) megvásárlására volt csak pénzük, abban éltek három gyermekükkel. Goi Mária a szinyáki egészségügyi szanatóriumban kapott munkát, ami később kiutalt volna számukra egy lakást, ugyanis két „hruscsovkat” építtetett a dolgozóinak, azonban ekkorra már sikerült felépíteniük a saját házukat.⁶⁴⁰

Aki nem rendelkezett bejelentett lakcímmel, arra óriási bírságokat szabtak ki. A letelepedés további akadályozása érdekében a hatóságok javaslatot tettek arra vonatkozóan, hogy munkaerő verbuválása keretében telepítsék át őket legalább egy másik járásba. Mindezek ellenére kategorikusan megtagadták, hogy bárhova is áttelepüljenek, pénzhiánnyal, idős szüleikre, kiskorú gyermekeikre való tekintettel indokolták azt.⁶⁴¹ Sokan elkeseredésükben, látva, hogy hátrahagyott vagyonuk visszaszerzésére alig mutatkozik remény, visszatértek oda, ahonnan minden erőfeszítésük ellenére évekig nem térhettek haza, Tyumenybe.⁶⁴²

A Szovjetunió Belügyminisztériumának 1957. március 19-én kelt, 067. számú utasítása a Szovjetunió Minisztertanácsának 1956. március 12-én kelt, 342–216 tc. számú rendeletének megfelelően engedmények illeték és visszatérhettek korábbi lakhelyeikre azok a kényszerkitelepítettek, akik rokkantak, létfenntartáshoz szükséges eszközökkel nem rendelkező idősök, a Nagy Honvédő Háború résztvevői, a Szovjetunió érdemrendjeivel vagy érmeivel kitüntetett személyek, oktatási intézmények tanárai és családtagjai voltak. A visszatérő németek között azonban sem a Nagy Honvédő Háborúban részt vevők, sem a Szovjetunió érdemrendjeivel vagy érmeivel kitüntetett személyek, sem tanárok nem voltak. Összesen 19 idős személy, illetve rokkant volt közöttük, belőlük is csupán hét fő kapott bejelentést.⁶⁴³

A munkaképes személyek többnyire a kolhozban vállaltak idénymunkát. Számtalan panaszlevelet intéztek a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségéhez, a Szovjetunió Minisztertanácsához és más szovjet pártszervekhez, amelyekben kérték, hogy engedélyezzék számukra, hogy Kárpátalján éljenek és ne utasítsák el lakhely bejelentkezésüket. Egyesek a Német Szövetségi Köztársaságba szándékoztak kitelepülni, ott élő rokonaiktól kértek levélben segítséget. Valamennyi kényszerkitelepített nevében anonim csoportos levelet intéztek az ENSZ főtitkárához, amelyben segítségét kérték a Szovjetunióból való kitelepüléshez.

⁶⁴⁰ Костянтин Чавага: Різдво швабів Закарпаття. Львівська газета, 2007.01.07.

⁶⁴¹ KTÁL, R-195. Fond, 13. opisz, 75. ügyirat. 3–5.

⁶⁴² КОРСУН О. М.: Без права на повернення. "Новини Закарпаття" 2016. 03. 13.

⁶⁴³ KTÁL, 1. Fond, 1. opisz, 3001. ügyirat. 54.

Néhányan megkísérelték felvenni a kapcsolatot az NSZK moszkvai nagykövetségével is.⁶⁴⁴ 1959. szeptember 19-én Ljalko alezredes, a Népi Küldöttek Kárpátaljai Területi Tanácsa Végrehajtó Bizottságának belügyi főosztályvezetője jelentést küldött a Belügyminisztérium Kárpátaljai Igazgatósága vezetőjének a tyumenyi területről visszatért német nemzetiségű személyek felvett adatairól, valamint járásonkénti létszámáról. A visszatért személyeket sajnos nemek szerint nem kategorizálták, viszont kiderül az adatokból, hogy a munkácsi, szolyvai, técsői, ilosvai és volóci járásokba, valamint magában Munkács városában hány személy, azon belül család: felnőtt, gyerek és nyugdíjas tért vissza. Ezek a következőképp oszlanak meg:

Munkács: összesen 57 fő, ebből: – családok száma 15 – felnőtt 41 fő – gyermek 16 fő – nyugdíjas 2 fő

Munkácsi járás: összesen 59 fő, ebből: – családok száma 17 – felnőtt 40 fő – gyermek 19 fő

Szolyvai járás: összesen 121 fő, ebből: – családok száma 29 – felnőtt 80 fő – gyermek 41 fő

Técsői járás: összesen 38 fő, ebből: – családok száma 12 – felnőtt 36 fő – gyermek 2 fő

Volóci járás: összesen 10 fő, ebből: – családok száma 2 – felnőtt 5 fő – gyermek 5 fő

Ilosvai járás: összesen 9 fő, ebből: – családok száma 2 – felnőtt 6 fő – gyermek 3 fő⁶⁴⁵

A személyes adatlapokból konkrétan megállapítható és végig kísérhető egy-egy család sorsa azokkal az állomáshelyekkel, melyek meghatározó jelentőséggel bírtak a háború kezdetétől a kényszerkitelepítésükön át a hazatérésükig. Az 1908-ban Németkucsován született Müller Barbara családjának példáján szemléltetve megállapítható, hogy a fiatal nő gyermekeivel, a 17 éves Annával, illetve a hétéves Jánossal 1944-ben Németországba menekültek, ahonnan 1945-ben tértek vissza Kárpátaljára. Tekintettel arra, hogy házukat akkorra elfoglalta egy Luspiny Vaszilij nevezetű férfi, a nagyanyjuknál, Weiss Barbaránál letek menedékre. 1946-ban valamennyijüket kitelepítették Sadrihába. Lányának, Annának 1954-ben fia született. 1957-ben tértek vissza Németkucsovába.⁶⁴⁶

A kényszerkitelepítettek szibériai lakhelyeit: Sadrihát, Novosztrojkát, Bugrit, Bajarikot, Kalimkát, Lebjascset és Travnojét 1970 és 1985 között a hatóságok a földdel tették egyenlővé. (16. sz. melléklet) A laktanyákat lerombolták, a faanyagot elszállították, hogy nyoma se maradjon, hogy egykor ingyen munkaerő céljából nemzeteket zártak itt össze és kényszerítettek rabszolgamunkára. Artamonovót lassan elmosta a Tobol állandó áradása, 1992-ben körülbelül nyolc család élt még itt azok közül a németek közül, akik az 1950–60-as években nem tértek vissza szülőföldjükre.⁶⁴⁷ A rendszerváltás sokaknak

⁶⁴⁴ KTÁL, R-195. Fond, 13. opisz, 75. ügyirat. 3–5.

⁶⁴⁵ Uo. 6–7.

⁶⁴⁶ Uo. 24.

⁶⁴⁷ KOWATSCH, L.: Wanderwege der Karpaten-deutschen i. m. 259.

rehabilitációt és lehetőséget biztosított, hogy lelki és anyagi kárpótlásban részesüljenek, valamint visszatérhessenek őseik több mint 200 évvel ezelőtti szülőföldjére.

6. 6. A kitelepítettek száma

A kitelepítettek számának meghatározására több történész és túlélő is vállalkozott. Leonard Kowatsch túlélő szerint 1946. március 13-án a munkácsi vasútállomásról 1217 emberrel futott ki a vonat.⁶⁴⁸ A Területi Belügyi Osztály 1956. november 13-án kelt, a forradalomellenes bűncselekményekért korábban elítélt, és a szabadságvesztés helyéről Kárpátaljára visszatérő személyek számáról és összetételéről szóló, a területi pártbizottságnak címzett igazolás az alábbiakra világít rá a kitelepítettek számát illetően: „A Szovjetunió Belügyi Népbiztosságának 1946. január 15-én kelt, 1034. számú rendelete alapján Kárpátaljáról 1969 fő Németországból repatriált német nemzetiségű személyt és családtagjaikat telepítettek ki kényszerlakhelyre.”⁶⁴⁹ Bugaj N. F. tudományos kutatásai szerint is 1969 személyt telepítettek ki Tyumenybe Kárpátaljáról 1946 márciusában. Azonban még 701 német személy utólagos kitelepítéséről számol be, melyet 1949-ben hajtottak végre.⁶⁵⁰ A Kárpátaljai Németek Újjászületés Szövetség elnöke, Kizman Zoltán közlése szerint összesen több mint 3 000 német került Szibériába és Kazahsztánba. Például Szinyákról 181, Schönbornból 133, Alsóhrabovnicából 128, Dubiből 109, Dracsinóból 86, Németkucsováról 78 főt hurcoltak el.⁶⁵¹ Petrusin Alexander adatai alapján 1944–1946 között több mint 3000 Kárpátaljáról kilakoltatott német és Németországból hazatelepült érkezett a tyumeni régióba speciális kitelepítés céljából.⁶⁵² Egy 1949 októberében tartott "különleges népszámlálás"-ra, lakossági összeírásra hivatkozva közli, hogy a tyumeni régióban élő 892 000 ember közül 62 497 száműzöttet tartottak nyilván, melyből 24 944 volt német nemzetiségű, 3167 a Nyugatról visszatért és a Kárpátaljáról deportált német, 9241 kalmük, 1382 litván, 12 958 kulák, 1475 repatriáns, 4500 hadifogoly, 5500 internált.⁶⁵³ Nikolaus G. Kozauer túlzóan magas számot ad meg az előző források és visszaemlékezések adataihoz képest, alighanem a háromszorosában állapítja meg a kitelepített németek számát, 8000-re teszi az Ob felső szakaszához, a tyumenyi

⁶⁴⁸ Kowatsch Leonárd az irsavaí és volóci járás 1–1 településén (Dubi, Ábránka) kívül csupán a munkácsi és szolyvai járásokból kitelepített személyek adatait gyűjtötte össze. Ez magyarázza, hogy közel 700 emberrel kevesebbet állít, mint a fent nevezett jelentések.

⁶⁴⁹ KTÁL, 1. Fond, 1. opisz, 2803. ügyirat. 34.

⁶⁵⁰ KTÁL, R-195. Fond, 13. opisz, 75. ügyirat. 3–5.

⁶⁵¹ ДУРКА Г. В.: Вадолнак а карпаталжай тудэллók i. m. 180.

⁶⁵² ПЕТРУШИН Александр: «Мы не знаем пощады...» Электронная библиотека тюменского писателя. Tárolt változat: <http://www.writer-tyumen.ru/online.php?pid=2809>. (Letöltés ideje: 2021.10.10.)

⁶⁵³ ПЕТРУШИН Александр: Очень долгая дорога к храму. Тюменский Курьер. 2019.03.01. Tárolt változat: <http://tm-courier.ru/archives/194793>. (Letöltés ideje: 2021.10.10.)

régióba és az Irtis jobb és bal partjára a Kárpátontúli Ukrajnából erőszakkal áttelepítettek számát.⁶⁵⁴

A nők és családok egyik legdrámaiabb háborús tapasztalata a második világháború utáni kényszerkitelepítés volt. A vándorlásra és menekülésre kényszerült emberek többségét nők alkották, mivel sok férfi vagy meghalt, vagy fogságba esett, vagy nyomtalanul eltűnt a fronton. Elsősorban azért kerültek a kitelepítettek közé, mivel a háborús kollektív bűnösség felelősségét nekik is viselniük kellett, főként azok a nők kerültek különös megfigyelés alá, akik az SS katonák feleségei voltak, valamint akik 1944 őszén a fronttal nyugatra menekültek, majd visszatértek szülőföldjükre. Kémeknek titulálták őket és az áttelepítendőik sorába kerültek. A családok anyákra még nagyobb teher nehezedett, mint a fiatal vagy idős nőkre. A megfelelő élelmezés hiányában, az utolsó falat kenyeret is, amit kaptak, meg kellett osztaniuk a gyermekeikkel. Nem volt egyedi eset, hogy az önfeláldozásuk az életükbe került. Mivel nem voltak elkülönítve a férfiktól és női lágerbe zárva, mint például az internált sváb nők, ezért a családalapítás is a vizsgálat tárgyát képezte a munka során. 1946–1949 között a fizikai alultápláltságuk és a megterhelő munka okán szinte nem voltak képesek nemi életet élni, az életkörülmények javulásával azonban ugrásszerűen nőtt meg a házasságkötések és a születések száma. Közel tíz évnek kellett eltelnie, hogy visszanyerjék szabadságukat és új életet kezdjenek.

⁶⁵⁴ KOZAUER, N. G.: Die Karpaten-Ukraine zwischen i. m. 93.

7. KONCEPCIÓS PEREKBEN ELÍTÉLT KÁRPÁTALJAI NŐK GULAG-RABSÁGA

7.1. A GULAG létrejötte, felépítése és fogolylétszáma

A GULAG (Glavnoje Upravlenyje Lagerej), azaz a Táborok Főigazgatósága, a szovjet büntetés-végrehajtás egy sajátos rendszere, mely hivatalosan 1934-ben jött létre. Alapját a cári Oroszországban már a 16–20. század elejéig működtetett kényszermunkatelepek adták, melyek a bolsevik forradalom után ismertebb formájukban jelentek meg. Az ellenséges elemek kifürkészése és elszigetelése már a forradalom vezetőjének, Leninnek az egyik 1918 nyarán tett kijelentésében is megjelenik, mely szerint a „megbízhatatlan elemeket” a nagyvárosokon kívüli koncentrációs táborokba kell zárni.⁶⁵⁵ Az első kommunista titkosrendőrség, a CSEKA létrehozója, Dzserzsinszkij, már egyenesen a lakatlan területeket benépesítő, vasszigorral felügyelt kényszermunkatáborok megszervezését tűzte ki célul, hiszen, ahogy fogalmazott: „Területünk és helyünk van elég.” A rendszer kiépülésével párhuzamosan jöttek létre a táborok, melyek feladatait három pontban foglalta össze a szovjet vezetés:

1. a rendszer valós és potenciális ellenségeinek elszigetelése;
2. társadalmilag hasznos munkára kényszerítése azoknak, akik ingyenélőként pusztítják a kenyeret;
3. a legszükségesebb ipar betelepítése azokra a területekre, ahová semmilyen mézesmadzaggal nem lehet önkénteseket csalogatni a földrajzi adottságok miatt (északi fekvés, tajga, kedvezőtlen éghajlatú sztyeppék).⁶⁵⁶

A GULAG táborkomplexumának terjeszkedésével Sztálin célkitűzése is az volt, hogy kényszermunkára támaszkodva gyorsítsa fel a Szovjetunió iparosítását és kiaknázza az északi régió természeti erőforrásait. A táborok száma rohamosan nőtt, az 1944. július 1-i állapot szerint a GULAG a következő rendszer szerint épült fel: 56 javító-nevelő munkatáborból állt, mely 910 táboralosztályra és 424 telepre oszlott, ezen felül 1549 városi-kerületi felügyelőségre. A táboroknak és parancsnokságoknak 69 osztálya működött. A táborok száma az 1944-es 56-ról 1948 végére, 79-re, 1953-ra pedig 166-ra nőtt.⁶⁵⁷ Anne Applebaum szerint Sztálin haláláig hozzávetőlegesen 18 millió ember töltött el hosszabb-rövidebb időt a komplexumban.⁶⁵⁸ Míg más kutatók nem számítva a hadifogolynak tekinthető katonákat a

⁶⁵⁵ APPLEBAUM, A.: A Gulag i. m. 12.

⁶⁵⁶ BERGYINSZKIJ, Viktor: A Gulag történetének problémái. In: GULAG. A szovjet táborrendszer története. Szerk. KRAUSZ Tamás. Pannonica Kiadó, Budapest, 2001. 56.

⁶⁵⁷ CZÉH Z.: A Gulag i. m. 127.

⁶⁵⁸ APPLEBAUM, A.: A Gulag i. m. 12–14.

GULAG fél évszázados működését figyelembe véve 27–30 millió rabbal számolnak.⁶⁵⁹ A GULAG férfi és női fogolyállományának 1944–48 közötti összetételével és változásával kapcsolatban rendelkezünk csak számadatokkal, melyeket figyelembe véve azt állapíthatjuk meg, hogy az 1945. évben volt a legmagasabb a nők aránya a férfiakéhoz képest. Ebben az évben 534 187 férfi és 168 634 nő raboskodott a táborkomplexumok valamelyikében. Amennyiben nem a két nem közötti százalékos arányokat vesszük figyelembe 1948 volt az az év, amikor az ismert periódusban a legmagasabb, 208 324 volt a női rabok száma.⁶⁶⁰

A GULAG nem pusztán táborok hálózata volt, hanem egy komplex büntetés-végrehajtási rendszer, amelyhez a kényszymunkatáborok mellett börtönök, tranzitpontok, elosztó- és gyűjtőlágerek is hozzátartoztak. A koholt vádak alapján perbe fogott egyének felett a különleges, vagy más néven rögtönítélő bíróságok általában háromtagú bírálói – a trojka mondta ki az ítéletet. Kárpátalján is alig néhány nappal a terület birtokbavételét követően felállították a különleges bíróságot.

7. 2. A Különleges Bíróság felállítása és annak jogkörei

Kárpátalja megszállását követően tömegesen hurcolták a GUPVI-lágereibe a német és magyar civil lakosságot, majd megkezdődött az egyének, osztályidegenek elleni harc. Ennek eléréséhez a hatalom legitimációra törekedett. A parancsuralmi rendszer kiépítésének első lépését képezte Kárpátontúli Ukrajna Szovjet Ukrajnával való „újraegyesítését” kimondó munkácsi manifesztum megszavaztatása, ezzel egyidejűleg létrejött Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa, mely az egyetlen központi joggyakorló és jogalkotó szerv lett. A kongresszus egyhangúan megválasztotta a Néptanács tagjait és különböző rendeleteket, kormányzati nyilatkozatokat, dekrétumokat fogadott el. A 22. sz. dekrétum Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa mellett működő Különleges Bíróság felállításáról rendelkezett, melyet gyakran népbíróságként emlegettek. A szovjet blokk által megszállt területeken, így Kárpátalján is az egységesítő elnevezés elfedte a korszakon belüli joggyakorlási különbségeket, félrevezető, mivel távolról sem a „nép” bíraskodott, hisz a népbíróság tagjait a politikai párt, vagyis a kommunista párt delegálta és eredendően elsődlegesen a második világháború során elkövetett bűnök számonkérésére létrehozott büntetés-végrehajtási rendszer volt.⁶⁶¹ A nép ellenségei alatt a magyar és német „ügynököket és elnyomókat” értették, akikről a propagandával áthatott zsargonnal a dekrétum bevezetőjében, – mely az Ungváron kiadott Visztnik című ukrán nyelvű újságban jelent meg – a következőket állították: „Kifosztották a

⁶⁵⁹ VÁRDY B. – VÁRDY H. Á.: Magyarok a GULAG i. m. 53.

⁶⁶⁰ ZEMSKOV, V. Ny.: A Gulag i. m. 83.

⁶⁶¹ BARNA Ildikó – PETŐ Andrea: A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten. Gondolat Kiadó, Budapest, 2012. 15.

falvakat és városokat, szétzúzták és felégették népünk javait, fiainak és leányainak ezreit németországi és magyarországi kényszers munkára hajtották, a csendőrség és rendőrség túrhatalmas tortúra közepette, elviselhetetlen szenvedéseket okozva bántalmazta a békés lakosságot, a dicső Vörös Hadsereg által történő kiűzésük után pedig hátrahagyták ügynökeiket; ezért Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa célként tűzve a Beszpeka elé a nép akaratának érvényesítését, feltétlenül szükségesnek tartja a Különleges Bíróság létrehozását a nép ellenségeivel vívott harcban.”⁶⁶² (17. sz. melléklet). A Különleges Bíróság hatálya alá tartozott és büntetőjogi eljárást indíthatott a magyar hatóság vezetői, a rendőrség, a csendőrség tisztviselői ellen. Eljárhatott Kárpátontúli Ukrajna „áruló polgárai és társai felett, akik saját népük kárára együttműködtek a megszálló rendszerrel, azokkal a magyar és a német titkos ügynökökkel szemben, akik a megszállás alatt atrocitásokat és erőszakot követtek el. Nem kerültek el a büntetést, akik szabotálták Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa intézkedéseit, a felszabadító Vörös Hadsereg ellen kampányoltak és propagandamunkát folytattak. Minden olyan személyt üldöztek, aki fellépett a kormánytagok és a közéleti személyiségek ellen. Üldözték azokat, akik nemzeti és vallási gyűlöletet szítottak, valamint a fasiszta pártok aktivistái voltak. Minden egyéb és hasonló bűncselekményt a Különleges Bíróság elé kellett vinni.”⁶⁶³ A Különleges Bíróságnak jogában állt vagyonekobzást elrendelni, 10 évig terjedő börtönbüntetést kiszabni, illetve halálos ítéletet is hozhatott. Ítéleteit Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa nevében hozta, melyek ellen fellebbezésnek nem volt helye és a halálbüntetésre vonatkozó ítéletek is csak a Néptanács jóváhagyása után váltak jogerőssé. 1945. január 12-én elrendelték az igazságszolgáltatási, az ügyészégi szervek, valamint a népi ügyvédi kamara megszervezését. Öt napon belül kinevezték a vezetőket és a tanács tagjait. A Különleges Bíróság élén Vaszil Ruszin állt, főügyésznek pedig Iván Andraskot nevezték ki.⁶⁶⁴ Meghatározó volt azoknak a személyeknek a kiléte és múltbeli hovatartozása, akik egy ilyen igazságszolgáltatási rendszerbe bekerültek, ugyanis jellemükből kifolyólag akaratlanul vagy tudatosan is, de hatással voltak a különböző szinteken végbemenő történésekre.⁶⁶⁵ A fővádító szerepét betöltő Iván Andrásko egy bilkei szegény család sarja volt, kis növésű, beteges fiú, közepes tanulónak aligha mondható, hatalomvágyra való törekvéssel, az új rendszer szolgálatába állva próbálta kompenzálni kicsinyes jellemét és hányatatott sorsát.⁶⁶⁶ A korabeli pártsajtó egyik cikkében a népbíróság feladatát a következőkben állapítják meg: „Hivatása,

⁶⁶² BALOG S.: Sorsüldözöttek i. m. 9.

⁶⁶³ MESKÓ János: Kárpátalja 1944–1946-os átmeneti időszakának krónikája. In: „Kitárni az ország és világ előtt az igazságot” GULAG-GUPVI-kutatók nemzetközi fóruma. Szerk. DUPKA György. Szolyvai Emlékpark Bizottság–Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2019. 135–136.

⁶⁶⁴ Uo. 136–138.

⁶⁶⁵ BARNA I. – PETŐ A.: A politikai igazságszolgáltatás i. m. 10.

⁶⁶⁶ MÉSZÁROS S.: Elrabolt éveim i. m. 14.

hogy a szocialista együttélés törvényeinek betartására, a kapitalizmus csökevényeinek felszámolására nevelje a dolgozókat és megbüntesse a törvénszegőket. A szovjet bíróság a dolgozók kommunista nevelésének fontos eszköze.”⁶⁶⁷ Az írás tudósít arról is, hogy a bírósági ülnököket és az állandó bírókat három évre választották, akik évente 10 tárgyaláson való részvétel után, rendszeresen váltották egymást. A valóságban azonban ez nem így történt. A polgári lakosság teljes átvilágítását az NKVD, a SZMERS egységei, a népi milíciák és druzsinák, valamint a partizánalakulatok tagjai közösen végezték. Minden járásban önkéntesekből álló népőrséget kellett szervezni, melyek a népőrség vezérkari parancsnokának, Alexandr Tkankó, egykori partizánvezérnek voltak alárendelve.⁶⁶⁸ Ezeket a személyeket szintén szűrték, csakis megbízható egyéneket vontak be az akciókba, akiket feleskettek Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának szolgálatára és a Munkácson elfogadott kiáltványra.⁶⁶⁹ A népi milíciák megkapták a felelősségre vonás jogát, a druzsinák pedig irreguláris fegyveres erőként működtek, míg 1945 áprilisában össze nem vonták őket és létre nem hozták Kárpátontúli Ukrajna belügyi igazgatási szervét. Külön határozat mondta ki a hatalmi ágak szétválását, mely egyet jelentett azzal, hogy a korábban ítélkező szervek, a bíróság és ügyészség, csak a rendfenntartásért feleltek, az ítélkezés jogát az állambiztonsági szervek kapták meg. A propaganda górcsővének számító sajtó a szovjet bíraskodás függetlenségét és befolyásolhatatlanságát hangsúlyozta, szembeállítva azt a „fasiszta országok igazságszolgáltatási rendszerével, mely a fasiszta vezérek kis csoportja alá tartozott.”⁶⁷⁰

A Néptanács 1945. január 22-től hivatalosan is átadta az NKVD-nek Kárpátalja valamennyi börtönét és fogházát. Ezt követően a szovjet megtorló szervek futószalagszerűen szállították a letartóztatott vádlottakat, akik felett a Rendkívüli Bíróság tagjai ítélkeztek.⁶⁷¹ Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának 1945. március 16-i 50. számú határozata alapján a 22. dekrétum határozatát felülírva a Különleges Bíróságnak már jogában állt 20 évig terjedő börtönbüntetést is kiszabni. Az ítéleteket Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa erősítette meg, a Néptanács elnökének távollétében a Néptanács elnökhelyettese a Néptanács igazság- és belügyi biztosa járhatott el.⁶⁷² A halálbüntetés eltörléséről csak 1947. május 26-án határozott a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége. A rendelet szerint a hatályos törvények által halálbüntetéssel sújtandó bűncselekmények elkövetéséért békeidőben munkatáborban letöltendő 25 évi szabadságvesztés kiszabását kellett elrendelni. A rendelet hatályba lépéséig

⁶⁶⁷ A népbírák választása. Vörös Zászló, 1951. november 4. 7. évf., 87. szám

⁶⁶⁸ MESKÓ J.: Kárpátalja i. m. 136.

⁶⁶⁹ DUPKA György: A szovjet hatóság megtorló tevékenysége Kárpátalján (1944–1991). Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2014. 15.

⁶⁷⁰ MOLNÁR D. Erzsébet: Kárpátaljai magyarok Gulag-táborokba kerülésének körülményei. Kirakatperek kárpátaljai áldozatai a szovjetrendszer kiépítésének idején. Acta Beregsasiensis, 13. évf., 1. sz., 2014. 91–92.

⁶⁷¹ DUPKA Gy.: A szovjet hatóság i. m. 17.

⁶⁷² MESKÓ J.: Kárpátalja i. m. 139–140.

végre nem hajtott, halálbüntetést kiszabó ítéleteket pedig a fellebbviteli bíróságoknak, a meghatározott jogszabálynak megfelelően voltak kötelesek módosítani.⁶⁷³

Kárpátontúli Ukrajna jogi státusza 1946. január 22-én megváltozott, annak következtében, hogy a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa rendelkezésének értelmében Kárpátontúli területté szervezték át, így hatályba léptek az USZSZK törvényei. A Rendkívüli Bíróságot szovjet mintára alakították át és Kárpátontúli Megyei Bíróság Büntetőtanácsa lett a neve.⁶⁷⁴

7.3. A „nép ellenségeinek” átvilágítása és letartóztatása

A büntetés-végrehajtási rendszer látókörébe a szovjet rezsim ellenségei, a „múlt embereinek” java része, a „társadalomra veszélyes elemek”, vagy a tulajdonától megfosztott társadalmi osztályok azon képviselői kerültek, akik nem rejtették véka alá meggyőződésüket, bírálni merték a rendszert, vagy egyéb módon szegültek szembe a hatalommal. Gyakran előfordult, hogy azért tartóztattak le egy adott személyt, mert egy adott társadalmi csoporthoz tartozott, melyet félre akartak állítani. Ez az alapelv kapcsolja össze az 1920–30-as évek terrorját az 1940-es években továbbra is alkalmazott, Kárpátalja területére is kiterjedő büntetés-végrehajtási rendszer alappilléreivel.⁶⁷⁵

Az átvilágítások zökkenőmentességét az tette lehetővé, hogy az ügynökök és a titkos informátorok jelen voltak mindenhol, ha egy kolhozgyűlésen „rendszerellenes kijelentések” hangzottak el, ha valaki elhelyezett az utcán vagy a téren egy szovjetellenes falragaszt vagy egy kétértelmű viccet elmesélt, azok mind bekerültek a heti vagy havi jelentésekbe, melyet a Tájékoztatási Osztály megkapott a helyi szervektől.⁶⁷⁶ Míg a Szovjetunió 1920–1930-as éveiben az volt jellemző, hogy konkrét kategóriába tartozó embercsoportok, mint a mérnökök, vagy a kulákok kerültek megfigyelés alá, addig az 1940-es években főként azokat tartották szemmel, akiknek külföldi kapcsolataik voltak, külföldön éltek hozzátartozóik, barátaik vagy saját maguk más ország állampolgárai voltak a szovjet területhódítás előtt, de elegendő volt az is, hogy külföldi házastársa legyen valakinek.⁶⁷⁷ A Kémelhárítási Osztály feladata volt a „banditizmusnak” nevezett esetek szemmel tartása, a szovjetellenes megmozdulások figyelése. A Keleti Osztály a „nacionalista mozgalmakat felügyelte”, a Titkos Osztály hatáskörébe tartozott a politikai pártok és az egyház, az azok hatáskörébe tartozó személyek megfigyelése. Az értelmiséget kategóriák szerint listázták, külön megfigyelés alatt álltak

⁶⁷³ КОРСУН О. М.: Закарпатські угорці і німці і. м. 89–90.

⁶⁷⁴ DUPKA Gy.: A szovjet hatóság i. m. 19.

⁶⁷⁵ BROVKIN, Valgyimir: A GULAG a NEP-korszak végén: nepmanok, párttagok, kulákok. In: GULAG. A szovjet táborrendszer története. Szerk. KRAUSZ Tamás. Pannonica Kiadó, Budapest, 2001. 84.

⁶⁷⁶ Uo. 85.

⁶⁷⁷ ANNE, A.: A Gulag i. m. 251–255.

többek között: a politikusok, közéleti elemzők, közgazdászok, pénzügyi szakemberek, mérnökök, orvosok, tanárok, tisztek, professzorok, technikusok. Minden megfigyelés alatt álló személy egyéni kartonnal rendelkezett, melyet mindig felülvizsgáltak.⁶⁷⁸

Az emberekre általában éjszaka törtek rá, lesöpörték a padlást, lebontották a csűröket és melléképületeket, minden mozdíthatót összeszedtek és leltárba vettek, majd azokat áruba bocsátották. Ami az elhurcolás körülményeit illeti, számtalan példáját nyomon követhetjük a visszaemlékezésekben. A családfő nélkül maradt kárpátaljai nőkre többnyire a saját otthonaikban törtek rá fegyveres katonák, majd mielőtt börtönbe szállították volna különböző épületek mellékhelyiségeibe zárták őket, embertelen és higiéniatlan körülmények között és már itt elkezdődött a kihallgatásuk. Egy viski fiatalkorú lányra is az otthonában törtek rá, aki gyilkosság gyanújába keveredett. Fegyveres őrök kíséretében a határőrség pincéjébe helyezték el ideiglenesen, majd nyitott teherautón Husztra vitték, ahol szintén egy sötét helyiségbe szállították, ahol a csavargókat és határsértőket gyűjtötték össze.⁶⁷⁹ Az elfogatást megelőzően vagy azzal egyidejűleg házkutatást is végeztek a hatóság emberei. Előfordult, hogy valaki menekülni próbált, vagy másoknál rejtőzött el, de ez nem vezetett eredményre. A szomszédoknál próbált elbújni az a nagyberegai nő is, akit naplóírás miatt már egy ideje figyelt a hatóság. Miután elfogták a község háza egyik termébe zárták, itt töltötte az éjszakát egy őr társaságában. Másnap reggel beszállították a beregszászi börtönbe, ahol ő volt az első politikai fogoly.⁶⁸⁰ A rajtaütések nem csak a saját házában érhatték az embert, a munkahelyén, az utcán, nyilvános helyeken, volt, hogy minden ok nélkül fogtak valakit és a kihallgatás helyszínére kísérték. Arról, hogy ez szervezeten és utasításra történt Viktor Abakumov Sztálinnak 1947. július 17-én írt leveléből is kiderül, melyet Anne Applebaum közöl: „A rendőrség rutinszerűen szokta „meglepni” a gyanúsítottakat, hogy megakadályozza a szökést, az ellenállást és azt, hogy az illető figyelmeztesse az ellenforradalmi összeesküvés többi résztvevőjét. Bizonyos esetekben, folytatódik a dokumentum, „Az utcán, titokban kerül sor a letartóztatásra.”⁶⁸¹

7.4. A besúgóhálózat szerepe a kárpátaljai letartóztatott nők esetében

A letartóztatások okainak széles skálája ismert, de általában a besúgók által tett feljelentések szolgáltattak rá lehetőséget. Nagy Margit nagyberegai lakos ellen – aki naplót vezetett a szovjetek megjelenésétől kezdve a faluban – is három helybéli tett feljelentést,

⁶⁷⁸ BROVKIN, V.: A GULAG i. m. 85–86.

⁶⁷⁹ MANDRIK E.: A pokol bugyraiban i. m. 16–17.

⁶⁸⁰ Olasz Tímea: Az egyetlen jó az északi fény volt. 23 éves nő a lágerben. Kárpátalja, 2002. január 11. 52. szám

⁶⁸¹ APPLEBAUM, A.: A Gulag i. m. 259–260.

akiknek a neve a nyomozati okiratból is kiderül.⁶⁸² Annak ellenére, hogy próbáltak észrevétlenül a hatóság kezére játszani, a falu lakosai előtt ismertek voltak ezek a személyek, ezt bizonyítja egy szintén Nagyberegről elhurcolt nő lányának a visszaemlékezése is, aki újabb öt falubelijét nevezi meg, köztük három nőt is, akik aktívan együttműködött a helyi karhatalommal, többnyire irigységből, hatalomvágyból, vagy anyagi ellenszolgáltatás fejében.⁶⁸³ Míg mások bosszúvágyból álltak be a sorba, karrierjük azonban hamar kerékbe törhetett és maguk is áldozattá válhattak: „Cs. valamikor az ungvári papnevelde szeminaristája volt, de szertelen magaviselete miatt kicsapták. Nyilván ezért lett bosszúból a szovjet titkosrendőrség alkalmazottja. Később azt hallottam, hogy ez a megtévedt ember, amikor már végleg kiábrándult az istentagadó bolsevista ideológiából, nyugatra akart szökni. A hatóságok azonban elfogták és a galagói hídon agyonlőtték.” – jegyezte le Murányi Georgina, ungvári elítélt arról a magasrangú tisztről, aki házkutatást tartott nála és a kihallgatta.⁶⁸⁴ A besúgókon kívül ezeknek a magasrangú tiszteknek és ügynöknek komoly felkészítésben lehetett részük. Észrevétlenül tudtak beépülni egy-egy munkahelyre, társadalmi csoport köré. A Romzsa Tódor püspök meggyilkolásában közreműködő „Odárka” nevű ügynök, aki ápolónőnek adta ki magát gyanút keltett ugyan a püspököt ápoló és őrző Manajló Mária nővérben (18. sz. melléklet), de nem sikerült rájönnie a valódi kilétére. Elmondása alapján bazilita apácák nevelték fel, aminek valóságalapjáról Manajló nővér úgy próbált megbizonyosodni, hogy felkérdezte tőle a Tízparancsolatot, miután az hibátlanul felmondta valamelyest el is terelte magáról a gyanút.⁶⁸⁵

7.5. A börtönök

Rendeltetésük szerint a vádlottak őrzésére szolgáltak, míg folytak ellenük a kihallgatások, de sok esetben tartották ott azokat a foglyokat is, akik felett már kimondta a bíróság az ítéletet és elszállításra vártak egy másik börtönbe vagy lágerbe. A fogházban való elhelyezést illetően magánzárkába, tömlöcbe, különböző kisebb-nagyobb koedukált vagy külön a nők számára fenntartott cellákba helyezték el a foglyokat. Kárpátalján Huszton, Beregszászban, Munkácson, Ungváron és Nagyszőlősen tartottak fenn fogházat. A viski Mandrik Erzsébet végigjárta az összes börtönt. A huszti fogdában uralkodó állapotok hűen tükröződnek visszaemlékezésében. A nyirkos, sötét helyiségekben több tucat embert zsúfoltak

⁶⁸² SZAMBOROVSKYKÉ NAGY Ibolya: „Amiről sokáig beszélni sem volt szabad.” Lapok Nagyberég meg nem írt történelméből. In: A Kommunizmus áldozatai, rehabilitációs alternatívák Kelet-Közép-Európában. Szerk. MOLNÁR D. Erzsébet – MOLNÁR D. István. Beregszász, 2016. 136.

⁶⁸³ SIPOS Katalin: A szovjet nemzetiségpolitika megnyilvánulásai Nagyberegen 1944–1952 között. Szakdolgozat. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász 2010. 43.

⁶⁸⁴ MÉSZÁROS S.: Elrabolt éveim i. m. 11.

⁶⁸⁵ BIGL, Manajló Mária Teofília hagyatéka. Öexcelenciája Főtisztelendő Romzsa Teodor püspök atya halálának története. 9.

össze, a padlón kellett a vérszívók és poloskák közt átvészelni az éjszakákat. Napközben többnyire délután kaptak egy kis levesnek nem nevezhető löttyöt, amit a katonák meghagytak, néhány deka ragacsos, fekete kenyérrel. Naponta egyszer engedték ki vécére az embereket, ahol a szemétdombról összeszedett krumplihéjjal pótolták a táplálékhiányukat. A kapott csomagokat az örök megdézsmálták, ha egyáltalán átadták azt, majd a börtönben többnyire ezektől meg is fosztották a rabokat. Itt volt lehetőségük tisztálkodásra és kifertőtlenítették a ruháikat, melyek azonban teljesen elhasználódtak váltóruha hiányában az állandó viselésük miatt.⁶⁸⁶ A beregszászi börtönben különböző munkákra osztották be a rabokat: a mosókonyhára helyezték át, mezei munkákra vezényelték őket, irodákat takarítottak velük. Személyenként és magaviselettől függően kaphattak a rabok csomagot. Nem ritkán került valaki magánzárkába, mert a szomszédos cellatársának próbált átjuttatni egy kis élelmet, ami miatt büntetésből kenyéren és vízen tartották, de kompenzálta ezt, hogy nyugalom és csend vett körül valakit, ami lélekben feltöltődést jelentett. Gondosan ügyeltek arra, hogy ne tudjon egyik rab a másik cellatársának a kilétéről, ha két rabot kísértek az örök a folyosón, az egyik rabnak a fal felé kellett fordulnia.⁶⁸⁷ Több elítélt kárpátaljai nő visszaemlékezése is alátámasztja ezt, sőt arról is beszámol némelyikük, hogy a főváros börtöneiben a folyosókon sűrűn fémsekreányok voltak elhelyezve és ide tuszkolták be egyik vagy másik rabot. Ez a magánzárkáktól is rosszabb volt, ugyanis épphogy állva elfért egy ember ezekben a boxokban és néha több órán át kellett feszített izmokkal itt állniuk.⁶⁸⁸ Ezzel akarták elkerülni azt, hogy tudomására jusson a fogvatartottaknak, hogy bárki, aki érintett lehet az ügyükben, egy épületben van velük. A rabokat nem a neveiken szólították, hanem vezetéknévük kezdőbetűjét kiáltották, majd tovább apai keresztnévükkel kellett előállni. Ezzel is az volt a cél, hogy ne tudjon egyik cellában lévő fogoly a másiban lévő kilétéről.⁶⁸⁹

Az örök együttérzésére vall, hogy akadt, aki eltekintett ettől és segítette a családtagokat a találkozásban: „*Az őr figyelmeztette Idát, hogy új rab jött, valami Fancsik az is. Másnap reggel úgy intézte, hogy a feleség menjen munkára, elvenni a szemetet a raboktól. A férjet pedig figyelmeztette, hogy ő adja ki. Így látták meg egymást. A férj homlokon csókolta feleségét, amit valaki meglátott. S mivel egy családból két politikai fogoly nem lehetett egy börtönben, Fancsikné Híres Idát Munkácsra vitték át, míg meg nem lett az ítélet.*”⁶⁹⁰ A börtönöknek női fegyőrei is voltak, az ungvári börtön hírhedt hóhérnőjétől, Kuruc Máriától mindenki tartott. Egy visszaemlékezésből azonban kiderült, hogy neki is volt emberi oldala,

⁶⁸⁶ MANDRIK E.: A pokol i. m. 19–22.

⁶⁸⁷ OLASZ T.: Az egyetlen jó i. m.

⁶⁸⁸ BIGL, Manajló Mária Teofília hagyatéka. Kiegészítés Öexcelenciája Romzsa Teodor püspök atya halálának történetéhez. 7.

⁶⁸⁹ APPLEBAUM, A.: A Gulag i. m. 299.

⁶⁹⁰ SIPOS K.: A szovjet nemzetiségpolitika i. m. 40.

bár ezt bizonyára a keze által kivégzett, volt magyar országgyűlési képviselők hozzátartozói és a börtönrabok többsége nem támasztaná alá, de Murányi Georgina életét mondhatni megmentette a hozzá fűződő rokoni kapcsolatok végett, amiről önéletrajzi vallomásában így ír: *„Napokon át fetrengtem a koszos padlón. Jónéhány nap eltelhetett, amikor kinyílott az ajtó és bejött egy alacsony, KGB-uniformisba öltözött nő, aki azonnal felfigyelt vérben fekvő testemre, és rögtön intézkedett, hogy hordágyon vigyenek a helyben lévő rabkórházba. Mint később kiderült, ez a nő a hírhedt Kuruc Mária volt, akkoriban az őrszemélyzet felettese és egyben a börtön hóhérja. Mindenki csak „Maruszjá”-nak hívta [...] Ez a különös bánásmód magyarázatot érdemel. Amint később Maruszjától megtudtam, ő volt a húga a Turjaremetén működő Ilku Zoltán főjegyző sógorom (a nővérem férje) segéd-jegyzőjének [...] Amikor Maruszja bátyja megtudta, hogy le vagyok tartóztatva, megkérte, hogy nekem mindenféleképpen legyen segítségemre, még a börtönszabályok megszegése árán is”.*⁶⁹¹ A segítőkészsége abban nyilvánult meg, hogy kihagyta a folyosón történő heti motozásból, grafitot adott neki és megengedte, hogy levelezzen a húgával és mikor beteg volt átszállította a rabkórházba. Az emberség halvány megnyilvánulásán kívül ez arra utal, hogy úgy érezhette nincs veszíteni valója, hisz, mint Murányinak elárulta, ő is a rendszer áldozata volt, jómaga is megjárta a börtönt, esett többszöri erőszak áldozatává. Hogy valójában rákényszerítették-e a hóhérságot, alátámasztható forrásokkal nem igazolható, de, hogy élete hátralévő részében magában hordozta ennek a pszichés nyomait, azt Dupka György vallomása is alátámasztja: *„Amikor e sorok írója egyetemista volt az 1970-es évek elején katonaruhában, teljesen megbomlott elmével naponta, többször látta az ungvári korzón. Az egykori KGB-pribékre a 25 évre elítélt, a kolimai tábort is megjáró Fedák László hívta fel a figyelmemet, aki szintén az ungvári raboskodása idején szenvedte el tőle kegyetlenkedéseit. A hozzátartozóikat elvesztő ungváriaknak az volt a mély meggyőződése, hogy a sok ártatlanul meggyilkolt vértanú kísértő árnya vitte a teljes őrületbe.”*⁶⁹²

A kárpátaljai nőket a beregszászi és huszti fogdákból általában Ungvárra, onnan pedig az USZSZK fővárosának valamelyik börtönébe vagy a lemergi elosztólágerbe szállították marhavagonokban, de az is előfordult, hogy valakit repülőn vittek Kijevbe. Manajló Máriát 1948. március 5-én repülővel két civil őr és egy nyomozó kíséretében szállították Kijevbe. A repülőtérről a város legszörnyűbb börtönébe, a Korolenko-börtönébe vitték, ahol hat hónapon át vallatta Haritonov, a nyomozóosztály főnöke. A napi fejadagja 30 dkg kenyér volt és egy kanál löttynek nevezhető leves. Azonban nem is az élelemhiány, hanem a kínzó éjszakai kihallgatások ásták alá az egészségét. Fél év után a betegágyán feküdve olvasták fel az ellene

⁶⁹¹ MÉSZÁROS S.: Elrabolt éveim i. m. 25–27.

⁶⁹² DUPKA Gy.: A szovjet hatóságok i. m. 92–93.

fabrikált vádhatározatot és másnap hordágyon szállították át a kijevi 1. számú Lukjanovo börtön magáncellájába, amiben néhány fából összetákolt deszkaágyon kívül nem volt semmi.⁶⁹³

7.6. A kihallgatások

A kihallgatások megkezdése előtt felvették az egyén személyes adatait, fényképet készítettek róla, majd megmotozták. A megrázó átvilágításról Murányi Georgina elítélt így vall: „Egy KGB-s (zsidó) nő levetkőztetett és alaposan átvizsgált, hogy nincs-e nálam valami „szovjetellenes” tárgy vagy fegyver. Amikor végigtapogatta a testemet, borzasztóan megalázottnak éreztem magam.”⁶⁹⁴ A női elítéltek visszaemlékezéseiben ritkán jelenik meg ez a kép, hogy azonos neműek kísérték és vizsgálták volna őket. Annak ellenére, hogy a katonanők is jelen voltak, már a börtönökben és később a lágerekben is a férfi örök kísérték a meztelen nőket a folyosókon a fürdőig, miközben gúnyolták és kinevették őket.⁶⁹⁵

A kihallgatásokkal kapcsolatban több hajdani kárpátaljai női rab is leírja, de a vádiratok alapos áttanulmányozásából is kiderül, hogy szinte mindig éjszaka vitték vallatni őket, ami többórás procedúrát jelentett. Az éjszakai kihallgatási sorozat az NKVD egyik kínzási módszerének mondható, melyet minden nációból származó fogollyal szemben alkalmaztak. A kihallgatás időtartama lehetett akár több óra, de alig pár perc is, lényeg, hogy visszaküldték a vádlottat a cellájába, mikor lepihent, vagy elaludt egyből zörgettek és újból a vallatók elé vezették, ez olyannyira megtörte őket, hogy valaki még azt is bevallotta, amit nem követett el, olyan szellemi és fizikai kimerültség uralkodott rajta.⁶⁹⁶ Szolzsenyicin is elsőként említi ezt a módszert a sok közül, mellyel megtörték a foglyok akaratát és személyiségét. Általánosan elterjedt módszer volt a szitkozódás, a megalázás, a megfélemlítés és hazugsággal párosított megfélemlítés, a hozzátartozók iránti ragaszkodás kijátszása, étel-, ital- és alvásmegvonás, szigorított zárka, fizikai erőszak és a pszichikai kontraszthatás alkalmazása is. Utóbbi esetén két vizsgáló váltotta egymást: az egyik rángatta, gyötörte a rabokat, a másik kedves, majdhogynem szívélyes volt és segítőkésznek mutatkozott. A fizikai erőszak nem feltétlen volt véres vagy társult ütlegeléssel, elég volt, ha valakit órák hosszára jeges vízbe állítottak.⁶⁹⁷ Az utóbbi módszert Ungváron is alkalmazták, többek között a kanizsai születésű Szegedi Márián, akit azért ítéltek el, mert megszökött a

⁶⁹³ BENDÁSZ István – BENDÁSZ Dániel: Helytállás és tanúságtétel. A Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye hitvalló és meghurcolt papjai. Kairosz Kiadó, Budapest, 2014. 481–482.

⁶⁹⁴ MÉSZÁROS S.: Elrabolt éveim i. m. 23.

⁶⁹⁵ LÉBER-SOMOGYVÁRY Mária – SOMOGYVÁRY Vilmos: Ahol én voltam, ott nem voltak hősök. Auktor Könyvkiadó, Budapest, 2003. 20.

⁶⁹⁶ Uo. 16.

⁶⁹⁷ SZOLZSENYICIN A.: A GULAG szigetvilág I–II. i. m. 134–142.

kecskeméti nevelőintézetből és Romániába próbált menekülni. Itt elfogták és átadták az oroszoknak. A gyötrelmes vallatások következtében az elméje megháborodott és többször kísérelt meg öngyilkosságot.⁶⁹⁸

A személyiségrombolás ott kezdődött, hogy kiiktatták az igazságot, a valóságot és a nyilvánosságot. Az embereknek kérdések és vallomások között kellett élniük.⁶⁹⁹ Többnyire igyekeztek másokra néző terhelő tanúvallomásokat kicsikarni a vádlottból, felfedni külföldi kapcsolataikat. Manajló Mária esetében a kihallgatási jegyzőkönyvének (19. sz. melléklet) jelentős részét az teszi ki, hogy visszatérő kérdésekkel próbálják rábizonyítani, hogy kapcsolatot ápolt a „nép ellenségeivel”, Demkó Mihály, egykori magyar országgyűlési képviselővel és Sabol Sebastian, görögkatolikus pappal, utóbbinak csehországi és kárpátaljai bujkálása során segítette a levelezését Romzsa Tódor görögkatolikus püspökkel. A vallatók tényleges célja az volt, hogy rábizonyítsák az apácára a püspök meggyilkolását, de mivel nem tudták e tekintetben megtörni, próbáltak más terhelő bizonyítékokat összegyűjteni ellene és vissza-visszatértek az eredeti koncepcióhoz, ami miatt le is tartóztatták – szovjetellenes irodalom terjesztése miatt. A jegyzőkönyvek nagy ellentmondásokat tartalmaznak. A nővér a sorozatos kihallgatások során szinte mindig cáfolja, hogy szánt szándékkal, ismerve a könyvek tartalmát, terjesztett volna ilyen irodalmat, azonban az 1948. X. X. kihallgatási jegyzőkönyvben arra, hogy beismeri-e, hogy szovjetellenes tevékenységet folytatott, ezt válaszolta: *„Igen, megerősítem, hogy ápolónőként Munkácson a kórházban olvastam az ún. missziós naptárt, mely különböző cikkeket és szovjetellenes kitételeket tartalmazott. 1947 decemberében felvettek egy nőt a szülészetre, Barbarának hívták, kérésére egy napon adtam neki egy vallásos tartalmú könyvet, de ez nem tetszett neki, kért egy másikat, ekkor adtam neki az 1927-es missziós naptárt. Ez a brossúra számos rágalmazó cikket tartalmazott, mely a Szovjetunió ellen irányult. Így lettem az irodalom terjesztője.”*⁷⁰⁰ A hamis vádak alátámasztó tanúvallomás beismerése arra utal, hogy a kihallgatási jegyzőkönyvet nem olvastatták el a vádlottal és úgy írárták alá vele, vagy annyira meggyötört állapotban lehetett, hogy nem tudta értelmezni azt, de vélhetően az előbbi, mivel a szláv nyelvet értette és beszélte az apáca. Ezt igazolja egy korábbi jegyzőkönyv, ahol az irat elolvasása után módosításokat kívánt végrehajtani abban, cáfolta, hogy az általa elmondott dolgok szerepeltek benne. Míg ő azt mondta, hogy elégette a határ közelében azt a levelet, amit Sabol Sebastian Romzsa Tódornak küldött, addig a hamis jegyzőkönyvben az szerepelt, hogy átadta neki.⁷⁰¹

⁶⁹⁸ SÁRA Sándor (szerk.): Nehézsorsúak. Magyarok szovjet rabszolgaságban. Új Horizont, Veszprém, 2006. 96–97.

⁶⁹⁹ FRAEDRICH, Kathe: Nők a Gulagon. Canissa Kiadó, Debrecen, 1997. 84.

⁷⁰⁰ UÁSZUL, 2558. Fond, 1. opisz, 5367. ügýirat. 2–21.

⁷⁰¹ Uo. 11.

A nagyberegai Nagy Margitra is azt próbálták rábizonyítani, hogy magyarországi bíztatásra kezdte el a naplóírást (20. sz. melléklet), miközben valójában a frontról haza várt férjének szerette volna megörökíteni a történeteket. Közben arra is próbálták rákényszeríteni, hogy tegyen terhelő tanúvallomást az egyik falubelije ellen. Mivel ellenállást tanúsított, ezért erőszakot is alkalmaztak vele szemben és választás elé állították: „Vallomás, vagy Szibéria?”⁷⁰²

A bíróságon a gyanúsítottat nagyon ritka esetben képviselte ügyvéd. Egy kirívó példáról számol be az egyik vádlott nő: „*A negyedik és egyben utolsó ügyem tárgyalása már nélkülem és ügyvédem (dr. Kalinov Mihály) nélkül történt, a tárgyaláson a kijevi „Titkos hármas” (Zaocsnaja Trojka) bíróság tagjai hatévi kényszermunkára (kátorgára) és háromévi utólagos szabadságvesztésre ítélték [...] Ezután még egy-két hétig várnom kellett, amíg visszakaptam az elutasító választ a fellebbezési kérvényemre.*”⁷⁰³ A bírósági ítélet ellen csak a főügyésznek és a Legfelsőbb Népbíróság elnökének állt jogában fellebbezni, akik a bírói felügyelet legfőbb szervéhez, a Legfelsőbb Népbíróság Plénümához kellett benyújtsák kérelmüket egy hónapon belül.⁷⁰⁴ Értelemszerűen a hatalom emberei ezzel a jogkörrel nem éltek, a vádlottak fellebbezését pedig semmisnek nyilvánították. A védőügyvédek valójában nem a vádlott védelmét látták el, hanem a rendszer mindenkori rendelkezéseinek végrehajtói voltak. Jelenlétük a tárgyalásokon csak formai volt. Védencük ügyében, különösen, ha politikai ügyben látták el a védelmét, semmit sem tehettek, valójában nem is akartak, mivel a fennálló politikai apparátusnak ők is fizetett alkalmazottai voltak.⁷⁰⁵

A Trojka (háromtagú, előre meghozott ítéleteket kihirdető különbíróság) előre összeállított módszerekkel vezényelte le a tárgyalásokat, a rövid vádiratolvasást, gyenge vagy félrevezető tolmácsolás, majd az ítélethirdetés követte. Volt, akivel egyetlen kihallgatási jegyzőkönyvet, protokollt, sőt az ítéletet sem írták alá. Az NKVD nyomozói és kihallgatói alulfizetettek voltak, de minden egyes ítélet után fejpénzt kaptak, ami ösztönözte őket egy „ügy” mielőbbi lezárására.⁷⁰⁶

7.7. Az ítélet

Az OFSZFSZK Büntető Törvénykönyvének felépítése, amely szinte azonos az USZSZK vagy más köztársaságok törvénykönyveivel, átfogó képet nyújt a szovjet bírósági rendszerről. Az ellenforradalmi bűntettek elkövetésével vádolt kárpátaljaiakat az OFSZFSZK

⁷⁰² OLASZ T.: Az egyetlen jó i. m.

⁷⁰³ MÉSZÁROS S.: Elrabolt éveim i. m. 29.

⁷⁰⁴ MESKÓ J.: Kárpátalja i. m. 140.

⁷⁰⁵ CSÍKOS György: Sztrájk a pokolban. Magánkiadás, Cleveland, 1987. 65.

⁷⁰⁶ LÉBER-SOMOGYVÁRY M. – SOMOGYVÁRY V.: Ahol én voltam i. m. 17.

58. paragrafus, illetve az USZSZK 54. paragrafusainak 1–14 terjedő pontjai alapján ítélték el. A nevezett paragrafus az ellenforradalmi bűntett általános fogalmát így határozza meg: „Ellenforradalminak tekintendő minden olyan cselekedet, mely a munkás-paraszt tanácsok és a Szovjetunió, a szövetségi és autonóm köztársaságoknak az SZSZKSZ Alkotmánya, illetve a szövetségi köztársaságok alkotmánya alapján általuk megválasztott munkás-paraszt kormánya megdöntésére, aláásására vagy meggyengítésére, illetve a Szovjetunió külső biztonsága és a proletárforradalom főbb gazdasági, politikai és nemzeti vívmányai aláásására vagy gyengítésére irányulnak.”⁷⁰⁷ E vádpont alapján az 1922. évi Btk. 73. paragrafusa csak hat hónap letöltendő büntetést írt elő, az 1926. évi változat 58. paragrafusának 10. pontja azonban már 10 évet, ami az 1960-as újabb törvénymódosításig volt érvényben.⁷⁰⁸

Az 58. paragrafus, mely alapján a népbíróságok, a katonai törvényszékek, az állambiztonsági bizottságok különleges bizottságai az ítéleteiket hozták az 1926. évi Dzerzsinszkij-féle büntetőtörvénykönyv tételein alapultak. A 14 pont a következő kategóriákba⁷⁰⁹ sorolta az államellenes bűncselekményeket:

- 1a – egyértelmű, közvetlen hazaárulás
- 1b – hazaárulás a kommunista rendszer gyengítésére
- 2 – fegyveres felkelés a rendszer ellen
- 3 – az ellenség támogatása
- 4 – az ellenség támogatása agitációval
- 5 – a Szovjetunió megtámadásának elősegítése
- 6 – kémkedés
- 7 – kártétel, károkozás ipari, kereskedelmi, közlekedési és pénzügyi téren
- 8 – terrorcselekmény végrehajtása
- 9 – diverzió (kártétel rombolással)
- 10 – szovjetellenes propaganda
- 11 – szovjetellenes csoportos agitáció, propaganda
- 12 – politikai bűntény feljelentésének elmulasztása
- 13 – cári rendszer kiszolgálása
- 14 – szabotázs, gazdasági ellenforradalom

A koholt vádak alapján lezajló koncepciós perekben a kárpátaljai nők nagy részét 58. és 54. paragrafusok 10. és 11. pontjai alapján, szovjetellenes agitációért és propagandáért

⁷⁰⁷ DUPKA György: „Sötét napok jöttek...”. Koncepciós perek magyar elítélteinek emlékkönyve 1944–1957. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1993. 13–14.

⁷⁰⁸ GEREBEN Á.: Megtorlások i. m. 391.

⁷⁰⁹ RÓZSÁS J.: Gulag lexikon i. m. 9.

ítélték el. A törvényhozók ellenforradalmi propagandának tartották, ha valaki szűk körben hangot adott a véleményének, agitációnak pedig, ha szélesebb körben terjesztette azt, akár szóban (társalgás, felszólalás), akár írásban (röplap), képzőművészeti alkotásban (rajz, plakát) vagy előadóművészet (zene, ének, színházi jelenet) révén.⁷¹⁰

A rendszer üldözött minden olyan vallási felekezethez tartozó személyt, aki az ortodoxia hegemonitása kiépítésének útjában állt. Több tucat református, görög- és római katolikus papot hurcoltak meg, de nem kímélték azokat a szerzetesnőket sem, akik felesküdték Krisztusra. Manajló Mária nővéren kívül elítélték Fankovics Mártát is, az Ungvári Görögkatolikus Székesegyház előtti felszólalása miatt, melynek alkalmával kérte a híveket, hogy ne szakadjanak el Rómától, ami egyet jelentett a moszkvai pravoszláv egyház megtagadásával és a szovjetellenességgel. A Szovjetunió Btk.-nek 54–10.2. és 56–21. pontjai alapján ítélték 25 évre.⁷¹¹

Hasonlóan súlyos ítéletet szabtak ki a Verbőcön élő Balogh Teréziára is, az USZSZK Btk. 54. paragrafus 10. és 11. pontjai alapján őt is 25 évre ítélték, amiért Jehova Tanúinak vallási gyülekezetéhez tartozott. Kihallgatási jegyzőkönyvében az áll, hogy mint „a szekta prédikátora illegális gyűléseket tartott a lakásában, mely során a Bibliát szovjetellenes szellemben értelmezték és ellenforradalmi, Jehova Tanúi irodalmat olvastak.”⁷¹²

Államellenes tevékenység volt a vád az ungvári Murányi Georgina ellen is, aki a munkahelyén újságolvasás közben megjegyezte, hogyha a szovjet cukorgyárak 200%-kal teljesítették túl az előírt terveket, hozhatnának belőle Ungvárra is, mert az üzletekben nem lehet kapni. Gyanútlanul hozzátette, hogy ennyi áratatlan embert a terület évezredes múltjára visszatekintve nem ítélték el. A rendszer kritizálásáért hat év kényszermunkát és háromévi utólagos szabadságvesztést kapott.⁷¹³

Állam- és népellenes tevékenység vádjával ítélték el 1946. február 6-án a már fentebb említett viski Mandrik Erzsébetet az USZSZK Btk. 54. paragrafusa és az OSZFSZK Btk. 58. paragrafusa alapján ötévi szigorított börtönre, ötévi kényszermunkára és életfogytiglani száműzésre.⁷¹⁴ A fiatalkorú lányra az édesapja helyett szabták ki az ítéletet, aki miután a lányának védelmében az őrajta erőszakot elkövető orosz tisztet lelőtte, Romániába menekült és magára hagyta kiskorú gyermekeit.⁷¹⁵ Így vált a valódi áldozat a rendszer áldozatává. A Mandrik családot teljesen tönkretették, kuláknak minősítették és elítélték a lány nagyapját és

⁷¹⁰ DUPKA Gy.: „Sötét napok jöttek...” i. m. 27–28.

⁷¹¹ UÁSZUL, 7. Fond, 1. opisz, 67-Sz ügyirat. 28–38. Упорядник КОРСУН О. М.: Посилення політичних репресій i. m. 204–210.

⁷¹² UÁSZUL, 7. Fond, 1. opisz, 5520-SZ ügyirat. 207. Упорядник КОРСУН О. М.: Посилення політичних репресій i. m. 300.

⁷¹³ MÉSZÁROS S.: Elrabolt éveim i. m. 21.

⁷¹⁴ MANDRIK E.: A pokol bugyraiban i. m. 23.

⁷¹⁵ Uo. 14–15.

nagyanyját is. A közel 70 éves nőt ötévre ítélték, vádként felhozták ellene azt is, hogy a család korábban leltárba vett értékeiből visszatulajdonított néhány dolgot, valamint, hogy rejtegette a „háromnapos munka” elől az egyik fiát.⁷¹⁶

A nagyberegai Cselle Rozália bűne az volt, hogy miután a férjét kuláknak nyilvánították, elítélték, majd minden ingóságukat rekvirálták a saját maguk által termelt bort kezdte el árulni, hogy el tudja tartani a családját. Munka nélkül szerzett jövedelem miatt az USZSZK Btk. 127. cikkelye alapján hétévnyi letöltendő szabadságvesztésre, halmazati büntetésként kétévnyi jogvesztésre és teljes vagyonelkobzásra ítélték.⁷¹⁷ A korabeli sajtóban is találunk elvétve tudósítást ilyen esetekről. A Vörös Zászló 1951. évi 55. számában olvasható egy: „A körzeti népbíróság a napokban hozott ítéletet Jenei Regina, a Bolsevik kolhoz volt tagja ügyében, aki a kolhozba való belépése óta egyetlen napig sem dolgozott, hanem Lvovba (mai nevén Lemberg – B. B.) és más városokba utazgatott, ott nagy mennyiségű árut vásárolt, amit itthon eredeti árának többszöröséért adott el. A népbíróság az üzérkedőt nyolcévi börtönre, vagyonelkobzására és háromévi jogvesztésre ítélte.”⁷¹⁸ (21. sz. melléklet) Előfordult olyan eset is, hogy egy kárpátaljai lány azért kapott öt évet, mert a munkahelyéről (pékség – B. B.) a műszak végén hazavitt egy kenyeret, ami a régi rendszerben teljesen megszokott volt és megillette a munkásokat.⁷¹⁹

A helyi „mintaállam” kiépítésének fontos eleme volt a szovjet kommunista gazdaságpolitika alapját képező kollektivizálás, amely megfelelő eszköznek bizonyult a magántulajdonnal rendelkező gazdák vagyonukból történő kiforgatására, a szocializmus hatékony építésének útjából való eltávolítására. Kárpátalján is megjelent a kulákság, mint osztályellenség, ugyanis a gazdák nagy része nem volt hajlandó ellenszolgáltatás nélkül beszolgáltatni a terményét, vagy beadni a földjét a közösbe.⁷²⁰ Különbféle módszereket alkalmaztak, hogy meggyőzzék az embereket a kollektív gazdálkodás előnyeiről. Az agitátoroknak, a településen megalakuló női tanácsoknak nagy szerepe volt ebben a munkában. Az agitátorok mintagyűléseket szerveztek, vagy házról házra járva próbálták szép szóval, vagy erőszakkal meggyőzni az embereket. A női tanács földkérdésekkel foglalkozó csoportjának feladatai között szerepelt többek között a földművelésügyi egyesülettel együtt eljárni a kulákok leleplezésében.⁷²¹ A megalakuló kolhozokban a munkamorál és fegyelem hiányát, a le nem dolgozott normát mind a kulákgagitáció jelenlétének tudták be, mely

⁷¹⁶ DUPKA György (szerk.): Kárpátaljai magyar nők a GULAG-on. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2017. 153.

⁷¹⁷ SZAMBOROVSKYNÉ NAGY I.: „Amiről sokáig beszélni sem volt szabad” i. m. 140–141.

⁷¹⁸ Üzérkedő a bíróság előtt. Vörös Zászló, 1951. július 15., 7. évf., 55. szám

⁷¹⁹ GEREBEN Á.: Megtorlások i. m. 308.

⁷²⁰ MOLNÁR D. E.: Kárpátaljai magyarok i. m. 65–69.

⁷²¹ Növeljük a női delegátusok gyűléseinek szerepét. Kárpáti Igaz Szó, 1947. július 30., 30. évf., 152. szám.

elsősorban „a nőkre hatott és a férfiakon keresztül érvényesült.” A politikai osztályhoz több tucat ilyen bejelentés érkezett, többek között 1950. június 25-én a dédai kolhozból, ahová maga Turjanica, a GTA politikai osztályának vezetője tett látogatást és jelentette ki, hogy aki a munkanap minimumát nem dolgozza le, az bíróság elé lesz állítva.⁷²² A kulákok elleni harc egyben a nemzetiségek elleni harcot is jelentette. A magyar családok több mint felét kuláknak titulálták. Az 1 978 kulákgazdaságból 815 ukrán (41,2%), 1029 magyar (52,0%), 85 román (4,3%), 20 német (1,0%), 18 zsidó (0,9%), 11 egyéb (0,6%) volt. A legtöbb kulákot a beregszászi és nagyszőlősi járásokban tartották számon.⁷²³ Komolyabb tiltakozások a gazdák részéről 1947. június 21. után váltak elterjedté, miután Kárpátaljára is kiterjesztették az USZSZK minisztertanácsának „a lemergi, a sztanyiszlavi, a drohobicsi, a ternopili, a rivnei, a volinyi és csernyivci megyei kulákgazdaságok megadóztatásáról” szóló határozatát. Minden faluban összeírták a „kulákgazdaságokat”, leltárba vették az ingóságokat, hogy semmi ne maradjon ki az adóterhelés alól.⁷²⁴

A kulákság, mint társadalmi osztály felszámolását célzó hivatalos politika jegyében az ellenszegülést megtorlás követte. A kollektivizálás legerőteljesebb szakaszában a falusiak fellázadtak az ungvári járás több településén: Ungsasfalván, Patakoson, Nagydobronyban, a munkácsi járási Csongoron, aminek következtében kilenc embert állítottak bíróság elé, köztük hét nőt. Ungsasfalván négy nő zavarta meg a kolhozgyűlést és arra buzdította a jelenlévőket, hogy saját maguk takarítsák be az előző évi őszi vetést, majd kövekkel dobálták meg a kerületi képviselőket. Három nőt 10 évi, míg egyet három évig terjedő szabadságvesztésre ítélték a Btk. 56. paragrafusának 16. pontja alapján. Patakoson a Kárpátaljai Ifjúság kolhoz tagjai, Fedeles Anna és Toronyi Júlia kezdték el a kolhozellenes megmozdulást, nőtümeget gyűjtve maguk köré betörték a helyi tanács irodájába és a kolhozba, szétszaggatták a szovjet vezetőkről készült portrékat, plakátokat, megsemmisítették a kolhozzegyzőkönyveket és több jelentős dokumentumot. A területi bíróság mindkettőjüket 10 évre ítélte. Alsóremetén Jacura Mária 150 nőt állított maga mellé, akikkel a mezőre vonulva akadályozták meg, hogy elvigyék a levágott búzát.⁷²⁵ A kolhozellenes megmozdulásokra a sajtó is felhívta a figyelmet: „Falvainkban az osztályharc még nem ült el és a kulákok a régi kiváltságaikat nem akarván feladni, mindent elkövetnek, hogy a kolhozalakítást megnehezítsék, s a már megalakultakat belülről felbomlasszák. Ezt az aknamunkát minden eszközzel lehetetlenné kell tenni.”⁷²⁶ A következő cikk már rávilágít arra is, hogy milyen eszközökkel kell büntetni az ellenállókat:

⁷²² KTÁL, 1156. Fond, 3. opisz, 1. ügyirat. 24.

⁷²³ KTAL, R-195. Fond, 5. opisz, 31. ügyirat. 31.

⁷²⁴ OFICINSZKIJ, R.: Kollektivizálás i. m. 277.

⁷²⁵ KTÁL, R-1723. Fond, 2. opisz, 33. ügyirat. 90–92.

⁷²⁶ A kolhozgazdálkodás, mint boldogulásunk legbiztosabb útja. Vörös Zászló, 1947. április 20., 3. évf., 32. szám

„Nemcsak a párt- és szovjet szervezeteknek, de minden becsületes szovjet állampolgárnak is kötelessége, hogy a beszolgáltatások menetét éber figyelemmel kísérje és népbíróság elé állítsanak mindenkit, akik ezeknek az annyira fontos akcióknak a sikerét akár politikai, akár önző egyéni okokból megghiúsítani igyekeznek, illetve merészkednek.”⁷²⁷

Az egyik legnagyobb kolhozellenes lázadás a técsői járási Uglya községben 1948. október 9–15. között zajlott. A helyiek tiltakoztak a kolhozalakítás ellen és nem engedték, hogy huszti MTS traktorja felszántsa a kolhoz számára kijelölt földeket. Első nap a falu határába érkező traktorosokat sikerült elhajtani a mezőről, majd miután azok észrevették, hogy az emberek visszatértek a faluba ismét a földekre hajtottak, erről értesülve közel 150-en (többségében nők) gyűltek össze és indultak a mezőre, ahol kövekkel kezdték dobálni a traktorokat, leakasztották a járműről az ekét, majd kihúzták azt az útra. A végső céljukat azzal sem érték el, hogy a barázdákba feküdtek, saját testükkel állva el az utat.⁷²⁸ A nők különböző szovjetellenes kijelentéseket tettek, a traktorosokon kívül a kommunista párt helyi vezetőit, a határőröket, a rendőrséget is kövekkel és sárral dobálták. A vádlottak tagadták, hogy kollektív és szovjetellenes agitációt hajtottak volna végre. A regionális bíróság 1948. november 29-től december 3-ig ülésezett az ügyben, 45 tanút hallgattak ki, majd 1949. május 25–26. között 13 személyt, köztük kilenc nőt ítéltek 2-től 25 évig terjedő börtönbüntetésre.⁷²⁹ Egy nőt felmentettek, egyet nyolc, ötöt 10, kettőt 25 évre ítéltek. Egy 1947. június 5-i rendelet értelmében 2–3 évre volt büntethető az is, aki az „állami vagy kolhoztulajdon elleni vétségről” tudott, de nem jelentette azt.⁷³⁰

A kolhozellenes agitációtól is súlyosabb vétségnek számított és 25 év szabadságvesztéssel büntették azokat, akiket összefüggésbe hoztak azzal, hogy külföldi kapcsolatai vannak. Elég volt hozzá, hogy a szovjet megszállás előtt valamilyen oknál fogva külföldön tartózkodott valaki, vagy éltek rokonai idegen ország fennhatósága alatt, akikkel tartotta az illető a kapcsolatot. Zombori Matilda ungvári hivatalnok kettős megfigyelés alatt állt, mivel Magyarországon született, édesanyja házassága révén ugyan még kislánykorában Kárpátaljára költözött, de 1947-ben Magyarországon járt, majd egy évre rá visszatért a területre, ezért amerikai kémnek titulálták és 1950-ben golyó általi halálra ítélték. A vádat 1952-ben ejtették ellene és 25 évi szabadságvesztésre módosították, miután kegyelem iránti kérelmét a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának elnöke elfogadta.⁷³¹ 1951. május 26-án ítélték

⁷²⁷ Márkus: Egy népbírósági ítélet tanulsága. Vörös Zászló, 1947. augusztus 14., 3. évf., 65. szám

⁷²⁸ UÁSZUL, 7. Fond., 1. opisz, 71. ügyirat. 128–133. Упорядник КОРСУН О. М.: Коллективізація і. м. 235–236.

⁷²⁹ ВАСИЛЬ, М.: Радянiзація і. м. 428.

⁷³⁰ CZÉH Z.: A GULAG i. m. 126.

⁷³¹ UÁSZUL, 7. Fond., 1. opisz, 5247. ügyirat. 35, 57. Упорядник КОРСУН О. М.: Посилення політичних репресій і. м. 279, 285.

el a beregszászi Horváth Erzsébetet, akit Debrecenben fogtak el és adtak át a kárpátaljai hatóságoknak. Az ellene felhozott vádak között szerepelt: kémkedés, szabotázs, diverzió, szovjetellenes összeesküvés, agitáció.⁷³²

Hasonló megítélés alá estek azok a német nők, akik önszántukból, vagy a magyar és német visszavonuló katonai alakulatok kényszerítésére, a front előrehaladtával Nyugatra menekültek. Többnyire a szudétanémet területeken családoknál helyezték el és dolgoztatták őket, majd miután a terület szovjet befolyási övezetté vált, pár hónapon, vagy éven belül felkeresték a helyi szovjet követséget, vagy maguk a szovjetek irányították vissza őket Kárpátaljára, ahol egyből a gyanú árnyékába keveredtek, mint német kémek. A visszatérő Holzberger Antóniát többször is beidézték Királyházán a parancsnokságra és követelték tőle a paszportot és azzal fenyegették, hogy Szibériába viszik, ha rövidesen nem mutatja fel.⁷³³ Akik önként hagyták el a német csapatokkal a területet, többnyire aktív Volksbund tagok voltak, ami a letartóztatott szarvasréti Knaus–Peterlik Mária kihallgatási jegyzőkönyvéből is látszik: „*A Volksbund szovjetellenes szervezetbe 1942-ben léptem be, és a munkácsi körzet Vörös Hadsereg általi felszabadításáig voltam tagja [...] Az egész család úgy döntött, hogy elmegyünk a német csapatokkal Németországba, hogy elkerüljük a felelősségre vonást [...] Németországban a Vörös Hadsereg gyűrnőjébe kerültünk, ott lágerbe zártak bennünket, ahol nekem, illetve a fiaim nevére engedélyt állítottak ki a korábbi lakhelyünkre, azaz a munkácsi járási Szarvasrétre való hazautazásra. Ott is éltem a letartóztatásomig.*”⁷³⁴ Kárpátontúli Ukrajna Rendkívüli Bírósága 1945. október 16-án öt év szabadságvesztésre ítélte. A szovjet rendszer duplán büntette azokat a német nőket, akiket 1946–49 folyamán telepítettek ki Kárpátaljáról a szibériai Tyumeny területére. A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének 1948. november 26-án meghozott rendelete a Szovjetunióba kitelepített csecsenek, karacsajok, ingusok, balkárok, kalmikok, krími tatárok mellett a németeknek a Szovjetunió távoli területeire történő letelepítését is örök érvényűnek szabta meg. Meghatározta, hogy jogosulatlan távozás (menekülés) esetén az elkövetőket büntetőjogi felelősségre kell vonni. A bűncselekményt elkövetőket 20 év kényszermunkával büntették. A korábbi lakóhelyükre való visszatéréshez engedélyt kiadó személyeket, valamint a korábbi lakóhelyeken való elhelyezésüket segítő személyeket pedig öt év börtönre.⁷³⁵ Snelcer Elenát az irsavaai járási Dolháról deportálták, a karbani erdei lágerbe került, ahonnan 1948-ban

⁷³² DUPKA Gy.: Kárpátaljai magyar i. m. 48.

⁷³³ VÁRADI Natália: Míg élek, Királymezőt tekintem szülőföldemnek”. Deportálás, vagyonek Kobzás – kárpátaljai német sors a világháború idején. Kárpátalja, 2004. április 2., 168. sz.

⁷³⁴ UÁSZUL, 7. Fond, 1. opisz, 5084-Sz ügyirat. 10–11. Упорядник Упорядник КОРСУН О. М.: Закарпатські угорці і німці i. m. 274–275.

⁷³⁵ OÁKL, R-7523. Fond, 72. opisz, 576. ügyirat. Упорядник КОРСУН О. М.: Закарпатські угорці і німці i. m. 108–109.

sikeresen megszökött. Az év februárjában érkezett vissza szülőfalujába, ahol a hatóságoktól a lakhatási engedélyt is megszerezte. Nyolc hónapon keresztül gondtalanul tartózkodott otthon, munkába is állt. A besúgók hálózatának köszönhetően azonban december 28-án az illetékes szervek elfogták, 1949. március 12-én vádat emeltek ellene a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének 1948. november 26-án kelt „A Szovjetunió távoli területeire küldött személyeknek, a Honvédő Háború ideje alatt elmenekülteknek a kötelező és állandó tartózkodási helyéről való menekülésért járó büntetőjogi felelősségről szóló rendeletének” 2. cikkelye, 1224 sz. rendelete alapján és 20 évnyi kényszermunkára ítélték. Az ítéletet május 20-án hozták a técsői bíróságon.⁷³⁶ A szarvasréti Fischer Máriának a gyerekeivel együtt sikerült hazaszökni, azonban őt is elfogták és letartóztatták, a GULAG vorokuta telephelyére került, majd visszaküldték Tyumenybe, a gyerekek pedig árvaházba kerültek.⁷³⁷ A felsorolt vádak csak töredékét mutatják azoknak a koholmányoknak, melyek alapján perbe fogták és elítélték a kárpátaljai nőket és férfiakat egyaránt.

7.8. Adatok az 1945–1953 között koncepciók perekben elítélt kárpátaljai nőkre vonatkozóan

Ukrajna Állambiztonsági Szolgálatának Ungvári Levéltárában 6428 dosszié⁷³⁸ tartalmazza a koncepciók elítéltek periratanyagát, melyek szinte teljességgel feltáratlanok. A rehabilitációs bizottságban helyet foglaló ukrán történészek közreadásával és szerkesztésével 2003-ban megjelent egy olyan forrásgyűjtemény,⁷³⁹ mely ABC sorrendben több mint 8000 (611 nő), 1939–1991 között elítélt kárpátaljai egyén névsorát és azoknak a letartóztatása során felvett személyes adatait (születési hely, év, lakhely, iskolázottság, pártállás, foglalkozás, elítélés idejének pontos dátuma, kiszabott évek, elítélés helye, az ítélet felülbírási módosítását igazoló adatok, rehabilitáció éve) tartalmazza. Ezekből a névsorokból sikerült kigyűjteni az 1945–1953 során elítélt nők névsorát, majd különböző szempontok alapján elemezni azokat, különös tekintettel a magyar női elítéltekre, akiknek a neveit és a hozzájuk kapcsolódó fontosabb adatokat is közöljük.

A letartóztatott, majd elítélt egyének, kevés kivételtől eltekintve orosz nyelvű személyi adatlappal rendelkeztek, mely tartalmazta az elítéltek fent felsorolt személyes adatait. A

⁷³⁶ UÁSZUL, 30 „L” Fond, 1. opisz, 4. ügyirat. 7–9. Упорядник КОРСУН О. М.: Посилення політичних репресій і. м. 208–209.

⁷³⁷ KOWATSCH, L.: Wanderwege der Karpaten-deutschen i. m. 233–234.

⁷³⁸ Ez a gyűjtemény mindazok anyagait tartalmazza, akikkel szemben valamilyen belbiztonsági oknál fogva bírósági eljárás folyt 1939–1989 között. Az iratoknak 1939–1944 közötti része a Kárpátaljai Területi Állami Levéltárban található, a zömében 1944 utáni rész pedig az Ukrajna Állambiztonsági Szolgálatának Ungvári Levéltárában.

⁷³⁹ РІЗАК І. М. – ДОВГАНІЧ О. Д.: Реабілітовані історією. Закарпатська область. Книга перша. ВАТ «Видавництво Закарпаття», Ужгород, 2003.

feldolgozott adatokból megállapítható, hogy 1945–53 között legkevesebb 189 nőt ítelt 1–25 évig történő szabadságvesztésre a kárpátaljai Különleges Bíróság (1946 januárjától Kárpátontúli Megyei Bíróság Büntető Tanácsa) az USZSZK területi katonai törvényszékei és az állambiztonsági szervek különleges bizottságai, két nőt kivégeztek, hatot pedig felmentettek. (5. táblázat). Az elítéltek több mint felét (125 fő) ukrán nemzetiségű nők alkották, őket követték a magyar nők (42 fő), majd a németek (7 fő), de találunk az elítéltek között cseheket, szlovákokat, románokat, oroszokat, lengyeleket, zsidókat, sőt még amerikaiakat is. A legtöbb nőt, köztük a magyarokat is 10 vagy 25 évre ítélték.

5. táblázat

Nemzetiség szerint kiszabott ítéletek év szerinti megoszlásban

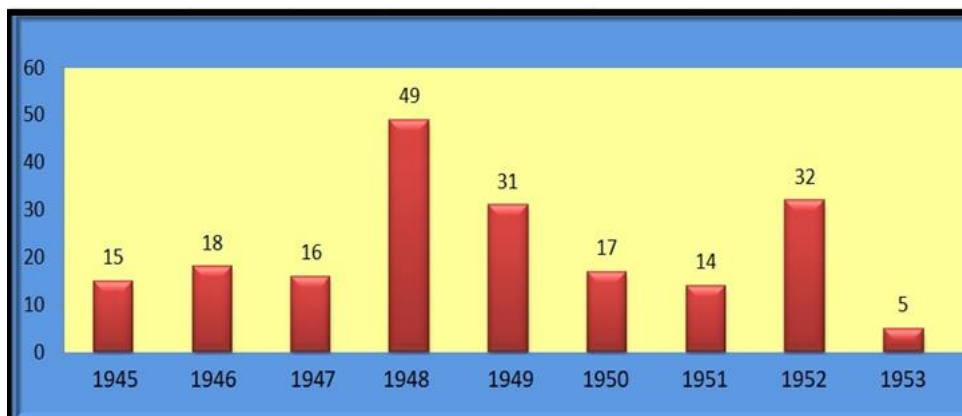
	Ítélet/ évek	1- 4	5	6- 9	10	15	20	25	Felmenté s	Kivégzé s	Össze s
Nemzetiség											
Amerikai									1		1
Cseh			1				1				2
Lengyel					1				1		2
Magyar		4	2	9	15			11	1		43
Német		1	2	2	2						7
Orosz		3			5	1		1			10
Román				2	1			1			6
Szlovák				1	2						3
Ukrán		6	8	12	50		2	42	3	2	128
Zsidó			1								1
Összesen		14	14	26	76	1	3	55	6	2	197

Forrás: РІЗАК І. М. – ДОВГАНІЧ О. Д.: Реабілітовані історією і. т. 152–786.

A vizsgált időszakban, 1945–53 között a legtöbb ítélet 1948-ban (49), 1949-ben (31) és 1952-ben (32) született meg. (6. sz. ábra).

6. sz. ábra

A kárpátaljai nőkre 1945-53 között évenként kiszabott ítéletek száma (a szerző szerkesztése)

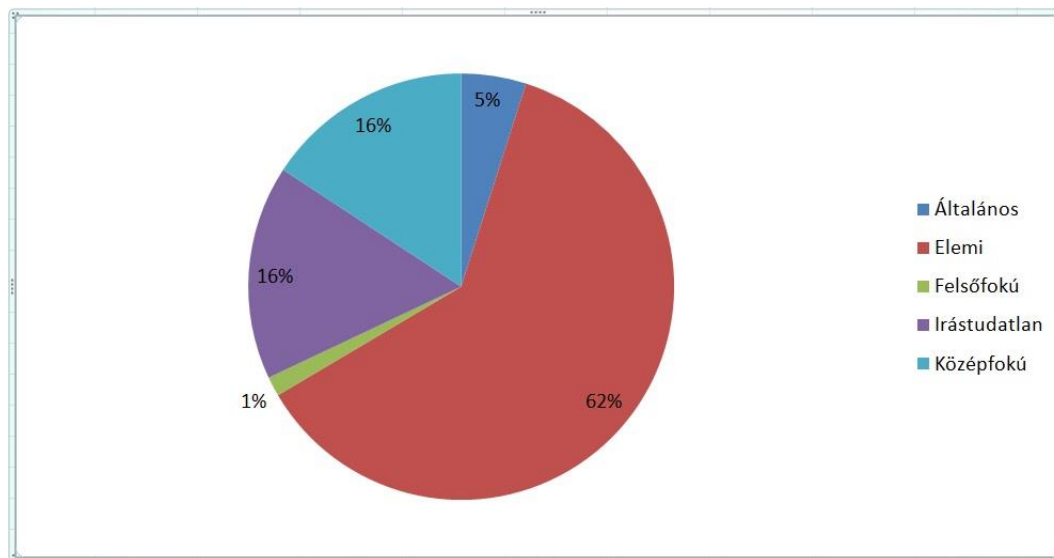

Forrás: РІЗАК І. М. – ДОВГАНІЧ О. Д.: Реабілітовані історією і. м. 152–786.

A perbe fogottak több mint 80%-a Kárpátalja valamelyik járásában született, kevesebb mint 10%-uk az USZSZK valamelyik régiójában, alig több mint 10%-uk pedig külföldön, többek között Magyarországon, Németországban, Lengyelországban, Csehországban, Belgiumban, Kanadában, Romániában, Csehszlovákiában. A külföldön született nők közül volt, akinek valamelyik szülője vagy ő maga Kárpátaljára jött férjhez, esetleg a születése idején a szülei külföldön éltek, majd visszatelepedtek, ideköltöztek és az adott személy már itt kezdte meg a tanulmányait, állt munkába, de előfordult, hogy valaki csak átutazóban volt vagy rokonlátogatás céljából jött a területre, de az sem volt szokatlan, hogy az újonnan kialakított határok miatt rekedt itt valaki. Hasonló okokból kerülhettek az USZSZK különböző területeire és bíróságai elé a kárpátaljai nők. A perbe fogott nők 62%-a járta ki az elemi iskolát, közel 16%-a rendelkezett középfokú végzettséggel, ugyanennyien voltak írástudatlanok, 5% végzett csak általános iskolát és alig több mint 1% szerzett felsőfokú diplomát. (7. sz. ábra)

7. sz. ábra

Az 1945–56 között elítélt kárpátaljai nők iskolázottságának mutatói (a szerző szerkesztése)

Forrás: РІЗАК І. М. – ДОВГАНІЧ О. Д.: Реабілітовані історією і. т. 152–786.

Az elítéltek korösszetétele szerint a legidősebb nők 1888–1899 között (61 éves volt a legidősebb nő), míg a legfiatalabbak 1926–1936 körül (a legfiatalabb 16 éves) születtek. A névsor hiányosságára világít rá, hogy sem a legfiatalabb elítélt, a 15 éves Mandrik Erzsébet, sem a legidősebb, 70 éves nagyanyja neve sem található meg a listában, ami azzal magyarázható, hogy vagy nem kerültek elő a perirat-anyagaik, vagy nem rehabilitálták őket. Foglalkozás szerint: 106 nő háztartásbeli, 18 kolhoz munkás, kilenc hivatalnok, hat tanárnő, négy diák, négy könyvelő, három pék, három gyári munkás, három művész, kettő mérnök, kettő jegyző, kettő varrónő, kettő erdész volt, de akadt köztük egy-egy apáca, ápolónő, pincér, nyugdíjas, óvodavezető, szobalány, takarító, szőlőmunkás, üzletvezető, étkezde-vezető, írnok, táviró, irodai munkás. Három személynél ismeretlen foglalkozás került feltüntetésre, hét nőnél a „munkás” kategóriából nem lehet megállapítani, hogy milyen területen dolgozott, kilencen pedig munkanélküliek voltak. A nemzetiségi adatokat figyelembe véve 42 magyar nőt ítélték el 1945–1953 között. (6. táblázat).

A legidősebb elítéltek 56–57 évesek voltak, a legfiatalabb 17 éves. Nyolc nő kivételével – akik Magyarországon születtek – mindenki Kárpátalján született, viszont az elítélésük időpontjában már a magyarországi születésűek is Kárpátalján éltek. Az elítélt nők fele háztartásbeli vagy munkanélküli volt. A másik fele kolhoz- vagy gyári munkás, tanítónő, varrónő, pincér, művész vagy hivatalnok volt. Nem volt olyan év, hogy ne került volna valaki az ítélőszék elé, a legkevesebb, két-két ítélet 1947-ben és 1949-ben született, a legtöbb

magyar nőt, pontosan nyolcat pedig 1948-ban ítélték el. Az ítélet a magyar nők esetében is 1-től 25 évig terjedt. Baraté Erzsébet, bátyúi lakos volt az egyedüli, akit egy évre ítélték, a többség viszont, 10 vagy 25 évet kapott. Kilenc nőre szabták ki a legsúlyosabb 25 évig terjedő büntetést. A 42 nő közül 14 ügyét felülvizsgálták néhány éven belül és újra elítélték őket. Az újabb ítéletet többnyire a korábban legsúlyosabb, 10 vagy 25 évet kapott nők esetében szabták ki. Többségében 25 évről 10 évre, 10-ről pedig hat évre csökkentették a börtön vagy lágerrendszerekben letöltendő éveik számát. A legkorábban 1956-ban Szabó Ilona tekeházi, Fekete Margaréta királyházi és Gódi Magdaléna viski lakosokat rehabilitálták. Ezt követően 1967-ben került sor két tolnai születésű munkácsi lakos rehabilitálására, a többieket majd csak a rendszerváltás után, 1989–1997 között rehabilitálták.

Hogy hány GULAG-ra ítélt magyar nő halt meg a táborokban arra vonatkozóan nincsenek pontos számadataink. Egyedül Ziman Teréziáról tudjuk, hogy meghalt a lágerben. A 42 nő közül egy nő nevét találtuk meg az MNL Szovjetunióba elhurcoltak adatbázisában. A budapesti születésű, de Munkácson élő 53 éves Ziman Teréziát 1950-ben ítélték el 10 évre. Több kényszermunkatábor is megjárta, köztük az ozeri tábort, az angari tábort. 1956. szeptember 29-én halt meg.⁷⁴⁰

Az összevetett adatokból is látszik, hogy nem számított ki milyen nemzetiségű volt, kiskorú diák vagy nyugdíjas is lehetett az illető, bárki az ítélőszék elé kerülhetett, akár volt munkahelye, akár nem, értelmiségi körből származó, paraszt, vagy gyári munkás volt, nem részesült megkülönböztető bánásmódban senki, még a párttagok sem, bár a 189 nőből mindenki párton kívülnek nevezte meg magát.⁷⁴¹

7.9. A koedukált elosztótábor - Lemberg

A kárpátaljai nők egy részét a terület börtöneiből a lemergi elosztólágerbe szállították. A gyűjtő- és egyben továbbító tábor az egykori kaszárnyából lett kialakítva, a város szélén helyezkedett el és vasútvonal vette körül. 1944–1955 között mintegy félmillió férfi, nő, gyerek és idős ember fordult meg itt, a fogolylétszám átlagosan 8–10 000 fős volt. Egyaránt megtalálhatóak voltak itt polgári vétségért ítélték, azaz a köztörvényes bűnözők és politikai foglyok. A nagyvárosok kitermelték a maguk bűnözőit, akik nem akartak a táborokban dolgozni, lopásból és úgymond a többi rabtól éltek.⁷⁴² Tolvajokkal és közönséges

⁷⁴⁰ Szovjetunióba elhurcoltak. Elhurcolva – távol a hazától. Katonák a Gulágon. <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/katonak-a-gulagon/adatlap/28090918?search=Ziman&term=eyJxIjoiWmltYW4iLCJmcSI6eyJkYl9pZCI6eyI0MzJhY2EzYTFlMzQ1ZTMzOWYzNWEzMGM4ZjY1ZWVjZSI6ImxOCj9fSwic29ydCI6InNjb3JlIiwieYXEiOiIiLCJhcVR5cGUiOiIifQ==&curr=4>

⁷⁴¹ РІЗАК І. М. – ДОВГАНІЧ О. Д.: Реабілітовані історією і. м. 152–786.

⁷⁴² BAKONYI É.: Tények és tanúk i. m. 246–253.

gyilkosokkal nem csak a 35 000 férőhellyel rendelkező „börtönvárosban” találkozhatott az ember, a vasútállomást is ellepték. A szerelvényeknél életveszélyes volt csomagokkal tartózkodni. A rendőrség részben félelemből, részben az alvilággal való együttműködés miatt tehetetlen volt. A láger őrszemélyzete is együttműködött velük. A rabolt vagy lopott, erőszakkal eltulajdonított tárgyakat maga az őrszemélyzet vette át és cserébe vodkát hozott értük.⁷⁴³ A fiatakorú viski lányt is meglopták itt, amikor az elosztóhoz érve a lágerőr nem akarta átvenni az iratait. Az egyik magyarul is beszélő rabtársának feltűnt, hogy nem érti a nyelvet, és felajánlotta a segítségét, miközben észrevétlenül besétált a lány csomagjával – ami meleg pulóvereket és egy kabátot is tartalmazott – a táborba.⁷⁴⁴

A lágervilágnak külön nyelvezete és szlengjei voltak. A női politikai foglyokat tábori nyelven „kicsi rózsáknak” hívták és a hierarchia legalsó fokán álltak, a legfelsőn pedig köztörvényes nők helyezkedtek el, akiket „kis violáknak”, illetve „urkának/urkásznak” neveztek. Közéjük tartoztak a tolvajok és a prostituáltak.⁷⁴⁵ A lemergi elosztóban már nem a nevükön nevezték a rabokat, hanem ruhájukra felvarrt számsorok alapján. A számokat a foglyok sapkájára, hátára, karjára és térdére is felvarrták.⁷⁴⁶ A lemergi elosztót megjárta több magyarországi női elítelt is, köztük Rohr Magdolna, Karig Sára. Rohr Magdolna egy vele készült interjú során elmesélte, hogy miután megérkeztek az elosztóba, a fürdőbe vitték a nőket, ami megalázó volt, mert a férfiak szörzetét nőkkel borotváltatták le, a nőket férfiakkal, miközben meztelenül álltak és el kellett viselniük az örök gúnyos megjegyzéseit.⁷⁴⁷ Murányi Georgina az elosztóban uralkodó állapotokról azt írta, hogy itt már meg kellett harcolni azért, hogy valaki élelemhez jusson, alanyi jogon nem járt vagy inkább nem jutott mindenkinek. Rengeteg vérbajos nő és apáca volt összezárva. A tábor főorvosa egy Fatán János nevezetű magyar politikai elítelt volt, aki a női foglyokból verbuvált ápolókkal együtt látta el a betegeket. Murányi együtt raboskodott Karig Sára későbbi műfordítóval, aki abban az időben a budapesti Külügyminisztérium titkárnője volt, és akit a KGB egyik bécsi diplomáciai küldetése során fogott el és tartóztatott le. Különböző tudományos, irodalmi és történelmi témák megvitatásával tartották fenn egymás figyelmét, és több héten keresztül egymás támaszai voltak. A lemergi egymásra találás egy életre szól annak ellenére, hogy pár hét múlva elváltak útjaik és más-más táborrészlegre kerültek. Hazatérésüket követően még évek múltán is leveleztek.⁷⁴⁸ Hogy milyen mélységeig tudtak hatolni a lágerben kötött barátságok, arról Karig Sára így vall: *„Ha jó kedvem van, azt mondom, hogy olyan életkorban, amikor az*

⁷⁴³ CSÍKOS Gy.: Sztrájk i. m. 40–42.

⁷⁴⁴ MANDRIK E.: A pokol i. m. 27.

⁷⁴⁵ BÁRDONICSEK D.: A szovjet büntetés-végrehajtás i. m. 68–69

⁷⁴⁶ PALASIK M.: Aki „a zengő szélből...” i. m. 179–181.

⁷⁴⁷ GEREBEN Á.: Megtorlások i. m. 322.

⁷⁴⁸ MÉSZÁROS S.: Elrabolt éveim i. m. 33–34.

ember általában már nem szerez új barátokat, nekem sikerült a rendkívüli körülmények között olyan barátokat nyernem, akik életre szóló barátok, és akik ott önmagukat megrövidítve, megosztották velem, ami nekik jó volt az életükben, és megmentették az életemet.”⁷⁴⁹

7.10. A munkatáborokba szállítás körülményei

A lemergi elosztóból, mielőtt elindították volna a foglyokat a következő etappal, elő kellett készíteni őket, ami azt jelentette, hogy ismét szűrővizsgálaton estek át, mint minden egyes börtönbe és táborba érkezésükkor. Katonák sorfala között először a férfiaknak, majd a nőknek kellett végighaladniuk teljesen meztelenül, ilyenkor motozásnak, ócsárlásnak, néha ütlegelésnek is ki voltak téve. A motozás során minden egyes testnyílásukba, még az intim testrészeikbe is benyúltak. A csomagjaik tartalmát a földre borították, átturkálták, személyes tárgyaiktól megfosztották őket, majd teherautókra rakták a foglyokat és a vonatállomásokra vitték. A GULAG munkatáborai többszörre már marhavagonokban történt a kiszállítás. A vagonok felszereltsége szerencsés esetben néhány priccsből és egy kályhából állt. Az út során az éhségtől és szomjúságtól szenvedtek a legtöbbet a rabok, néhány deka kenyéren és sózott halon kívül változatosabb „menüt” nagyon ritkán kaptak. Szükségeiket a vagon oldalába vágott lyukon keresztül kellett elvégezniük. A vagonokon volt ugyan egy ablak, de azt kívülről bedeszkázták, hogy az emberek ne tudjanak tájékozódni, az egyre hidegebb éghajlat miatt azonban nem látott el egyértelműen negatív funkciót. Az őrség nem utazott egy vagonban a fogvatartottakkal, de létszámmellenőrzéskor két-három katona beszállt hozzájuk, kihúzott egy madzagot és ún. kötélugrásos módszerrel végezték el az ellenőrzést, a rabokat a vagon egyik oldaláról a másikra lökdösve. A halottakat megfogták és egyszerűen kilökték a vasúti töltések oldalára.⁷⁵⁰ Így került a lemergi elosztóból marhaszállító vagonba Nagy Margit is. Rabtársaival egyetemben nem tudták, mi a végcél, sokáig csak a mocsaras vidéket látták, itt-ott néhány nyárfával. Pecsoránál egy barakkcsoporthoz aztán megállt a vonat és szétszortották az „utasokat.”⁷⁵¹

7.11. Élet a GULAG-táborokban

7.11.1. Elhelyezés

A mindenkor szovjet titkosrendőrség alá tartozó GULAG parancsnoksága különös figyelmet szentelt a legsúlyosabb államellenes tevékenységekért, köztük a kémkedésért, hazaárulásért elítélt személyek elkülönítésére és szigorú megbüntetésére. Nem tettek

⁷⁴⁹ PALASIK M.: Aki a „zengő szélből...” i. m. 186.

⁷⁵⁰ CSÍKOS Gy.: Sztrájk i. m. 45–47.

⁷⁵¹ OLASZ T.: Az egyetlen jó i. m.

különbséget a női és férfi rabok munkára történő irányítása során. Az elítélteket a távol-keleti és magas-északi területeken elhelyezkedő javító-nevelő munkatáborokba, a sarkkörön túli területre és az észak-keleti táborokba küldték.⁷⁵² Néhány kárpátaljai nőt az USZSZK területén lévő lucki, donbászi, zaporizsjai táboroktól nem vitték tovább, de a többség belső oroszországi lágerekbe, köztük a szverldovszki, a podkamenszki, a pecsorai, a potymai, a vorkutai, a vityegrai, a tejseti, a magadani, a krasnojarszki lágerrészlegek női táborába került. Ezek közül a Vorkutlag 132 munkatáborból álló hálózat volt, több mint 90 000 km területen. A Moszkvától mintegy 1900 km-re fekvő tundrás, mocsaras vidéken 1931–1957 között közel kétfélmillió rab fordult meg. Az 1940-es években Vorkutát a foglyok által épített vasútvonal kötötte össze Oroszország többi részével. A női rabokat fából összetákolts barakkokba szállásolták el, a falakat sárral és mohával tapasztották, emeletes priccsek, néhány durván ácsolt pad és egy vaskályha alkotta a barakk berendezését. Vécé helyett egy küblit használtak vödörnek.⁷⁵³ A pecsorai női tábor is hasonlóan épült fel. A barakkokban a berendezés az emeletes priccseken kívül mindössze egy vashordóból készült kályhából állt, egy barakkban 60–80 nőt helyeztek el.⁷⁵⁴ A táborokat szögesdrót-kerítés vette körül, melyet őrtornyok szakítottak meg. A kaputól általában nem messze egy kisebb barakkban volt az orvosi rendelő, melyet újabb kisebb barakkok követtek, ezek a lágervezetők és a személyzet számára voltak fenntartva. A nyitott négyzetben belül konyha, banja (fürdő), sztolova (étkező) is helyet kapott. A tábor részét képezte a tiltott zóna, az ún. zapretka, ami magas drót- és deszka-kerítéssel volt elzárva.⁷⁵⁵ A női lágereket magas kőfallal választották el a férfi lágerektől. Éjszaka fényszórókkal világították át a területet, aki a szögesdrót-kerítéshez közeledett vagy egyik lágerből a másikba akart átjutni, a magas őrtornyokból lelőtték.⁷⁵⁶ Azonban ez nem volt általános érvényű, ugyanis a zaporizsjai lágerben, ahol több kárpátaljai, köztük egy öt évre elítélt nő is raboskodott, a férfiakat és a nőket csak éjszaka zárták külön, egy lyukas drót-kerítés húzódott a két zóna között, ami nem jelentett akadályt az átjárásnál.⁷⁵⁷

7.11.2. Ruházat

A nőknek szinte ugyanazon a procedúrán kellett átmenniük, mint az elosztólágerben, leborotvták a testszőrzetüket, levágták a hajukat, majd megkapták a tábori öltözködésüket és sorszámaikat. Mivel az otthonról hozott jobb holmiktól még a börtönökben, esetleg az út során az őrök vagy a tolvajok megfosztották őket, az egy szál ruha, amit viseltek

⁷⁵² ZEMSKOV V. Ny.: A Gulag i. m. 39–41.

⁷⁵³ HEATHER, Morris: Cilka utazása. Animus Kiadó, Budapest, 2020. 314–316.

⁷⁵⁴ OLASZ T.: Az egyetlen jó i. m.

⁷⁵⁵ FRAEDRICH, K.: Nők a Gulagon i. m. 192; 219.

⁷⁵⁶ MANDRIK E.: A pokol bugyraiban i. m. 50.

⁷⁵⁷ GEREBEN Á.: Megtorlások i. m. 308.

pedig hamar elrongyolódott a több 1000 megtett km után, és alkalmatlan is lett volna a munkavégzésre, ezért általában uniformist kaptak, ami télen vattanadrágot, vattakabátot (pufajka) és buslatot (szintén vattakabát volt csak befedte az egész testet) jelentett. A lábukra valenkit, vagyis halinacsizmát vagy kalusnyit húztak, ami sokszor átázott, másnapra nem száradt ki, a földig érő pufajkákban pedig lehetetlen volt mozogni munkavégzés során, emiatt sokan megbetegedtek.⁷⁵⁸ A potymai lágerben a zsákvászonból készült pufajkák hátára és a nadrág egyik szárára varrták fel a tábori számokat. Manajló Mária száma, amin ezután a neve helyett szólították, a „H 336” lett.⁷⁵⁹ Azzal, hogy megfosztották a nőket saját ruháiktól és egyforma munkaruhába öltöztették, lépésről lépésre fosztották meg őket a nőiességük attribútumaitól. A kapott ruhák egyhangú, szürke színvilága negatív hangulatot keltett, azon túl nem mindig voltak a természeti és éghajlati tényezőkhöz, sem a rabok méretéhez és testalkatához igazítva. Sok esetben a fronton harcoló katonák elhasznált alsó ruházatát, ujjatlan, szakadt, vérfoltos ruháit osztották szét közöttük. A GULAG vezetősége is elismerte, hogy nem állt rendelkezésre elegendő anyagi forrás a munkatáborokban raboskodók többmillióس tömegének ruháztatására. 1948-ban az anyagra szánt és kiosztott pénzösszeg a szükségleteknek csupán 32,5%-át fedezte, a ruházat, a fehérnemű, valamint a cipőigényeknek pedig a 44%-át. Az acéltű valódi kincs volt a táborban és szigorúan büntettek is érte, ha valakinél megtalálták. A nők leleményességét tükrözi, hogy halszállakból készítettek tűket, a ruhák varrásához és javításához szükséges cérnaszálakat kihúzták a rongyokból. Váltó fehérneműt sem kaptak, ezért arról saját maguknak kellett gondoskodni. Ez nem állt a leleményességük útjába, egyesek még melltartót is készítettek, színes cérnákkal díszítették a féltett kelengyéiket, melyeknek nemcsak eszmei, de anyagi értékei is voltak, sokszor cserélték el ezeket a varrott, díszített ruhadarabokat élelemre.⁷⁶⁰

7.11.3. Munka

Az egyik szempont, ami szerint munkára osztották be a nőket, az volt, hogy a kihallgatásuk során próbálták rájönni, milyen munkához értenek. A másik befolyásoló tényezőt pedig az adta, milyen volt az egészségügyi állapota az adott személynek, amit úgy állapítottak meg, hogy a meztelen felsorakoztatás alkalmával megcsípték a nők fenekén a bőrt. Amennyiben volt még rajta mit fogni a bőrön kívül, akkor a legnehezebb munkára osztották be őket.⁷⁶¹ A lágerekben a barakkok előtti nyílt felvonulási téren naponta kétszer

⁷⁵⁸ MANDRIK E.: A pokol bugyraiban i. m. 44.

⁷⁵⁹ BENDÁSZ I. – BENDÁSZ D.: Helytállás és tanúságtétel i. m. 482.

⁷⁶⁰ ОКСАНА Кісь: (Не)втрачена жіночність: зусилля українок-політв'язнів зі збереження гендерної ідентичності у таборах ГУЛАГу. Українознавчий альманах. 20., № 17., 2017. 76–79.

⁷⁶¹ BÁRDONICSEK D.: A szovjet büntetés-végrehajtási i. m. 78

kellett vigyázban állniuk a foglyoknak, reggel, mikor munkára irányították őket és este, mikor visszatértek onnan. A több száz vagy ezres kontingensből csak néhányan kaptak munkát a lágeren belül (szakácsok, takarítók, ápolók), a többiek a lágeren kívül, néha több 10 km-es gyalogút megtétele után értek oda a számukra kijelölt munkahelyre: erdőbe, bányába, gyárakba.

A vegyes brigádokban még megvolt rá az esély, hogy könnyebb munkára osszák be a nőket, de a női brigádokban nem volt kivételezés. A vityeграi központ lágerében 2–3 ezer nő raboskodott, akik brigádonként hol fakitermelésnél, hol mélyfúrásnál dolgoztak. Az erdőirtás alkalmával baltákkal és kézi fűrészszel kellett a kijelölt négyszögletes területen kivágniuk a fákat, majd elégetni a nyirkos ágakat. A Volga-Baltsztoј csatornaépítésnél a mélyfúráshoz szükséges nyolc méteres vascsőveket lovas szánon női rabok szállították. Óriási erőfeszítést jelentett az is, hogy órákon át forgatni kellett a tengely rúdját, amit nehezített, hogy néha befagyott vagy mocsaras területen kellett végezni a fúrást. A talajmintákat mélységi szint szerint ládákba kellett helyezni. A csatornaépítésnél ezen kívül kútszerű mélyedéseket is ásattak velük. Ezeket a 30–40 méteres kutakat száraz, homokos talajba kellett ásni, közben pedig ki kellett támasztani fából készült rudakkal, hogy be ne omoljon. A kiásott homokot favedrekkkel húzták fel csörlő segítségével. Ez a munka nagyon veszélyes volt, mivel bárkit maga alá temethetett a homok. A mocsaras területeken a nők által kiirtott és kiszárított aljnövényzettel bélelték a matracok belsejét. Ezen kívül különböző gyári munkákat is végeztek velük. A téglagyárban a téglák formázása után targoncán a kemencékhez kellett szállítani és kiégetni azokat, majd a kihűlt darabokat tömbökbe rakni, melyet az újabb táborok építésére használtak fel. Hasonlóan nehéz munkának számított a mészkőfejtés. Az átégetett meszet vontatóhajókra lapátolták, amit csatornákon szállítottak. Amennyiben valakit a konyhára osztottak be, több élelemhez jutott, de itt is sokat kellett dolgozni. Volt olyan láger, ahol naponta 1000–1200 kg kenyeret kellett kisütnie két nőnek, ami legalább 20 óra munkát igényelt. Ezen felül a nőknek kellett beszerezni a tüzelőt, felaprítani, a dagasztást és a sütés is elvégezni. Minden munkaterületen meg kellett lenni a normának, hogy a foglyok megkapják a fejadagjukat.⁷⁶² Nagy Margit szerint könnyű női munkának számított, ha fagyos földet kubikoltak, vasutat építettek, fát vágtak 40 fokos hidegben, nyáron szénát kaszáltak, kazlaltak. Rabtársai sokszor csodájára jártak a kazalainak, mivel ő az édesapjától látott módon dolgozott, alapos munkát végzett.⁷⁶³ A lágerek attól függően, hogy milyen területen helyezkedtek el, szakosodtak egy-egy munkára és aszerint osztották be a rabokat munkavégzésre. Híres Ida mivel a donbászai bányavidékre került, ezért őt szénbányában

⁷⁶² MÉSZÁROS S.: Elrabolt éveim 38–92.

⁷⁶³ OLASZ T.: Az egyetlen jó i. m.

dolgoztatták, de miután kiderült, hogy szívbeteg könnyebb, munkára küldték, a varrodába helyezték át.⁷⁶⁴ A rabok a Szovjetunió Minisztertanácsának 1948. november 20-i és 1950. március 13-i rendeletei értelmében fizetést is kaptak a munkájuk után, valamint előírták, hogy a ledolgozott munkanapok számával a letöltendő büntetési időt lerövidíthetik. Ezzel a munka termelékenységét is növelni kívánták.⁷⁶⁵

7.11.4. Élelmezés

A nők 10–12 órát is dolgoztak, de a GULAG normáival nem tudtak „jóllakni”. Aki nem érte el a norma 30%-át, 30 dkg kenyérnél és egy tál zupánál (leves) nem kapott többet, 40-80% között 40 dkg kenyeret és két tál zupát, 80–100% között és a felett 60 dkg kenyeret és három tál zupát állapítottak meg fejadagként. Prémiumnak számított, ha valaki kását vagy rozssüteményt kapott borsóval.⁷⁶⁶ Pecsorán valamivel változatosabb ételmet kaptak a nők: gresli, szárított krumplics, krumplicsleves, néha olajos hal, egy kg kenyér és cukor alkotta a „menüt”. A mennyiség itt is a teljesítménytől függött.⁷⁶⁷ Vityeográban savanyú káposztalevessel gyötörték a rabokat, ami miatt állandó hasmenésük volt. Később fogyaszthattak mellette sózott halat és félig rothadt savanyú káposztát. A betegek és akik túlteljesítették a normát kaptak még pótlólag 20 dkg marhahúst, egy kis lisztet, amiből pirozsokot (töltött tészta) lehetett készíteni. Ősszel az erdei munkák során ki tudták használni az erdőt, ahol gombaféléket, áfonyát, klyukvát (piros szemű bogyó magas C-vitamin tartalommal) szedtek, ami pótolta a szervezet vitaminhiányát.⁷⁶⁸

7.11.5. Személyes kapcsolatok a külvilággal és a lágeren belül

Évek múltán, ha valaki a munkája után fizetést kapott, igyekezett a számára legszükségesebb dologra költeni. A Luckban raboskodó legidősebb viski származású asszony ceruzát és irkát vett, hogy levelet írhasson az unokájának.⁷⁶⁹ A GULAG rabok visszaemlékezéseinél ritka számban olvashatunk arról, hogy megengedték volna a levelezést, ami az adott tábor vezetőségétől is nagyban függött. 1951 után minden fogolynak jogában állt évente két levelet írni, a leveleket azonban szigorúan cenzúrázták, tilos volt leírni a fogságban lévők élet- és munkakörülményeit, feltüntetni a tábor helyét, számát vagy más foglyok neveit. Előfordult, hogy az örök nem továbbították a leveleket, vagy a válaszleveleket nem adták át, a kapott csomagokat pedig megdézsmálták vagy ellopták. A tiltott tárgyakat (ceruzát, kést,

⁷⁶⁴ SZAMBOROVSKYNÉ N. I.: „Amiről sokáig beszélni sem volt szabad” i. m. 139.

⁷⁶⁵ ZEMSKOV, V. Ny.: A Gulag i. m. 61.

⁷⁶⁶ SZOLZSENYICIN, A.: A GULAG III–IV. i. m. 219.

⁷⁶⁷ OLASZ T.: Az egyetlen jó i. m.

⁷⁶⁸ MÉSZÁROS S.: Elrabolt éveim 39–70.

⁷⁶⁹ DUPKA Gy.: Kárpátaljai magyar nők i. m. 154.

ollót, gyógyszert, kölnit, könyveket, vallási tárgyakat) lefoglalták. Nyilván nem minden nő kapott csomagot – sokuknak közeli rokonait is bebörtönözték, elítélték vagy azok is szegénységben éltek. Azonban gyakran számíthattak a rokonok támogatására. A csomagok megosztása íratlan, de határozott szabály volt a foglyok között, az erőforrások megosztása a kölcsönös lojalitás és szolidaritás jele volt.⁷⁷⁰ Megjelennek pozitív ellenpéldák is a tábori őrség hozzáállása tekintetében. Az említett Luckban raboskodó nő levelét a láger őre adta fel postán és még azt is engedélyezte, hogy az egyik fia meglátogassa a lágerben.⁷⁷¹ Az ismert kárpátaljai elítélt nők esetében szinte egyöntetűen megállapítható, hogy leveleztek az otthonmaradt hozzátartozóikkal, sőt volt, aki még csomagot is kapott. Utóbbira egy ungvári elítélt nő így emlékszik vissza: *”A nővéremtől kaptam néha egy-egy csomagot, de ennek általában csak az egyharmada jutott el hozzám. A csomag átadása ravasz módon történt egy tiztagú bizottság előtt. A csomagot előzetes átvizsgálás előtt kiborították a földre, lehetőleg úgy, hogy a tartalma az asztal alá, de főleg a bizottság tagjainak lába köré kerüljön, ahonnan lehetetlen volt előkaparni. Az összeszedésre pedig 1–2 percet adtak.”*⁷⁷²

Jellemző, hogy a börtönökben és táborokban található etnikai kapcsolatokra utalva a nők nagyon ritkán írnak le kölcsönös nyílt ellenségeskedést, gyűlöletet és pusztán etnikai alapon okozott kárt. A nemzetiség ennek ellenére fontos tényező volt az informális társadalmi struktúrák létrehozásában a foglyok között. A rabok nemzetiségi csoportok szerint tömörültek, a túlélés érdekében kölcsönös támogató hálózatokat alakítottak ki, megtartva bizonyos távolságot más etnikai csoportoktól. Nehezebb volt azoknak a politikai foglyoknak a helyzete, akik nem beszélték az orosz vagy legalább a szláv nyelvek valamelyikét. Kevésbé értették a szabályokat és a parancsokat, ugyanakkor sokkal nyitottabban fogadták más nemzetiségű nők közeledését.⁷⁷³ Mivel a magyar nőket nem ítélték el tömegesen, ezért a hatalmas etnikai tengerben alkalmazkodniuk kellett és keresni az „idegenekkel” a kapcsolatot. Ritkán, de előfordult, hogy néhány magyar mégis egy lágerbe került. A Mordvin ASZSZK-ban található potymai lágerbe együtt raboskodott Manajló Mária (Ungvár), Gódi Magdolna (Técső), Krémer Jolán (Beregszász), Lihtej Etell (Királyháza), Szabó Jolán (Beregszász) és Mihalánics Mária (Nagyszőlős).⁷⁷⁴ A vorkutai lágerben Mandrik Erzsébet két magyar nővel is sorsközösséget vállalt. Megírt visszaemlékezése – a GULAG-ot megjárt visszaemlékezők naplóíhoz, emlékirataihoz hasonlóan – abban a tekintetben is hiánypótló, hogy több munkatáborát megjárt ember sorsát is megismerhetjük általa, akik nem vállalkoztak arra, hogy

⁷⁷⁰ ОКСАНА Кісь: Нація як уявлена і реальна спільнота крізь призму жіночого досвіду українко – політв'язанів ГУЛАГУ. Народнознавчі зошити. 6., № 132., 1279.

⁷⁷¹ DUPKA Gy.: Kárpátaljai magyar nők i. m. 155.

⁷⁷² MÉSZÁROS S.: Elrabolt éveim i. m. 68–69.

⁷⁷³ ОКСАНА К.: Нація як уявлена i. m. 1280–1282.

⁷⁷⁴ BENDÁSZ I. – BENDÁSZ D.: Helytállás és tanúságtétel i. m. 482.

életük e fájó szakaszát újrátstárolják magukban. A memoárban felbukkan egy kárpátaljai nő, Rimik Ida életének egy töredéke, akit férjétől és két kisgyermekétől szakítottak el. Pénztáros volt, 15 évet kapott, mivel hiányt fedeztek fel nála. A nők megosztották egymással az élettörténeteiket, a családjukat ért sérelmeket és egymás támaszai voltak a fogság idején, ha tudták élelemmel, gyógyszerekkel, ruhával segítettek a másikon, de néha egy biztató szó jelentette a legtöbbet. A retrospektív narrációból egy idősebb dunántúli hölgy történetét is megismerhetjük, akit életfogytiglani száműzésre ítélték. Kommunista érzelmű férjével szökött át a Szovjetunióba, kémkedés vádjával ítélték el őket. Ez a hölgy már nem akart az élettől semmit, azt mondogatta „*Nem bánja, ha meghal, mert hiába engednék haza, ugyan hová, kihez menne? Itt legalább ráhúzzák a fekete földet.*” Oda is adta minden személyes holmiját, a nemez csizmáját, a kesztyűjét pár jó szóért.⁷⁷⁵

7.11.6. Szexualitás és anyaság

A nőiesség intim jellegének fokozatos elvesztése ott kezdődött, amikor minden egyes lágerbe érkezésükkor meztelenre kellett vetkőzniük, és a már említett módon a férfiak szabadították meg intim testrészeik szörzetétől a nőket, vagy amikor a motozások során a tiltott tárgyakat keresve minden egyes testnyílásukat átvizsgálták. Meztelenül kellett sorakozniuk a munkára való alkalmasságuk megállapítása során a fürdők előtt. Ezek mind a szexuális zaklatások kezdeti szakaszát jelentették, mert ily módon megsértették a nők testük birtoklásához való jogát. Hasonlóan megalázó, de már súlyosabb következményekkel járó procedúra volt, mikor egy keskeny folyosón sorakoztatták fel a nőket a nagyobb befolyással bíró rabok, ún. princek előtt, miközben elsétáltak előttük, azok a mustrálást követően kiválogatták a nekik tetsző nőket és rabszolgákká tették.⁷⁷⁶ A női test és a sexualitás a táborban lehetett egy bizonyos erőforrás is, amely segíthetett egy nőnek túlélni. Egy nő sorsa kezdettől fogva nagyban függött a különböző lágercsoportokon belül elfoglalt státuszától és helyzetétől. Kevés tisztelet jutott még azoknak a nőknek is, akik valaki tulajdonát képezték. Varlam Salamov szerint egy harmadik- vagy negyedik generációs bűnöző gyermekkorától azt tanulja, hogy a nők megvetés érdemelnek: „*Egy nő, mint alsóbbrendű lény kizárólag a bűnöző állati vágyának kielégítése céljából teremtetett, azért, hogy a férfi durva tréfáinak célpontja legyen és nyilvános verések áldozata, ha a himje úgy dönt, hogy „ad neki”.*” A prostituált nők gyakorlatilag a legtekintélyesebb köztörvényes férfiak tulajdonát képezték, akik eladhatták, elcserélhették őket, vagy akár átörökölhették egy fivérükre vagy barátjukra,

⁷⁷⁵ MANDRIK E: A pokol bugyraiban i. m. 46–48.

⁷⁷⁶ SZOLZSENYICIN, A.: A Gulag III–IV. i. m. 247–248.

ha őket egy másik lágerbe szállították vagy megölték.⁷⁷⁷ Ezek a nők elsősorban védelmet kívántak szerezni maguknak ezáltal attól, hogy több férfi becsstelenedjen a testükkel, másodsorban könnyebb munkára osztották be őket, jobb ruhákban járhattak, főként akkor élveztek különösebb kiváltságokat, ha egy orvos, lágerőr vagy lágerparancsnok kegyeibe férkőztek. Mandrik Erzsébet az által, hogy a lágerkonyhára, majd a hadifogolykórházba került, nemcsak saját magán tudott segíteni, de az ott raboskodó, elgyötört magyar katonákon is. Beutalót kért nekik az öt pártfogásába vevő lengyel származású főorvostól, amiért a testével kellett fizetnie. A katonák a hálájukat évek múltán ki is fejezték.⁷⁷⁸ Az a tudat tartotta életben a lágerben, hogy nem ő szorul segítségre, hanem ő segíthet másokon. A segítség ára egy ártatlan élet szenvedésének a kezdete lett. Várandós lett, aminek következtében egy Lemberg melletti női lágerbe vitték, ahol 1948. október 4-én világra hozta fiúgyermekét.⁷⁷⁹ Azok a nők, akik nem találtak védelmet, vagy épp nem voltak olyan elrettentő testi adottságaik, amik taszították volna a férfiakat, gyakran estek nemi erőszak áldozatává. Gratian Cormos a román női politikai foglyok szexualitással kapcsolatos lágerélményeit vizsgálva több kategóriába sorolta a nők ellen elkövetett erőszakot:

1. verbális erőszak (becsmérlő viccek, vulgáris megjegyzések, obszcén nyelvezet)
2. kukkolás (fürdőben, barakkoknál)
3. fizikai, szexuális bántalmazás és nemi erőszak
4. erőteljes termékenység-ellenőrzés (kényszerű sterilizálás, abortusz)
5. hüvelyi vizsgálatok⁷⁸⁰

Annak ellenére, hogy a női és férfi lágerek el voltak kerítve egymástól a nemi aktusra szinte bárhol sor kerülhetett, a barakkban, nyíltsággal vagy egy függönynek titulált rongydarabbal elválasztva azt a területet, ahol megtörtént a közösülés, de előfordult a fürdőknél, a lágerkórházban, a munkahelyeken is. A táborok és kolóniák belső eljárási szabálya 1945. május 16-tól kimondta a férfiak női laktanyákban látogatásának tilalmát, illetve fordítva, kivétel alá estek, akik közigazgatási munkát végeztek a területen. 1947-ben intézkedéseket hoztak a nők és férfiak elszigetelésének megerősítése érdekében: külön női egységeket hoztak létre a vegyes táborokban, szigorúan elhatárolták a női és férfi fogvatartási körzeteket (Az NKVD „A foglyok fogvatartási rendjéről szóló utasítás szerint – 1939.) és a Szovjetunió Belügyminisztériumának 1947. évi „A fegyencek javítómunkatáborokban és

⁷⁷⁷ ANNE, A.: A Gulag i. m. 574.

⁷⁷⁸ Az 1990-es években a Magyar Rádió segítségével keresték a nagy nyilvánosság előtt elmondva áldozathozatalának történetét. Így hangzott a felhívásuk: „*Keressük azt a Kárpátalján lakó Böske nevű kislányt, akinek köszönhetően életben maradtunk.*” Közli: DUPKA Gy.: Kárpátaljai magyar nők i. m. 186.

⁷⁷⁹ MANDRIK E.: A pokol bugyraiban i. m. 40.

⁷⁸⁰ CORMOS, Gratian: Women Humiliated in the Romanian Communist Prison. The Scientific Journal of Humanistic Studies. 1., № 1., 2009. 72–75.

kolóniákban való fogvatartásának rendjéről” szóló utasítás alapján. Valószínűleg ezek az intézkedések nem voltak elegendőek, mivel 1949 májusában a GULAG vezetése kijelentette „A nőket még mindig nem izolálják kellőképpen a férfiktól”. Egy 1951. évi jelentés szerint az elítélt várandós nők 90%-a ugyanis a táborokban esett teherbe.⁷⁸¹

A legtöbb nő a halálnál is elviselhetetlenebbnek érezte az erőszakból vagy szabad akaratból létrejövő testi kontaktust, míg mások természetükből adódóan szabadon összeálltak bárkivel, sőt igényt is tartottak rá. Egy ilyen esetet elevenít fel Murányi Georgina: *”Egy Jakovlev Lina nevű asszony brigádjába osztottak be, ahol mélyfűrási munkálatoknál segédkeztem. Ez a nő csak úgy volt hajlandó dolgozni, ha férfiszeretőt biztosítottak számára a központi lágerből. Ebből a célból összeeszkábáltak számára egy viskót. A nehezebb munkákra férfi rabokat is küldtek, aminek aztán látható eredménye is lett, több nő teherbe esett és a lágerekben születtek meg gyermekeiket. Tudok azonban nem egy esetről, ahol a világra hozott csecsemőt belefojtották a pöcegödörbe vagy a közeli csatornába. Szólnom kell még az újévi éjszakák szerelemorgiáiról is, melyeket a muszka nők rendeztek. Sok nő lepénzelte az öröket, akik mindenféle szeszes italt, ún. „szamogont” kerítettek, amitől lerészegedtek és öntudaton kívüli állapotba kerültek.”*⁷⁸² Az orosz kultúrában többé-kevésbé, még mindig tabu és az emberek inkább nem írnak róla, de a lágerek világában megfigyelhetőek voltak a homoszexuális és leszbikus párkapcsolatok is.⁷⁸³ Adi Kuntsman feltárja, hogy az értelmiségi politikai foglyok milyen undorral viszonyultak leszbikus társaikhoz, akik általában a köztörvényes rabok köréből kerültek ki. Főként Evgenia Ginzburg és Varlam Salamov GULAG-túlélők visszaemlékezéseiből merítve állapítja meg, hogy a nők közötti azonos nemű kapcsolatok léteztek a fogvatartottak között, azonban a közönséges bűnözők ezt nyíltan vállalták, míg az értelmiségiek körében mindez rejtve volt.⁷⁸⁴

A szeretet és a szexuális kapcsolatok iránti igény nem halt meg a táborokban, hanem más formákat és megnyilvánulásokat öltött, amely bár messze túllépett a társadalmi és erkölcsi normákon, nem veszítette el érzelmi tartalmát. Az anyaság megélése egyet jelentett sok nő esetében a magány leküzdésével. Míg mások teljes értékű családra vágytak és reménykedtek benne, hogy a szabadulás után együtt maradhatnak tábori férjeikkel és a gyereket is magukhoz tudják venni.⁷⁸⁵ Valós lágerszerelmek is köttettek. Tajsetben ismerkedett meg két magyarországi GULAG-rab: Rohr Magdolna és Pintér Károly, kitartottak egymás mellett akkor is, mikor szétválasztották őket és külön lágerekbe helyezték. A

⁷⁸¹ ОКСАНА К.: Українки ГУЛАГу i. m. 8.

⁷⁸² MÉSZÁROS S.: Elrabolt éveim i. m. 79.

⁷⁸³ APPLEBAUM, A.: A Gulag i. m. 576–577.

⁷⁸⁴ KUNTSMAN, Adi: "With a Shade of Disgust": Affective Politics of Sexuality and Class in Memoirs of the Stalinist Gulag. Slavic Review. 68., № 2., 2009. 314.

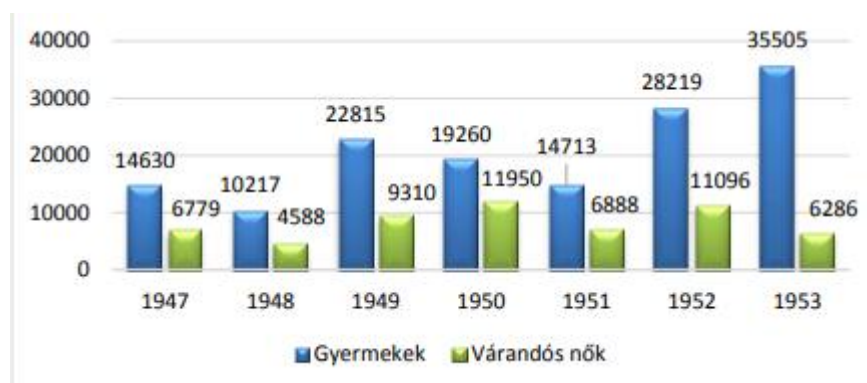
⁷⁸⁵ ОКСАНА К.: Українки ГУЛАГу i. m. 245.

lemergi rabkórházban találkoztak újra, de ahogyan Rohr Magdolna fogalmazott: „A szerelem ugyanott folytatódott, ahol félbeszakadt a szibériai kórházban nyolc évvel ezelőtt.”⁷⁸⁶ Nem lenne túlzás azt feltételezni, hogy a kárpátaljai nők hasonló helyzetekbe kerülhetnek, de az ismert visszaemlékezések között nincs említés olyan tényről, ami által a személyes tapasztalat ezt alátámasztaná.

A nemi erőszak, prostitúció és lágerszerelem mellett a GULAG szerves része volt a terhesség, a szülés és az anyaság is. A rabok között voltak táborban teherbeeső nők, várandósak, illetve csecsemőt gondozó asszonyok (mamki) is. Zemszkov által közölt számadatokból tudjuk, hogy 1947-ben a GULAG-on 14 630 gyereket tartottak számon és 6779 volt a várandós anyák száma. Az 1948–1953 éveket figyelemmel kísérve ez a két mutató a következőképp alakult: 1948-ban 10 217 és 4588, 1949-ben 22 815 és 9310, 1950-ben 19 260 és 11 950, 1951-ben 14 713 és 6888, 1952-ben 28 219 és 11 096, 1953-ban 35 505 és 6286.⁷⁸⁷ (8. sz. ábra)

8. sz. ábra

Gyermekek és várandós nők száma a GULAG-on 1947–1953 között

Forrás: Bárdonicsek D.: A szovjet büntetés-végrehajtás i. m. 111.

Mandrik Erzsébeten kívül egy Zaporizzsjába került kárpátaljai nő is teherbe esett, akit ezután átvittek egy mezőgazdasági lágerbe. A lány Keményfi Béla magyar politikai elítélttől szeretett volna gyereket, melyről a férfi őszintén vallott: „Szeretett volna, kért is rá. De hát én egy csontváz voltam. Meg gyerek, aki őszintén szólva, nem tudta még azt sem, hogy ez miképpen történik.”⁷⁸⁸ A nehéz munka, kimerültség, alultápláltság nemcsak a női hormonháztartás felbomlását eredményezték (kimaradt vagy teljesen eltűnt a nők menstruációja), de a férfiak természetes erekciós folyamatait is gátolták.

⁷⁸⁶ TÓTH E. Zs.: Magyar nők a Gulágon i. m. 70.

⁷⁸⁷ ZEMSKOV, V. Ny.: A Gulag i. m. 59.

⁷⁸⁸ GEREBEN Á.: Megtorlások i. m. 308.

A várandós nőket általában szülés előtt egy hónappal elszállították egy másik lágerbe, ahol volt a célnak megfelelő kórház és egészségügyi személyzet, majd a szülés után ún. mamka lágerbe kerültek. Ezt követően vissza kell állniuk a munkába, a gyerekek pedig „csecsemőotthonba” kerültek. Az SZSZKSZ 1940. október 23-i, № 0457 sz. rendelete előírta, milyen bánásmódban kell részesülniük az anyáknak és csecsemőknek a lágerekben. Megfelelő élelmezés, egészségügyi ellátás, alkalmas, korhoz illő ruházat, gyermekágy, ágynemű, játékok és napi séta is megillette a gyerekeket. Az anyáknak napi kétszeri sétát engedélyezett a játszótéren, élhettek a kommunikáció és a szoptatás jogával.⁷⁸⁹ A valóságban ezek a körülmények nem voltak adottak, és a személyes kontaktus sem volt gyakori az anyák és a gyerekek között. A terhes nők tetemes veszteséget okoztak a lágereknek, ezért a lehető leghamarabb kénytelenek voltak visszamenni dolgozni, és csak kellenként engedték őket vissza szoptatni a munkából. Általában négyóránként kaptak 15 perc szünetet szoptatásra.⁷⁹⁰ Nem minden nő volt képes szoptatni a saját gyermekét. Mandrik Erzsébet erre a nehézségre így emlékszik: *„Nem tudtam a kisfiamat szoptatni, mert nem volt tejem. A mellem bedagadt, hiszen nem tudtam mit kell ilyenkor csinálni; nem volt, aki kioktasson. Megoperáltak: a műtét nyoma ma is látszik a mellemen. A gyerek mellé dajkát fogadtam, hogy el ne pusztuljon szegényke. Egy orosz asszonynak bőven volt teje, ő szoptatta a gyermekemet [...] a kenyérfejadagom felét adtam oda neki, csak hogy szoptassa a kisfiamat.”*⁷⁹¹ A szoptatás befejezése után az anyák nem láthatták többé a gyermekeiket, legfeljebb, ha túlteljesítették a normát. Az elválasztás után még egy évig tartották az otthonokban a gyerekeket, majd szerencsés esetekben rokonokhoz vagy árvaházakba kerültek.⁷⁹² A nők örülhettek, hogy legalább a gyerekeik kiszabadulnak a lágerből, ahol az ő táplálásuk és a róluk való gondoskodás sem volt jobb, mint ami a raboknak járt. Az elszakítás azonban olyan veszélyeket rejtett magában, hogy az anyák szabadulásuk után nagyon nehezen találtak rá a gyerekeikre, mivel a fogság évei alatt vagy a gyermeket vitték el egy távoli, ismeretlen árvaházba, vagy a nők kerültek messze tőlük az által, hogy több munkatáborban is dolgoztatták őket. Mandrik Erzsébettől is elszakították a fiát, a rokonok és a Vörös Kereszt segítségével talált rá. *„1956 márciusában végre jött a Vörös Keresztől a levél, megvan a fiam”.* Jenyiszejszk határától 32 kilométerre volt a gyermekotthon, ahonnan rengeteg dokumentációt, kérdezősködést (lesz-e miből eltartani a gyereket, hogyan képzele felnevelni) követően közel három hét elteltével vihette magával a fiát a száműzetési helyére.⁷⁹³

⁷⁸⁹ ЯКОВЛЕВА А. Н.: Дети ГУЛАГа 1918–1956. Международный фонд «Демократия», Москва, 2002. 345.

⁷⁹⁰ APPLEBAUM, A.: A Gulag i. m. 592.

⁷⁹¹ MANDRIK E.: A pokol bugyraiban i. m. 40.

⁷⁹² SZOLZSENYICIN, A.: A Gulag III–IV. i. m. 260.

⁷⁹³ MANDRIK E.: A pokol bugyraiban i. m. 66–70.

7.12. Száműzetéstől a szabadulásig

Az 1948. év második fele és az 1949. év első fele újabb tragédiát jelentett a nők számára, ugyanis ismételt letartóztatás várt a már korábban elítélt, büntetési idejét letöltő rabokra, de később felülírták azoknak a foglyoknak az ítéletét is, akiket politikai okokból ítélték el és kényszerű száműzetésbe küldték őket. Zömében már nem lágerekbe, hanem távoli, elnéptelenedett vidékekre kerültek, ahol újabb nehézségek és megpróbáltatások vártak rájuk. Sztálin terve az volt, hogy akit kémkedésért vagy bárminemű politikai bűnért ítélték el soha ne térhessen haza.⁷⁹⁴ Fényes Tóth Olga leírása alapján a következő jelenetet kell elképzelnünk – miután megérkeztek a száműzetési helyeikre a foglyok alkudoztak a munkásokért, mint az állatvásáron a kupecok, egymásra licitált az erdőkitermelés irányítója és a kolhozelnök. Az egyik 50 rubel előleget és ruhát is ígért, ha hozzá jelentkeztek munkára. Havonta egyszer ment ki az NKVD embere felülvizsgálni megvan-e a létszám. Szökésre senkinek sem volt lehetősége, mivel a személyes dokumentumaik le voltak adva a helyi parancsnokságon.⁷⁹⁵ Mandrik Ezsébet szerint a foglyok még jobban féltek a „szabadulástól”, azaz a száműzetéstől, mint a lágertől. A száműzötteket traktorokkal, szánnal, vonattal szállították egy gyűjtőhelyre, ahol mindenféle nemzetiségű ember, sőt családok is voltak. A viski lány egy Zimnik nevű szibériai faluba került, megérkezése napjára így emlékszik: „Azt mondták akkor saját magunkat kell ellátni, s úgy rendezkedjünk be, hogy életünk végéig itt maradunk. A fehérorosz családdal, vagyis hatod magammal kaptunk egy szobát a szibériai családtól. A szobáért fizetni kellett. Két ágy volt benne és egy dobkályha.”⁷⁹⁶ Itt gyantát kellett gyűjtenie, télen a hidegtől, nyáron a moszkítóktól szenvedett, majd egy kórházba került, ahol ápolónőként dolgozott, itt már fizetést is kapott, majd miután sikerült magához vennie a fiát az árvaházból, még három évig éltek itt a szabadulásukig.⁷⁹⁷ Murányi Georginának sikerült a számára kiszabott ítélet letöltése után a lágerből szabadulnia. Vityeográban ingyen vonatjegyet is kapott egyenesen Rahóig. Hazaérkezése után azonban máris jelentkeznie kellett a rahói felügyelőségen, ahol az ügyeletes tiszt közölte vele, hogy Kárpátalja tiltott zóna, 24 órán belül el kell hagynia Rahót, mert amúgy is száműzetésre van ítéelve. Megfenyegette, ha egy napnál tovább marad, újból letartóztatják és elítélik. Egy Deljatina nevű lemlbergi faluban lelt menedékre és három évig élt itt száműzetésben. Az igazolványába, amit „farkaspaszportnak” neveztek, fel volt tüntetve egy paragrafus, mely jelezte, hogy politikai elítélt.⁷⁹⁸ Ezek a

⁷⁹⁴ APPLEBAUM, A.: A Gulag II. i. m. 92.

⁷⁹⁵ FÉNYES T. O.: Nők a szovjet börtönében i. m. 193–194.

⁷⁹⁶ MANDRIK E.: A pokol bugyraiban i. m. 51.

⁷⁹⁷ Uo. 59–77.

⁷⁹⁸ MÉSZÁROS S.: Elrabolt éveim i. m. 98–108.

száműzött nők még Sztálin halálát követően sem térhettek haza, csak ha letöltötték a száműzetésük kiszabott idejét. Akik Sztálin halálakor még a lágerekben tartózkodtak, azokat ott érte a „felszabadulás.” A kárpátaljai nők nem szívesen emlékeztek vissza vagy beszéltek a lágerben töltött éveikről, azonban a letartóztatásuk és szabadon bocsátásuk pillanata élesen kirajzolódik egy-egy vallomásban. Nagy Margit számára nehezen érkezett el a szabadulás ideje. Egy dombtetőn kubikoltak éppen, amikor felkiabáltak neki: *„Magyarka, dobd el a talicskát, ne gürcölj tovább, amnesztiát kaptál, mégy haza.”* Az ő fejében azonban egyre csak az járt, hogy ha nem lesz meg a norma, nem kapja meg a kenyeret, így tovább dolgozott. Kicsit később arra jött egy másik rabcsoport, s azok is ugyanezt kiabálták neki. Ekkor hagyta abba a munkát, s nyugat felé nézve azon kezdett gondolkodni, hogyan kerül haza. Másnap reggel a peccorai elosztóban megkapta a szabadságlevelét, egy kevés élelmet, s feltették a vonatra. A hazaút sem volt felhőtlen. Volócnál egy tolvaj ellopta a csomagját, s amíg őt kergette, a vonat elindult. Az őrszobán hosszas magyarázkodás következett, aztán felültették a következő vonatra, így került végül haza.⁷⁹⁹ Manajló Mária ügyét Sztálin halála után felülvizsgálta a Legfelsőbb Bíróság, 1955-ben hét év, hét hónap és egy nap börtön és láger után felmentették.⁸⁰⁰ A láger parancsnoka hívatta a rabkórházból. A következő nap megkapta civil ruháját és a konyhafőnöktől először kapott egy tányér húslevest. 1955. augusztus 23-án szabadult, s vonattal érkezett meg Ungvárra.⁸⁰¹ Cselle Rozália hazabocsátásának okaként különös dolgot említ: *„Sztálin feleségének a születésnapján amnesztiát kaptak azok az asszonyok, akiknek tizenegy évesnél fiatalabb gyermekük volt.”* Mivel az ő lánya még csak 10 volt, ezért hazamehetett.⁸⁰² Híres Ida büntetésének letöltése után 1947-ben szabadult, Nagybecsényig szolt a vonatjegye, onnan gyalog ment be Dédába: *„Mi ott álltunk sírva a kapuban, a nagymama meg a három gyerek. És akkor mellettünk volt a parókia, amellet a református templom. És akkor, ahogy jött, elment, leborult a templomajtóhoz, imádkozott, megköszönte Istennek, hogy hazajöhetett, hogy láthatja a családját.”*⁸⁰³ A verbőci Balogh Terézia ügyét 1954. október 14-én vizsgálta felül a magadani területi bíróság. Mivel gyógyíthatatlan betegségben szenvedett, szív- és érrendszeri rendellenességeket diagnosztizáltak nála, rokkantotthonba való szállítását rendelték el, valamint felmentették az 1951. január 30-án kiszabott 25 év szabadságvesztés alól. 1955 májusában bocsájtották el a

⁷⁹⁹ OLASZ T.: Az egyetlen jó i. m.

⁸⁰⁰ BIGL, Manajló Mária Teofília hagyatéka. Kiegészítés Öexcelenciája Romzsa Teodor püspök atya halálának történetéhez. 10.

⁸⁰¹ BENDÁSZ I. – BENDÁSZ D.: Helytállás és tanúságtétel i. m. 483.

⁸⁰² OLASZ T.: Mindig éjszaka jöttek i. m.

⁸⁰³ SZAMBOROVSKYNÉ N. I.: „Amiről sokáig beszélni sem volt szabad” i. m. 139.

magadani területi munkatáborból.⁸⁰⁴ (22. sz. melléklet) A huszti Weinrouch Anna büntetését Tajseten, egy Batarszk nevű vidéki lágerben töltötte. 1954. február 14-én szabadult a Krasznójarszk környéki száműzetési helyéről, Kazacsinszkról. Molnár Teréz, akit a magyarországi Vasvár közelében tartóztattak le, magyar nők és férfiak csoportjával megjárta az ungvári börtönt, majd Magadan területén Szuszumanban töltötte le büntetését, ahonnan 1953. december 3-án térhetett haza Magyarországra.⁸⁰⁵ Azok a nők, akiket Magyarországon ítélték el vagy ott születtek, segítséget kérhettek szabadulásuk érdekében a moszkvai magyar nagykövetségtől, ahol néhány évig Szekfű Gyula volt a követ, aki több alkalommal is javaslatot tett a Belügyminisztériumnak, a Magyar Kormánynak, hogy lépjenek kapcsolatba a Budapesti Szovjet Nagykövetséggel, és kétoldali delegációk útján tárgyaljanak a repatriáció kérdésében. A Szovjetunióban rekedt magyarokat kategorizálva javasolta a Belügyminisztériumnak, hogy lássa el útlevéllel többek között azokat a személyeket, akik „a munkatáborokból kiszabadultak és jelenleg egy-egy községbe beutalva kézimunkából élnek.”⁸⁰⁶ Nagyon sok buktatója volt ennek az útnak, már az is nagy gondot jelentett, hogy valaki elhagyja igazolás nélkül a száműzetési helyét, pénz nélkül elutazzon Moszkvába, ahol fenn is kellett tartania magát, míg a kérelmét elbírálták. Amennyiben kapott valaki útlevelet, ahhoz a vízumot nem kapta meg a helyi hatóság részéről.⁸⁰⁷

⁸⁰⁴ UÁSZUL, 7. Fond, 1. opisz, SZ-5520. ügyirat. 6. Упорядник КОРСУН О. М: Посилення політичних репресій і. м. 376–377.

⁸⁰⁵ DUPKA Gy.: Kárpátaljai nők a GUPVI és GULAG táborokban i. m. 91–92.

⁸⁰⁶ MNL OL, KÜM, SZU TÜK, XIX-J-1-j. 54 doboz, 264/a. tétel, 268 pol/1948. 448.

⁸⁰⁷ Uo. 453.

ÖSSZEGZÉS

Kárpátalja a XX. század folyamán több államhatalom fennhatósága alá tartozott, mely nemcsak folytonosan változó területi, de társadalmi és mentalitásbeli változásokat is eredményezett. Az életminőség változását egyes események és politikai rendszerek eltérő módon alakították. A második világháború és a szovjet megszállás jelentős befolyással bíró társadalomalakító és formáló tényezők voltak.

A szovjet rendszer magatartása morálisan inkonzisztens és hipokrita volt, mert az egyenlőség, köztük a női egyenjogúság eszméjét hirdették, de csak addig, míg az nem veszélyeztette a hatalmi struktúrát. Aki kilépett az ideológiai keretből, arra többé nem vonatkoztak az egyenlőség elvei. A disszertációban bemutatásra kerül a politikai vagy nemzetiségi okokból üldözött nők sorsának alakulása, továbbá annak a feltárása, hogyan igyekezett a rendszer a háború után családfő nélkül otthon maradt nőket beilleszteni a szocialista társadalom és gazdaság szerkezetébe.

Valuch Tibor állítása bebizonyosodott Kárpátalja szovjet megszállását követően is: „A kommunista hatalomátvételt követően az életmód átalakulása, a családi összetétel változása, a társas érintkezés új formái, a vagyonvesztés lefelé irányuló homogenizálódáshoz vezettek.”⁸⁰⁸ A szovjet totalitárius rendszer az élet minden területe felett ellenőrzést kívánt gyakorolni. A társadalom részéről ez új alkalmazkodási stratégiákat kívánt. A társadalom összetétele jelentősen megváltozott annak következtében, hogy több ezer férfi esett el a fronton, került hadifogságba, vagy civilként lett elhurcolva. Ennek következtében a társadalmi erőegyensúly is felbomlott, miközben a hagyományos családi hierarchia-, szerepmódel átrendeződése is végbement. Általános tendenciává vált a második világháborút követő években a női szerepek családon belüli megváltozása, Kárpátalján ezt a folyamatot felgyorsította a szovjet megszállás és annak negatív, társadalomformáló következményei, mely leginkább a „málenkij robot” során elhurcolt mintegy 30 ezer életerős, 18–50 év közötti férfi szovjet kényszermunkatáborokba hurcolása következtében nyilvánult meg. A férfilakosság csökkenésével arányosan a női szerepvállalás is nagyobb lett a mindennapi életben. A nőknek át kellett venniük a családfenntartó szerepét. Azon kívül, hogy a fogságba esett, eltűnt vagy elhurcolt hozzátartozóik után kutattak, gondoskodniuk kellett idős szüleik és gyermekeik eltartásáról és védelmezniük kellett otthonaikat az azon portyázva átvonuló vagy azt megszálló szovjet katonáktól. A nők erőn felüli teljesítményét mutattuk be a harmadik fejezetben, mely abban mutatkozott meg, hogy félelmet nem ismerve látogattak el a

⁸⁰⁸ VALUCH Tibor: Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig. Napvilág Kiadó, Budapest, 2013. 7–11.

gyűjtőlágerekhez, hogy élelmet vigyenek az elhurcoltaknak. Tették ezt sokszor annak árán, hogy tudták, hogy a családtól lehet az utolsó betévő falatot vonják meg, hogy ezzel életben tartsák az alultáplált és éhező rabokat. Az egészségük és az életük kockáztatása árán is megtették ezt az utat. A viszontagságos hideg idő miatt ki voltak téve a megfázásnak, a lágerekhez érve pedig az ott tomboló járványos betegségeknek, mint például a hastífusz, de akár a katonák erőszakos viselkedésének, sőt a nemi erőszaknak is. A nők ellen elkövetett szovjet atrocitások közül talán a máig a legelhallgatottabb a nemi erőszak ténye. Kárpátalján a korabeli források, megjelent naplók, memoárok, visszaemlékezések nem igazolják azt, hogy tömegesek lettek volna a szovjetek által elkövetett nemi erőszak-esetek, főleg elszórtan fordultak elő. Az azonban megállapítható, hogy ahol csak átvonult a szovjet katonaság, kevesebb számban fordult elő nemi erőszak, ott viszont, ahol néhány napon vagy heteken keresztül állomásozott, ott nagyobb arányban. A megerőszakolt nők gyakran soha nem beszéltek arról, ami velük történt – még családtagjaiknak sem. A szóbeli interjúkban a tabuk és a trauma miatt sokszor torzult vagy töredékes információ jelenik meg. Sok visszaemlékezés eufemizmusokat használ: „megalázták”, „bántották”, „elvitték” – ezek mögött gyakran nemi erőszak húzódik meg, de a pontos tartalom csak sejthető. Az áldozatok gyakran önmagukat hibáztatták vagy épp úgy érezték, hogy „ez volt az ára a háborús túlélésnek”. Az áldozati szerep nem minden esetben érvényesült, a nők sokszor keresték a férfiak, főleg a magasabb rangú tisztek társaságát, ami miatt sokszor megbélyegzettekké váltak, viszont előfordult, hogy esetenként ez jelentette az egyetlen esélyt az életkörülményeik javulásához, a saját maguk és családjuk védelmének vagy akár életének árát. A dolgozat megírása során bizonyítást nyert az is, hogy különböző befolyásoló tényezők alakították a katonák nőkkel szembeni viselkedését, köztük a túlzott alkoholfogyasztás, a bosszúvágy és a buzdítás. Kárpátalján a források hiányában nem tudtuk tisztiorvosi vagy nemibeteg-gondozói jelentésekkel alátámasztani a nemi betegségek elterjedését, de ez nem zárja ki annak az eshetőségét, hogy különböző nemi betegségek miatt, mint a szifilisz vagy gonorrhoea, ne szenvedtek volna a megerőszakolt nők. Ezeken a betegségeken túlmutató következményei voltak a nemi erőszaknak, mint például az, hogy meddővé váltak a nők, vagy az erőszakból született gyermek fogantatásához köthető emlékek és sérelmek nem tudtak felszakadni az elhallgatás miatt, ami azt eredményezte, hogy a nőknek pszichés betegségeik alakultak ki, melyek akár a saját gyermekük megvetéséhez is vezethettek.

A kárpátaljai nők tradicionális szerepeinek a megváltoztatása egyet jelentett a szovjet típusú nővé válással, ez magába foglalta a Szovjetunióban megteremtett női egyenjogúság megszerzését, ami azzal járt, hogy a helyi nőket egyre inkább bevonták vagy belehajszolták a társadalmi munkamegosztásba. A párt extenzív gazdaságpolitikája volt mindaz, ami

megteremtette a „dolgozó nő” ideológiáját, a gazdasági munkaerő-szükséglet kényszerítő ereje következtében, ami a férfi munkaerőhiány következtében lépett fel. A magántulajdon fokozott, majd teljes körű felszámolását követően, a kolhozrendszer kialakításával a háziasszonyok szerepe leértékelődött, míg a munkásnőké fel. Kolhozjegyzőkönyvek alapján megtudhattuk, hogy azonos arányban vagy többségében nők alkották a kolhoz munkásságát. A gépesítésre való lassú áttérés miatt a nők kétkezi munkájára volt a legnagyobb szükség, de számtalan példa jelenik meg azt illetően, hogy a kolhozon belül vezetői szerepek betöltésére is választottak nőket. A kommunista párt nagy jelentőséget tulajdonított a nők körében, majd a nők által végzett propagandának, főként a többségében magyarul beszélő térségekben, ahol a pártzsargonnal élve a „fasizmus csökevényeit” még nem sikerült teljesen felszámolni. Ugyanakkor a nemzetiségek közötti negatív megkülönböztetés ebben az esetben nem jelentett egyet az anyanyelven történő agitáció tiltásával. A sajtóban, a rádióban, színi előadásokon, anyanyelven történő propagandafilmek vetítésén keresztül igyekeztek meggyőzni az embereket a kollektív gazdálkodás előnyeiről. A nők számára olyan kelet-ukrajnai területeken élen járó munkásnőket jelenítettek meg, akiknek a példáját követendő értékűnek kellett tekinteniük. A rossz mezőgazdasági mutatók miatt a munkakedv fokozását különböző érdemrendek és kitüntetések osztásával próbálták ellensúlyozni, de hathatós eszköznek tekintették a lakossági ellenszegülőkkel szembeni bírósági eljárások indítását is. Mindezek ellenére még az 1950-es évek elején is voltak olyan kolhozok, ahol a nők 50%-a a munkanorma minimumát sem érte el, sőt voltak, akik egy munkanappal sem rendelkeztek. A kolhozjegyzőkönyvek jelentéseiből és a visszaemlékezésekből ez arra vezethető vissza, hogy bármilyen kisebb szabálysértésért munkanap-normát vontak le, a kolhoztagok beleegyezése nélkül a vezetőség eladta a kolhozvagyon, nem voltak meg a megfelelő munkakörülmények, épületek, amik rontották a gazdasági mutatókat, ami a dolgozók juttatásának csökkentésével, esetenként megvonásával járt. Ezen kívül a gyermekintézmények megnyitása is több helyen éveket váratott magára, ami ellehetetlenítette a sokgyermekes anyák munkába állását. Az államszocializmus az alkotmányban deklarálta ugyan a család fontosságát, de funkcióinak átalakítására törekedett. Ugyanúgy hangsúlyozta a nemek közötti egyenlőséget, azonban a társadalmi nemek közötti viszony korántsem volt mentes ellentmondásoktól. A nők férfias szakmákba való bevonása nemcsak, hogy biológiai adottságaikat tekintve volt meggondolatlan és felelőtlen intézkedés, de a férfiakban is ellenszenvet váltott ki. Ez különösképpen a nők traktorvezetőként való alkalmazásánál mutatkozott meg. A kollektivizálás tehát magával hozta a nők tömeges munkába állását, a kolhozok összevonását követően a női munkaerő egy részét átcsoportosították az iparba, de továbbra is a legtöbb nőt foglalkoztató „szakmának” számított a mezőgazdasági munka.

A szovjet megszállást követően otthon maradt nők helyzetének, munkába állásának és szerepvállalásának a bemutatásán túl megpróbáltuk feltárni a Szovjetunió munkatáboraiba került nők elhurcolásának körülményeit, a lágerbeli mindennapjaikat és a hazatérésükre vonatkozó lehetőségeket. Az első ezt előírányzó megtorlási akció a német nemzetiségű nőket érintette. A szovjet túlkapások és brutalitások nemcsak a férfilakossággal szemben nyilvánultak meg. A szovjetek által kreált és előre meghatározott fogolylétszám begyűjtésének teljesítése során, amikor erre különböző okok (bujkálás, szökés) miatt nem állt mód, akkor előfordult, hogy magyar lányokat, vagy németes hangzású, vagy magát magyarnak valló német nemzetiségű fiatal lányokat is elhurcoltak. A szovjetek a kijelölt 18–30 év közötti korhatárt, ahogy korábban a 0036. számú parancsa alapján történő elhurcolásoknál, úgy itt sem tartották be minden esetben, mint ahogy a dolgozatból kiderült, vittek el 40 éves nőket is. Ez is bizonyítja, hogy egy szovjet vezetés által meghatározott létszámot kellett teljesíteni, meghatározott létszámú emberanyagot kellett összegyűjteni, és a Szovjetunió munkatáboraiba szállítani. Fontos eredményként könyvelhető el, hogy hozzávetőlegesen sikerült megállapítani az elhurcolt nők számát. A Turjanica-névsorokban fellelhető és az egyéni visszaemlékezésekből összegyűjtött nevek mellett a Magyar Nemzeti Levéltár által az Orosz Állami Hadtörténelmi Levéltártól 2019-ben megvásárolt 681 955, a szovjetunióbéli GUPVI és GULAG lágerekben regisztrált magyar és német foglyok kartonjai között is sikerült kutatni. A Szovjetunióból elhurcoltak online adatbázisában 15 Kárpátaljáról internált és GUPVI-lágerbe megérkezett nő kartonját találtuk meg, ezekkel a nevekkal kiegészülve egy 111 fős női elhurcoltak neveit tartalmazó adatbázis sikerült létrehozni. Ez messzebb áll, közel a háromnegyedét teszi ki a Dupka György által közölt 166 fős számadatnak, mely szerint ennyi női internálttal futott be 1945 januárjában a Munkácsról elindított volóci elosztólágerbe az a marhavagon, mellyel a nőket a Donyec-medencei szénbányákba szállították. A kartonok hiánya nem zárja ki azonban annak a lehetőségét, hogy jóval több nőt hurcoltak el. Előfordulhatott, hogy valaki neve nem került be a helyhatósági listákba, mert a hozzátartozóik nem voltak tisztában a hollétükkel, vagy nem volt hozzátartozójuk, (mert Nyugatra menekült, meghalt, elköltözött stb. – B. B.) aki említést tegyen róluk, esetleg nem maradt fenn a személyes kartonjuk, mivel nem érték ki a céllágerekbe, esetleg meghaltak az út során, vagy csupán elveszett a lágerben, vagy a lágerek közötti ingázások során a kartonjuk. Viszont a túlélők nem számoltak tömeges halálozásról sem az út során, sem a lágerekben. Utóbbi és a hazatértekről készült feljegyzések hiánya miatt nem állapítható meg, hogy pontosan hány női áldozatról beszélhetünk. Ezek azonban nem zárják ki annak a lehetőségét, hogy jóval több nőt hurcolhattak el, mint a jelentésben leírtak fele. A GULAG-ra hurcolt nők számát pontosabb arányban sikerült megállapítani. Ez annak

köszönhető, hogy a rehabilitálásuk többnyire az 1980-as évek végén, 1990-es évek elején megtörtént. A rehabilitációs bizottság adataiból kinyertük, hogy 1945–1953 között legkevesebb 189 nőt ítelt 1–25 évig tartó szabadságvesztésre a kárpátaljai Különleges Bíróság, közülük 42 nő volt magyar. A magyar nők elítélésének és rehabilitálásának éveit megtudhattuk ezekből a dokumentumokból, de a halálozási arányukra a források hiánya és a több ezer oldalas egyéni periratanyagaik kutathatóságának megnehezítése miatt nem állt módunkban fényt deríteni. A Szovjetunióba hurcoltak online adatbázisában 1800 magyar GULAG-rab kártonja található meg, köztük egy kárpátaljai GULAG-ra ítelt nő nevét találtuk meg.

A GULAG lágereibe koncepciók percek által, politikai elítéltként kerültek a nők, míg a németként elhurcolt nők nemzetiségi alapon, kollektíven, háborús bűnrészesség okán lettek elhurcolva. A szovjet vezetés célja mindkét esetben, mindkét táborrendszer fenntartásával az volt, hogy az ingyen munkaerőt háborús jóvátételként a legvégsőig kihasználja, az egyéneket pedig teljességgel elszigetelje a külvilágtól, megtörje és megpróbálja „szovjet típusúvá” nevelni.

Az egyének megbüntetésével és átnevelésével a személyiség szétfűrészt, az identitásuk, érték- és hitrendszerük lerombolását akarták elérni. A rendszer különféle technikákat alkalmazott ennek elérés érdekében: az éheztetéstől megkezdve, a zord éghajlati körülmények között tartáson át, az orvosi és alapvető higiéniai szükségletek megvonásáig, a kimerítő, szünet nélküli nehéz fizikai munka végeztetéséig terjedően.

A rabokat információs blokádnak alá vetették, kiragadták őket a megszokott társadalmi közegekből, az életük mindenekfeletti ellenőrzését akarták gyakorolni, ami a rezsimtől való teljes függés érzését keltette.

A nők kiszolgáltatott helyzetbe kerültek a lágerekben is, a szexuális erőszak különböző formáitól szenvedtek a táborok személyzete (őrei) és a férfi foglyok, többnyire köztörvényes bűnözők viselkedése miatt, másrészt felhasználhatták és úgy is felfoghatták a szexualitást, mint erőforrást a túlélésért folytatott harcban.

A nők tudatosan vagy spontán módon viszonylag hatékony módszereket, forgatókönyveket dolgoztak ki és alkalmaztak a foglyok személyiségét romboló hatások ellensúlyozására, ami általában növelte a túlélés esélyeit. Ápolták a társas kapcsolataikat, segítették egymást, nem cserélték el a fejadagjukat dohányra vagy alkoholra, jobban igyekeztek higiénikusabb körülményeket kialakítani maguk körül.

Különös részét képezi a dolgozatnak az anyaság megélése a lágerekben. A terhes nőkről úgy tartották, hogy csak terhére vannak a szovjet gazdaságnak, ezért a szerencsésebb nők a szülés után amnesztiarendeletek révén szabadultak a lágerekből, de többségüket inkább

elszakították a gyermeküktől, azokat árvaházakba küldték, a nőket pedig mielőbb visszaállították a munkába. A gyermekek szülőktől való elszakítása örök érvényű is lehetett, ugyanis a nők a szabadulásuk után nagy nehézségek árán tudták csak a gyermekeiket megtalálni, mivel ritkán vezettek nyilvántartást arról, hová vitték őket, és sokszor a neveiket is megváltoztatták.

A kényszerkitelepített német családoknál is hasonló tendencia volt érvényben, bár a családok együtt érkeztek meg a szibériai Tyumenybe, ott általában a nagyszülőket és a gyerekeket különválasztották a munkaképes felnőttektől, és külön erdei táborokba zárták őket. Az ellátásuk és élelmezésük kevésbé volt szervezett még a GULAG- és GUPVI-lágerekben raboskodókénál. Míg a GUPVI- és GULAG-rabok évek múltán, de legkésőbb a Sztálin halálát követő egy-két évben hazatérhettek, addig az 1946 folyamán kényszerkitelepített német családok száműzetését örök érvényűnek szabták meg. Ezen egy 1955-ös rendelet módosított ugyan, de a szülőföldjükre való visszatérésük még akkor is tiltott volt, csak más megyékben, vagy országban telepedhettek le, ami a német lakosság létszámcsökkenését és csaknem teljes eltűnését eredményezte a területről.

A szovjet kényszermunkatáborok feminista irányvonalú vizsgálata lehetőséget ad arra, hogy a női foglyok tapasztalataiból és a női emlékek elszórt töredékeiből kiindulva, a korabeli források és az oral history-s történetek kritikus összevetésével új nézőpontokat tárjunk fel. Bár így sem rekonstruálható a teljes rendszer nőkkel szembeni bánásmódja, e megközelítés révén annak néhány mozaikdarabja mégis kirajzolódik. Munkánkban igyekeztünk nemcsak a mártíromság megnyilvánulásaira koncentrálni, hanem a női cselekvőképesség kevésbé észrevett, de valójában erőteljes formáit is feltártuk a mindennapi alkalmazkodás és ellenállás képességeit vizsgálva.

A második világháború és a szovjet megszállás gyökeresen és drasztikusan átalakították Kárpátalja demográfiai viszonyait. A rendelkezésre álló népszámlálási adatok és levéltári források tanúsága szerint 1941 és 1959 között a térség népessége összességében növekedett, ugyanakkor a nemzetiségi arányok jelentősen eltolódtak. A magyar lakosság száma 1941-ben még 233 875 fő volt, ami 1946-ra 134 558 főre esett vissza, majd 1959-re – az első Kárpátalján tartott szovjet népszámlálás idejére – 146 247 főre emelkedett. Ez közel 42%-os visszaesést jelentett a háború előtti állapothoz képest, amelyet döntően a háborús veszteségek, a Nyugatra menekülés, a deportálások, valamint a „málenkij robot” során történt elhurcolások okoztak. A német nemzetiség helyzete ennél is tragikusabb volt: számuk 1941 és 1946 között több mint 80%-kal csökkent, 13 222 főről 2 338 főre. E drámai apadás elsősorban a kollektív felelősségre vonás, a kitelepítések és a kényszermunka következménye volt. Az 1959-es népszámlálás már csak 3 504 német nemzetiségű személyt regisztrált, ami a háború

előtti érték alig negyede. Ezzel párhuzamosan az ukrán (ruszin) lakosság aránya és abszolút száma jelentősen növekedett, ami a szovjet belső migrációs politikák és a természetes szaporodás együttes hatásának tudhatóak be.

Ami a nemek arányának megváltozását illet az 1941 és 1946-os népszámlálások idejéről csak részleges adatokkal rendelkezünk, 1959-ben Kárpátalján 146 247 magyarból 68 376 volt férfi és 77 871 nő; 3 504 németből pedig 1 625 volt férfi, 1 879 pedig nő.⁸⁰⁹ Az előző népszámlálások alkalmával nagyobb arányban lehettek a nők, mint a férfiak a sorkatonai szolgálat miatt is tízezrek hiányoztak a területről, 1944 őszén pedig a „háromnapos kis munka” ürügyén közel 30 ezer magyar és német férfit hurcoltak el. A magyar és német népesség viaszszorulása, valamint az ukrán és orosz népesség arányának növekedése a térség etnodemográfiai arculatát tartósan és visszafordíthatatlanul megváltoztatta. A nemi struktúra torzulása a társadalom minden rétegére kihatott: a családalapítási mutatók visszaestek, a természetes szaporodás évtizedekig alacsony maradt, és a közösség korfája tartósan előregedett.

⁸⁰⁹ MOLNÁR D. I.: Perifériáról perifériára i. m. 96–109.

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL)

1. KTÁL, 1. Fond, 1. opisz, 2803. ügyirat
2. KTÁL, 1. Fond, 1 opisz, 3001. ügyirat
3. KTÁL, R-14. Fond, 1. opisz, 50. ügyirat
4. KTÁL, R-14. Fond, 1. opisz, 51. ügyirat
5. KTÁL R-14. Fond, 1. opisz, 168. ügyirat
6. KTÁL, R-14. Fond, 1. opisz, 212. ügyirat
7. KTÁL, R-14. Fond, 1. opisz, 213. ügyirat
8. KTÁL, R-14. Fond, 1. opisz, 219. ügyirat
9. KTÁL, R-14. Fond, 1. opisz, 222. ügyirat
10. KTÁL, R-14. Fond, 1. opisz, 225. ügyirat
11. KTÁL, R-195. Fond, 23. opisz, 40. ügyirat
12. KTÁL, R-195. Fond, 24. opisz, 7. ügyirat
13. KTÁL, R-195. Fond, 13. opisz, 75. ügyirat
14. KTAL, R-195. Fond, 5. opisz, 31. ügyirat
15. KTÁL, 2558. Fond, 2. opisz, 2906. ügyirat
16. KTÁL, 2558. Fond, 2. opisz, 3940. ügyirat
17. KTÁL, R-967. Fond, 1. opisz, 5. ügyirat
18. KTÁL, R-968. Fond, 1. opisz, 1. ügyirat
19. KTÁL, R-969. Fond, 1. opisz, 11. ügyirat
20. KTÁL, R-973. Fond, 1. opisz, 4. ügyirat
21. KTÁL, R-979. Fond, 2. opisz, 25. ügyirat
22. KTÁL, R-979. Fond, 2. opisz, 55. ügyirat
23. KTÁL, R-992. Fond, 1. opisz, 1. ügyirat
24. KTÁL, R-1053. Fond, 1. opisz, 9. ügyirat
25. KTÁL, R-1084. Fond, 1. opisz, 3. ügyirat
26. KTÁL, R-1156. Fond, 3. opisz, 1. ügyirat
27. KTÁL, R-1156. Fond, 3. opisz, 3. ügyirat
28. KTÁL, R-1156. Fond, 3. opisz, 4. ügyirat
29. KTÁL, R-1156. Fond, 3. opisz, 8. ügyirat
30. KTÁL, R-1735. Fond, 1. opisz, 3. ügyirat

31. KTÁL, R-1773. Fond, 1. opisz, 1. ügyirat
32. KTÁL, R-1773. Fond, 1. opisz, 2. ügyirat
33. KTÁL, R-1909. Fond, 1. opisz, 10. ügyirat
34. KTÁL, R-1909. Fond, 1. opisz, 23. ügyirat
35. KTÁL, R-1909. Fond, 1. opisz, 27. ügyirat
36. KTÁL, R-1971. Fond, 1. opisz, 3. ügyirat
37. KTÁL, R-1723. Fond, 2. opisz, 33. ügyirat
38. KTÁL, 1156. Fond, 3. opisz, 24. ügyirat

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Külügyminisztériumi Hadifogoly Osztály iratanyaga (KÜM HDF. O.):

1. MNL OL XIX-J-1-q, KÜM HDF. O. 121817/1945
2. MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 28229/1945
3. MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25073/1945
4. MNL OL XIX-J-1-q, KÜM HDF. O. 120586/1945
5. MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 26616/1945
6. MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 26533/1945
7. MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 28423/1945
8. MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25424/1945
9. MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 26039/1945
10. MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 28494/1947
11. MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 122399/1945
12. MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 26496/1945
13. MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 28456/1945
14. MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 26100/1945

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Külügyminisztériumi (KÜM) titkos ügykezelésű (TÜK) iratok Szovjetunió (SZU)

1. MNL OL XIX-J-1-j KÜM TÜK iratok SZU 1945-1964. 27. doboz 83. tétel, 26480/1945
2. MNL OL XIX-J-1-j KÜM TÜK iratok SZU 1945-1964. 54. doboz, 264/a. tétel, 122534/1948
3. MNL OL, KÜM, SZU TÜK, XIX-J-1-j. 54 doboz, 264/a. tétel, 268 pol/1948.

Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) online adatbázisai

Szovjetunióba elhurcoltak. A GULÁG és GUPVI táborokban fogvatartott magyarokról készített adatbázisok:

1. Szovjet táborok magyar foglyai: MNL OL X 10874.

<https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai>

2. Málenkij robotról hazatért női elhurcoltak: HU MNL HBML VIII. 810. 10.k.

<https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/malenkij-robotrol-hazatert-noi-elhurcoltak>

3. Elhurcolva – távol a hazától. Katonák a Gulágon.

<https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/katonak-a-gulagon>

Ukrajna Állambiztonsági Szolgálatának Ungvári Levéltára (UÁSZUL)

1. UÁSZUL, 2558. Fond, 1. opisz, 5367. ügyirat.

Hadtörténelmi Levéltár (HL)

1. HL, Tanulmánygyűjtemény (Tgy.) 2.834. Növendéki napló: 29/1980. 60.

2. HL, Tgy. 2.475., 16.

Bendász István Görögkatolikus Levéltár (BIGL)

1. BIGL, Manajló Mária Teofília hagyatéka. Őexcelenciája Főtisztelendő Romzsa Teodor püspök atya halálának története.

2. BIGL, Manajló Mária Teofília hagyatéka. Kiegészítés Őexcelenciája Romzsa Teodor püspök atya halálának történetéhez

Publikált levéltári dokumentumgyűjtemények

1. KORSZUN Alekszej – DUPKA György: A „malenykij robot” dokumentumokban. Intermix Kaidó, Ungvár–Budapest, 1997.

2. STARK Tamás: „...Akkor azt mondták kicsi robot” A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba korabeli dokumentumok tükrében MTA BTK, Budapest, 2017.

3. SZABADI István: Krisztusban nyert erő II. A Tiszántúli református gyülekezetek háborús krónikája (1944–1945). Kapitális Nyomda, Debrecen, 2016.

4. VARGA Éva Mária: Magyar foglyok a szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953). POSSZPEN-MKTTK, Moszkva–Budapest, 2006.
5. VIDA István: Iratok a magyar-szovjet kapcsolatok történetéhez. 1944. október – 1948. június. Dokumentumok. Gondolat, Budapest, 2005.
6. Возз'єднання. Збірник архівних документів (травень 1944 – січень 1946 рр.) про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Видавництво Закарпаття, Ужгород, 1999.
7. КОРСУН О. М.: Закарпатські угорці і німці інтернування та депортаційні процеси. 1944–155 рр. Всеукраїнське Державне Видавництво „Карпати”, Ужгород, 2012.
8. КОРСУН О. М.: Коллективізація в Закарпатті: політичні та адміністративні заходи примусового впливу на селян 1944–1955. Всеукраїнське Державне Видавництво „Карпати”, Ужгород, 2014.
9. КОРСУН О. М.: Посилення політичних репресій проти мешканців Закарпаття на завершальному етапі його радянізації. Збірник архівних документів і матеріалів. Всеукраїнське Державне Видавництво „Карпати”, Ужгород, 2016.
10. РІЗАК І. М. – ДОВГАНІЧ О. Д.: Реабілітовані історією. Закарпатська область. Книга перша. ВАТ «Видавництво Закарпаття», Ужгород, 2003.
11. Сталинские депортации. 1928–1953. Документи. Редак. ЯКОВЛЕВА А. Н. Международный Фонд „Демократия”. Материк, Москва, 2005.
12. ЯКОВЛЕВА А. Н.: Дети ГУЛАГа 1918–1956. Международный фонд «Демократия», Москва, 2002.

Oral history

1. Bagu Gizella (szül. 1933, Bányú) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.09.24.) és közli Bimba Brigitta
2. Baksa Ida (szül. 1928, Bányú) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2017.10.02.) és közli Bimba Brigitta
3. Báron Zita (szül. 1975, Rahó) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2020.01.11.) és közli Bimba Brigitta
4. Bence Rozália (szül. 1936, Bányú) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2017.09.28.) és közli Bimba Brigitta
5. Bimba Irma (szül. 1938, Szernye) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.10.13.) és közli Bimba Brigitta.
6. Bolyog Vera (szül. 1928, Bányú) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.10.11.) és közli Bimba Brigitta.

7. Buda Emma (szül. 1935, Csonkapapi) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2017.09.29.) és közli Bimba Brigitta
8. Csoma Margit (szül. 1935, Barkaszó) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.03.24.) és közli Bimba Brigitta
9. Dóka Irma (szül. 1942, Bótrágy) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.10.16.) és közli Bimba Brigitta
10. Dóka Katalin (szül. 1934, Nagydobrony) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2019.03.12.) és közli Bimba Brigitta
11. Gázsó Mária (szül. 1965, Munkács) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2019.12.06.) és közli Bimba Brigitta
12. Gerhardt Anna (szül.1935, Huszt) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2020.01.10.) és közli Bimba Brigitta
13. Gerhardt Margit (szül. 1926, Huszt) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2020.01.10.) és közli Bimba Brigitta
14. Héder Irma (szül. 1926, Técső) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.12.20.) és közli Bimba Brigitta
15. Izsák Gizella (szül. 1932, Bótrágy) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.10.16.) és közli Bimba Brigitta
16. Kaincz Krisztina (szül. 1932, Munkácsváralja) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.12.19.) és közli Bimba Brigitta
17. Komári Ibolya (szül. 1958, Kisbégány) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.09.29.) és közli Bimba Brigitta
18. Kovács Elza (szül. 1931, Tiszaásvány) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.10.20.) és közli Bimba Brigitta
19. Kovács Mária (szül. 1933, Tiszaásvány) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.10.20.) és közli Bimba Brigitta
20. Kriczky Magdolna (szül. 1935, Bakos) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.04.12.) és közli Bimba Brigitta
21. Lázár Erzsébet (szül. 1935, Barkaszó) visszaemlékezése. Az interjút készítette és közli Bimba Brigitta
22. Marci Erzsébet, (szül. 1935, Csap) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2017.04.30.) és közli Bimba Brigitta
23. Pufler Margit (szül. 1926, Visk) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.12.20.) és közli Bimba Brigitta

24. Szabó Rozália (szül. 1933, Tiszaásvány) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.10.20.) és közli Bimba Brigitta
25. Szilágyi Terézia (szül. 1933, Bakos) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2017.09.28.) és közli Bimba Brigitta
26. Tekerman Erzsébet (szül. 1929, Kaszony) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2017. 09. 15.) és közli Bimba Brigitta
27. Tóth Olga (szül. 1929, Szernye) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.10.13.) és közli Bimba Brigitta
28. Wersler Anna (szül. 1954, Rahó) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2020.01.11.) és közli Bimba Brigitta

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpont Oral history gyűjteménye

1. Morgentál (szül. Dán, 1924, Huszt) Mária visszaemlékezése. Az interjút készítette Bakura Sándor (2009.04.02.)
2. Shathenpal Teréz (szül. 1925, Munkács) visszaemlékezése. Az interjút készítette Molnár D. Erzsébet (2009.05.)

Interjúkötetek

1. DUPKA György (szerk.): Egy eltűnt férfigeneráció nyomában a GUPVI-GULÁG kárpátaljai túlélőinek vallomásaiból. Eltitkolt, múltidéző emlékezet a szovjetizálás időszakából, 1944–1990. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2017.
2. DUPKA György (szerk.): Élő történelem. Válogatás a meghurcolt magyarok visszaemlékezéseiből 1944–1992. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1993.
3. DUPKA György (szerk.): Vádolnak a kárpátaljai túlélők és a meggyalázott holtak. Szemelvények a szovjet fogságból hazatért túlélők (volt katonafoglyok, civil internáltak, politikai elítéltek, kényszermunkások) vallomásaiból, visszaemlékezéseiből, valamint a hozzátartozók adatközléseiből. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2016.
4. MÁRKUS Beáta (szerk.): „Messze voltam én fogságban, nagy Oroszországban...” Magyarországi németek szovjet kényszermunkán 1944/1945–1949. „Malenkij robot” interjúkötet. Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 2013.
5. SÁRA Sándor (szerk.): Nehézsorsúak. Magyarok szovjet rabszolgaságban. Veszprém, Új Horizont, 2006.

6. TÁL Gizella – RAFFAI István (szerk.) Nehézsorsúak. GULAG-túlélők vallomásai. Magyarok szovjet rabszolgaságban. Sára Sándor dokumentumfilmje tanulmányokkal. Új Horizont, Veszprém, 2006.

Sajtó

Kárpáti Igaz Szó – 1946, 1947, 1990, 1994

Vörös Zászló – 1946, 1948, 1947, 1949, 1950, 1951

Kárpátalja – 2001, 2002, 2004, 2005, 2006, 2009, 2012, 2020

Нижняя Тавда Сегодня – 2019

Новини Закарпаття – 2016

Львівська газета – 2007

Тюменский Курьер – 2019

Monográfiák, könyvek, könyvrészletek.

1. APPLEBAUM, Anne: A Gulag története I. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2005.
2. BAGU Balázs: Életutak. Beszélgetések meghurcolt magyarokkal, az áldozatok hozzátartozóival. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2004.
3. BARNA Ildikó – PETŐ Andrea: A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten. Gondolat Kiadó, Budapest, 2012.
4. BALOG Sándor: Sorsüldözöttek. Galéria Kiadó, Ungvár–Budapest, 1992.
5. BALOGH Sándor: Magyarország külpolitikája 1945–1950. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988.
6. BAKONYI Éva: Tények és tanúk. Karig Sára. A szerencse lánya. Magvető, Budapest, 2019.
7. BÁRDONICSEK Dominika: A szovjet büntetés-végrehajtás egy sajátos válfaja: a GULAG női táborai (1934–1953). PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2019.
8. BENDÁSZ István – BENDÁSZ Dániel: Helytállás és tanúságtétel. A Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye hitvalló és meghurcolt papjai. Kairosz Kiadó, Budapest, 2014.
9. BOGNÁR Zalán: GULAG, GUPVI, „Málenkij robot”. Magyarok a szovjet lágerbirodalomban. Írott Szó Alapítvány és Magyar Napló Kiadó Kft., Budapest, 2017.

10. BOGNÁR Zalán: (Hadi) fogolytáborok és (hadi) fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1946. Kairosz Kiadó, Budapest, 2017.
11. BOGNÁR Zalán: „Málenkij robot”. A Magyarországról ítélet nélkül szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története. Kairosz Kiadó, Budapest, 2018.
12. BOTLIK József – Dupka György: Ez hát a hon...Tények, adatok a kárpátaljai magyarság életéből. 1918–1991. Mandátum–Universum, Ungvár, 1991.
13. BOTLIK József: Gát. Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht., Budapest, 2001.
14. BOTIK József: Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján II. A Magyarországhoz történt visszatérés után 1939–1945. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, Nyíregyháza, 2005.
15. CZÉH Zoltán: A GULAG mint gazdasági jelenség. Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest, 2003.
16. CSANÁDI György: Sorsfordító évek sodrásában. Fejezetek beregvidék történelmi múltjából. PoliPrint, Ungvár, 2004.
17. CSÍKOS György: Sztrájk a pokolban. Magánkiadás, Cleveland, 1987.
18. DANIELOVICS Emmi: Tiszaborkúttól Ungvárig. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2003.
19. DUPKA György: A mi golgotánk. A kollektív bűnösség elvének alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben. (A 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa határozatainak végrehajtása az NKVD-jelentések tükrében, 1944–1946.). Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2012.
20. DUPKA GYÖRGY: A szovjet hatóság megtorló tevékenysége Kárpátalján (1944–1991). Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2014.
21. DUPKA GYÖRGY (szerk.): Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól 1944–1946. Patent–Intermix, Ungvár–Budapest, 1993.
22. DUPKA GYÖRGY (szerk.): Kárpátaljai magyar nők a GULAGon. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2017.
23. DUPKA GYÖRGY (szerk.): „Uram...segíts haza minket...!” Lägerírások, versek, fohászok, levelek, naplórészletek a sztálini lágerekből (1944–1959) a „malenykij robot” 70. évfordulójára. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2014.
24. DUPKA György: „Sötét napok jöttek...”. Konceptiós perek magyar elítélteinek emlékkönyve 1944–1957. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1993.
25. ЭРЕНБУРГ, И. Г.: Война. 1941–1945. КРПА Олимп, Астрель, 2004.

26. FAZEKAS Árpád: Elhurcoltak. Nyíregyháza 1944–1948. Határ-szél Kft., Nyíregyháza, 1989.
27. FEDINEC Csilla – VEHES Mikola (szerk.): Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra. Argumentum Kiadó, Budapest, 2010.
28. FEHÉR István: A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950. Akadémia Kiadó, Budapest, 1988.
29. FERKÓ Okszána – PALÁDI Renáta: Kalászatok Kárpátalja múltjából: legendák, életrajzok, forráskivonatok vidékünk történetéből. RIK-U Kiadó, Ungvár, 2017.
30. FERKÓ Okszána: Nagygejőc. Egy ungvidéki község története a kezdetektől a szovjet megszállásig. TIMPANI Kiadó, Ungvár, 2017.
31. FÉNYES Tóth Olga: Nők a szovjet börtönében. Mikes Kelemen Kör, München, 1959.
32. FÖLDESI Margit: A megszállók szabadsága. Kairosz Kiadó, Budapest, 2009.
33. FÜZES Miklós: Embervásár Európában. Hadifogoly magyarok a második világháborúban. Formatív Kft., Pécs, 1994.
34. GALAMBOS Sándor – KUJBUSNÉ MECSEI Éva (szerk.): Emlékezetül. A málenkij robotra elhurcolt beregiek, szabolcsiak és szatmáriak névsora. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények 48. Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, Nyíregyháza, 2017.
35. GEREKEN Ágnes: Megtorlások a sztálini Szovjetunióban. Unicus Kiadó, Budapest, 2017.
36. GONDA Gábor: Kitaszítva. Kényszermigráció, nemzetiségpolitika, és földreform németek által lakott Dél- és Nyugat-Dunántúli településeken 1944–1948. Kronosz Kiadó, Pécs, 2014.
37. GREGOSITS Irén –TÓTH Imre Árpád: Legyen úgy! Ziegler Nyomda, Keszthely, 2014.
38. HEATHER, Morris: Cilka utazása. Animus Kiadó, Budapest, 2020.
39. HAUN, Reinold: Anton – Oktyabrszkij – Berlin. Berlin, 2009. Az orosz nyelvű kiadványt magyarra fordította: Dr. Lendvai Endre. Kontraszt Plusz Kft., Pécs, 2016.
40. HORVÁTH Sándor: A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2004.
41. FRAEDRICH, Kathe: Nők a Gulagon. Canissa Kiadó, Debrecen, 1997.
42. KORMOS Valéria: A végtelen foglyai. Magyar nők szovjet rabságban 1945-1947. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest, 2017.
43. KOVÁCS Elemér: Élőlátók. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1993.

44. LÉBER-SOMOGYVÁRY Mária – SOMOGYVÁRY Vilmos: Ahol én voltam, ott nem voltak hősök. Auktor Könyvkiadó, Budapest, 2003.
45. MAKRA Mónika – GÁRDONYI Adrienn: Emlékezz Ránk...! azokra, akik egy kis munkán voltunk a Szovjetunióban. Magánkiadás, Szigethalom, 2017.
46. MANDRIK Erzsébet: A pokol bugyraiban. Egy viski parasztlány a sztálini légerekben. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1994.
47. MATUSSNÉ LENDVAI Márta: Sztálinvárosi nők. Intercisa Múzeum, Dunaújváros, 2005.
48. MENCZER Gusztáv: A Gulág rabtelepei: a bolsevizmus népiértésének színtere. Századvég Kiadó, Budapest, 2016.
49. MÉSZÁROS Sándorné: Elrabolt éveim a Gulágon. Kráter Műhely Egyesület, Pomáz, 2005.
50. MOLNÁR D. István: Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1867-től napjainkig. MTA TK Kisebbségkutató Intézet. Kalligra, Budapest, 2018.
51. MÓRICZ Kálmán: Kárpátalja sorsfordulói. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 2001.
52. M. TAKÁCS Lajos (szerk.): Aprópénz a történelem színpadán. A kárpátaljai magyar nyelvű sajtó 1945–1948. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1994.
53. MÜLLER Judit: „Idegen ég alatt – Oroszöldön meggyötörve”. Elhurcolt magyarországi fiatalok szovjet kényszermunkán, 1944–1949. Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 2016.
54. NAGY Zoltán Mihály: A sátán fattya. Magyar Napló Kiadó, Budapest, 2000.
55. OFICINSZKIJ, Román: Etnikai tisztogatások. In: Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra. Szerk. FEDINEC Csilla – VEHEs Mikola. Argumentum Kiadó, Budapest, 2010. 246–247.
56. OFICINSZKIJ, Román: Kárpátalja kérdése a második világháború végén, 1944–1945. In: Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra. Szerk. FEDINEC Csilla – VEHEs Mikola. Argumentum Kiadó, Budapest, 2010. 209–216.
57. OFICINSZKIJ, Román: Kárpátontúli Ukrajna 1944–1946. In: Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra. Szerk. FEDINEC Csilla – VEHEs Mikola. Argumentum Kiadó, Budapest, 2010. 233–244.
58. OFICINSZKIJ, Román: Kárpátontúli Ukrajna agrárpolitikája. In: Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra. Szerk. FEDINEC Csilla – VEHEs Mikola. Argumentum Kiadó, Budapest, 2010. 275–277.

59. OFICINSZKIJ, Román: Kárpátontúli Ukrajna népi bizottságainak első kongresszusa. In: Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra. Szerk. FEDINEC Csilla – VEHEs Mikola. Argumentum Kiadó, Budapest, 2010. 236–237.
60. OFICINSZKIJ, Román: Kollektivizálás. In: Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra. Szerk. FEDINEC Csilla – VEHEs Mikola. Argumentum Kiadó, Budapest, 2010. 277–280.
61. OFICINSZKIJ, Román.: Német kérdés. In: Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra. Szerk. FEDINEC Csilla – VEHEs Mikola. Argumentum Kiadó, Budapest, 2010. 182–183.
62. OFICINSZKIJ, Román: Oroszosítás. In: Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra. Szerk. FEDINEC Csilla – VEHEs Mikola. Argumentum Kiadó, Budapest, 2010. 254–257.
63. OFICINSZKIJ, Román: Újítások és újítók. In: Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra. Szerk. FEDINEC Csilla – VEHEs Mikola. Argumentum Kiadó, Budapest, 2010. 280–284.
64. PALÁSTHY Rezső (szerk.): Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről. A Magyar Harcosok Bajtársi Közösség Hadifogoly-szolgálatára – Hungária – a Hontalan Magyarok Hetilapja, Bad Wörishofen, 1950.
65. PETŐ Andrea: Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak története Magyarországon a II. világháború alatt. Jaffa Kiadó, Budapest, 2018.
66. POLCZ, Alaine: Asszony a fronton. Jelenkor Kiadó, Budapest, 2017.
67. RÓZSÁS János: Gulag lexikon. Gura Nyomda, Nagykanizsa, 2008.
68. R. VOZÁRY Aladár: Így történt! Halász Pál Könyvkiadó vállalat, Budapest, 1945.
69. SCHADAT Mária: „Feltörekvő dolgozó nő”. Nők az ötvenes években. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2003.
70. STARK Tamás: „Budapest felé fordultak védelemért...”. In: Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra. Szerk. FEDINEC Csilla – VEHEs Mikola, Argumentum Kiadó, Budapest, 2010.
71. STARK Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban. Lucidus Kiadó, Budapest, 2006.
72. SZEBENI Ilona: Haza fogunk menni. Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949. Mozgáskorlátozottak PIREMON Kisvállalat, Debrecen, 1993.
73. SZEBENI Ilona: Merre vagy magyar hazám? Kényszermunka a Szovjetunióban 1944–1949. Orpheusz Kiadó, Budapest, 2017.
74. SZOLZSENYICIN, Alekszandr: A GULAG szigetcsoport I-IV. kötet. Danubia Druckerei – Nemzetőr, München, 1975.

75. SZOLZSENYICIN, Alekszandr: Ivan Gyenyiszovics egy napja. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989.
76. TÓTH Eszter Zsófia: Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010.
77. UNGVÁRY Krisztián: Budapest ostroma. Corvina Kiadó, Budapest, 2005.
78. UNGVÁRY Krisztián: Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. 1941–1944. Esemény – Elbeszélés – Utóélet. Osiris Kiadó, Budapest, 2015.
79. VALUCH Tibor: Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig. Napvilág Kiadó, Budapest, 2013.
80. VÁRDY Béla – VÁRDY Huszár Ágnes: Magyarok a GULAG rabszolgatáboraiiban. Kairosz Kiadó, Budapest, 2007.
81. WYSKOWSKI, Pawel: Katolikusüldözés Ukrajnában és Kárpátalján. Temesvári Pelbárt Ferences Gimnázium és Kollégium, Esztergom, 2013.
82. ZELEI Miklós: A kettézárt falu. Kortárs Kiadó, Budapest, 2017.
83. ZEMSKOV V. Ny.: A Gulag tényekben, adatokban. Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest, 1991.
84. ZILBAUER György: A magyarországi németek elhurcolása és elűzése. Országos Német Önkormányzat, Budapest, 1996.
85. BROWNMILLER, Susan: Against Our Will. Men, Women and Rape. s.n., London, 1975.
86. CHYZ, Marta: Woman and Child in the Modern System of Slavery U.S.S.R. DOBRUS, New York, 1962.
87. GINZBURG, Eugenia: Journey into the Whirlwind, trans. Paul Stevenson & Max Harward. s.n., London, 1967.
88. KOWATSCH, Leonard: Wanderwege der Karpaten-deutschen. s.n., Wernau, 2006.
89. KOZAUER, Nikolaus G.: Die Karpaten-Ukraine zwischen den beiden Weltkriegen Unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Bevölkerung. Bruno Langer, Esslingen, 1979.
90. MEIER, Jörg – NOSKO, Ulla: Schicksalsjahre der Karpatendeutschen. s.n., Kežmarok, 2015.
91. MELIKA, Georg: Die Deportation der Deutschen aus Transkarpatien in den Jahren 1944- 1946. In: Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde. Hg.: Heike Müns, N. G. Elwert Verlag. Marburg, 1995.
92. MÜLLER, Anton: Karpaten-Ruthenien. Rückschau. Geschichte und Geschichten aus 200 Jahren. s.n., Ludwigsburg, 1954.

93. PFISTER, Georg: Die Karpaten-deutschen. Ein geschichtlicher Werdegang. s.n., Eggenfelden, 2002.
94. POLIAN, Pavel: Against their will: The History and Geography of Forced Migrations in the USSR. Central European University Press, Budapest–New York, 2004.
95. STANLEY, Madeline: Sophiendorf, Zsófiafalva, New Zofia. A collection of histories of a village in the Carpatho Ukraine. Private edition, 2005.
96. ZEILLINGER, Kurt: Von der Geschichte vergessen. Das Rokser Tagebuch der Elisabeth Kaul. n.s., Kežmarok, 2015.
97. МАЛЕЦЬ Олександр Омелянович: Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. XX. ст. Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, Ужгород, 2004.
98. ОКСАНА Кісь: Українки ГУЛАГу: Вжити значить перемоги. Коло, Дрогобич, 2020.
99. ОЛАШИН А. В.: Історія Закарпаття. Карпатська вежа, Мукачево, 2009.
100. ТАМЛА Висіцька: Три сходники самоствердження. Освіта, трудова діяльність жінок Закарпаття. Ліра, Ужгород, 2006.
101. ТРОНЬКО П. Т. – БАЖАН М. П.: Історія міст і сіл Української РСР. Головна редакція УРЕ, Київ, 1969.

Tanulmányok, cikkek

1. BAKURA Sándor: A polgári lakosság internálása Huszton. In: „Otthon a könny is édes” 1944–1955. Kényszermunkára hurcolt kárpátaljai magyarok és németek nyomában a Donyec-medencében. Szerk. Bakura Sándor – DUPKA György. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2009. 54–68.
2. BENKŐ Levente: Magyarok és németek internálása 1944 őszén Romániában. In: Az Elbától a Vorkutáig. Magyarok és magyarországi németek szovjet hadifogságban, kényszermunkán és a GULÁG-on című konferencián elhangzott előadások (2016. február 25–26.). Szerk. UJVÁRY Gábor. Magyar Napló, Budapest, 2017. 13–41.
3. BERGYINSZKIH, Viktor: A Gulag történetének problémái. In: GULAG. A szovjet táborrendszer története. Szerk. KRAUSZ Tamás. Pannonica Kiadó, Budapest, 2001. 56–62.
4. BOGNÁR Zalán: 960 ezer vagy több mint 1 millió (hadi)fogoly? In: Emberek az embertelenség világában - A Gulág és a Gupvi. A Gulágkutatók Nemzetközi Társaságának 2015–2017 évkönyve. Szerk. BOGNÁR Zalán –MUSKOVICS Andrea Anna. Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, Budapest, 2017. 66–99.

5. BOGNÁR Zalán: „Mai magyar társadalmunk egyik legégetőbb és legfájóbb kérdése a fogoly-ügy”. A (hadi)fogolykérdés a magyar társadalomban és politikában, 1944–1948–1956. In: *Közösség és egyén a szovjet fogságba hurcoltak kontextusában*. Szerk. BOGNÁR Zalán – POMÁZI-BÁRDONICSEK Dominika. Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, Budapest–Miskolc, 2023. 23–54.
6. BROVKIN, Vlagyimir: A GULAG a NEP-korszak végén: nepmanok, párttagok, kulákok. In: *GULAG. A szovjet táborrendszer története*. Szerk. KRAUSZ Tamás. Pannonica Kiadó, Budapest, 2001. 84–98.
7. DUPKA György: Kárpátaljai nők a GUPVI és GULAG táborokban. Az otthon maradt anyák, lányok helytállása, szenvedéstörténete a sztálini megtorlás idején. In: *Szabadság helyett erőszak. Magyar női sorsok 1944–1945-ben*. Szerk. KOVÁCS EMŐKE. A Gulágokon Elpusztultak Emlékének Megörökítésére Alapítvány, Budapest, 2019. 78–101.
8. FITZPATRICK, Sheila: A sztálinizmus: hatalom, család, közvélemény. In: *A sztálinizmus hétköznapijai. tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből*. Szerk. KRAUSZ Tamás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003. 152–192.
9. HAJDU Edit: Kolhozosítás Haranglábon a szovjet rendszer kiépítésének idején (1948–1953). In: *Ingenia Hungarica V. Tanulmányok a V. Kárpát-medencei Szakkollégiumi Konferencia előadásaiból*. Szerk. BODA Attila. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2019. 81–103.
10. KOSZTYÓ Gyula: Megszállás, terror, elhurcolás. Szovjet berendezkedés Kárpátalján (1944–1950). In: *Az Elbától Vorkutáig. A magyarok és magyarországi németek szovjet hadifogságban, kényszermunkán és a GULÁG-on című konferencián elhangzott előadások (2016. február 25–26.)*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Magyar Napló, Budapest, 2017. 161–173.
11. MESKÓ János: Kárpátalja 1944–1946-os átmeneti időszakának krónikája. In: „Kitárni az ország és világ előtt az igazságot” GULAG-GUPVI-kutatók nemzetközi fóruma. Szerk. DUPKA GYÖRGY. Szolyvai Emlékparkbizottság-Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2019. 129–149.
12. MOLNÁR D. Erzsébet: A kárpátaljai németek elhurcolása a szovjet rendszer kiépítésének idején. In: „Otthon a könny is édes” 1944–1955. Kényszermunkára hurcolt kárpátaljai magyarok és németek nyomában a Donyec-medencében. Szerk. BAKURA Sándor – DUPKA György. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2009. 34–54.

13. MOLNÁR D. Erzsébet: „Kitárni ország és világ előtt az igazságot.” A kárpátaljai magyarok 1944-es elhurcolása: tények, adatok, összefüggések. In: „Kitárni az ország és világ előtt az igazságot” GULAG-GUPVI-kutatók nemzetközi fóruma. Szerk. DUPKA GYÖRGY. Szolyvai Emlékparkbizottság-Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2019. 29–45.
14. MOLNÁR D. István – MOLNÁR D. Erzsébet (Szerk.): HADIFOGSÁG, MÁLENKIJ ROBOT, GULÁG. Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáborai (1944–1953). „RIK-U” Kiadó, Beregszász–Ungvár, 2017.
15. MOLNÁR D. István: Kárpátalja magyar és zsidó lakosságának számbeli alakulása az 1921–1944 közötti időszakban. In: Kárpátaljai Holokauszt. 1944 – Az elhurcolások éve. Szerk. Dobos Sándor – Molnár Ferenc. Kálvin nyomda, Beregszász, 2015. 55–69.
16. MURÁDIN János Kristóf: Gulag vagy malenkij robot? Erdélyi magyar és német polgári lakosok deportálása a Szovjetunióba, 1944–1953. In: Gulag-Gupvi. A szovjet fogság Európában. Szerk. KISS RÉKA – SIMON István. Nemzeti Emlékezet Bizottsága. Budapest, 2017. 57–79.
17. MURÁDIN János Kristóf: Valóság és propaganda: Erdélyi magyar civilek a Szovjetunió hadifogoly- és munkatáborai (1944–1949). In: Az Elbától a Vorkutáig. Magyarok és magyarországi németek szovjet hadifogságban, kényszermunkán és a GULÁG-on című konferencián elhangzott előadások (2016. február 25–26.). Szerk. UJVÁRY Gábor. Magyar Napló, Budapest, 2017. 59–87.
18. NÉMETH István: A nők, mint hadizsákmány. Szerk. NÉMETH István. A 20. század titkai. Európa (1900–1945). Pandora könyvek 19. Líceum Kiadó, Eger. 2009. 309–315.
19. PALASIK Mária: Aki „a zengő szélből kihallotta a világ szavait” In: KÉNYSZERŰ RABSÁG, KETTÉTÖRT SORSOK, JELÖLETLEN SÍROK. A GULAG-kutatás fehér foltjai. Szerk. KOVÁCS Emőke. GULAG-okban Elpusztultak Emlékének Megörökítésére Alapítvány, Budapest, 2021. 166–194.
20. OROSZ Júlia: A női tanácsok szerepe a szocializmus építésében Kárpátalján (1945–1953). In: Interdiszciplinaritás a Kárpát-medencében. Külhoni magyar doktorandusz hallgatók konferencia-előadásai. Szerk. BODA Attila. ELTE Márton Áron Szakkollégium, Budapest, 2019. 531–545.
21. OROSZ Júlia: Élmunkásnők az 1950-es évek elején Kárpátalján. In: Ingenia Hungarica IV. Tanulmányok a IV. Kárpát-medencei Szakkollégiumi Konferencia előadásai.

- Szerk. HORVÁTH Janka Júlia – GULA Miklós. Pátria Nyomda, Budapest, 2018. 129–147.
22. STARK Tamás: Az amerikai kormány és a magyar emigráció tevékenysége a Szovjetunióban maradt foglyok szabadulásáért. In: Közel 80 éve történ. Adatok, tények, történetek a szovjet fogságból. Szerk. BOGNÁR Zalán – POMÁZI-BÁRDONICSEK Dominika. GGKI Könyvek 1. Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, Budapest, 2024. 261–273.
23. SZAMBOROVSKYNÉ Nagy Ibolya: „Amiről sokáig beszélni sem volt szabad”. Lapok Nagybereg meg nem írt történetéből. In: A kommunizmus áldozatai, rehabilitációs alternatívák Kelet-Közép-Európában. Szerk. MOLNÁR D. Erzsébet – MOLNÁR D. István. Kálvin Nyomda, Beregszász, 2016. 130–154.
24. TÓTH Eszter Zsófia: Magyar nők a Gulágon. In: Szabadság helyett erőszak. Magyar női sorsok 1944–1945-ben. Szerk. KOVÁCS Emőke. A Gulágokon Elpusztultak Emlékének Megörökítésére Alapítvány, Budapest, 2019. 68–78.
25. VÁRADINÉ DÁN Vanda: Magyarországról a Gulágra hurcolt nők rabságának stációi. Magyar nők a Gulág lágerbirodalmában. In: Közösség és egyén a szovjet fogságba hurcoltak kontextusában. Szerk. BOGNÁR Zalán – POMÁZI-BÁRDONICSEK Dominika. Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, Budapest–Miskolc, 2023. 198–224.
26. VINCZE Gábor: Észak-erdélyi magyarok szovjet kényszermunkatáborokban. In: A Kárpát-medence elveszített területeiről (Kárpátalja, Erdély, Felvidék és Délvidék) szovjet típusú táborokba. Szerk. BOTLIK József – CSERESNYÉSNÉ Kiss Magdolna. Keskenyúton Alapítvány, Budapest, 2017. 13–28.

Disszertációk, szakdolgozatok

1. DUPKA György: A kollektív bűnösség elvének alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben, a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa határozatainak végrehajtása az NKVD-jelentések tükrében, 1944–1946. Doktori (PhD) értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2014. Tárolt változat: <http://mek.oszk.hu/13300/13340/13340.pdf>. (Letöltés ideje: 2018. okt. 15.)
2. HAJDU Edit: A szovjet rendszer kiépítése Haranglábbon. Szakdolgozat. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász 2017. Tárolt változat: <http://genius-ja.uz.ua/images/files/hajdu-editszakdolgozat.pdf>. (Letöltés ideje: 2019. febr. 16.)
3. KOVÁCS Rita: Muzsaly XX. századi története (1938–1953). Diplomamunka. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász, 2009.

4. MOLNÁR D. Erzsébet: Kárpátaljai magyarok a Szovjetunió hadifogoly- és munkatáboraiiban (1944–1953). Doktori (PhD) értekezés, Debreceni Egyetem, BTK 2015. Tárolt
változat:https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/217124/dolgozat_Molnar_D_E.pdf. (Letöltés ideje: 2017. okt. 16.)
5. MOLNÁR D. István: A hatalomváltások hatása Kárpátalja népességszámának alakulására 1869-től napjainkig. Egyetemi doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem. Természettudományi Doktori Tanács, Földtudományok Doktori Iskola. Debrecen, 2013.
6. SIPOS Katalin: A szovjet nemzetiségpolitika megnyilvánulásai Nagyberegen 1944–1952 között. Szakdolgozat. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász, 2010.
7. VARGA Éva Mária: Magyar hadifoglyok és internáltak a Szovjetunióban az oroszországi levéltári források tükrében (1941–1956). Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 2008.
8. ВАСИЛЬ Міщанин: Радянiзацiя Закарпаття 1944–50 рр. Дисертацiя. Ужгород, 2019.
9. БЛІВНЕНКО С. М. – МОЛДАВСЬКИЙ Р. Л.: Радянська жінка в умовах другої світової війни. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, Запоріжжя, 2012.

Levéltári közlemények, évkönyvek, folyóiratok

1. BODNÁR Alexandra: Kolhozosítás Mezőkaszonyban. Acta Academiae Beregsasiensis. 12. évf., 1. sz., 2013. 29–39.
2. BOROS László: A magyar légvédelmi rendszer kiépülése és fejlődése Kárpátalján (1938–1944). In: Változó világ – változó közösségek a Kárpát-medencében. Szerk. Fedinec Csilla–Sztókai Szilvia. Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, Budapest, 2013. 61–78. Tárolt változat:
http://real.mtak.hu/14153/1/hh6_book_jav_final.pdf?fbclid=IwAR1k8DIwYeGu3k0--IBl9U_ejQcgi302m0hkeE8kLtYr1klEFtsUDuqfBIE. (Letöltés ideje: 2018. márc. 26.)
3. CSATÁRY György: Az 1944-es elhurcolás a Területi Állami Levéltár anyagainak tükrében. In: Évgyűrűk '90. Irodalmi, művészeti és társadalompolitikai kiadvány. Szerk. Barta Zoltán. Kárpáti Kiadó, Ungvár, 1991. 79–82.
4. DÖMÖCKI András: A novemberi manifestum. Forrás. 29. évf., 5. sz., 1997. 55–60. Tárolt

- változat:https://library.hungaricana.hu/hu/view/Forras_1997/?query=55&pg=472&layout=s. (Letöltés ideje: 2019. márc. 17.)
5. HUSZÁR VÁRDY, Ágnes: Forgotten victims of World War II: Hungarian women in Soviet forced labour camps. *Hungarian Studies Review* 29., 1–2., 2002. 88–98.
 6. JÓNI Eszter: A szovjet nő ikonológiája. A nőábrázolás változásai a szovjet plakátokon és képeslapokon. *Eszmélet*. 29. évf., 114 sz., 2017. 85–100.
 7. KOVÁCS Zoltán András – SZÁMVÉBER Norbert: *A Waffen-SS Magyarországon. Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok*, Budapest, 2001.
 8. KSH (szerk.): 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint. *Stephaneum Nyomda Részvénytársaság*, Budapest, 1947.
 9. MOLNÁR D. Erzsébet: Kárpátaljai magyarok Gulag-táborokba kerülésének körülményei. Kirakatpercek kárpátaljai áldozatai a szovjetrendszer kiépítésének idején. *Acta Beregsasiensis*. 13. évf., 1. sz., 2014. 88–104.
 10. NÉMETH István: A németek elűzése Szlovákiából. (1944–1946). *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Historiae*. XXXVI. évf., 2009, 207–218.
 11. TÓTH Pál Péter: A nemzetközi vándormozgalom szerepe a népességlejtelésben. In: *Központi Statisztikai Hivatal. Népeségtudományi Kutatóintézet. Történelmi Demográfiai Évkönyv*, 2001. 327–343.
 12. SINGER Zsuzsa: *Nyomok a lelkekben. A sztálini munkatáborok kényszerű öröksége. KMMI-füzetek VII.*, Ungvár, 2010.
 13. ORBÁN Melinda: Endémiás betegségek a mai Kárpátalja területén a második világháború éveiben. *Scientia Denique*. 7. évf., 1. kiadás. 2018. 118–131.
 14. OROSZ Júlia: A falusi parasztság – egy kolhoz belső életének jellegzetességei Kárpátalján, 1948–1953. *Betekintő*. 14. évf., 3. sz., 2020. 97–121.
 15. OROSZ Júlia: A szovjet munkásnő: propaganda és valóság. *Debreceni Szemle*. 25. évf., 1. sz., 2017. 112–122.
 16. TÓTH Eszter Zsófia: Munkásság és oral history. *Múltunk* 4. sz., 2005. 78–99. Tárolt változat: <http://epa.oszk.hu/00900/00995/00004/pdf/tothezs.pdf>. (Letöltés ideje: 2017. nov. 12.)
 17. VARGA Lajos: Népek, nemzetek deportálása a Szovjetunióba 1937–1944. *História*. 8. évf. 1993. 11–12.
 18. VÁRADI Natália: A szovjet hatalom kiépítésének kezdeti lépései Kárpátalján 1944–1946. *Betekintő*. 13. évf., 1. sz., 2019. 43–57.

19. VÉRTESI Lázár: Oral history. A szemtanúként elbeszélt történelem lehetőségei. Aetas. 19. évf., 1.sz., 2004. 158–172.
20. VIDA István – ZSELICKY Béla: Az 1945. június 29-i szovjet–csehszlovák szerződés Kárpátaljáról. Külügyi Szemle. 3. évf., 1–2. sz., 2004. 234–260.
21. ZSELICZKY Béla: Kelet- és közép-európai kitelepítések a második világháború idején és után, azok sztálini módszerei. Acta Beregsasiensis. IV. évf., 4. sz., 2005. 8–25.
22. CORMOS, Gratian: Women Humiliated in the Romanian Communist Prison. The Scientific Journal of Humanistic Studies. 1., № 1., 2009. 72–75.
23. KUNTSMAN, Adi: "With a Shade of Disgust": Affective Politics of Sexuality and Class in Memoirs of the Stalinist Gulag. Slavic Review. 68., № 2., 2009. 308–328.
24. PIERRE, Nora: Between History and Memory: Les Lieux de Memoire. Representations, No. 26., 1989. 7–25.
25. ФЕДІР Куля: Закарпатське обласне товариство німців «Відродження». Мистецька лінія, Ужгород, 2005.
26. ОКСАНА Кісь: (Не)втрачена жіночність: зусилля українок-політв'язнів зі збереження гендерної ідентичності у таборах ГУЛАГу. Українознавчий альманах. 20., № 17., 2017. 75–81.
27. ОКСАНА Кісь: Нація як уявлена і реальна спільнота крізь призму жіночого досвіду українок –політв'язнів ГУЛАГу. Народознавчі зошити. 6., № 132., 2016. 1274–1285.

Interjú Gerhardt Margit huszti túlélővel⁸¹⁰

Hol, mikor és milyen családban tetszett születni?

1926-ban születtem Huszton, német családban. A szüleim gazdálkodók voltak, nyolcan voltunk összesen testvérek.

Hová járt iskolába?

1939-ig német iskolába tanultam a városba. A német volt az anyanyelvem, de magyarul is megtanultunk. Mikor bejöttek a magyarok, egy évig nem volt tanítás, utána magyar iskolába jártam. Iskola után három évig eladóként dolgoztam egy huszti üzletben.

Hogy emlékszik vissza a szovjetek bejövetelére?

1944 októberében Husztot elfoglalták az oroszok és novemberben megkezdődött a német nemzetiségűek deportálása.

A szovjetek nőket, lányokat is vittek, vagy csak férfiakat?

A németek közül elvitték a 18–30 év közötti nőket is munkatáborba. Az orosz katonák házról házra jártak mindenütt, felszólították a fiatalokat, hogy azonnal csomagoljanak és induljanak a gyűjtőhelyre, ami a város központjába volt.

Vittek még el valakit a családból?

Két fiútestvérem magyar katona volt, még szolgáltak. Én és a 22 éves nővérem mentünk. Én pont betöltöttem a 18 évet. Anyám belebetegedett.

Husztról hová kerültek?

1–2 hétig még itt voltunk, utána marhavagonokba raktak és irány a Szovjetunió. Donbászba kerültünk, Donyec-medencébe, Horlovkára.

Milyen volt az út, kaptak enni, hogy bántak Önökkel?

Útközben nem sok ennivalót adtak, inkább azt ettük, amit magunkkal vittünk. Két hétig utazhattunk mire megérkeztünk.

A szállást, ahová megérkeztek, hogy tudná leírni?

Barakkokba laktunk, úgy 70–80-an, priccseken aludtunk, már a marhavagonba is priccsek voltak.

Milyen munkát kellett végezniük?

⁸¹⁰ Gerhardt Margit (szül. 1926, Huszt) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2020.01.10.) és közli: Bimba Brigitta

Főleg szénbányába dolgozunk, szenet lapátoltunk, férfimunkát végeztettek velünk, téglát pakoltunk, de volt, akit takarítónőnek osztottak be vagy építkezésre, jobb esetben a konyhára került.

Mit kaptak enni?

A koszt elég silány volt, a kenyér tartott minket életben. A munka nehézségének fokától függött a kenyérfejadag súlya. Mivel én többnyire téglát pakoltam vagy szenet lapátoltam, ezért 80 deka kenyeret kaptam, aki bányában dolgozott, annak egy kilót is adtak. Aki takarítónőként, annak csak egy fél kilo jutott. Örültünk, ha a párnikába, a kertészetbe dolgoztunk, mert ott legalább egy kis vitaminhoz jutottunk, én akkor paradicsomon éltem.

A nővérével egy helyre kerültek?

Ugyanabba a lágerbe voltunk, de őt hamarabb hazaengedték, mert megbetegedett, tüdőgyulladásba esett, egy év után hazamehetett.

Milyen volt a bánásmód?

A lágerrek őrei többnyire nők voltak. Nem voltunk hadifoglyok, ezért viszonylag jól bántak velünk.

Mikor engedték szabadon?

Hat év után kerültem haza, 1950-ben választásokat tartottak, mi is kaptunk szavazócédulákat, így hazamehettünk. Elvitek minket Kijevbe, onnét pedig egyedül mentem Lembergbe, majd Husztra.

A családja, hogy fogadta, mi várta otthon?

Édesanyám már nem élt, de erről még a lágerbe értesültem. 1947-ben halt meg rákban, belebetegedett, hogy elvittek minket. Édesapám még élt, de két évre rá ő is meghalt. Testvéreim közül a lágerből előzőleg hazatért nővérem és két fiútestvérem volt otthon. A háztartásba, majd egy varrodába dolgoztam.

Később nem hurcolták meg, nem érte támadás szovjet részről?

A lágerévek miatt nem, de később titokban kezdtem hitoktatásba, emiatt félni kellett. Elsőáldozókat készítettem fel, mindig más gyerekek családjánál gyűltünk össze. Akkoriban üldözték az egyházakat, az ateizmust valló és hirdető hatalom büntette a hitoktatást és azokat is, akik részt vettek benne. 1950-ben elhurcolták a huszti plébánost, Tőkés Györgyöt is, de később mikor hazatért bíztatott és mellette dolgoztam 1973-ig, egészen a haláláig. Az Úr oltalma nélkül ezt nem lehetett volna véghez vinni.

Legyen szíves bemutatkozni: mikor, hol született, milyen családban?

1933-ban születtem Bányában. Édesapám és édesanyám gazdálkodók voltak.

Voltak testvérei?

Négyen voltunk testvérek. Én 11, Dezső 9, Feri 6, Idus 3 éves volt, mikor bejöttek az oroszok.

Milyen iskolába járt?

Munkácsra jártam, polgári iskolába. A tanév 1944-ben befejeződött április 1-re, mert a munkácsi iskolák épületei átalakultak hadikórházakká.

Hogy emlékszik vissza az oroszok bejövetelére a faluba?

Sokan nem merték kivájni a krumplit október végén se, mert a repülők bombáztak. Édesapámék még érkeztek egy kis őszibúzáat, őszi árpát elvetni, tavasszal már a nők és a gyerekek vetettek. Az oroszok felrobbantották a vasúton a váltókezelő tornyot, a víztornyot. Tóth (Pecsek) Endre már megjárta a magyarok oldalán a frontot, de már itthon volt, mert megsérült a keze, őt választották tolmácsnak, hogy közölje az oroszokkal, mi nem vártuk őket ellenséges módon, nálunk nincs se német katona, se bomba, egyszerű nép vagyunk, ne lőjék a falut. Édesanyám főzte az ebédet, mikor egy szovjet katona beállított nálunk, meglátta a kredencen az órát, elkezdett csapdosni és kiabálni, hogy „császé, császé”, anyám nem értette oroszul, hogy a karóra kellett neki. A kés életlen oldalával kellett lekaparni a katonák ruhájáról a ruhatetűt. A katonák a zsidó házakba szálltak meg, de néhol házaknál is elszállásolták őket.

Hogy viselkedtek a nőkkel, erőszakoskodtak?

A szomszédba lakott egy nő, a karosládán aludt, mindig küldtek át érte a tisztek, hogy menjen afférra. Aztán Csap bevétele, bombázása egy hónapig tartott. A lányok Bányában bekормozták magukat, vénasszonynak öltözve jártak, hogy ne vigyék őket halottakat szedni. Minden nap kidobolták és vitték őket a vasútról. Tehervagonok tetején vitték őket. Baksa Lujza anyja is megfázott és tüdőbeteg lett. Nyeste Ilonka is volt. A magyar katonák ingzsebébe voltak a halálcédulák, arra voltak felírva az adataik és nagyon sokan tőle tudták meg, hogy ne várják a szeretteiket, mert meghaltak. Bagu Eszter meg összeállt egy orosz katonával segítség fejébe. Bagu Gábor, az ura oda volt a lágerbe, halálhíre jött, aztán mégis hazajött a lágerből, az asszony mikor megtudta szégyenébe felakasztotta magát.

Hogy szedték a faluba az embereket „málenkij robot”-ra? Az édesapját elvitték?

⁸¹¹ Bagu Gizella (szül. 1933, Bányá) visszaemlékezése. Az interjút készítette (2018.09.24.) és közli: Bimba Brigitta

Simon Károly volt a kisbíró, kidobolta, hogy aki katona volt és civilbe tartózkodik a faluba jelentkezzen a kastélyba. November 15-én a falu előljáróit, Baksa Zolit, Bagu Gézát, Bagu Ferit bezárták a volt mészáros zsidó házába. Innen őket elvitték Beregszászba, majd november 18-án 18–50-ig vittek minden férfit.

Hová vitték az embereket?

Szolyvára, édesapám is oda került, beteg lett, a kórházba kapott egy injekciót, azt mondták védőoltás, de ettől még jobban beteg lett. Sztarij Szamborba vitték, itt megoperálták, így lemaradt a többiektől, a kórházba maradt. Később innen Szrijbe vitték.

Az édesanyja tudta hová vitték az édesapját? Volt hozzá Szolyvára?

Édesanyám, édesapám testvérével többször volt Szolyvára, vittek egy kis élelmet, de karácsony táján anyám megbetegedett, úgy jött haza, hogy ágynak esett, három hónapig feküdt, elkapta a flekktífuszt. Linner doktorhoz vitték Beregszászba, az írt fel neki kezelést.

A gyerekekre, Gizi nénire és a testvéreire ki vigyázott?

Minket a rokonság látott el. A tehenet meg a jószágot édesapám testvére, Bagu Mihály rendezte, akivel egy udvaron laktunk. A két ökröt a 9 éves öcsém hajtotta ki a mezőre. Mihály bátyámat nem vitték el, mert már idős volt, 60 év felett járt. Ez alatt az idő alatt iskolába se jártunk.

Bátyúban gyűjtöttek aláírásokat, tudták, hogy Kárpátalját a Szovjetunióhoz készülnék csatolni?

1945 tavaszán jártak házról házra, aláírásokat gyűjtöttek arra hivatkozva, hogy a férfiak hazabocsájtása miatt van, itthon is szükség van rájuk, rendet kell tenni. Bota tanító jött át nálunk segíteni, mert az egyik testvérem egy kisebb balesetet szenvedett és akkor kérdezte anyámat, hogy jártak-e nálunk aláírást gyűjteni és álítottunk-e. Ekkor mondta anyám, hogy persze tanár úr, erre azt válaszolta, tudod mit íratok alá, hogy egyesüljünk Ukrajnával. A munkácsi bezpeka moziba volt a gyűlésük, Váriból több kommunista is részt vett, ott nagyobb kommunisták voltak.

Az édesapja hazatért a lágerből?

Két évig volt a lágerbe. Úgy élte túl, hogy a faszén parazsát tette mindig a vízbe vagy a teába, amit néha adtak

Mi várta itthon?

Alig jött haza megalakult a kolhoz, felhívhatták a községházára és nem engedték el, míg alá nem írta, hogy belép minden ingóságával, földjével. Ökröt, szekeret, szerszámokat, minden be kellett adni.

Gizi néni dolgozott a kolhozba?

Nem, a munkácsi tanítóképzőbe tanultam, utána Váriba tanítottam. Munkácson külön volt magyar komszomol, oda már muszáj volt mindenkinek belépni. Nekem jött a telegram, hogy nem engedélyezik a felvételemet.

Miért nem engedték, hogy komszomol-tag legyen?

A nagybátyámat, Bagu Mihályt elítélték 25 évre, mert azt mondták kulák. A vád az volt ellene, hogy baltát fogott a kisbíróra, mikor ment az államkölcst beszoigálatni. Rovnóba volt börtönbe. Nem volt szabad neki magyarul levelet írni, ruszinul írták meg helyette, én fordítottam és küldtem a családnak. Mikor Sztálin meghalt amnesztiát kapott és hazajöhetett. Az igazgató Munkácson kommunista érzelmű volt és azt mondta tudjuk, hogy a nagybátyja börtönben van. Félni kellett az öreg párttagoktól, a kommunistáktól és az ilyen kijelentésektől. Én féltem.

TÁBLÁZATOK

3. táblázat

A Kárpátaljáról GUPVI-lágerekbe hurcolt sváb és magyar nők névsora és a hozzájuk kapcsolódó adatok

Sorszám	Név	Forrás	Születési dátum	Születési hely	Fogva tartás helye(tábor)	Fogságba esés időpontja	Hazaérkezés (érk)/ a táborból való távozás (t) ideje
1.	Gerhardt Margit	KTAL, OH	1926	Huszt	Horlovka	1944. decembere	t:1950. eleje
2.	Gerhardt Ilona	KTAL	1925	Huszt	Horlovka	1944. decembere	t:1947. március
3.	Dán Mária	KTAL	1924	Huszt	Horlovka	1944. decembere	t:1950.??.
4.	Morgentál Katalin	KTAL, MNL	1921	Huszt	Horlovka,	1944.12.03 .	t:1946.09.21
5.	Handler Ilona	KTAL	1927	Huszt	Horlovka	1944. decembere	n.a.
6.	Müller Margit	KTAL, MNL	1921	Huszt	Horlovka, 1009/0 - Ukrán SZSZK-Sztálini (Donyecki) terület -Nova Horlovka	1944.12.30 .	t:1946.09.18.
7.	Müller Julianna	MNL	1923	Huszt	1009/1 - Ukrán SZSZK-Sztálini (Donyecki) terület/?	1944.12.30 .	t:1945.11.09
8.	Müller Erzsébet	MNL	1926	Huszt	1009/1 - Ukrán SZSZK-Sztálini (Donyecki) terület/?	1944.12.29 .	n.a.
9.	Handler Ilona	MNL	1922	Huszt	1009/0 - Ukrán SZSZK-Sztálini (Donyecki) terület -Nova Horlovka	1944.12.29 .	t:1946.09.19

10.	Dán Ilona	KTAL	1925	Huszt	Horlovka	1944. decembere	n.a.
11.	Müller Magdolna	KTAL	1925	Huszt	Horlovka	1944. decembere	n.a.
12.	Weinrauch Katalin	KTAL	1925	Huszt	Horlovka	1944. decembere	t:1947.március
13.	Gerhardt Irén	KTAL	1926	Huszt	Horlovka	1944. decembere	n.a.
14.	Wissinger Magdolna	KTAL		Nagyszőlős	Horlovka	n.a.	t:1946.
15.	Wissinger Irén	KTAL	1927	Nagyszőlős	Horlovka	n.a.	t:1946.
16.	Wisauer Klotild	OH	1924	Rahó	Horlovka	n.a.	n.a.
17.	Stadler Valéria	OH	1922	Rahó	Horlovka	n.a.	n.a.
18.	Báron Jolán	OH	1920	Rahó	Horlovka	n.a.	n.a.
19.	Neumann Erzsébet	OH	1909	Rahó	Horlovka	n.a.	n.a.
20.	Stadler Valentina	OH, MNL	1923	Rahó	1009/0 - Ukrán SZSZK-Sztálini (Donyecki) terület -Nova Horlovka	1944.12.27 .	t:1946.09.21
21.	Zaharovics Erzsébet	OH, MNL	1926	Rahó	Horlovka, 1009/0 - Ukrán SZSZK-Sztálini (Donyecki) terület -Nova Horlovka	1944.12.27 .	t:1946.09.21
22.	Franz Mária	OH, MNL	1922	Rahó	Horlovka,1009/ 0 - Ukrán SZSZK-Sztálini (Donyecki) terület -Nova Horlovka	1944.12.27 .	t:1946.09.21
23.	Tuser Lotti	OH	n.a.	Borkút	Horlovka	n.a.	n.a.
24.	Kulinyák Babi	OH	n.a.	Bocskó	Horlovka	n.a.	n.a.
25.	Pufler Margit	OH	1925	Visk	Horlovka	n.a.	t:1950.
26.	Frindt Borbála	OH	1907	Kőrösmező	Nova Horlovka	n.a.	t:1946.

27.	Leibner Rozália	OH	1913	Kőrösmező	Nova Horlovka	n.a.	t:1946.
28.	Frindt Emma	OH	1913	Kőrösmező	Nova Horlovka	n.a.	t:1946.
29.	Frindt Gizella	OH, MNL	1921	Kőrösmező	Nova Horlovka, 1009/0 - Ukrán SZSZK-Sztálini (Donyecki) terület -Nova Horlovka	1944.12.27 .	t:1946.09.21
30.	Reparuk Antalné	OH	1921	Kőrösmező	Nova Horlovka	n.a.	t:1946.
31.	Reparuk Mária	OH, MNL	1926	Kőrösmező	Nova Horlovka, 1009/0 - Ukrán SZSZK-Sztálini (Donyecki) terület -Nova Horlovka	1944.12.24 .	t:1946.05.21
32.	Bakkai Lajosné	OH	1925	Kőrösmező	Nova Horlovka	n.a.	t:1946.
33.	Frindt Mária	KTAL	1920	Királymező	Horlovka	n.a.	n.a.
34.	Holzberger Gizella	KTAL	1926	Dombó	Horlovka	n.a.	n.a.
35.	Biró Gizella	KTAL	1921	Várpalánka	Budapest	n.a.	
36.	Ekschmidt Margit	KTAL	1926	Munkács	Horlovka	1944.12.29	t:1946.05.?.
37.	Faus Anna	KTAL	1925	Várpalánka	Horlovka	n.a.	n.a.
38.	Hennel Erzsébet	KTAL	1926	Várpalánka	Horlovka	n.a.	n.a.
39.	Ifim (Zsigáné Fén) Alíz	KTAL, SZEP	1925	Munkács	Horlovka	n.a.	t
40.	Kaincz Anna Neli	KTAL	1922	Várpalánka	Nova Horlovka	n.a.	t:1947. nyarán
41.	Kainz Barbara	KTAL	1920	Munkács	n.a.	n.a.	n.a.
42.	Pohareczkyné Kaincz Erzsébet	KTAL, SZEP	1915	Várpalánka	Horlovka	n.a.	t
43.	Kaincz Gizella	KTAL, SZEP	1919	Várpalánka	n.a.	n.a.	t

44.	Kaincz Jozefina	KTAL, SZEP	1921	Várpalánka	Horlovka	n.a.	t
45.	Kaincz Julianna	KTAL, SZEP	1922	Munkács	Horlovka	n.a.	t
46.	Kaincz Margit	KTAL	1923	Várpalánka	Horlovka	n.a.	n.a.
47.	Kitraiber Anna	KTAL, SZEP	1924	Munkács	Horlovka	n.a.	t
48.	Kizman Antonova	KTAL	1923	Órhegyalja	n.a.	n.a.	n.a.
49.	Langbauer Erzsébet	KTAL, SZEP	1924	Várpalánka	Horlovka	n.a.	t
50.	Lautner Antónia	KTAL	1926	Munkács	Horlovka	n.a.	n.a.
51.	Lautner Erzsébet	KTAL	1926	Munkács	Horlovka	n.a.	n.a.
52.	Magyar Lászlóné	KTAL	1922	Munkács	Horlovka	n.a.	n.a.
53.	Pájpe Teréz	KTAL	1915	Várkulcsa	Donbász	n.a.	n.a.
54.	Payer Barbara	KTAL	1926	Várkulcsa	Donbász	n.a.	n.a.
55.	Pohareczki Anna	KTAL	1921	Munkács	n.a.	n.a.	n.a.
56.	Shathenphal Teréz	KTAL	1925	Várpalánka	Horlovka	n.a.	t:1947.10/11.h ó
57.	Straus Anna	KTAL, MNL	1926	Órhegyalja	Horlovka,1009/1 - Ukrán SZSZK-Sztálini (Donyecki) terület/?	1944.12.29	t:1947.07.06
58.	Várpalánkai Anna	KTAL, SZEP	1922	Munkács	Horlovka	n.a.	t
59.	Wissinger Mária	KTAL, SZEP	1924	Munkács	n.a.	n.a.	t:1946.
60.	Fulitka Mária	KTAL	1919	Pereszlő	cseh légió	n.a.	n.a.
61.	Lednei Mária	KTAL	1922	Pereszlő	cseh légió	n.a.	n.a.
62.	Kocsergán Éva	KTAL	1906	Pereszlő	Oroszország	n.a.	n.a.
63.	Dorda Anna	KTAL	1923	Pereszlő	cseh légió	n.a.	n.a.
64.	Mászkál Zsófia	KTAL	1919	Pereszlő	cseh légió	n.a.	n.a.

65.	Szkicska Mária	KTAL	1908	Pereszlő	Oroszország	n.a.	n.a.
66.	Golovka Zsófia	KTAL	1914	Pereszlő	n.a.	n.a.	n.a.
67.	Pájpe Teréz	KTAL	1915	Várkulcsa	Donbász	n.a.	n.a.
68.	Fehetel Mária	MNL	1927	Munkács	1009/1 - Ukrán SZSZK-Sztálini (Donyecki) terület/?	1945.01.03 .	t:1946.02.28
69.	Hoffinger Anna	MNL	1915	Nagybocskó	1009/1 - Ukrán SZSZK-Sztálini (Donyecki) terület/?	1944.12.27 .	t:194?.11.09.
70.	Derescsuk Mária	MNL	1912	Kőrösmező	1009/1 - Ukrán SZSZK-Sztálini (Donyecki) terület/?	1944.12.27 .	t:1945.11.09
71.	Leib Gertrud	OÁKL	1918	Pósaháza	n.a.	n.a.	n.a.
72.	Fogel Barbara	OÁKL	1919	Pósaháza	n.a.	n.a.	n.a.
73.	Kaincz Margaréta	OÁKSZE P	1921	Várpálánka	n.a.	n.a.	t
74.	Nuszer Júlia	OÁKL	1922	Várpálánka	n.a.	n.a.	n.a.
75.	Gerber Mária	OÁKL	1916	Várpálánka	n.a.	n.a.	n.a.
76.	Solt Katalin	OH	n.a.	Munkács	n.a.	n.a.	n.a.
77.	Jankó Elza	OH, SZEP		Várpálánka	Horlovka	n.a.	t
78.	Morgentál Magdolna	OH	n.a.	Huszt	n.a.	n.a.	n.a.
79.	Pufler Júlia	KTAL	1916	Visk	Horlovka	n.a.	n.a.
80.	Pécsi Mária	KTAL	n.a.	Németkucsov a	Horlovka	n.a.	n.a.
81.	Ekschmann Elza	KTAL	1923	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
82.	Cipf Mária	KTAL, SZEP	1926	Munkács	n.a.	n.a.	t
83.	Henzel Magdaléna	KTAL, SZEP	1922	Munkács	n.a.	n.a.	h
84.	? Ágnes	OH	n.a.	n.a.	Horlovka	n.a.	h
85.	Kráner Hermina	SZEP	n.a.	Munkács	n.a.	n.a.	h

86.	Kráner Johanna	SZEP	n.a.	Munkács	n.a.	n.a.	h
87.	Kráner Jolán	SZEP	n.a.	Munkács	n.a.	n.a.	h
88.	Kráner Katalin	SZEP	n.a.	Munkács	n.a.	n.a.	h
89.	Gerhardt ?	OH	n.a.	Huszt	n.a.	n.a.	t:1945.
90.	Cipf Vera	SZEP	n.a.	Munkács	n.a.	n.a.	t
91.	Fógelné Zautner Erzsébet	SZEP	n.a.	Munkács	n.a.	n.a.	t
92.	Geczkóné Kaincz Borbála	SZEP	n.a.	Munkács	n.a.	n.a.	t
93.	Gerberné Strausz Mária	SZEP	n.a.	Munkács	n.a.	n.a.	t
94.	Gerberné Frausz Anna	SZEP	n.a.	Munkács	n.a.	n.a.	t
95.	Hessenbergerné Leib Rozália	SZEP	n.a.	Munkács	n.a.	n.a.	t
96.	Ilnickiné Péter Mária	SZEP	n.a.	Munkács	n.a.	n.a.	t
97.	Kizmanné Lautner Mária	SZEP	n.a.	Munkács	n.a.	n.a.	t
98.	Kizmanné Kaincz Mária	SZEP	n.a.	Munkács	n.a.	n.a.	t
99.	Kizman Júlia	SZEP	n.a.	Munkács	n.a.	n.a.	t
100.	Kizman Margit	SZEP	n.a.	Munkács	n.a.	n.a.	t
101.	Lautnerné Strausz Borbála	SZEP	n.a.	Munkács	n.a.	n.a.	t
101.	Nuszerné Kaincz Júlia	SZEP	n.a.	Munkács	n.a.	n.a.	t
102.	Pallainé Wolf Gizella	SZEP	n.a.	Munkács	n.a.	n.a.	t
103.	Pfefauné Fógel Anna	SZEP	n.a.	Munkács	n.a.	n.a.	t

104.	Pokareczkyné Wissinger Erzsébet	SZEP	n.a.	Munkács	n.a.	n.a.	t
105.	Lautner Anna	SZEP	n.a.	Munkács	n.a.	n.a.	t
106.	Sándorné Wissinger Mária	SZEP	n.a.	Munkács	n.a.	n.a.	t
107.	Szabó Elza	SZEP	n.a.	Munkács	n.a.	n.a.	t
108.	Kizman Etel	SZEP	n.a.	Munkács	n.a.	n.a.	t
109.	Vorgovits Aranka	SZEP	n.a.	Munkács	n.a.	n.a.	t
110.	Wissinger Borbála	SZEP	n.a.	Munkács	n.a.	n.a.	t
111.	Farkas Erzsí	MNL	n.a.	Ungvár	n.a.	n.a.	érk:1947.09.13 .

Források: Turjanica-névsor (KTAL), Szovjet táborok magyar foglyai c. adatbázis (MNL), az NKVD műveleti tisztjeinek a mobilizált német anyákra vonatkozó feljegyzései (OÁKL), a KMKSZ kezdeményezésére meginduló portabejárások során elkészült mártírok listái (SZEP), a túlélőkkel és hozzátartozókkal készített interjúkból szerzett adatok (OH).

4. táblázat

A tyumenyi régióban 1949–1960 között házasságot kötött kárpátaljai német nők és férfiak névsora, valamint azok közös gyermekeinek a száma

Artamanovo 1949–1960		
Feleség neve	Férj neve	Gyermekek száma
Kampert Gizella	Schwarz József	4
Pfister Erzsébet	Baumann Ferdinánd	3
Kreitsch Anna	Wimmert József	3
Wimmert Mária	Kowatsch Leonárd	2
Pfister Mária	Kowatsch Anton	4
Beckert Heléna	Reisnauer Rudolf	3
Pfister Terézia	Kampert József	2
Kozauer Mária	StrauB Ernő	3
StrauB Lujza	Reisnauer Ervin	3
Schaschowitsch Elza	Reisnauer Emil	2
Eichler Edit	StrauB Edmond	1
Schin Mária	Schreck József	3
StrauB Margaréta	Kampert Ferenc	2
Seiler Mária	Faust József	2
StrauB Erzsébet	Reisnauer Ferdinánd	2
Baumann Ilona	Seiler György	2
Bonti Margit	Reisnauer János	6
Baumann Éva	Pfister József	2
Beckert Terézia	Kreitsch József	1
Wimmert Anna	Blaschin Mihály	2
Beckert Irén	Eichler Oszvald	2
Becert Anna	Abuschov Viktor	2
StrauB Elza	Kozauer Anton	2
Schin Anna	Mauer Menyhért	3
Seiler Margaréta	Mauer György	2
Reichert Lidia	Seiler Szebásztján	4
Jani Mária	Baumann Róbert	2
Seiler Lenke	Maingast Viktor	-
Bonti Hedvíg	elvált	1

Schaschowitsch Mária	elvált	1
Novosztrojka 1949–1960		
Schin Terézia	Fogel Mihály	2
Baumann Anna	Penzenstadler Rudolf	2
Penzenstadler Karolina	Vogel József	2
Weigert Anna	Keinz Károly	2
Maurer Matilda	Teips Sándor	2
Penyenstadler Klára	Teips Erik	2
Michailowa Eugénia	Maurer János	2
Deiwald Mina	Penyenstadler Ferenc	2
Lechner Mária	Turina János	2
Hardunka Erzsébet	Zirnsack Vilmos	4
Tellinger Erzsébet	Lechner Anton	2
Penzenstadler Heléna	Zirnsack Adolf	3
Müller Terézia	Feist Bernárd	2
Supes Amalia	Teips János	1
Maurer Anna	Zirnsack Eduárd	2
Hardunka Barbara	Keinz Karl	1
Pilzer Márta	Peterlik Rudolf	2
Holzapfel Mária	Pendi János	1
Schnelzer Mária	Pendi Alois	1
Pendi Mária	Hardunka Lorenz	2
Lechner Katalin	Penzenstadler Pubi	2
Russin Katalin	Kozauer Albert	1
Zirnsack Hedvig	Russe ?	1
Lechner Heléna	Russe ?	1
Müller Anna	elvált	1
Pfister Barbara	-	1
Turina Mária	elvált	1
Penzenstadler Regina	elvált	1
Bugri-Kalimka és Bajarik–Lebjascse 1949–1960		
Hartl Veronika	Holzapfel Anton	3
Hartauer Cecilia	Vickuck Károly	4
Ufimzewa Anna	Hartl Rudolf	3

Seiler Heléna	Tassinger György	3
Drechsler Regina	Vickuck Emil	4
Ulrich Anna	Drechsler Emil	4
Knobloch Mária	Freninez János	2
Holzapfel Mária	Kariton Alois	2
Hartl Heléna	Gramba József	2
Hartl Magdaléna	Seiler János	2
Vickuck Ágnes	Hungreder Anton	-
Drechsler Mária	Deak József	2
Niedl Heléna	Pfeifer Menyhért	2
Penzenstadler Elza	Freninez Erik	1
Ulrich Jolán	Hungreder Anton	2
Ulrich Erzsébet	Petrov Sándor	2
Holzapfel Terézia	Pendi János	2
Niedl Josefa	Knobloch János	2
Russin ?	Tietz Ferenc	4
Winkler Barbara	Resch János	2
Winkler Mária	Oswald Viktor	3
Winkler Terézia	Kreitsch József	4
Pfeifer Mária	Keker Ferenc	2
Pfeifer Barbara	Schin Mihály	2
Hungreder Magdaléna	Tassinger Gáspár	2
Litschauer Mária	Spannbauer Mátyás	2
Zirnsack Heléna	Marko Lajos	2
Jarasch Emma	Deák Frigyes	3
Reisnauer Hermina	Zirnsack Richárd	3
Freninez Veronika	Kariton Albert	2
Freninez Magdaléna	Weiß József	2
Staschko Franciska	Kriegl József	2
Glawetzki Mária	Maratsch András	1
Staschko Margaréta	Jarosch Eduárd	1
Zipf Etelka	Popowitsch András	3
Pfeifer Irén	Waigoni József	2
Kowatsch Terézia	Eder József	3

Maurer Heléna	elvált	1
Hilpert Stefánia	elvált	1
Isovka 1949–1960		
Kull Rozália	Kustan Vilmos	3
Kowatsch Terézia	Kull József	3
Weigert Heléna	Stachko János	1
Weigert Rozália	Jani Vencel	2
Zipf Barbara	elvált	2
Friedberger Márta	Schwarz Károly	1
Friedberger Heléna	Muranez Leonárd	3
Kustan Klára	Talian Tamás	2
Kull Hedvig	Kozauer János	4
Kismann Tilda	StrauB János	3
Staschko Mária	Pendi József	5
Sadriha 1949–1960		
Pfeifer Terézia	Winarski József	3
Pfeifer Veronika	Zirnsack Pál	5
Lautner Barbara	Blaschko Anton	4
Fischer Otília	Lautner János	3
Lautner Mária	Fischer Ludvíg	3
Penzenstadler Margaréta	Paulik Vince	6
Fischer Margaréta	Wagner Ulrich	2
Pfeifer Veronika	Schaschowitsch Gyula	2
Orosz Anna	Schaschowitsch Hermann	1
Schaschowitsch Veronika	Blaschko Heinrich	-
Schaschowitsch Elza	Kelich Mátyás	1
Blaschko Mária	Janko Simon	3
Peterlik Mária	Blaschko Alois	3
Kozauer Mária	Pfister Anton	2
Zirnsack Veronika	Tellinger Eduard	1
Staschko Anna	Zirnsack Ervin	2
Six Mária	Peterlik Ervin	2
Leis Nelli	Six Simon	2
Kelich Veronika	Six Villmos	2

Blaschko Anna	Zirnsack János	4
Pfeifer Anasztázia	Kozauer György	1
Rubi Erzsébet	Hilpert Aguszt	2
Hilpert Heléna	Schnelzer György	3
Hilpert Barbara	Kerschbaum Rudolf	2
Kelich Mária	Zirnsack Károly	3
Kelich Regina	Janko Hermann	3
Tellinger Anna	Penzenstadler József	2
Janko Berta	Kizmann János	5
Swarch Margaréta	Seiler József	3
StrauB Margaréta	Gerber Anton	2
Schuster Terézia	Fischer Henrik	2
Schuster Hilda	Kozauer Nikolász	3
Blaschko Elza	Wagner József	2
Jarosch Matild	Zirnsack Mihály	3
Zirnsack Mária	Zirnsack József	2
Staschko Klára	Peterlik Rudolf	2
Staschko Terézia	Kull József	2
Zirnsack Heléna	Staschko Viktor	3
Zirnsack Mária	Kellerman Emil	4
Janko Róza	Kellerman Rudolf	3
Kerschbaum Elli	Winarski Emil	2
Winer Ilona	Penzenstadler Ferenc	2
Penzenstadler Regina	Penzenstadler Mátyás	1
Zinsack Margaréta	Peterlik Lajos	2
Bokowa Antónia	Zirnsack Emil	3
Kustan Elza	Zirnsack Ernő	2
SchieBer Heléna	Zirnsack Ervin	5
Zirnsack Heléna	Heus Ferdinánd	1
Schaschovitsch Erzsébet	Schuster Albert	2
Feifer Rozália	elvált	2
Kerschbaum Klára	elvált	1
Peterlik Anna	Zirnsack József	1

Forrás: KOWATSCH, L.: Wanderwege der Karpaten-deutschen i. m. 145–263.

6. táblázat

Elítelt kárpátaljai magyar nők névsora és a hozzájuk kapcsolódó adatok

Név	Születési dátum	Születési hely/lakhely	Foglalkozás	Elítélés éve(i)	Időtartam(ai)	Rehabilitáció éve
Albók Rozália	1920	Csonkapapi/Kaszony	Háztartásbeli	1950	5	1989
Arany Etelka	1919	Pély/Beregszász	Tanárnő	1952/ 1955	25(5)	1991
Balázsi Ida	1903	Jánosi	Háztartásbeli	1948	10	1994
Balogh Julianna	1900	Kaszony/Beregszász	Háztartásbeli	1951/ 1955	25(10)	1992
Baraté Erzsébet	1923	Viharkeresztes/Bátyú	Háztartásbeli	1947	1	1997
Bermina Hermióne	1899	Nagybocskó	Katona	1950	8	1990
Bir Erzsébet	1895	Bótrágy	Háztartásbeli	1945	6	1991
Bodnár Ilona	1931	Nagybereg/Muzsaly	Háztartásbeli	1948	10	1991
Bók Rozália	1909	Gát	Háztartásbeli	1952/ 1955	10(6)	1992
Brancsik Júlia	1931	Munkács	Dohánygyári munkás	1950	8	1989
Végh Irén	1906	Gát	Kolhoz munkás	1952/ 1955	25(10)	1992
Viszokai Szende	1922	Szölös	Katona	1955	7	1992
Horváth Erzsébet	1910	Beregszász/Debrecen	Munkanélküli	1948	7	1989
Hoffman Irén	1899	Aknaszlatina	Háztartásbeli	1946	6	1992
Kapitány Júlia	1915	Péterfalva	Háztartásbeli	1950/ 1955	25(7)	1990

Káres Margaréta	1900	Tonla/Munkács	Háztartásbeli	1948/ 1954	10(7év 6 hónap)	1967
Király Irén	1901	Gát	Háztartásbeli	1952/ 1955	10(6)	1992
Kacsó Eszter	1901	Gát	Kolhoz munkás	1952/ 1955	10(6)	1992
Nagy Ibolya	1927	Máramarosszig et/Ungvár	Munkánélkül i	1946	10	1995
Novakovszka Erzsébet	1904	Beregszász	Katona	1946	5	1965
Nagy Klára Róza	1930	Budapest/ Beregszász	Háztartásbeli	1947	10	1991
Nagy Margit	1922	Nagybereg	Háztartásbeli	1945	3	1991
Nagy Ilona	1922	Nevetlen	Könyvelő	1949	10	1991
Palocsai Ida	1898	Beregszász	Háztartásbeli	1951	10	1992
Ziman Terézia	1897	Budapest/ Munkács	Művész	1950	10	1989
Szabó Ilona	1928	Tekeháza	Fagyári munkás	1948	8	1956
Szekszer Erzsébet	1902	Tolna/Munkács	Varrónő	1948/ 1954	10(7)	1967
Szilágyi Mária	1905	Újlak	Háztartásbeli	1953/ 1955	25(10)	1989
Szakács Rozália	1894	Heves/?	Kolhoz munkás	1950	7	1990
Sztáronszka Júlia	1926	Aknaszlatina	Katona	1953	8	1988
Fábián Rozália	1901	Újlak	Szőlőmunká s	1953/ 1955	25(6)	1989
Fankovics Márta	1907	Metroszál/ Ungvár	Tanár	1949	25	1992

Fancsik Ida	1914	Dombó/ Nagybereg	Háztartásbeli	1945	2	1991
Fekete Margaréta	1927	Ungvár/ Királyháza	Munkanélkül i	1948	25	1956
Seller Róza	1902	Fehérgyarmat/ Beregszász	Munkás	1945	7	1991
Hajda Erzsébet	1909	Irsava/ Beregszász	Ruhagyári munkás	1945	3	1991
Hajla Lenke	1921	Vári	Kolhoztag	1951/ 1955	25(10)	1992
Gábor Ilona	1913	Tiszakóród/ Ungvár	Táncművész	1945	0	1992
Gődi Magdaléna	1926	Visk/Huszt	Pincér	1948	10	1956
Kobály Erzsébet	1894	Beregszász	Háztartásbeli	1951	10	1992
Kovács Erzsébet	1896	Szürte	Háztartásbeli	1946	10	1991
Kozár Rozália	1899	Gut/Kisbégány	Munkanélkül i	1951/ 1955	25(7)	1992
Orosz Ida	1929	Gát	Kolhoz munkás	1952/ 1955	25(10)	1992

Forrás: РІЗАК . М. – ДОВГАНІЧ О. Д.: Реабілітовані історією і. т. 152–786.

MELLÉKLETEK

1. sz. melléklet:

Hegedűs Anna ungvári lakos Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsához írt kérvénye, a „málenkij robot” során elhurcolt férje hazabocsájtásának érdekében

НАРОДНА РАДА ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ
УВІДНОМІСТЬ
ПРОТОКОЛ.

Написаний дня 28 грудня 1944 року в уряді Уповноваженого Народної Ради Закарпатської України в справах промислу і торгівлі в ділі Андрея Гегедюша, мешканця Ужгорода, вул. Петровська 62.

З'явилася жінка Андрея Гегедюша и заповідає:

Мого чоловіка, що був принагідним робітником і української національності, взяли органи Червоній Армії до воєнного табору. При переписи маляр, мій чоловік з не обачності і не знаючи добре, про що розходиться, зареєстровався маляром. Дійсний стан, однак, є інший: мій чоловік є уродженцем Закарпатської України, походить з української родини і почуває себе українцем. Правда, він вже не говорить добре по українськи, але цього причиною був малярський загарбницький режим, що примушував бідного робітника малярізувати, якщо хотів заробити кусок хліба для себе і своєї сем'ї.

Моє сучасне положення є дуже тяжке: маю 5 дітей а з них найстаршому 12 літ, а наймолодшому 1 рік. Сама знаходжусь в стані вагітності. Матеріальний стан мій є катастрофальний. Не маю ні своєї хати, ні класки своєї землі. Сама я походжу з української родини і родом зі села Кузьміно біля Середнього. Зароботку сталого не маю і ніяких засобів споживчих продуктів. Діти мої і голі, і босі, і голодні.

З огляду на наведені обставини, я звербаюсь з проханням випустити мого чоловіка з працівного табору і повернути його сем'ї, які без його допомоги грозить голодна смерть.

Д.я.в.

Анна Гегедюш, народил. Лужа
XXX

Forrás: KTÁL, 14. Fond, 1. opisz, 51. ügyirat

Beregdedai lakosok kérvénye Dálnoki Miklós Bélához, a magyar Ideiglenes Nemzeti Kormány miniszterelnökéhez a „málenkij robot”-ra hurcolt hozzátartozóik kiszabadítása érdekében.

240

Ismeret megtevése kégyeskedjék.

Ismeretelteljes kégyeskedjék ismételtten Excellencia's Urunk
jóindulatába ajánljuk a farsangra Jókai gazdag áldását
kerjék. Kiseje kégyeskedjék ismételtten.

Ismeretelteljes kégyeskedjék ismételtten az első kégyeskedjék
keltett kégyeskedjék tartalmazó lapokat.

Alulírtul maradunk Excellencia's Urunk iránt mély tisz-
telettel, bizalommal és hálával egyetemben.

Beregszász, 1845. május 10-én.

Sz. szám.	Ismeretelteljes neve:	Sz. szám.	Ismeretelteljes neve:
1.	Lőrincz József.	19.	Hamoki Lászlóné.
2.	Hamoki József	20.	Dr. Simonyi János
3.	Hamoki József	21.	Mindák Istváné.
4.	Orsz János	22.	Komári Bertalané.
5.	idős Kolosy János	23.	Dr. Gerzsenyi Albrecht
6.	Dr. Miksa János	24.	Perpek Lajosné
7.	Nagy Lászlóné	25.	Demeny Gyula
8.	idős Kolosy János	26.	Bagi Béla
9.	Bimba József	27.	Barta Lászlóné
10.	László János	28.	Antal Istváné
11.	Bagi Istváné	29.	Antal József
12.	idős Kolosy János	30.	Hamoki József
13.	Berta Lászlóné	31.	Bessenyei Imre.
14.	János Jánosné	32.	id. Horváth József
15.	János Jánosné	33.	id. Horváth József
16.	János Jánosné	34.	id. Horváth József
17.	Horváth László	35.	id. Horváth József
18.	Berta Bertalan	36.	Horváth Jánosné

Forrás: MNL OL XIX-J-1-q, KÜM HDF. O. 120586/1945.

3. sz. melléklet:

Györke István jelentése a beregújfalui református egyházközségből a 4300/1944 sz. püspöki felhívásra.

A beregújfalui református lelkesi hivatalból.

J. E. L. E. N. T. Í. S.

a beregújfalui református egyházközségből a 4300/1944 sz. püspöki felhívásra.

Fent hivatkozott püspöki körlevélre tisztelettel terjesztem be szolgálati helyemről -Istennek hála- aránylag szűkszavu jelentésemet.

1. Beregújfalu község nem esett nagyobb hadiesemények útjába, csupán azért volt fellelhető a legítimádások megmegújulása szept. okt. hónapokban, mert az egyik erdőnkben rejtett lőszerraktár volt a ezt a raktárt napokon keresztül keresték a gépek és keresték a partizánok. Bombázást a község maga nem szenvedett, csupán a határban hullottak két ízben bombák, de sem emberi életben, sem épületekben kárt nem okoztak. Okt. 18-án hívta fel a közigazgatási hatóság a lakosságot menekülésre, de mindenki a helyén maradt. Okt. 24-én éjjel vonult be hozzánk a visszavonuló magyar hadsereg egy része, itt töltötte el 25-ét a 26-án hajnalban megkezdte a továbbvonulást. E két napon kisebbmértékű ágyuharc és aknaharc tűzben állott a község, de olyan irányból érte az ágyuzás, hogy csak átugrott felettünk, kárt azonban nem esínált. A helyzet gyors változását még a halotti anyakönyvünk is őrizni fogja, mert 26-án d.e. 9 órakor temettem el D a r c s i Andrásné-t a miközben ágyuszó hangja mellett kísértük a temetőbe, a visszavonuló magyar katonaság utóvédje állott az utcán sorfajlat, d.u. nagy órákor pedig a C s e t e Bálint kis leányának temetésekor már a vörösi hadsereg katonái bémészkoztak, nézelődtek a temetési menet körül. Közben déli 12 és 1 óra között vonult ugyanis be minden harc nélkül a vörösi hadsereg községünkbe. A következő éjjel egy helybeli baptista vall. férfit leánya védelmében s egy Gyulára./Bakás vm./való ág.ev.vall. férfit egy fiatalasszony védelmében lelőttek s azok meg is haltak. Tulajdonképpennyi áldozatot kívánt az átalakulásnak vaszterhes napja és éjszakája községünkön. A többi áldozat az már nem a változás percében esett, hanem annak következtében ért bennünket. Ugyanis alig múlt el két hét, falragaszok jelentek meg és dobzó útján is felhívták a lakosságot, hogy minden 18-50 év közötti férfi jelentkezni köteles, majd nov. 18-20 között tartozik

munkára jelentkezni s Beregszászbba bevonulni. Épen nov. 1°-án volt urvacso-
raosztás s a férfiak előttevaló napon megkérték a nagyberégi városparancs-
nokot, engedje meg, hogy részt vehessenek abban s csak azután menjenek el.
Az engedélyt meg is kapták s ez alkalommal korán reggel egészen külön eső-
portban több mint 100 férfi könnyek között vette az urvacsorát, - igen nagy
szomorúságunkra - sokan az utolsó urvacsorát. Majdnem 200 ref. férfit
vittek el a szolyvai kaszárnyában alakított fogolytáborba. Közülük egy már
Nagyberegen összeesett és halva hozták haza. Ezt a testvérünket a nagybere-
gi állomásparancsnokság szigorú utasítására minden tisztesség s harangszó
nélkül temették el néma Miatyánk elmondásával. Az elhurcoltak közül többen
betegesen jöttek haza, akik közül betegségbe kettő elhalt, 3 halottat Szoly-
váról hoztak haza, hármat pedig ott földeltek el. Az egész háború nem kívánt
Közésimbólt
annyi áldozatot, mint a szolyvai fogolytábor. Ez év tavaszára, március
végére onnan ismeretlen helyre vitték el férfainkat s azóta sorsukról
nem tudunk semmit sem.

2. Az egyházközségek sem épületei, sem klenódiái, sem irattára s
semmi anyagi értéke kárt nem szenvedett a hadiesemények folytán. Mindössze
az egyház iskolájából tűntek el kisebb értékű felszerelési tárgyak, -
/szék, mosdótál, tálkap, falitáblák stb./, később pedig az 1^o45. év elején min-
den külön értesítés nélkül elvették az egyház iskoláját s abban azóta
ukrán nyelvre tanítás folyik, de nem vették el az egyház iskolaépületéből
fennmaradt adósságát. Isten azonban megadta a lehetőséget, hogy az egyház
ezt az adósságot teljesen kifizethesse.

3. Az egyházközség tisztviselői közül a lelkipásztor és családja
aránylag nagyobb nyomorúság nélkül álte át a változást, nagyobb anyagi
vesztést pedig az Isten igazának tiszta útmutatása szerint - /Zsid.
10. r. 34. v. / Istenben bízó szívvel tudta a család elhordozni. Annál nehezebb
sorsa lett az egyház egészen ifjú kántortanítójának *Kovács István*nak, aki a múlt évben ke-
rült ki a debreceni tanítóképzőből s állását szept. 23-án foglalta el. Nov.
13-án ő is elment a többi polgári fogollyal s azóta semmi hírt nem hallot-
unk felőle, ma sem tudjuk, hol-e még valahol?...

4. A bevonuló vörös hadsereg háta mögött jött bujkálva egy állító-

lagos református táborigazgató, aki egyik atyámfiajának a pincéjében bujt meg éjszakára s másnap, 27-én hajnalban tovább osonva azt a szóbeli üzenetet hagyta a lelkipásztornak, ne merjen harangoztatni. Azért üzeni ezt, mondom, mert 5 már több napja jön mindenütt az első csapat háta mögött és szentamúja volt annak, amikor a harangszóra templomba bevonuló lakosságon rajtaütöttek, a lelkészt a szószéken lelőtték, az asszonyokat a templomban beestelenítették meg, a férfiakról a ruházatot húzták le, stb. A lelkipásztor nem adott hitelt ennek a hírhirnek, de mert az akkori lelkiállapotban ez a hírhír gyors szárnyakat kapott, többen kártak a lelkipásztort, mellőzve a harangozást egy ideig, míg valamerre a viszonyok alakulnak. A lelkipásztor kénytelen volt engedni az érveknek, főként annak, hogy a hírhátása alatt úgy sem jönne senki a templomba. Vasárnap, okt. 29-én nem volt templomi istentisztelet, hanem ahelyett a község különböző pontjain 6 helyen tartottunk rövid istentiszteletet. November 1-én az utcán voltam kint, amikor egy autó megállott előttem s a rámszegezett gáppisztolyt közben tartó katonaruhás ember, állítólag a szomszédos Nyíresújfalú községi kovácsa kiszólt belőle: maga a pap? Igenlő válaszmra azt mondotta még: Nem kell bujkálni, szabad a harangozás, szabad a templom. Megköszöntem a félvilágosítását, másnap megkondult a templomba hívó harangszó s azóta sem hallgatott el, járhatunk templomba fennakadás nélkül.

Egészen másként áll a helyzet a felekezeti református iskola működésére tekintetben. A tanítás nem indulhatott meg, mert rövidesen híre járt, hogy a magyar nyelvű tanítást beszüntették az egész u.n. Podkarpátszka Rusz, mai nevén Zakarpátszka Ukrajna területén. Mint már fentebb érintettem, később az iskolaépületet felszerelésével együtt megkérdeztünk nélkül egy ukrán tanító lefoglalta s azóta abban ukrán tanítás folyik. Itt említem meg azt is, hogy a legnehezebb háborús időkben a múlt év szeptember 10-én avattuk fel újból a 75.000 pengős költséggel újjáépített iskolánkat.

5. A gyülekezet hitéletének elmélyülése, az áldozatkésztség, az önkéntes adakozás szinte ugrásszerű megnövekedése lett az áldott következménye azoknak a próbáltatásoknak, amiken Isten átvezetett. Nagyobb külső veszteségek nélkül juttatott el Isten belső meggazdagodásra és erőre. Míg az 1914-18. közötti világháború végén s az azt követő inflációs időkben sem emelkedett a gyül. áldozatkésztsége egy évben sem az 1.000 kor. felé s nem volt annyi az évi perselypenz, hogy az évi urv. bort abból be lehetett volna szerezni, most az önkéntesen és el sem használható bő mártékban adományozott boron kívül a m. évben az adakozás és persely 10.000 pengőt ért el, a most folyó év I. felében pedig ezt az összeget már meghaladta. Erőtéljes vágyai azok szívében a személyes és élő hit után, keresik az igét s annak vigasztalását s a lp.-hoz mind többen fordulnak hitbeli kérdésekkel. Isten így tett bizonyosságot újból a mi szemeink előtt az ő igazságainak igaz és ámen voltáról: Áldásá tette számunkra a nyomorúságot is. Legyen áldott szent neve mindörökké.

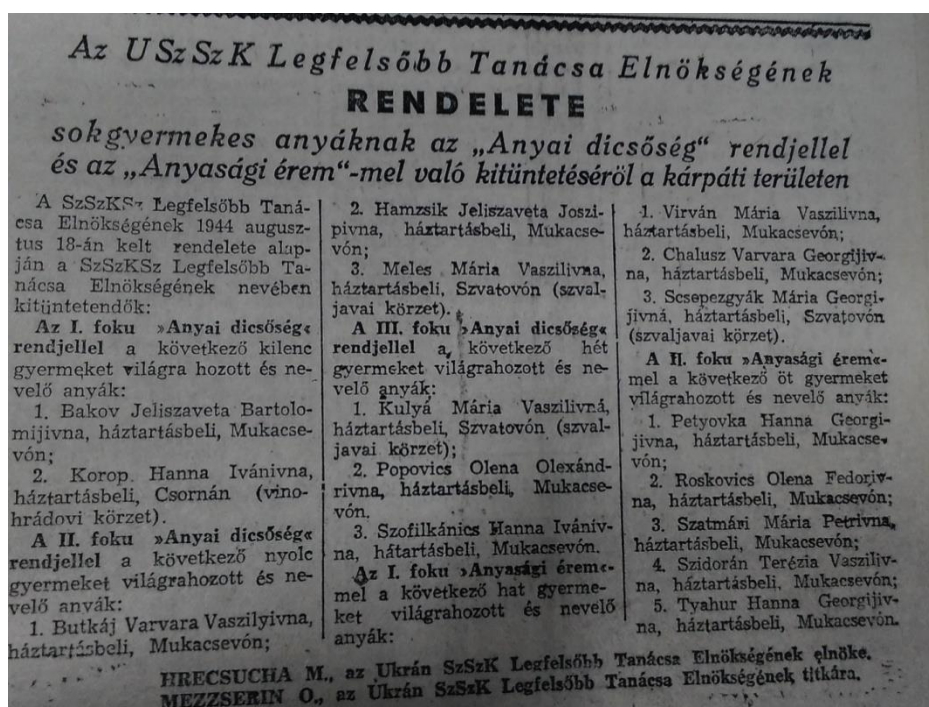
Beregújfalú 1945 július hó 1.

református lelkipásztor.

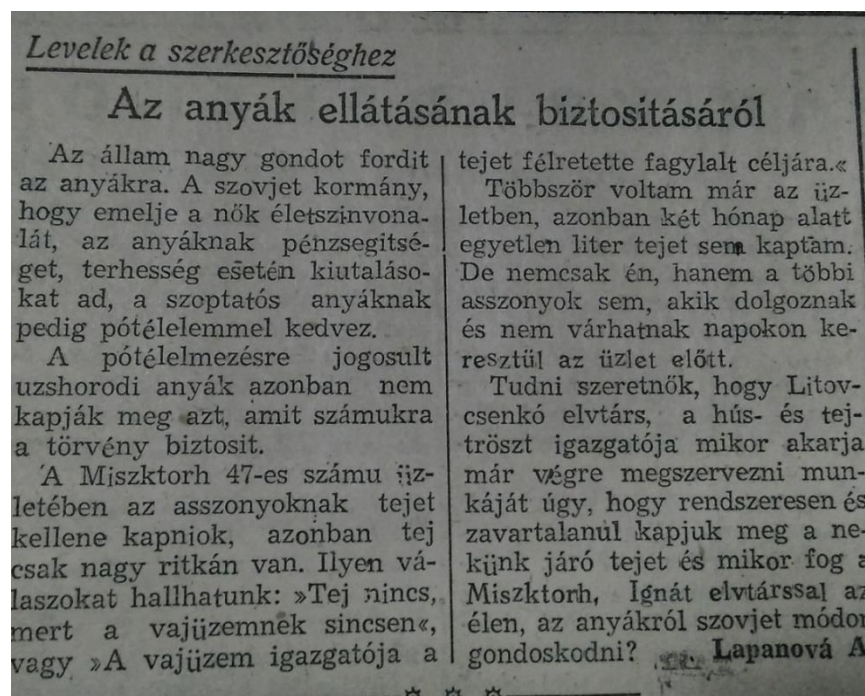

4. sz. melléklet:

Kárpátaljai anyák kitüntetéséről és segélyezéséről szóló cikkek a korabeli sajtóban

Kárpáti Igaz Szó, 1946. július 6.

Kárpáti Igaz Szó, 1946. augusztus 13

5. sz. melléklet:

Szakács Zsuzsanna, zápszonyi lakos 1948. december 10-i kérelme a Cservonyij Major nevű kolhozba való felvételét illetően

Cservonyij Major nevű gazd. Artel vezetőjéhez
Zápszony

Kérés

Ki Szakács Zsuzsanna házi
Zápszonyi lakos kérem a f. vezetőhöz, hogy
még a családomat megvizsgálva legyen
a Cservonyij Major nevű mezőgazd. Artel
tagjai között.

A kélelem alapján, hogy az Artel
alapfőbányáján munkatársaként mint minden
elő és holt alatt dolgoztam és
még ma is mint családom minden-
kén követni fogom a törvényt, munká-
társat.

Kelt Zápszony, 1948. december 10.

Forrás: KTÁL, R 1773. Fond, 1. opisz, 1. ügyirat

6. sz. melléklet:

Traktorvezetői tanfolyamra jelentkező nagybereg-i kolhozista lányok

Traktorvezetői tanfolyamra jelentkezők a beregi kolhozista lányok. A felvételen: a tanfolyamra jelentkezők:
Varga Emma, Kovács Jossina, Géczi Helén, Nagy Irén, Szakács Magda, Marinka Magda, Bálint Julia, Füzesi Ilona, Juhai Margit.

Forrás: Vörös Zászló, 1948. július 18. 4. évf., 59.szám.

7.sz. melléklet

A viski Sztalin kolhoz élmunkásnője – Szépi Ilona

Forrás: Vörös Zászló, 1948. április 08. 4. évf., 30. szám

8. sz. melléklet:

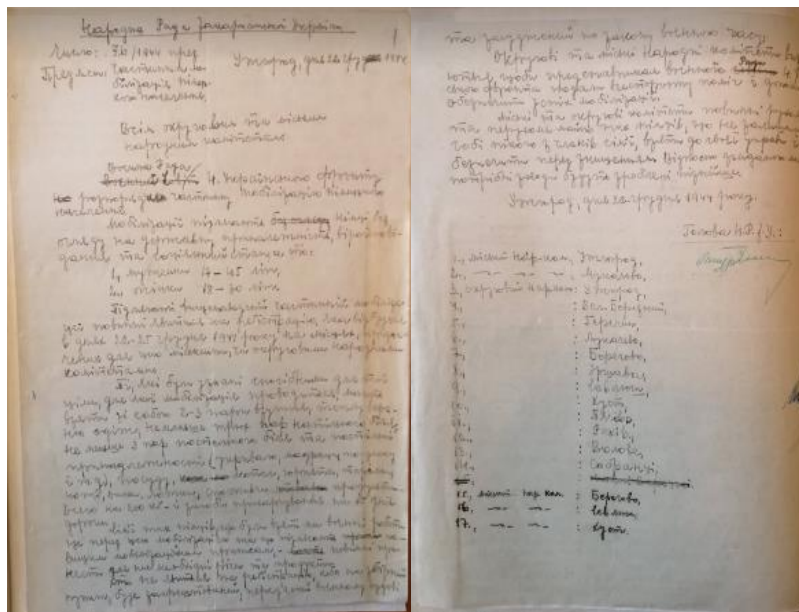
A salánki kolhoz óvodája 1952-ben

Forrás: Salánki Történelmi Archívum

9. sz. melléklet:

Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának körlevele a német nemzetiségű lakosság mozgósításáról

Forrás: KTÁL, R-14. Fond, 1. opisz, 52. ügyirat

10. sz. melléklet:

Részlet a munkácsi és munkácsi járási illetőségű munkatáborokban tartózkodók névsorából, kiemelten a női elhurcoltak neveivel

Имя	Род. год	Место	Судьба
Коваль М.И.	1915	М.И.	Служба
Сидоренко М.И.	1912	М.И.	на фронт
Сидоренко М.И.	1909	Берегово	"
Сидоренко М.И.	1910	М.И.	"
Сидоренко М.И.	1921	М.И.	С.И.
Сидоренко М.И.	1906	М.И.	на фронт
Сидоренко М.И.	1926	М.И.	"
Сидоренко М.И.	1911	М.И.	"
Сидоренко М.И.	1912	М.И.	"
Сидоренко М.И.	1926	М.И.	Наша Орловна
Сидоренко М.И.	1904	М.И.	на фронт
Сидоренко М.И.	1907	М.И.	"
Сидоренко М.И.	1924	М.И.	"
Сидоренко М.И.	1901	М.И.	Служба
Сидоренко М.И.	1917	М.И.	на фронт
Сидоренко М.И.	1922	М.И.	Наша Орловна
Сидоренко М.И.	1922	М.И.	Наша Орловна
Сидоренко М.И.	1924	М.И.	Наша Орловна
Сидоренко М.И.	1912	М.И.	на фронт
Сидоренко М.И.	1924	М.И.	"
Сидоренко М.И.	1909	Берегово	"
Сидоренко М.И.	1924	М.И.	Наша Орловна
Сидоренко М.И.	1906	М.И.	на фронт
Сидоренко М.И.	1919	М.И.	Служба
Сидоренко М.И.	1926	М.И.	Наша Орловна
Сидоренко М.И.	1912	М.И.	на фронт
Сидоренко М.И.	1926	М.И.	Наша Орловна
Сидоренко М.И.	1922	М.И.	на фронт
Сидоренко М.И.	1904	М.И.	на фронт

Forrás: KTÁL, R-14. Fond, 1. opisz, 217; 225. ügyiratok

11. sz. melléklet:

Munkácsi svábok a horlovkai lágerben

Forrás: Czif Mária magángyűjteménye

12. sz. melléklet:

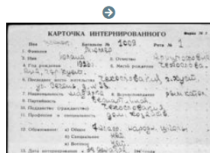
Müller Julianna, GUPVI táborba hurcolt huszti sváb nő személyi kártyája

Müller Julianna | Csehszlovákia, Huszt, 1923

HU MNL OL X 10874

Azonosító	531841
Név	Müller Julianna
Vezetéknév (gépi átírás)	Müller [1.00], Muller [0.53], Möller [0.39], Müller [0.39] - Мюллер
Utónév (gépi átírás)	Julianna - Юлана
Apai utónév (gépi átírás)	Kristóf - Криштофовна
Nemzetiség	magyar
Születési hely (gépi átírás)	Csehszlovákia, Huszt - Huszt [1.00], Kosd [0.22] - Чехословакия, г. Хуст
Születési év	1923
Fogságba esés helye (gépi átírás)	internált - интернирован
Fogságba esés időpontja	1944.12.30
Távozás dátuma	1945.11.09
Fogolytábor	1009. sz. zászlóalj, 1. sz. század - батальон № 1009, рота № 1
Nyilvántartási szám	257/190
Távozás oka	hazájába átszállították - убыл на родину

Képek

009/1400-1499/01413/00000673.JPG

009/1400-1499/01413/00000674.JPG

Forrás: HU MNL OL X 10874, 531841.

13. sz. melléklet:

Pósházai fiatalok csoportja Szibériában

Forrás: PFISTER, G: Die Karpaten-deutschen. Ein geschichtlicher Werdegang.
Eggenfelden, 2002. 263.

14. sz. melléklet:

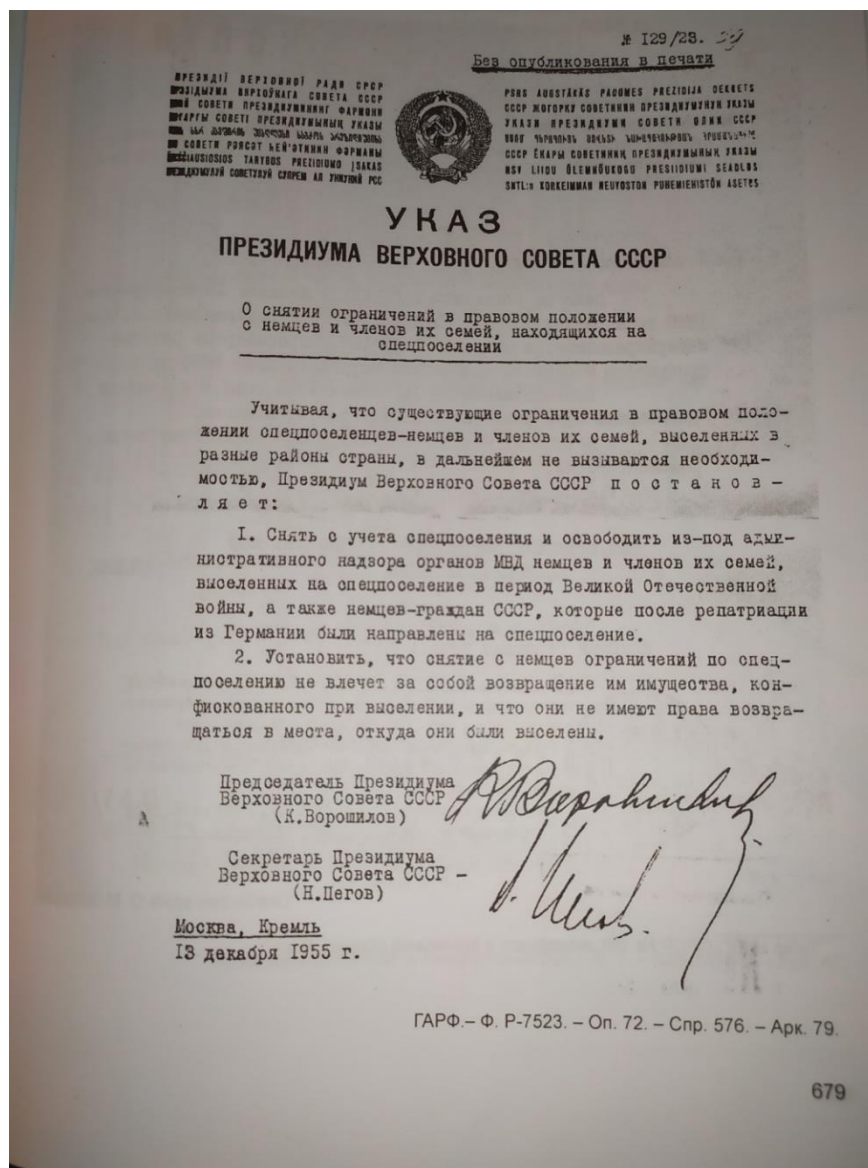
Kowatsch Leonard és Wimmer Mária esküvője Artamanovoban 1949. május 20-án

Forrás: KOWATSCH, L.: Wanderwege der Karpaten-deutschen. Wernau, 2006. 167.

15. sz. melléklet:

A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége 1955. december 13-i rendelete a „Különleges településeken lévő németek és családtagjaik jogi státuszára vonatkozó korlátozások megszüntetéséről”

Forrás: OÁKL, R-7523. Fond, 72. opisz, 576. ügyirat. 79. Упорядник КОРСУН О. М.: Закарпатські угорці і німці інтернування та депортаційні процеси. 1944–155 pp. Всеукраїнське Державне Видавництво „Карпати”, Ужгород, 2012. 679.

16. sz. melléklet:

Az jarkovoi területen 1970–85 során megsemmisített erdei táborok helyrajzai Leonard Kowatsch illusztrációja alapján

Forrás: KOWATSCH, L.: Wanderwege der Karpaten-deutschen. Wernau, 2006. 164.

17. sz. melléklet:

Kárpátontúl Ukrajna Néptanácsának 22. sz. dekrétuma a Különleges Bíróság felállításáról

Forrás: DUPKA György: A kollektív bűnösség elvének alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben, a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa határozatainak végrehajtása az NKVD-jelentések tükrében, 1944–1946. Doktori (PhD) értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2014. 393.

18. sz. melléklet:

Manajló Mária Teofília nővér (jobb oldal) és rendtársa 1945-ben, fogadalomtételük napján.

Forrás: P. Zs.: „Látszott rajta, hogy nem félti az életét, ... elfogadja a Jóisten akaratát.”
Kárpátalja, 2001. november 2. 42. szám.

19. sz. melléklet:

Manajló Mária Teofília kihallgatási jegyzőkönyvének első oldala.

Дело № 2937
Манайло Мария Павловна
Ст. ст 20-54- 1 „а” и 54-10 ч.1 УК УССР
Начато : 26 января 1948 года
Окончено : 23 июня 1948 года.
ДАЗО : Фонд № 2558. Опись № 1. Ед.хр. № 5367
Арестован : 28 января 1948 года [Арк. 5, 6; P1 010 01, Арк. 7;
P1 010 015.]
Осужден на 10 лет.: 21 августа 1948: [Арк.127 ; P1 010 148]
Содержался под стражей 6 лет, 2 месяца, 3 дней [Арк.]
Освобожден : 23 августа 1955 года [Арк.136; P1 010 158.]
Реабилитован : 28 апреля 1989 года [Арк. Арк. 142; P1 010 182]
Умер : Непомітно підкралася до неї невідблаганна смерть, яка 5 січня 2007 року
на 87 році земного та на 61 році свого монашого життя вирвала сестру Теофілу із рядів монахинь
Мукачівської єпархії,
ФОТО : [Арк. 7, 6; P1 010 016 – P1 010 017]

Арк. 6, 6; P1 010 014

АНКЕТА АРЕСТОВАННОГО.

Отец –Манайло Павел Федорович, 1892 года рождения, проживает
в Чехословакии.
Мать – Манайло Ирина Августовна, 1893 года рождения,
проживает в Чехословакии.
Сестра – Манайло Ирина, проживает в Чехословакии.
Брат – Манайло Гавриил, проживает в Иршавском округе.
Брат – Манайло проживает в Чехословакии
Брат – Манпйло Теодор, проживает в Чехословакии.
Сестра – Манайло Елизавета, проживает в Чехословакии.
Сестра – Манасйло Анисия, проживает в Чехословакии.

Арк. 13 – 14; P1 010 025

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

Я, Нач. отделения „0” УМГБ капитан СОКОЛОВ 29 января 1948
года допросил арестованную

Forrás: UÁSZUL, 2558. Fond, 1. opisz, 5367. ügyirat.

20. sz. melléklet:

A Nagy Margit által vezetett napló első írott oldala.

1944. október 20-tól kezdődő esemény leírása az akkor körül-
tem lévő legnépesebb körben.
Reggel úgy 8 óra tájban kora mentem Fancsikiklól azt a
hírt hallva, hogy körülbelül délután 2 órára itt lennek az
aranyok, állat in nem, Katők sem kintek odakara.
Iduska nini mondta, mikor eljöttem, ha valami komolyabb
dologot hallok; jöjjenek és in megígáttem, hogy kijövök.
Dolgom körbe (már amilyen dolog lehet egy ilyen társ után)
kitékintek a sötét ablakon látnom a magyar katonákat a
terengőre viszik a télen drótot... De el tájban meghalottam az
első agyú lövést éppen a kúttal voltam. Bentek a kúttal.
Egy hírt megígátott bennünket. Édesanyám kintek a
kúttal in pedig a legnépesebbeket magamhoz visz
jönni akartam Iduska niniékhez. Édesanyám nem akart el-
engedni hogy együtt legyünk minden. De in azt mondtam
édesanyám tessék a jó Istentől binni a sorozatot, minem
kell, Iduska nini nem hogy kintem magára a kúttal gyűlt
együtt. Eljöttem. Mikor jöttem látk Kócsis Dusiól elött magyar
katonákat láttam néhánykal együtt. Hogy eljöttem Iduska
nini megígátott láttam, megígáttem betégyek a kúttal...
Ekkor jött két magyar katoná kintek a kúttal, ágyukkal.

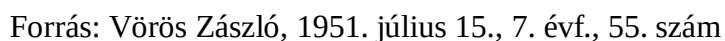
Forrás: UÁSZUL, 7. Fond, C-54. ügyirat, tárgyi bizonyítékok csomagja.

SZAMBOROVSKYKÉ Nagy Ibolya: „Amiről sokáig beszélni sem volt szabad”.

Lapok Nagyberég meg nem írt történetéből. In: A kommunizmus áldozatai,
rehabilitációs alternatívák Kelet-Közép-Európában. Szerk. MOLNÁR D. Erzsébet –

MOLNÁR D. István. Beregszász, 2016. 151.

Jenei Regina, a Bolsevik kolhoz tagjának elítélését közlő újságcikk

Balogh Terézia 1955 májusában kiállított elbocsátó levele a magadani régió munkatáborából

